

ΝΙΚΟΣ ΧΡ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

**Ρομπέρ Σουμάν: Ο αρχιτέκτονας του ευρωπαϊκού
οικοδομήματος**

*ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ*

Λευκωσία, 2024

Ο Νίκος Χρ. Χαραλάμπους κατάγεται από τα Πάνω Λεύκαρα της Κύπρου. Γεννήθηκε στις 20.3.1939. Σπούδασε νομικά στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Λονδίνου. Εργάστηκε στη Νομική Υπηρεσία της Κυπριακής Δημοκρατίας ως Δικηγόρος της Δημοκρατίας και ως Ανώτερος Δικηγόρος της Δημοκρατίας.

Το 1991 διορίστηκε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Γιώργο Βασιλείου, με ομόφωνη έγκριση της Βουλής των Αντιπροσώπων, στο αξίωμα του Επιτρόπου Διοικήσεως (Ombudsman). Η θητεία του ανανεώθηκε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Γλαύκο Κληρίδη το 1997. Το 1998 διορίστηκε στο αξίωμα του Βοηθού Γενικού Εισαγγελέα από το οποίο παραιτήθηκε το 2000.

Συνέγραψε τα πιο κάτω βιβλία πάνω σε θέματα δημοσίου δικαίου:

1. Η κανονιστική εξουσία του Υπουργικού Συμβουλίου.
2. Διακριτική εξουσία και δημόσια διοίκηση.
3. Η δράση και ο έλεγχος της δημόσιας διοίκησης.
4. Εγχειρίδιο Κυπριακού Διοικητικού Δικαίου.

Επίσης, δημοσίευσε μελέτες και άρθρα πάνω σε νομικά, κοινωνικά και πολιτικά θέματα.

Στα τελευταία χρόνια, επιδόθηκε σε μελέτες πάνω σε θέματα Ιστορίας. Οι μελέτες αυτές τον οδήγησαν στη συγγραφή των βιβλίων του: «Αναζητώντας την Αυτογνωσία», «Η Γένεση», «Αρχαίοι Πολιτισμοί στην Ανατολική Μεσόγειο», «Ο Κατήφορος», καθώς και του παρόντος.

ΝΙΚΟΣ ΧΡ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

*ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ*

*Αφιερώνεται στα αγαπημένα μου εγγόνια και στα
παιδιά όλου του κόσμου, με την ευχή να ζήσουν
σε ένα πιο όμορφο, δίκαιο και ηθικό κόσμο.*

Λευκωσία, 2024

Εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες στον αγαπητό μου κ. Ανδρέα Κεττή, τον επικεφαλής του Γραφείου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στην Κύπρο, τόσο για την τιμή που μου έκανε να προλογίσει το βιβλίο, όσο και για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις του.

ISBN: 978-9963-8045-8-0

ΕΚΤΥΠΩΣΗ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	<u>Σελίδα</u>
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
I. ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ	3
II. Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΕ	6
ΚΕΦ. 1:	
ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	
A. Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ	
I. Ο ΜΙΝΩΪΚΟΣ ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	
1. Ο Μινωικός Πολιτισμός	19
2. Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός	28
II. Ο ΚΛΑΣΣΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	
1. Η Αθήνα του Περικλή	30
2. Η ποίηση	32
3. Η Φιλοσοφία	44
4. Το αρχαίο ελληνικό δράμα	69
5. Η Ιστοριογραφία	76
6. Η Ρητορική	80
7. Οι τέχνες και η Επιστήμη	86

III. Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Το ιδεώδες της δημοκρατίας 90
2. Το πολίτευμα της Αθήνας 95

IV. ΤΟ ΤΕΛΟΣ

1. Η Μακεδονική Αυτοκρατορία. Ο ελληνιστικός πολιτισμός 96
2. Ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός 98

B. Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

I. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

1. Δημοκρατική περίοδος. Καρχηδονιακοί Πόλεμοι 100
2. Αυτοκρατορική περίοδος 101
3. Η παρακμή 102

II. Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ 108

III. Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ 110

Γ. ΑΠΟ ΤΗ ΡΩΜΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

I. Η ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

1. Ο Μέγας Κωνσταντίνος 113
2. Η αναγνώριση από τον Μέγα Κωνσταντίνο 114
3. Βυζάντιο, Εκκλησία και Ελληνισμός 117

ΚΕΦ. 2:

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΦΑΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

A. ΕΝΑΓΚΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΥ

I. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 121

II. Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 123

B. Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΟΥ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΥ

I. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΑΠΟΙΚΙΕΣ

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις 124

2. Η «ανακάλυψη» της Αμερικής 124

3. Ο αποικισμός της Αυστραλίας 128

III. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΕΙΩΝ

1. Ο αποικισμός της Ινδονησίας και της Β. Αμερικής 129

2. Ο αποικισμός των Ινδιών 132

ΚΕΦ. 3:

ΣΤΑΘΜΟΙ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

A. Ο ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ

I. Η ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΙΚΩΝ ΦΥΛΩΝ 135

II. Η «ΑΓΙΑ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ»

1. Οι Φράγκοι. Ο Καρλομάγνος 136

2. Το καθεστώς της φεουδαρχίας 138

III. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ	
1. Η δύναμη της Καθολικής Εκκλησίας	139
2. Το «σχίσμα»	140
3. Η «Ιερά Εξέταση»	142
B. Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ	144
Γ. Ο ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗΣ ΠΟΛΕΜΟΣ	
I. Η ΕΝΑΡΞΗ ΚΑΙ Η ΕΚΒΑΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ	149
II. Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ	150
Δ. Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ	153
E. Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ	
I. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ	
1. Η προεπαναστατική Γαλλία	157
2. Η αστική τάξη	158
3. Η έναρξη και η επικράτηση της Επανάστασης	159
II. Η ΜΕΤΑΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ	
1. Η Πρώτη Γαλλική Δημοκρατία	161
2. Ο Ναπολέων Βοναπάρτης	162
III. ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ	164
IV. Η «ΙΕΡΗ ΣΥΜΜΑΧΙΑ»	166

ΚΕΦ. 4:

Ο ΑΙΜΑΤΟΒΑΜΜΕΝΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΑΙΩΝΑΣ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	169
B. ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΚΡΑΤΗ	170
Γ. Η ΟΚΤΩΒΡΙΑΝΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ	
I. Ο ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ	174
II. ΤΟ ΞΕΣΠΑΣΜΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ	179
III. Η ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ. Ο ΛΕΝΙΝ	184
IV. Η ΣΤΑΛΙΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	186
V. Η «ΑΠΟΣΤΑΛΙΝΟΠΟΙΗΣΗ». Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ	189
Γ. Ο ΠΡΩΤΟΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ	194
Δ. Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ	
I. Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ	196
II. Η ΕΥΘΡΑΥΣΤΗ ΕΙΡΗΝΗ	197
III. Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ	198
IV. Ο ΧΙΤΛΕΡ ΣΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ Ο «ΖΩΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ»	200
V. ΑΙΜΑΤΟΒΑΜΜΕΝΟΙ «...ΙΣΜΟΙ»	
1. Ο Μαρξισμός-Λενινισμός	203
2. Ο Φασισμός	209
3. Ο Ναζισμός	212
VI. Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ	218
VII. Ο ΔΙΑΜΟΙΡΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ	223

VIII. Ο ΨΥΧΡΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ	225
------------------------------	-----

E. Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

I. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ	230
---------------------------------	-----

II. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ	231
--	-----

ΚΕΦ. 5:

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	233
-----------------------------------	-----

B. ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ	237
-----------------------------------	-----

Γ. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΝΘΡΑΚΑ

ΚΑΙ ΧΑΛΥΒΑ (ΕΚΑΧ)	239
-------------------------	-----

Δ. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

(ΕΟΚ)	242
-------------	-----

E. Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΜΑΑΣΤΡΙΧΤ	246
----------------------------------	-----

ΣΤ. Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΙΣΑΒΟΝΑΣ	249
-----------------------------------	-----

Z. ΒΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΤΑ ΟΠΙΣΩ

I. ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΠΡΙΝ ΕΜΒΑΘΥΝΣΗ	258
-----------------------------------	-----

II. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ	262
----------------------------------	-----

III. ΤΟ BREXIT	265
----------------------	-----

V. ΕΥΡΩΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΣ	270
---------------------------	-----

ΕΠΙΛΟΓΟΣ	274
----------------	-----

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Το βιβλίο του Νίκου Χρ. Χαραλάμπους *Αναζητώντας την Ευρωπαϊκή Ταυτότητα* αποτελεί μια εύγλωττη, συνοπτική περιδιάβαση στην ιστορία της ηπείρου μας και αξίζει να διαβαστεί από κάθε πολίτη που θέλει να έχει βασική ιστορική γνώση για τα γεγονότα που συνέβησαν στο διάβα των αιώνων στην ήπειρο μας. Το εύρος του χρονικού ορίζοντα που καλύπτει το βιβλίο είναι σχεδόν εξαντλητικό αφού καταπιάνεται με μια συνοπτική παρουσίαση της βασικής ιστορικής διαδρομής των ευρωπαϊκών δρώμενων στην γηραιά ήπειρο, από την αρχαία Αθήνα και Ρώμη μέχρι και τις σημερινές πολυσχιδείς προκλήσεις που αντιμετωπίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση.

Ο συγγραφέας καταγράφει με απλή και κατανοητή γλώσσα τις διάφορες φάσεις της ευρωπαϊκής ιστορίας καταδεικνύοντας τις κοινές πολιτιστικές ρίζες της σημερινής Ευρώπης που εδράζονται στον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό. Αναντίλεκτα, ο συγγραφέας αποδεικνύει μέσα από τα γραφόμενα του ότι η σημερινή ευρωπαϊκή ταυτότητα φέρει ανεξίτηλα τη σφραγίδα της ελληνορωμαϊκής κληρονομιάς και παράδοσης στη φιλοσοφία, τις τέχνες, το δίκαιο και τις επιστήμες. Διαβάζοντας το βιβλίο, οι αναγνώστες μπορούν να καταλήξουν με ευκολία στο συμπέρασμα ότι η σημερινή Ευρωπαϊκή Ένωση χωρίς την Ελλάδα και την Ιταλία θα ήταν σαν ένα παιδί χωρίς πιστοποιητικό γέννησης. Τέτοιες εμβέλειες είναι η συμβολή της ελληνορωμαϊκής κληρονομιάς για τη σημερινή Ευρωπαϊκή Ένωση.

Μέσα από τις σελίδες του βιβλίου, οι αναγνώστες μπορούν να κατανοήσουν σημαντικά ιστορικά γεγονότα, να ξαναθυμηθούν φάσεις της ευρωπαϊκής ιστορίας που διδάχθηκαν στο σχολείο ή στο πανεπιστήμιο και γενικά να διευρύνουν τις γενικές, εγκυκλοπαιδικές τους γνώσεις για τα όσα σημάδεψαν την ήπειρο μας και συνέβαλαν καθοριστικά στην οικοδόμηση του κοινού πεπρωμένου των Ευρωπαίων πολιτών σήμερα μέσω της δημιουργίας και ύπαρξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ομολογουμένως, η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί παγκοσμίως, ένα μοναδικό και ζηλευτό μοντέλο περιφερειακής συνεργασίας,

ελευθερίας, δημοκρατίας και χώρος όπου ανθούν τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Εμείς, οι Ευρωπαίοι πολίτες, πρέπει να είμαστε περήφανοι για τα όσα επιτεύχθηκαν στην ήπειρο μας λόγω της εν εξελίξει πολιτικής ενοποίησης και οικονομικής ολοκλήρωσης που φέρνει μαζί της η Ευρωπαϊκή Ένωση. Χωρίς αμφιβολία, ζούμε σήμερα, λόγω της ύπαρξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε μια Ευρώπη με πολιτισμική πολυμορφία και σε συνθήκες αυστηρής προσήλωσης στο κράτος δικαίου και στα δικαιώματα του ανθρώπου. Στο χέρι μας είναι να διαφυλάξουμε το ευρωπαϊκό αυτό κεκτημένο και να αντισταθούμε στον ανέξοδο λαϊκισμό και εθνικισμό που τείνει να βρίσκει πρόσφορο έδαφος σε περιόδους κρίσεων, όπως οι αλληπάλληλες κρίσεις που έχουμε βιώσει στην Ευρώπη τα τελευταία χρόνια.

Εν κατακλείδι, και ανεξάρτητα αν συμφωνεί ή διαφωνεί κάποιος με την ανάλυση του συγγραφέα σχετικά με τα σημερινά, ομολογουμένως υπαρκτά και σοβαρά προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση, το σίγουρο είναι ότι η ανάλυση του Νίκου Χρ. Χαραλάμπους συμβάλει δημιουργικά στον ευρύτερο δημόσιο διάλογο και αποτελεί σημαντική καταγραφή στην κυπριακή βιβλιογραφία.

Ανδρέας Κεττής
Πολιτικός Επιστήμονας, Επικεφαλής του Γραφείου του
Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στην Κύπρο.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όπως είναι και ο τίτλος του βιβλίου στο Εξώφυλλο, με τα όσα καταγράφονται στις σελίδες που ακολουθούν, επιχειρείται η σκιαγράφηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, όπως αυτή απεικονίζεται στη σημερινή μορφή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της οποίας η Κυπριακή Δημοκρατία είναι μέλος εδώ και μια εικοσαετία.

Το κυρίως Κείμενο του βιβλίου αρχίζει με την Εισαγωγή και ακολουθούν πέντε μεγάλα Κεφάλαια.

Η Εισαγωγή διαιρείται σε δυο Μέρη. Στο πρώτο Μέρος, αφού περιγράφεται, σε συντομία, η εξελικτική διαδρομή του ανθρώπου στην ευρωπαϊκή ήπειρο, γίνεται μια σύντομη ιστορική αναφορά της ανηφορικής και δύσβατης πορεία των λαών της Ευρώπης προς διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού και των αξιών που τον συνθέτουν και προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Στο δεύτερο Μέρος, επιχειρείται μια εκτενής περιγραφή της ενταξιακής πορείας της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Για την Κύπρο, η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση υπήρξε ένα ύψιστης σημασίας ιστορικό γεγονός, με ποικίλες διαστάσεις.

Το πρώτο Κεφάλαιο αναφέρεται στις ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού, τις οποίες θα τις βρούμε στην αρχαία Αθήνα και στην αρχαία Ρώμη. Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στον ενοποιητικό ρόλο του Χριστιανισμού.

Στο δεύτερο Κεφάλαιο παρατίθεται η ιστορική πορεία που ακολούθησαν οι λαοί της δυτικής Ευρώπης για να μπορέσουν να ξεφύγουν από την απομόνωση και να κατακτήσουν τον κόσμο. Ο καπιταλισμός έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην ανάδυση του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού. Υπήρξε ένας σφικτός εναγκαλισμός καπιταλισμού και ιμπεριαλισμού, για προώθηση κοινών στόχων.

Στο τρίτο Κεφάλαιο αναφέρονται οι διάφοροι ιστορικοί σταθμοί που καθόρισαν τη διαμόρφωση της Ευρώπης, όπως ο Μεσαίωνας, η κάθοδος των γερμανικών φυλών και η «Αγία Γερμανική Αυτοκρατορία», η Αναγέννηση, ο Διαφωτισμός και η Γαλλική Επανάσταση.

Το τέταρτο Κεφάλαιο αναφέρεται στον «αιματοβαμμένο εικοστό αιώνα»: την Οκτωβριανή Επανάσταση των Μπολσεβίκων, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την εύθραυστη ειρήνη που ακολούθησε, την εξάπλωση του Κομμουνισμού-Λενινισμού και την ανάδειξη του Φασισμού-Ναζισμού, τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τον διαμοιρασμό της Ευρώπης και τον Ψυχρό Πόλεμο, που ακολούθησαν.

Το πέμπτο και τελευταίο Κεφάλαιο αναφέρεται στην πορεία, μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Το πρώτο βήμα ήταν η ίδρυση του Συμβουλίου της Ευρώπης. Ακολουθεί αναφορά και συνοπτική ανάλυση των πιο σημαντικών συνθηκών για την οικονομική και πολιτική ένωση της Ευρώπης, όπως της Συνθήκης των Παρισίων για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ), της Συνθήκης της Ρώμης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ), της Συνθήκης του Μάαστριχτ για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και της Συνθήκης της Λισαβόνας με την οποία έγινε ένα ακόμη βήμα προς τη πολιτική ενοποίηση. Τέλος, στο Κεφάλαιο αυτό, γίνεται αναφορά σε τρία κρίσιμα γεγονότα που επιβράδυναν σημαντικά την πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση: τη διεύρυνση πριν από την εμβάθυνση, την απόρριψη της Συνταγματικής Συνθήκης και το Brexit. Τέλος, αναφέρονται οι ανασχετικοί παράγοντες για μια πλήρη πολιτική ενοποίηση, όπως η αύξηση του ακροδεξιού εθνικιστικού λαϊκισμού και, γενικά, ο ευρωσκεπτικισμός.

Νίκος Χρ. Χαραλάμπους,

Λευκωσίας, 2024

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ

Τα πρωιμότερα ίχνη των ανθρωπίδων στην Ευρώπη χρονολογούνται γύρω στα 850.000-700.000 χρόνια π.Χ. Πρόκειται για τον *Homo erectus*-από τον οποίο προήλθαν ο μακρινός μας πρόγονος, ο *Homo sapiens* και ο Άνθρωπος του Νεάντερνταλ (*Homo neanderthalensis*). Επικρατεί η άποψη ότι οι Νεάντερνταλ εξέλιπαν πριν από 27 χιλιάδες χρόνια, μετά την άφιξη του *Homo sapiens* στην Ευρώπη από την Αφρική και τη Μέση Ανατολή πριν από περίπου 40 χιλιάδες χρόνια. Οι Νεάντερνταλ, πριν από την εξαφάνισή τους, συνυπήρξαν με τους *Homo sapiens*, τους Κρο-Μανιόν, όπως αποκαλείται το ευρωπαϊκό είδος του *Homo sapiens*. Τα αίτια της εξαφάνισής τους παραμένουν άγνωστα και είναι αντικείμενο εντόνου διαλόγου στην επιστημονική κοινότητα.¹

Η εμφάνιση του ανθρώπου στην ευρωπαϊκή προϊστορία συνδέεται με τρεις περιόδους: την Εποχή του Λίθου (παλαιολιθική, μεσολιθική και νεολιθική), του Χαλκού και του Σιδήρου.

Η νεολιθική περίοδος σηματοδοτείται με τη μετάβαση στη γεωργία και την ίδρυση των πρώτων οικισμών. Πριν, οι άνθρωποι ζούσαν ως κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες.

Η Εποχή του Χαλκού σηματοδοτεί ένα μεγάλο άλμα στην πορεία του ανθρώπινου πολιτισμού. Η αφετηρία της Εποχής του Χαλκού τοποθετείται στη Μέση Ανατολή γύρω στην τρίτη π.Χ. χιλιετία, ενώ η Ευρώπη εισέρχεται στη φάση αυτή μια περίπου χιλιετία αργότερα. Τα κέντρα του πολιτισμού, που αναπτύχθηκε κατά την εποχή αυτή, είναι η Κρήτη και οι Μυκήνες. Σήμερα, είναι γενικά αποδεκτό ότι ο μινωικός πολιτισμός της Κρήτης και ο μυκηναϊκός πολιτισμός της κυρίως Ελλάδας αποτέλεσαν τους δίδυμους πόλους του «πρώτου ευρωπαϊκού πολιτισμού». Για τους αρχαιολόγους και τους ιστορικούς, ο προϊστορικός πολιτισμός της Εποχής του Χαλκού, που ολοκληρώθηκε με τον Μινωικό και Μυκηναϊκό Πολιτισμό, δεν είναι παρά ο πρώτος από τους τρεις μεγάλους κύκλους της ευρωπαϊκής ιστορίας. Ο δεύτερος κύκλος συμπίπτει με

¹ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Η Γένεση, το ταξίδι της ζωής*, σ. 115.

τον κλασσικό κόσμο της Ελλάδας και της Ρώμης. Ο τρίτος, που αρχίζει με την κατάρρευση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, συμπίπτει με την άνοδο της νεότερης Ευρώπης.²

Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, όπως τον αντιλαμβανόμαστε σήμερα, διαμορφώθηκε μετά από μια μακρά ανηφορική και δύσβατη πορεία των χωρών της Ευρώπης.

Κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, οι επαρχίες της στη δυτική Ευρώπη ήταν μια φτωχή περιοχή που πρόσφερε ελάχιστα πράγματα. Μόνο στα τέλη του 15ου μ.Χ. αιώνα άρχισαν να σημειώνονται στην Ευρώπη σημαντικές εξελίξεις στον στρατιωτικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό τομέα.

Ανάμεσα στα 1500 και 1750 μ.Χ., η δυτική Ευρώπη σημείωσε αλματώδη ανάπτυξη σε όλους τους πιο πάνω τομείς. Αναδύθηκε και «μεγαλούρησε» ο ευρωπαϊκός ιμπεριαλισμός. Ο καπιταλισμός έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην ανάδυση του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού. Υπήρξε ένας σφικτός εναγκαλισμός καπιταλισμού και ιμπεριαλισμού, για προώθηση κοινών στόχων.

Σε τούτο, συνέβαλαν τα μέγιστα η Βιομηχανική Επανάσταση και η Επιστημονική Επανάσταση, που συντελέστηκαν στην Ευρώπη γύρω στα 1500 μ.Χ. και άλλαξαν όχι μόνο τη μοίρα της αλλά και όλης της ανθρωπότητας. Αποτέλεσμα αυτών των Επαναστάσεων υπήρξε η προηγμένη τεχνολογία των Ευρωπαίων.

Η δημιουργία των αποικιών ήλθε ως αποτέλεσμα της επέκτασης του υπερατλαντικού εμπορίου. Αρχικά, από τους Ισπανούς και, μετέπειτα, από τους Άγγλους, τους Ολλανδούς και τους Γάλλους. Κάποιες αποικίες μετετράπηκαν σε «αποικίες εποίκων», όπως ήταν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, η Αυστραλία και ο Καναδάς. Για να γίνει αυτό, έπρεπε να προηγηθεί η εξόντωση των αυτοχθόνων, πράγμα που «επιτεύχθηκε». Έτσι, διαπράχθηκαν οι πιο αποτρόπαιες γενοκτονίες.

² Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης, Εκδόσεις Νεφέλη*, Τόμος Α', σσ. 111, 128.

Οι ευρωπαϊκές αξίες, που συνθέτουν την ευρωπαϊκή ταυτότητα και το ιδεώδες για μια ενωμένη Ευρώπη, άρχισαν να διαπλάσσονται μετά την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό και έχουν τις ρίζες τους, όπως αναφέρθηκε, στην αρχαία Αθήνα και την αρχαία Ρώμη.

Το ιδεώδες της ευρωπαϊκής ενοποίησης αναβίωσε κατά τον εικοστό αιώνα από πολιτικούς αποφασισμένους να επουλώσουν τις πληγές που είχε προκαλέσει ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. Το πρώτο εγχείρημα ήταν η δημιουργία του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) με τη Συνθήκη της Ρώμης στις 25 Μαρτίου 1957, μετά την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ) με τη Συνθήκη των Παρισίων το 1951, αποτελεί μοναδικό επίτευγμα στην ιστορία της Ευρώπης. Για πρώτη φορά ένας αριθμός κρατών, η Γαλλία, η Δυτική Γερμανία, η Ιταλία, η Ολλανδία, το Βέλγιο και το Λουξεμβούργο, κατόρθωσαν, για να αποφύγουν τις αιματηρές συγκρούσεις, να υπερβούν τα εθνικά σύνορα και να δημιουργήσουν, πρώτα, μια ενιαία αγορά, στη βάση μιας δημοκρατικής διαδικασίας που εξασφάλιζε τη σχετική ισοτιμία μεταξύ κρατών-μελών.

Μετά τη δημιουργία της ΕΟΚ, η ευρωπαϊκή ενοποίηση έχει προχωρήσει πολύ, τόσο ως προς το μέγεθός της όσο και ως προς τη μορφή και την ταυτότητά της.

Στις 1 Ιανουαρίου 1973 οι έξι ιδρυτικές χώρες έγιναν εννέα, με την προσθήκη του Ηνωμένου Βασιλείου, της Ιρλανδίας και της Δανίας. Στις 1 Ιανουαρίου 1981 έγιναν δέκα, με την προσθήκη της Ελλάδας και στις 1 Ιανουαρίου 1986 δώδεκα, με την ένταξη της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Στις 1 Ιανουαρίου 1995 η Αυστρία, η Φιλανδία και η Σουηδία γίνονται μέλη και, έτσι, η διάδοχος της ΕΟΚ Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) έχει δεκαπέντε μέλη. Στις 1 Ιανουαρίου 1999 σε 11 από τα 15 κράτη-μέλη της ΕΕ υιοθετείται το ευρώ. Σ' αυτές προστέθηκε το 2001 άλλη μια, η Ελλάδα. Η Δανία, η Σουηδία και το Ηνωμένο Βασίλειο αποφάσισαν να διατηρήσουν τα δικά τους νομίσματα. Στις 1 Μαΐου 2004 άλλες δέκα χώρες γίνονται μέλη της ΕΕ. Μεταξύ αυτών, η Κύπρος και η Μάλτα. Οι άλλες οκτώ, η Τσεχία, η Ουγγαρία, η Πολωνία, η Εσθονία, η Λετονία, η Λιθουανία, η Σλοβακία και η Σλοβενία, είναι πρώην κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Έτσι, η ΕΚΑΧ,

ύστερα από διαρκείς διευρύνσεις, κατόρθωσε να μετεξελιχθεί σε ΕΕ των 28 κρατών, που έγιναν 27, μετά την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου.

Μετά την ίδρυση της ΕΟΚ, οι Συνθήκες που ακολούθησαν άλλαξαν τη μορφή και την ταυτότητά της.

Το πρώτο μεγάλο άλμα έγινε με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ. Η Συνθήκη, που υπογράφηκε στο Maastricht της Ολλανδίας στις 7/2/1992 και τέθηκε σε ισχύ στις 1/11/1993, περιέχει, μεταξύ άλλων, διατάξεις για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ), διατάξεις σχετικά με την Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας και διατάξεις σχετικά με τη συνεργασία στους τομείς της Δικαιοσύνης και των Εξωτερικών Υποθέσεων. Προβλεπόταν η καθιέρωση ενός ενιαίου νομίσματος σε τρία διαδοχικά στάδια και η ίδρυση μιας Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας.

Έκτοτε, η Συνθήκη του Μάαστριχτ τροποποιήθηκε από τις Συνθήκες του Άμστερνταμ (1997), της Νίκαιας (2001) και της Λισσαβόνας (2007).

Η Συνθήκη της Λισσαβόνας, που υπογράφηκε στις 13 Δεκεμβρίου 2007 και τέθηκε σε εφαρμογή την 1η Ιανουαρίου 2009, αποτελεί το νομικό πλαίσιο που διέπει τη λειτουργία της ΕΕ. Οπωσδήποτε, με τη Συνθήκη της Λισσαβόνας έγινε ένα ακόμη βήμα προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, μετά από το μεγάλο άλμα της ίδρυσης της ΕΕ. Έκτοτε, κρίσιμες αποφάσεις, που άλλοτε ανήκαν στην αρμοδιότητα των εθνικών θεσμών, λαμβάνονται «συνεργατικά» σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

II. Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΕ

Για την Κύπρο, η ένταξη στην ΕΕ υπήρξε ένα ύψιστης σημασίας ιστορικό γεγονός, με ποικίλες διαστάσεις. Η ευρωπαϊκή πορεία της Κύπρου δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Χρειάστηκε συντονισμένη προσπάθεια και σκληρός αγώνας από τις κυβερνήσεις Ελλάδας και Κύπρου για να επιτευχθεί αυτό που κάποτε θεωρείτο εξωπραγματικό όνειρο. Από τους πρωτεργάτες αυτού του

επιτεύγματος, ξεχωρίζει η μορφή του αείμνηστου Γιάννου Κρανιδιώτη.

Οι σχέσεις της Κυπριακής Δημοκρατίας με την ΕΕ αρχίζουν το 1987, με την υπογραφή της συμφωνίας της τελωνειακής ένωσης της Κύπρου με την τότε Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Η συμφωνία υπογράφηκε στις 19 Οκτωβρίου 1987 στο Λουξεμβούργο και άρχισε να ισχύει την 1η Ιανουαρίου 1988. Η τελωνειακή ένωση είχε προετοιμαστεί το 1972, με την υπογραφή μιας συμφωνίας σύνδεσης.

Κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1988, η Ελλάδα είχε την προεδρία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Από μέρους της ελληνικής κυβέρνησης κυριάρχησε η σκέψη να παρακινηθεί η κυπριακή κυβέρνηση να υποβάλει αίτηση ένταξης στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Όμως, ο τότε πρόεδρος Βασιλείου, παρά το ότι συγκαταλεγόταν στους «ευρωπαϊστές», ήταν διστακτικός, θεωρώντας πως μια αίτηση ένταξης, τότε, ήταν πρόωρη. Στην πραγματικότητα, ο λόγος για την τότε στάση του Βασιλείου ήταν η θέση του ΑΚΕΛ, που τον υποστήριζε, κατά της ένταξης. Οι αντιλήψεις του ΑΚΕΛ, για την τότε ΕΟΚ και μετέπειτα ΕΕ, ήταν ότι επρόκειτο για «προωθημένης μορφής καπιταλιστική πολιτικο-οικονομική ολοκλήρωση». Αργότερα, στο 18ο συνέδριο του κόμματος τον Νοέμβριο του 1995, η όλη στάση του ΑΚΕΛ άλλαξε. Τελικά, η κυπριακή κυβέρνηση υπέβαλε στις 29 Ιουνίου 1990 την αίτηση ένταξης, τρεις μέρες μετά την ευνοϊκή δήλωση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Δουβλίνου.

Στη Συνάντηση Κορυφής της ΕΕ στην Κέρκυρα, τέλη Ιουνίου 1994, η αίτηση της Κύπρου έτυχε ευνοϊκής αντιμετώπισης. Στη Συνάντηση Κορυφής στο Λουξεμβούργο στις 12, 13 Δεκεμβρίου 1997 δόθηκε το τυπικό έναυσμα για την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Κύπρο και με άλλες χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες άρχισαν στις 31 Μαρτίου 1998. Σχετικά με το αίτημα της Τουρκίας για ένταξη, στη συνάντηση του Λουξεμβούργου υπογραμμίστηκε ότι η σχέση της με την ΕΕ «εξαρτάται από τον πολιτικό διακανονισμό του Κυπριακού, με βάση τα σχετικά ψηφίσματα του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών».

Στη Συνάντηση Κορυφής στο Ελσίνκι στις 10/11 Δεκεμβρίου του 1999, η στάση της ΕΕ σχετικά με το τουρκικό αίτημα άλλαξε και η Τουρκία κατέστη υπονήφια προς ένταξη χώρα.

Σχετικά με την Κύπρο, η παράγραφος 9β των «Συμπερασμάτων» προνοεί τα ακόλουθα: «Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο υπογραμμίζει ότι μια πολιτική διευθέτηση θα διευκολύνει την προσχώρηση της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Αν δεν έχει επιτευχθεί διευθέτηση κατά την ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων προσχώρησης, η απόφαση του Συμβουλίου για την προσχώρηση θα ληφθεί χωρίς το ανωτέρω να αποτελεί προϋπόθεση. Γι' αυτό, το Συμβούλιο θα λάβει υπόψη του όλους τους σχετικούς παράγοντες».

Ερμηνεύοντας την πιο πάνω παράγραφο και, ιδιαίτερα, την τελευταία πρότασή της, μπορεί ένας να υποστηρίξει ότι και αν ακόμη είχαν στεφθεί με απόλυτη επιτυχία οι διαπραγματεύσεις προσχώρησης και είχε ολοκληρωθεί κατά τον καλύτερο τρόπο ο ενταξιακός «φάκελος» της Κυπριακής Δημοκρατίας, η ένταξη δεν ήταν δεδομένη, γιατί κατά τη λήψη της σχετικής απόφασης από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο θα λαμβάνονταν υπόψη «όλοι οι σχετικοί παράγοντες». Γι' αυτό, η πιο πάνω «ουρά» της παραγράφου 9β, προκάλεσε την έντονη ανησυχία στους Κυπρίους. Αντίθετα, σύμφωνα με τον Έλληνα Πρωθυπουργό Σημίτη, «αυτή η διατύπωση αφορά ότι θα συζητηθεί το θέμα της ένταξης της Κύπρου με εκτίμηση όλων των κοινωνικών, οικονομικών στοιχείων, με εκτίμηση όλων εκείνων των παραγόντων, των παραμέτρων που συζητούνται σε κάθε χώρα».

Δυστυχώς, μερικές δηλώσεις του τότε Γερμανού Επιτρόπου της ΕΕ Γκίντερ Φερχόγκεν, αρμόδιου για θέματα διεύρυνσης και αυτές που προηγήθηκαν του Προέδρου της Επιτροπής Ρομάνο Πρόντι σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Το Βήμα* της 7ης Ιανουαρίου 2001 δίνουν ερμηνεία εντελώς αντίθετη από αυτή που έδωσε ο τότε Έλληνας πρωθυπουργός για τα όσα αποφασίστηκαν στο Ελσίνκι.

Ο Ευρωπαίος Επίτροπος Φερχόγκεν, σε ερώτηση που του έγινε αν οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα εγκρίνουν την ένταξη της Κύπρου σε περίπτωση που οι ενταξιακές διαπραγματεύσεις ολοκληρωθούν πριν από την επίλυση του Κυπριακού, απάντησε ότι «είναι δύσκολο να προβλέψουμε τη στάση που θα τηρήσουν τα κράτη-μέλη. Δεν θα ήθελα να διακινδυνεύσω μια πρόβλεψη για το

ποιες θα είναι οι αντιδράσεις αν υλοποιηθεί ένα τέτοιο σενάριο». Δεν είναι η πρώτη φορά που ο Φερχόιγκεν έκανε τέτοιες δηλώσεις. Στις 30/6/2000 ανέφερε ότι «δεν έχει δοθεί εγγύηση στους Ελληνοκυπρίους πως η Ευρωπαϊκή Ένωση θα δεχθεί την Κύπρο, αν δεν επιλυθεί η πολιτική διαμάχη». Όμως, ο Φερχόιγκεν δεν αρκέστηκε στις πιο πάνω δηλώσεις αλλά προχώρησε και είπε τα ακόλουθα: «Χαρακτήρισα αυταπάτη την προσδοκία ένταξης μιας βόρειας Κύπρου προσαρτημένης στην Τουρκία όχι όμως και μια ταυτόχρονη ένταξη στην ΕΕ Κύπρου και Τουρκίας».³ Περαιτέρω, προειδοποίησε την Ελλάδα να μην τολμήσει να «μπλοκάρει» τη διεύρυνση της ΕΕ προς τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, αν δεν συμπεριληφθεί η Κύπρος στην πρώτη ομάδα χωρών που θα ενταχθούν.

Οι δηλώσεις αυτές του Φερχόιγκεν ενισχύονται από τα όσα είπε ο Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ρομάνο Πρόντι στην εφημερίδα *Το Βήμα*. Σε σχετική ερώτηση του απεσταλμένου της εφημερίδας στις Βρυξέλλες Ι. Κ. Πρετεντέρη ο Πρόντι απάντησε: «Κοιτάζτε, το πρόβλημα υπάρχει και το ξέρετε. Αν λυθεί ως τότε, δεν τίθεται κανένα ζήτημα. Διαφορετικά το Συμβούλιο θα βρεθεί μπροστά σε μια πολύ δύσκολη απόφαση. Δεν ξέρω και δεν μπορώ να πω ποια θα είναι αυτή. Είμαι όμως βέβαιος ότι θα υπάρξουν διαφορετικές απόψεις».

Σε σχετικό άρθρο μου στις 12/3/2001 στην εφημερίδα *Σημερινή* επεσήμανα πως «για να ενταχθεί η Κύπρος στην Ευρωπαϊκή Ένωση δεν αρκεί να έχει τη θετική ομόφωνη απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου αλλά θα πρέπει να έχει και αυτήν των Κοινοβουλίων των κρατών-μελών. Είναι αρκετή η αρνητική απόφαση της Βουλής μιας χώρας-μέλους για να ανατρέψει την απόφαση του Συμβουλίου για ένταξη. Ήδη η Ολλανδική Βουλή αποφάσισε, πριν από ένα χρόνο περίπου, ότι “επειδή η ειρήνη στην Κύπρο μεταξύ της Ελληνικής και Τουρκικής Κοινότητας διατηρείται μόνο λόγω της εκεί παρουσίας ειρηνευτικής δύναμης του ΟΗΕ, γι’ αυτό πιστεύει ότι η ένταξη ενός τέτοιου κράτους [...] είναι ανεπιθύμητη για τη σταθερότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης”. Η απόφαση αυτή λήφθηκε όχι γιατί τα μέλη της Ολλανδικής Βουλής ήταν απληροφόρητα ή

³ Εφημερίδα *Η Καθημερινή* της 21/1/2001.

έτρεφαν αισθήματα μίσους προς εμάς, αλλά, απλούστατα, γιατί υπάρχουν πολλοί Τούρκοι ψηφοφόροι στην Ολλανδία. Φυσικά, υπάρχει και η δυνατότητα της Ελληνικής Βουλής να απορρίψει την ένταξη οποιασδήποτε άλλης χώρας, πράγμα που δεν χάνουμε ευκαιρία να διατυμπανίζουμε. Το πόσο, όμως, είναι πρακτικά εύκολη μια τέτοια απόφαση, είναι κάτι που θα εξετάσουμε πιο κάτω».⁴

Ο Φερχόιγκεν δεν ήταν τυχαίος αξιωματούχος της ΕΕ. Ήταν κορυφαίο στέλεχος του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος και υπήρξε στενός συνεργάτης του Καγκελαρίου Σρέντερ σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Η προς ανατολάς διεύρυνση της ΕΕ ήταν ύψιστης σημασίας για την επίτευξη των γεωπολιτικών στόχων της Γερμανίας. Πέραν τούτου, τυχόν άσκηση «βέτο» από την Ελλάδα θα την έφερνε αντιμέτωπη με την πλειοψηφία των εταίρων της στην ΕΕ γιατί θα ανάτρεπε μια ολόκληρη πολιτική πάνω στην οποία θα κτιζόταν το μοντέλο της νέας Ευρώπης. Και, όμως, όλα αυτά τα δεδομένα που προδιάγραφαν τις οδυνηρές πραγματικότητες μπροστά στις οποίες θα βρισκόταν η Ελλάδα, δεν έκαμψαν την αποφασιστικότητά της να επιβάλει στους εταίρους της την ένταξη της Κύπρου.

Όπως αναφέρθηκε, στο Ελσίνκι η Τουρκία κατέστη υποψήφια για ένταξη χώρα. Μερικοί επένδυσαν στην εξέλιξη αυτή, θεωρώντας ότι θα αποτελέσει καταλύτη για μια δίκαιη και σωστή λύση του Κυπριακού.

Στο σχετικό προαναφερθέν άρθρο μου ημερομηνίας 12/3/2001 επεσήμανα τα ακόλουθα: «Θα πρέπει να γίνει συνείδηση από όλους τους αρμόδιους, υπεύθυνους και ανευθυνοϋπεύθυνους ότι η Άγκυρα δεν αλλάζει τους στόχους της για την Κύπρο για χάρη μιας απίθανης «ευρωπαϊκής προοπτικής». Τούτο, εξ άλλου, δηλώθηκε, αμέσως μετά το Ελσίνκι, από εκπρόσωπο του τουρκικού Υπουργείου Εξωτερικών ο οποίος είπε τα ακόλουθα: “Ο πρωθυπουργός Μπουλέντ Ετζεβίτ έχει δηλώσει επανειλημμένως ότι οι αποφάσεις του Ελσίνκι δεν θα αλλάξουν τη στάση της Τουρκίας προς την ελληνοκυπριακή πλευρά”. Είναι, επίσης,

⁴ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Η προοπτική της ένταξης πριν από τη λύση, Σημερινή*, ημερομηνίας 12/3/2001.

χαρακτηριστικές οι πρόσφατες δηλώσεις του Τούρκου Υπουργού Εξωτερικών Ισμαήλ Τζεμ ότι “θα προκληθεί μεγάλο επεισόδιο, αν η Ευρωπαϊκή Ένωση αποδεχθεί τους Ελληνοκυπρίους ως τη μόνη διοίκηση”, όπως και αυτές του Ντενκτάς πριν από δυο περίπου μήνες ότι “θα αποτελούσε αυτοκτονία για τους Τουρκοκυπρίους η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, χωρίς τη συμμετοχή σ’ αυτή και της Τουρκίας, ακόμη και αν αναγνωριστούν τα δικαιώματά τους”». ⁵

Στο 2ο Μέρος του άρθρου μου, που δημοσιεύθηκε στις 19/3/2001, εξέφραζα τους φόβους μου να συνδεθεί η ένταξη της Κύπρου με αυτή της Τουρκίας, πράγμα που θα σημάνει την επ’ αόριστο αναβολή της ένταξής μας και επεσήμανα ότι «κύκλοι της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν αποκρύπτουν τις σκέψεις τους, όταν θα μελετηθούν «οι σχετικοί παράγοντες» με βάση την παράγραφο 9β των «Συμπερασμάτων» του Ελσίνκι, να αποφασιστεί μια ένταξη της Κύπρου που να επιφέρει, ταυτόχρονα, έμμεση λύση του Κυπριακού, όπερ μεθερμηνευόμενο σημαίνει την ένταξη του ελεύθερου εδάφους της Κυπριακής Δημοκρατίας και την ενσωμάτωση του κατεχόμενου στην Τουρκία. Μερικοί έχουν υπόψη τους και το Γερμανικό πρότυπο, παρά το ότι δεν έχει οποιαδήποτε ομοιότητα με τα δεδομένα της Κύπρου». ⁶ Ευτυχώς, οι φόβοι μου δεν επαληθεύθηκαν.

Στη συνάντηση της Νίκαιας 97-11 Δεκεμβρίου 2000 αποφασίστηκε να έχει η Κυπριακή Δημοκρατία, σε περίπτωση ένταξης, ένα επίτροπο, έξι ευρωβουλευτές και τέσσερις ψήφους στο συμβούλιο υπουργών.

Η στάση του Συμβουλίου, όπως καθορίστηκε στο Ελσίνκι, παρέμεινε η ίδια και στις συναντήσεις που ακολούθησαν. Η ΕΕ ήθελε στους κόλπους της μια Κύπρο με λυμένο το πρόβλημά της.

⁵ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Η προοπτική της ένταξης πριν από τη λύση, Σημερινή*, ημερομηνίας 12/3/2001.

⁶ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Η προοπτική της ένταξης πριν από τη λύση, Σημερινή*, ημερομηνίας 19/3/2001.

Περί το τέλος του 2002, σημειώθηκαν σημαντικές εξελίξεις, σχετικές με την ενταξιακή πορεία της Κύπρου.

Στις 11 Νοεμβρίου 2002 ο γενικός γραμματέας του ΟΗΕ Κόφι Ανάν παρουσίασε την πρώτη εκδοχή του περίφημου πολυσυζητηθέντος σχεδίου του για λύση του Κυπριακού.

Στις 12 και 13 Δεκεμβρίου 2002, έλαβε χώρα η Σύνοδος Κορυφής της ΕΕ της Κοπεγχάγης, η οποία αποτέλεσε ένα κρίσιμο σταθμό για τις εξελίξεις που ακολούθησαν στο Κυπριακό, αλλά και για την ενταξιακή πορεία της Κύπρου. Δυο μέρες πριν τη Σύνοδο, στις 10/12/2002, δόθηκε στις δυο πλευρές το αναθεωρημένο Σχέδιο Ανάν II από το Ειδικό Σύμβουλο του γενικού γραμματέα του ΟΗΕ Άλβαρο ντε Σότο. Στη Σύνοδο παρουσιάστηκε το Σχέδιο Ανάν II και καλούνταν τα μέρη να το διαπραγματευθούν. Παρόντες στη Σύνοδο ήταν, μαζί με τον πρόεδρο Γλαύκο Κληρίδη, και τα μέλη του Εθνικού Συμβουλίου. Οι Τουρκοκύπριοι δεν εκπροσωπούνταν από τον Ντενκτάς, ο οποίος ασθενούσε, αλλά από τον Ταχσίν Ερτουγρούλογλου. Η αρνητική τουρκική στάση, οδήγησε την προσπάθεια να γίνει αποδεκτό το Σχέδιο από τα ενδιαφερόμενα μέρη, σε αποτυχία.

Στη Σύνοδο της Κοπεγχάγης το Συμβούλιο των τότε 15 μελών της ΕΕ, αφού «καλωσορίζει τη δέσμευση των δυο πλευρών να συνεχίσουν τις διαπραγματεύσεις, με στόχο την επίτευξη συνολικής διευθέτησης του Κυπριακού μέχρι τις 28/2/2003, στη βάση των προτάσεων του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ» αποφασίζει, λαμβάνοντας υπόψη την «ιδιομορφία» της Κύπρου, την ένταξη ολόκληρης της Κύπρου, «αλλά η εφαρμογή του κοινοτικού κεκτημένου θα ανασταλεί, εφόσον δεν υπάρξει λύση, για το βόρειο τμήμα του νησιού, μέχρι το Συμβούλιο να αποφασίσει διαφορετικά, βάσει συγκεκριμένης πρότασης της Κομισιόν». Η απόφαση προκάλεσε την έντονη αντίδραση της Τουρκίας. Το τουρκικό υπουργείο Εξωτερικών, με ανακοίνωσή του, εκφράζει μεν την υποστήριξη στη συνέχιση των συνομιλιών επί του Σχεδίου Ανάν, αλλά απορρίπτει ως απαράδεκτη από νομική και πολιτική άποψη την απόφαση, επικρίνοντας την ΕΕ ότι «λαμβάνει μονομερείς αποφάσεις για το μέλλον της Κύπρου και δημιουργεί διεθνείς υποχρεώσεις, παραβιάζοντας διεθνείς συμφωνίες» διότι «με την απόφαση της Κοπεγχάγης, εντάσσεται στην ΕΕ μόνο η

ελληνοκυπριακή διοίκηση, καθώς, από το 1963, που καταργήθηκε με τη βία των όπλων των Ελληνοκυπρίων το συνεταιρικό κράτος του 1960, δεν υπάρχει ένα και μοναδικό κράτος και κυβέρνηση που να εκπροσωπεί όλο το νησί».⁷

Η εκλογή του Τάσσου Παπαδόπουλου ως Προέδρου της Δημοκρατίας στις εκλογές στις 16/2/2003, ανάτρεψε το σκηνικό που είχαν στήσει οι μεσολαβητές. Ο Τάσος Παπαδόπουλος ήταν αντίθετος με την όλη φιλοσοφία του Σχεδίου Ανάν. Θα πρέπει, εδώ, να επισημανθεί ότι η φιλοσοφία του Σχεδίου Ανάν αποτυπώνεται στις πρώτες του δύο εκδοχές, που τις διαπραγματεύθηκε ο τότε Πρόεδρος Γλαύκος Κληρίδης, με την ενεργό συμμετοχή του τότε Γενικού Εισαγγελέα Αλέκου Μαρκίδη. Και τα δυο Σχέδια περιείχαν πρόνοιες, που έγιναν αποδεκτές από την ελληνοκυπριακή πλευρά και που οδηγούσαν σε μια καταστροφική για τον κυπριακό ελληνισμό λύση. Η Τουρκία δεν τα αποδέχθηκε, γιατί ανέμενε περισσότερες παραχωρήσεις από τους συντάκτες του, πράγμα που, τελικά, το κατάφερε.

Στις 26/2/2003, ο γενικός γραμματέας του ΟΗΕ παρουσίασε το Σχέδιο Ανάν III. Η νέα πολιτική ηγεσία της Τουρκίας δεν αντίκρουσε αρνητικά το Σχέδιο, στη νέα του εκδοχή. Ο Ταγίπ Ερντογάν, μιλώντας στην κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματός του, εξέφρασε την εκτίμηση ότι το Σχέδιο Ανάν III «θα είναι πιο εύκολα διαπραγματεύσιμο και πιο κοντά στις πραγματικότητες στο νησί», προσθέτοντας ότι «εάν το Σχέδιο ολοκληρωθεί με βάση τις συγκεκριμένες ρυθμίσεις, η λύση του Κυπριακού βρίσκεται πιο κοντά από ποτέ». Όμως, ο Πρόεδρος της Τουρκίας Σεζέρ χαρακτήρισε μη «αποδεκτές» τις ρυθμίσεις του Σχεδίου στο εδαφικό, στην επιστροφή των προσφύγων, στο θέμα της κυριαρχίας και της ασφάλειας. Στη συνάντησή του με τον Ανάν, ζήτησε όπως η λύση του Κυπριακού στηρίζεται «σε δυο λαούς και δυο ιδρυτικά κράτη» και να βασίζεται «στις πραγματικότητες στο νησί». Σύσκεψη της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας κατέληξε στο ότι «το Σχέδιο Ανάν απέχει κατά πολύ από το να ικανοποιεί τις προσδοκίες της τουρκικής πλευράς». Επίσης, η Τουρκική

⁷ Κώστας Βενιζέλου, Μιχάλης Ιγνατίου, Νίκος Μελέτης, *Σχέδιο Ανάν, Το Μυστικό Παζάρι*, Εκδόσεις Λιβάνη, σσ. 68, 69 και 81..

Εθνοσυνέλευση υποστήριξε λύση η οποία θα βασίζεται «στο ίσο καθεστώς και στην ισότητα των πλευρών», απέρριψε τη διασύνδεση του Κυπριακού με την ενταξιακή πορεία της Τουρκίας και στράφηκε εναντίον της ΕΕ, αναφέροντας ότι «η ένταξη στην ΕΕ της ελληνοκυπριακής διοίκησης, πριν από την Τουρκία, συνιστά παραβίαση των διεθνών συμφωνιών»⁸

Μετά την ετοιμασία του Σχεδίου ΙΙΙ, ο Κόφι Ανάν κάλεσε τα μέρη σε σύσκεψη στη Χάγη στις 10/3/2003 για να διαπραγματευτούν επί του Σχεδίου του. Και από τις δυο πλευρές, δεν υπήρξε πραγματική διάθεση για διαπραγμάτευση. Στόχος της ελληνικής πλευράς ήταν η επίρριψη ευθυνών στην άλλη πλευρά. Το πέτυχε, εκμεταλλευόμενη τη σκλήρυνση της στάσης του Ταγίπ Ερντογάν και του Ραούφ Ντενκτάς. Βέβαια, η στάση της Τουρκία και των Τουρκοκυπρίων-εξαιρουμένου του Ντενκτάς- άλλαξε αργότερα. Στα χωριστά δημοψηφίσματα, που διεξήχθησαν στις 24 Απριλίου 2004, όπου οι Ελληνοκύπριοι με το εντυπωσιακό ποσοστό του 75,83% ψήφισαν «Όχι» για το Σχέδιο Ανάν, οι Τουρκοκύπριοι με ποσοστό 64,91% ψήφισαν «Ναι».

Η συνάντηση της Χάγης, στην οποία ήταν παρόντες και εκπρόσωποι των τριών εγγυητριών δυνάμεων, απέβη άκαρπη. Η αρνητική στάση του Ντενκτάς και της Τουρκίας βοήθησε στο να μη βρεθεί η ελληνοκυπριακή πλευρά μπροστά σε βασανιστικά διλήμματα. Η στάση αυτή οδήγησε και στην αποτυχία της συνάντησης της Χάγης.

Στην έκθεσή του προς το Συμβούλιο Ασφαλείας ο Κόφι Ανάν επέρριψε την κύρια ευθύνη της για την αποτυχία της μεσολάβησής-σ' εκείνο το στάδιο- στον Ντενκτάς.

Επίσης, στην έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής της 5ης Νοεμβρίου 2003 για την Τουρκία αναφέρονταν τα εξής σχετικά με το Κυπριακό: «...Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο έχει επανειλημμένα τονίσει την έντονη προτίμηση του για την ένταξη μιας ενιαίας Κύπρου. Η Επιτροπή κρίνει, πως οι συνθήκες είναι ευνοϊκές, για να φτάσουν οι δυο κοινότητες σε μια γενική διευθέτηση του κυπριακού

⁸ Κώστας Βενιζέλου, Μιχάλης Ιγνατίου, Νίκος Μελέτης, *Σχέδιο Ανάν, Το Μυστικό Παζάρι*, Εκδόσεις Λιβάνη, σσ. 75, 76.

προβλήματος πριν από την ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση την 1η Μαΐου 2004. Προς το σκοπό αυτό, η Ευρωπαϊκή Ένωση θα επαναλάβει την έκκληση της σε όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη και, ιδιαίτερα, στην Τουρκία και την τουρκοκυπριακή ηγεσία να συνεχίσουν τις συνομιλίες με βάση την πρόταση του γενικού γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών. Η μη διευθέτηση του προβλήματος θα μπορούσε να αποτελέσει σοβαρό εμπόδιο στις ευρωπαϊκές φιλοδοξίες της Τουρκίας...».⁹ Η πολιτική βαρύτητα της εν λόγω περικοπής της έκθεσης της Επιτροπής των Βρυξελλών ήταν προφανής. Όχι μόνο γιατί οι Βρυξέλλες άφηναν να φανεί πως θεωρούσαν την Άγκυρα και τον Ντενκτάς υπεύθυνους για την μέχρι τότε αποτυχία των προσπαθειών του Κόφι Ανάν για λύση του Κυπριακού, μα και γιατί συνέδεαν για πρώτη φορά, την ένταξη της Τουρκίας με το Κυπριακό. Βέβαια η σύνδεση αυτή, προσεκτικά μάλιστα διατυπωμένη, δεν είχε την έννοια νομικής προϋπόθεσης. Η πολιτική της σημασία ήταν, όμως, μεγάλη.

Στις 9 Απριλίου 2003 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο επικύρωσε τις συνθήκες προσχώρησης της Κύπρου, της Μάλτας και οκτώ χωρών του πρώην σοβιετικού μπλοκ, της Εσθονίας, Λεττονίας, Λιθουανίας, Πολωνίας, Ουγγαρίας, Σλοβενίας, Σλοβακίας και Τσεχίας.

Λίγες μέρες αργότερα, στις 16 Απριλίου 2003, έλαβε χώρα στην Αθήνα η υπογραφή των συνθηκών προσχώρησης της Κύπρου, μαζί με τους εννέα άλλους νέους εταίρους, στην ΕΕ, σε μια έκτακτη σύνοδο των αρχηγών κρατών και πρωθυπουργών της ΕΕ. Σύμφωνα με ειδικό Πρωτόκολλο Αρ. 10 που προσαρτήθηκε στη Συνθήκη Προσχώρησης, η εφαρμογή του ευρωπαϊκού κεκτημένου αναστέλλεται σε εκείνες τις περιοχές της Κυπριακής Δημοκρατίας στις οποίες η κυπριακή κυβέρνηση δεν ασκεί αποτελεσματικό έλεγχο, δηλαδή στα κατεχόμενα από τα τουρκικά στρατεύματα εδάφη της Κύπρου. Η ενταξιακή διαδικασία της Κύπρου ολοκληρώθηκε με την επικύρωση της Συνθήκης Προσχώρησης από τη κυπριακή Βουλή των Αντιπροσώπων στις 14 Ιουλίου 2003. Η

⁹ Παύλος Ν. Τζεργιάς, *Η Κύπρος, από την αρχαιότητα ως την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Τόμος II, σσ. 1024.

Κύπρος εντάχτηκε επίσημα στην Ευρωπαϊκή Ένωση την 1η Μαΐου 2004.¹⁰

Η αίτηση ένταξης είχε επιτυχή κατάληξη λόγω των εύστοχων χειρισμών του θέματος από μέρους των κυβερνήσεων Ελλάδας και Κύπρου και ενώ βρίσκονταν σε εξέλιξη οι συνομιλίες για το σχέδιο Ανάν. Η ελλαδική και ελληνοκυπριακή επιτυχία της 16ης Απριλίου 2003 οφειλόταν σε διάφορους παράγοντες. Μπορεί ένας να υποστηρίξει ότι αυτή η επιτυχία δεν θα ήταν ασφαλώς νοητή χωρίς το Ελσίνκι. Δεν πρέπει, ωστόσο, να αποδοθεί αποκλειστικά σε εκείνη την απόφαση, αφού υπήρχε κι η λεγόμενη «ουρά», για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω. Αν αυτή η «ουρά» δεν έπαιξε το ρόλο της τον Απρίλιο τον 2003, αυτό οφειλόταν, μεταξύ άλλων, από τη μια, στην υποβόσκουσα, αλλά μη εκδηλούμενη τότε αντίθεση όχι λίγων Ευρωπαίων στην ένταξης της Τουρκία στην ΕΕ και, από την άλλη, σε προφανείς αδυναμίες της τουρκικής διπλωματίας, η οποία λόγω και της εσωτερικής κατάστασης στη χώρα δεν κατόρθωσε ν' αποφύγει το στίγμα της αδιαλλαξίας. Περισσότερο, όμως, στη σθεναρή θέση της Ελλάδας να μη συγκατανεύσει στη διεύρυνση, αν σ' αυτή δεν περιλαμβανόταν και η Κύπρος.

Η συνθήκη προσχώρησης προς την ΕΕ συνεπάγεται περιορισμούς στην άσκηση της εθνικής κυριαρχίας. Οι περιορισμοί αυτοί συνίστανται στην αναγνώριση στα όργανα της ΕΕ αρμοδιότητας για τη θέσπιση κανόνων δικαίου, και μάλιστα αυξημένης τυπικής ισχύος έναντι κανόνων οποιασδήποτε βαθμίδας του εθνικού δικαίου, δηλ. όχι μόνο των ημεδαπών τυπικών νόμων αλλά και του Συντάγματος. Το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο ή το ευρωπαϊκό κεκτημένο, όπως διαφορετικά αποκαλείται, αποτελεί έννομη τάξη αυτόνομη, με την έννοια ότι το δίκαιο αυτό δημιουργεί δικαιώματα και υποχρεώσεις τόσο για τα όργανα της ΕΕ και τα κράτη που είναι μέλη της, όσο και για τους πολίτες της και έχει άμεση εφαρμογή.

Ως εκ τούτου, για να ενταχθεί η Κύπρος στην ΕΕ, θα έπρεπε να προσαρμόσει και να εναρμονίσει την κυπριακή νομοθεσία προς το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο, με τη θέσπιση ενός όγκου νομοθετημάτων και την ταυτόχρονη κατάργηση ή τροποποίηση

¹⁰ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Εγχειρίδιο Κυπριακού Διοικητικού Δικαίου*, τρίτη έκδοση, σ.7.

ορισμένων διατάξεων του κυπριακού δικαίου. Δεν ήταν αρκετό να μην εφαρμόζεται από την εκτελεστική εξουσία ή από τα δικαστήρια νομοθεσία που είναι αντίθετη με το κοινοτικό δίκαιο. Θα έπρεπε αυτή η νομοθεσία να τροποποιηθεί ρητά και συγκεκριμένα. (Βλ. Απόφαση ΔΕΚ ημερ. 28/10/1999 στην Υπόθεση C-187/98, Επιτροπή κατά της Ελλάδας).

Θα έπρεπε, επίσης, να τροποποιηθεί το Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας ώστε να καθίσταται σαφής η υπεροχή του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου. Δεν ήταν αρκετή η θέσπιση νομοθεσίας που να ενσωματώνει στο εσωτερικό δίκαιο διατάξεις του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου, οι οποίες ήταν αντίθετες με διατάξεις του Συντάγματος, χωρίς προηγούμενη τροποποίηση του τελευταίου. Η τροποποίηση του Συντάγματος συντελέστηκε με τον περί της Πέμπτης Τροποποίησης του Συντάγματος Νόμο του 2006 (Νόμος 127(1) του 2006). Με τον Νόμο αυτό προστέθηκε ένα νέο Άρθρο στο Σύνταγμα, το Άρθρο 1Α, και τροποποιήθηκε το Άρθρο 179, ώστε να προβλέπεται ότι ένας νόμος ή μια διοικητική πράξη ή απόφαση δεν μπορεί να συγκρούεται όχι μόνο προς οποιαδήποτε διάταξη του Συντάγματος αλλά και «προς οποιαδήποτε υποχρέωση επιβάλλεται στη Δημοκρατία ως αποτέλεσμα της συμμετοχής της ως κράτους μέλους στην Ευρωπαϊκή Ένωση». Τροποποιήθηκαν και άλλα Άρθρα του Συντάγματος. Μεταξύ αυτών, το Άρθρο 11, ώστε να καθίσταται συνταγματικά επιτρεπτή η εναρμόνιση της κυπριακής νομοθεσίας με την Απόφαση-Πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης με την οποία υιοθετείται η έκδοση ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης προσώπων, ανεξάρτητα αν αυτά είναι ημεδαποί ή αλλοδαποί. Επειδή η τροποποίηση κρίθηκε ότι δεν ήταν απόλυτα συμβατή με τις πρόνοιες της πιο πάνω Απόφασης-Πλαισίου, κατέστη αναγκαία η εκ νέου τροποποίηση του Άρθρου αυτού, με τον περί της Έβδομης Τροποποίησης του Συντάγματος Νόμο του 2013, το Νόμο 68(Ι)/2013, ώστε να υπάρχει πλήρης συμμόρφωση με το ευρωπαϊκό δίκαιο.¹¹

¹¹ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Εγχειρίδιο Κυπριακού Διοικητικού Δικαίου*, Τρίτη έκδοση, σσ. 8-11.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Α. Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Ι. Ο ΜΙΝΩΪΚΟΣ ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

1. Ο Μινωικός Πολιτισμός

Ο αρχαιότερος υψηλού επιπέδου ευρωπαϊκός πολιτισμός είναι ο Μινωικός Πολιτισμός, που εμφανίζεται στην Κρήτη περί το 2600 π.Χ. Το όνομα «Μινωικός Πολιτισμός» προέρχεται από τον μυθικό βασιλιά της Κρήτης Μίνωα ο οποίος, σύμφωνα με την ελληνική μυθολογία, ήταν γιος της Ευρώπης και του Δία.

Η Ευρώπη ήταν μια πανέμορφη κόρη του βασιλιά της Τύρου, στη Φοινίκη, Αγήνορα. Την ερωτεύθηκε ο Δίας ο οποίος, για να τη σαγηνεύσει, μεταμορφώθηκε σε ταύρο. Παρουσιάστηκε μπροστά της με αυτή τη μορφή σε μια παραλία της Φοινίκης. Η Ευρώπη, παρασυρμένη από την ομορφιά του ταύρου, ανεβαίνει στη ράχη του και, αμέσως, το δυνατό ζώο μπαίνει στη θάλασσα και οδηγεί την Ευρώπη στη Κρήτη. Εκεί θα αποκαλυφθεί η πραγματική φύση του θαλασσοπόρου ταύρου. Η Ευρώπη θα ενδώσει στον Δία και από τις συνευρέσεις τους θα γεννηθούν ο Μίνωας, ο Ραδάμανθυς και ο Σαρπηδόνας. Ο Μίνωας ανατράφηκε από το βασιλιά της Κρήτης Αστερίωνα, που είχε στο μεταξύ παντρευτεί τη μητέρα του και είχε υιοθετήσει τα παιδιά της. Αργότερα, ο Μίνωας διαδέχτηκε τον Αστερίωνα στο θρόνο της Κρήτης.

Όμως, ο μύθος προχωρεί. Ένα από τα αδέλφια της Ευρώπης ήταν ο Κάδμος, ο οποίος, με εντολή του πατέρα του, έφυγε από την Τύρο για να αναζητήσει την αδελφή του. Ύστερα από πολλές περιπλανήσεις, κατέληξε στην Ελλάδα. Απευθύνθηκε στο Μαντείο των Δελφών και ο θεός Απόλλων τον κάλεσε να πάψει να σκέφτεται την Ευρώπη, γιατί το μέλλον του, που θα του εξασφάλιζε αιώνια δόξα, ήταν να ιδρύσει μια πόλη στην Ελλάδα. Η πόλη που ίδρυσε ήταν η Θήβα.

Πότε κατοικήθηκε για πρώτη φορά η Κρήτη είναι, προς το παρόν, άγνωστο. Τα παλαιότερα ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας στην

Κρήτη, εμφανίζονται στην Κνωσσό. Ο ερευνητής της μινωικής Κρήτης, ο Άρθουρ Έβανς, ανακάλυψε το 1900 μ.Χ., κάτω από τις αυλές του μινωικού ανακτόρου, ολόκληρο νεολιθικό οικισμό. Διαπιστώθηκε ένας παλαιότερος προκεραμικός οικισμός που τοποθετείται στα τέλη της έβδομης χιλιετίας π.Χ. Πρόκειται για εγκατάσταση ημιμόνιμη, με βεβαιωμένη καλλιέργεια δημητριακών, κτίσματα από υλικά εύθραυστα και λιθοτεχνία φτωχική που παρουσιάζει, όμως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την εύρεση άφθονου οψιανού, προφανώς από τη Μήλο.¹² Η Μήλος εξήγαγε οψιανό στην Κρήτη, στα άλλα νησιά του Αιγαίου και στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Για την εθνοτική ταυτότητα των Μινωιτών έχουν διατυπωθεί πολλές και διαφορετικές απόψεις. Είναι ιστορικά εξακριβωμένο ότι η Κρήτη, κατά τη διάρκεια της δεύτερης χιλιετίας, δέχθηκε στα εδάφη της αλλεπάλληλα μεταναστευτικά κύματα. Ο Άρθουρ Έβανς πίστευε ακράδαντα στις ισχυρές αιγυπτιακές επιδράσεις που δεχόταν η Κρήτη, καθώς και την πιθανότητα ενός αιγυπτιακού εποικισμού στο νησί.¹³

Όμως, είναι γενικά αποδεκτό, ότι η ελληνοποίηση της Κρήτης συντελέστηκε μετά από τα τελευταία μεταναστευτικά κύματα, όταν ανθούσε ο πολιτισμός της. Τούτο καταμαρτυρείται και από τη Γραμμική γραφή Β, που χρησιμοποιείτο και η οποία, όπως αναφέρεται πιο κάτω, ήταν ελληνική.

Τις Περιόδους ανάπτυξης του Μινωικού πολιτισμού, μπορούμε να τις διακρίνουμε σε Προανακτορική (2600-1900), Παλαιοανακτορική (1900-1700), Νεοανακτορική (1700-1450) και Μεταανακτορική (1450-1150).¹⁴

Κατά την Προανακτορική Περίοδο, παρατηρείται μια ουσιαστική μεταβολή της ζωής στην Κρήτη. Η κοινωνική οργάνωση άρχισε να

¹² Δημ. Θεοχάρη, *Νεολιθική Εποχή στην Κρήτη, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Τόμος Α΄*, σ. 74.

¹³ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης, Εκδόσεις Νεφέλη, Τόμος Α΄*, σ. 124.

¹⁴ Νικ. Πλάτων, *Παλαιοανακτορικός Μινωικός Πολιτισμός, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Τόμος Α΄*, σ. 109.

γίνεται πολυσύνθετη από την εποχή που το μέταλλο κυριάρχησε σαν βασικό υλικό στην κατασκευή όπλων, εργαλείων και πολυτελών σκευών. Χρειάστηκε, τότε, να αναζητηθεί η πρώτη ύλη στην κύριες πηγές της, μεταξύ των οποίων πρωτεύουσα θέση είχε η Κύπρος, με τα άφθονα χαλκοφόρα κοιτάσματά της. Παράλληλα, έπρεπε να εισαχθεί, από τα βάθη της Ασίας, κασσίτερος, μέταλλο απαραίτητο για να αποκτήσει ο χαλκός στερεότητα και να κατασκευαστούν από τους μεταλλουργούς τα κράματα του μπρούντζου. Έτσι, άρχισε να αναπτύσσεται το υπερπόντιο εμπόριο και να δημιουργούνται οι διάφορες κατηγορίες των τεχνιτών, που αποτέλεσαν το βασικό στοιχείο της κοινωνικής οργάνωσης, μαζί με τους γεωργούς, τους κτηνοτρόφους, τους εμπόρους και τους ναυτικούς. Τούτο, είχε ως αποτέλεσμα να γνωρίσουν οι Κρήτες τον πολιτισμό του έξω κόσμου, να πληθαίνουν τις γνώσεις τους και να αφομοιώνουν νέες ιδέες. Άρχισε η δημιουργία κοινωνικών τάξεων, να οργανώνεται η θρησκεία και η συνακόλουθη λατρεία, καθώς και στρατιωτικές δυνάμεις. Με τη μεταβολή της ζωής, πολλοί οικισμοί αρχίζουν να εξελίσσονται σε πόλεις, που διοικούνται από τοπάρχες.

Κατά την Παλαιοανακτορική Περίοδο, θα αρχίσει στην Κρήτη να αναπτύσσεται ο πρώτος αληθινά υψηλός πολιτισμός. Η οικοδόμηση μεγάλων ανακτόρων στα μεγάλα μινωικά κέντρα, που δέσποζαν στην κεντρική και ανατολική Κρήτη, δείχνει συγκέντρωση εξουσίας στα χέρια βασιλέων και νέο σύστημα διακυβέρνησης. Οι βασιλείς, που συγκέντρωναν την εξουσία στα χέρια τους, είχαν αναδειχθεί από τους τοπάρχες ή κατόρθωσαν να επιβληθούν ανάμεσα στους αρχηγούς των σημαντικών περιοχών.

Στο βόρειο κεντρικό πεδινό χώρο της Κρήτης, στην Κνωσσό, όπου από αιώνες ήκμαζε σημαντικός οικισμός, κτίζεται το μεγαλύτερο ανάκτορο. Στην νότια κεντρική Κρήτη, κτίζεται το ανάκτορο της Φαιστού και των Μαλίων.¹⁵

Δείγμα της υψηλής στάθμης του Μινωικού Πολιτισμού, είναι το ανάκτορο της Κνωσσού. Γύρω από το κτιριακό συγκρότημα, απλωνόταν μια ατείχιστη πόλη 80.000 κατοίκων. Ήταν το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της ευρωπαϊκής ηπείρου εκείνης της

¹⁵ Νικ. Πλάτων, *Παλαιοανακτορικός Μινωικός Πολιτισμός, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Τόμος Α', σ. 134.*

εποχής. Ένα από τα βασικά στοιχεία του ανακτόρου, στη δυτική του πτέρυγα, ήταν το ιερό της θεότητας με ένα πολυσύνθετο σύστημα δωματίων που εξυπηρετούσαν το ιερό, και που υποδηλώνει πολιτική οργάνωση με θεοκρατική βάση. Φαίνεται ότι η δυτική πτέρυγα ήταν η έδρα των βασιλέων ως θρησκευτικών αρχηγών. Στο κέντρο των ανακτόρων βρισκόταν η επιβλητική, με τη μεγαλοπρέπειά της, αίθουσα του θρόνου. Στα ανάκτορα υπήρχαν και τα πολλών ειδών βασιλικά εργαστήρια, κατανεμημένα σε διάφορους ορόφους. Από την Παλαιοανακτορική Εποχή, τα ανάκτορα ήταν κέντρα βασιλικής βιοτεχνίας και άσκησης του βασιλικού εμπορίου.¹⁶

Τα τεχνικά έργα, που εξυπηρετούσαν τις βασικές ανάγκες των παλαιών ανακτόρων, προξενούν κατάπληξη. Υπήρχαν πολύ καλά οργανωμένα συστήματα αποχέτευσης. Παράλληλα, χρησιμοποιούνταν εγκαταστάσεις που εξασφάλιζαν το πόσιμο νερό. Στο ανάκτορο της Κνωσσού χρησιμοποιήθηκε ένα πραγματικό υδραγωγείο που έκανε κατορθωτή τη μεταφορά νερού από απόσταση περίπου δέκα χιλιομέτρων μέσα σε πήλινους σωλήνες.¹⁷

Με την ίδρυση ανακτορικών κέντρων και τη δημιουργία μεγάλων πόλεων, σημειώθηκε ουσιαστική μεταβολή στην κοινωνική οργάνωση. Διαμορφώνονται κοινωνικές τάξεις επικεφαλής των οποίων είναι η τάξη των ευγενών και, πάνω από αυτή, τα μέλη της βασιλικής οικογένειας. Όπως συνέβαινε και στους πρώτους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής, οι βασιλείς κυβερνούσαν εν ονόματι της θεότητας και από τη θεότητα αντλούσαν το κύρος και τη δύναμή τους. Οι νόμοι ήταν θεϊκοί και, ως εκ τούτου, έπρεπε να ήταν απόλυτα σεβαστοί.¹⁸

¹⁶ Νικ. Πάτων, *Η Νεοανακτορική Κρήτη, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Τόμος Α΄*, σσ. 170-175.

¹⁷ Ο.π., σ. 138.

¹⁸ Νικ. Πάτων, *Παλαιοανακτορικός Μινωικός Πολιτισμός, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Τόμος Α΄*, σ. 141.

Στα ανάκτορα είχε συγκεντρωθεί η γενική διοίκηση. Στα ανάκτορα της Κνωσού, της Φαιστού και των Μαλίων, είχε οργανωθεί ένα γραφειοκρατικό σύστημα, που βοηθούσε σημαντικά το έργο της διοίκησης να ασκεί τον απαιτούμενο έλεγχο. Επίσης, έχει επιβεβαιωθεί η ύπαρξη στα ανάκτορα εργαστηρίων για την ικανοποίηση, όχι μόνο των αναγκών του ανακτόρου ή του κράτους, αλλά και για τον εφοδιασμό των αγορών του εξωτερικού. Το εμπόριο ήταν υπό τον έλεγχο των ανακτόρων. Ένας θησαυρός, από περίτεχνα ασημένια σκεύη χαρακτηριστικών μινωικών τύπων, βρέθηκαν στον ναό της Βύβλου και στην Tod στην Αίγυπτο. Επίσης, κρητικά εγχειρίδια και αγγεία των παλαιοανακτορικών χρόνων βρέθηκαν στην Κύπρο με την οποία, όπως γράφτηκε πιο πάνω, η Κρήτη είχε στενές εμπορικές σχέσεις. Οι βασιλείς της Κρήτης επεδίωκαν να έχουν καλές διπλωματικές σχέσεις με τους ηγεμόνες των χωρών του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου και έστελναν σ' αυτούς πρεσβείες με εκλεκτά δώρα τα οποία οι τελευταίοι ανταπέδιδαν.¹⁹

Από τις ανασκαφές που έγιναν στην Κνωσό, ανακαλύφθηκε ένα είδος ιερογλυφικής γραφής. Το σπουδαιότερο δείγμα ιερογλυφικής γραφής από την Κρήτη είναι ο πήλινος Δίσκος της Φαιστού. Προς το τέλος της Παλαιοανακτορικής Περιόδου, άρχισε η βαθμιαία απλοποίηση και μεταμόρφωση των αρχικών ιερογλυφικών στοιχείων σε γραμμικά. Τα συστήματα αυτά ονομάστηκαν Γραμμική γραφή Α και Β. Παρά την εξέλιξη αυτή, η ιερογλυφική εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται για τα ιερά κείμενα, όπως ακριβώς έγινε στην Αίγυπτο, με τη συνέχιση της ιερογλυφικής παράλληλα με την εξέλιξη της δημοτικής γραφής.²⁰ Η Γραμμική γραφή Α δεν έχει ακόμη αποκρυπτογραφηθεί. Αντίθετα, η Γραμμική γραφή Β, η οποία αντιπροσωπεύει την τελευταία φάση του Μινωικού πολιτισμού, αναγνωρίστηκε με βεβαιότητα ως ελληνική το 1952.²¹ Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, έχει

¹⁹ Νικ. Πάτων, *Παλαιοανακτορικός Μινωικός Πολιτισμός, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Τόμος Α', σ. 142.*

²⁰ Ο.π., σ. 151.

²¹ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης, Εκδόσεις Νεφέλη, Τόμος Α', σ. 124.*

εισαχθεί στην Κύπρο η Μινωική γραφή. Τη γραφή αυτή, οι Κύπριοι την προσάρμοσαν στις δικές τους ανάγκες και είναι γνωστή ως Κυπρομινωική γραφή. Ήταν προφανής η ανάγκη μιας τέτοιας γραφής για την εκπλήρωση διοικητικών και άλλων σκοπών στα ραγδαίως εξελισσόμενα «βιομηχανικά» κέντρα της ανατολικής και νότιας ακτής. Η γραφή αυτή, που έχει παραβληθεί με τη Γραμμική Α γραφή της Κρήτης, χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια της Ύστερης Χαλκοκρατίας και εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται κατά την εποχή του Σιδήρου σε εξελιγμένη μορφή. Αυτή η μεταγενέστερη μορφή είναι γνωστή ως Κυπροσυλλαβική γραφή. Η Κυπρομινωική γραφή, που προφανώς χρησιμοποιήθηκε για μια γλώσσα που δεν μας είναι ακόμη γνωστή, δεν έχει ακόμη κρυπτογραφηθεί.²²

Ακολουθεί, κατά τη Νεοανακτορική Περίοδο, η περίοδος της μεγάλης ακμής και της εξάπλωσης του Μινωικού Πολιτισμού (1600-1450 π.Χ.). Τα κύρια στοιχεία της ακμής, τα συναντούμε σε όλες τις εκδηλώσεις του βίου, πολιτικού, κοινωνικού, οικονομικού, θρησκευτικού, δημοσίου ή ιδιωτικού, και σε όλες τις μορφές της τέχνης. Η συγκεντρωτική οργάνωση της πολιτικής εξουσίας εξακολούθησε να έχει θεοκρατική βάση.

Οι εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις της Κρήτης με τον κόσμο της Ανατολικής Μεσογείου και, πιο πέρα, με τον κόσμο της Αιγύπτου και της Ανατολής, έφθασαν σε αξιοθαύμαστο σημείο.²³ Με βάση τις έρευνες που έγιναν στη Μίλητο και στην Ιασό, προκύπτει ότι υπήρχαν στενές σχέσεις των οικισμών της Λυκίας και της Καρίας με την Κρήτη. Στην περιοχή, όμως, της Εγγύς Ανατολής, ιδιαίτερα στην Ουγκαρίτ, οι κρητικές εγκαταστάσεις είχαν ξεπεράσει τα όρια των εμπορείων και αποτελούσαν ουσιαστικά αποικίες.²⁴ Ήταν η εποχή που είχαν αναπτυχθεί στενές σχέσεις μεταξύ Κρήτης και Κύπρου, ως αποτέλεσμα των επαφών

²² Βάσος Καραγιώργης, *Η Ύστερη Χαλκοκρατία, Ιστορία της Κύπρου, Έκδοση Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄*, Τόμος Α΄, σ. 242.

²³ Ο.π., σ. 167.

²⁴ Νικ. Πάτων, *Ο Μινωικός Αποικισμός, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Τόμος Α΄*, σ. 210.

των Κρητών εμπόρων με τους Κύπριους, είτε στην Κύπρο, είτε στα εμπορικά κέντρα στις ακτές της Συρίας, όπως στην Ουγκαρίτ, όπου και οι δυο είχαν εμπορικά συμφέροντα. Τότε, είχε εισαχθεί στην Κύπρο η Κυπρομινωική γραφή την οποία οι Κύπριοι προσάρμοσαν στις δικές τους ανάγκες.

Η θρησκεία έπαιζε σημαντικό ρόλο στη ζωή των Μινωιτών. Ήδη, από τη Νεολιθική Εποχή, παρουσιάζονται στην Κρήτη ειδώλια της Μεγάλης Θεάς, που την απεικονίζουν γυμνή και παχύσαρκη, όπως ήταν, τότε, οι σεβάσμιες μητέρες με τα πολλά παιδιά. Στις νεότερες προχωρημένες φάσεις τον μινωικού πολιτισμού, εξαφανίζεται η πλήρης γυμνότητα και η θεά παρουσιάζεται με φορέματα. Μόνο το στήθος προβάλλει γυμνό, για να τονίσει τον γυναικείο και μητρικό χαρακτήρα της Μεγάλης Θεάς.

Ποικίλες ήταν οι μορφές της μινωικής θεάς. Η θεά παρουσιάζεται, στις σχετικές παραστάσεις, επάνω στην κορυφή ενός βουνού, ανάμεσα σε λιοντάρια, ως κυρία των θηρίων, Πότνια Θηρών, όπως θα ονομάσουν, αργότερα, οι Έλληνες την Άρτεμι. Άλλοτε, είναι «κουροτρόφος», μητρική θεά, που κρατά στην αγκαλιά της τον Κούρο, το θείο της βρέφος. Άλλοτε, κραδαίνει το σπαθί της ως προστάτιδα του μινωικού βασιλείου και, άλλοτε, ταξιδεύει επάνω στο καράβι για μακρινά ταξίδια. Πολλά από αυτά τα σύμβολα κληροδοτήθηκαν στις θεές των ελληνικών χρόνων, την Άρτεμι, την Αφροδίτη, την Αθηνά. Στενότερα, όμως, σχετίζεται η μινωική θεά με γυναικείες θεότητες της Μικράς Ασίας, όπως με την Κυβέλη-Κυβήβη ή Μεγάλη Μητέρα της Φρυγίας, την Ιδαία Μητέρα, την Μα, την Εφεσία Άρτεμι.

Στη μινωική Κρήτη, ακόμα και στα χρόνια της ακμής του πολιτισμού της, δεν υπήρχαν μεγάλοι ναοί όπως στην Ανατολή και στην Αίγυπτο και τα μεγάλα λατρευτικά είδωλα ήταν σπάνια. Ο μινωικός άνθρωπος αισθάνεται τη θεότητα σαν κάτι το μυστηριακό και άπιαστο, που του παρουσιάζεται στιγμιαία, είτε με ανθρώπινη μορφή, είτε με ποικίλες μορφές ιερών ζώων, σαν πουλί, σαν φίδι, σαν αίγαγρο ή σαν αγελάδα, που θηλάζει τον μόσχο της.

Η λατρεία του θείου προσφέρονταν και μέσα σε σπήλαια, όπως στις σπηλιές της Δίκτης, της Αμνισού, με τις εντυπωσιακές μορφές των σταλακτιτών τους. Στην Αμνισό, ο κεντρικός σταλαγμίτης και ένας άλλος μικρότερος που είναι δίπλα του, θεωρούνταν είδωλα της

Θεάς Μητέρας και του Θείου Βρέφους. Ένας χαμηλός τοίχος κτίστηκε γύρω τους και για αιώνες οι πιστοί άφηναν εκεί αγγεία, γάλα και μέλι, για να εξασφαλίσουν την εύνοια της θεάς και τη βοήθειά της όταν περίμεναν παιδί.

Από τα νεολιθικά και προανακτορικά χρόνια υπάρχει στην Κρήτη η πίστη για μεταθανάτια ζωή των νεκρών. Οι ταφές, που γίνονται σε κοιλότητες βράχων και, αργότερα, σε θολωτούς τάφους, συνοδεύονται από εναπόθεση, πλάι στον νεκρό, ποικίλων τροφών και ποτών, καθώς και ό,τι άλλου χρειάζεται κανείς στην καθημερινή του ζωή. Τα αγγεία, με τις τροφές και τα ποτά, ήταν πάντα ξεσκεπασμένα, για να μπορούν εύκολα οι νεκροί να τα χρησιμοποιούν, γιατί υπήρχε η πίστη ότι ο νεκρός εξακολουθούσε να υπάρχει μέσα στον τάφο και είχε ανάγκες, τουλάχιστον ώσπου το σώμα του διαλυθεί εντελώς. Μετά τη διάλυση του σώματος, φαίνεται ότι ο νεκρός είχε μικρή σημασία. Τα λείψανα μετατοπίζονται και κάποτε καίγονται για να καθαριστεί ο τάφος και να χρησιμοποιηθεί σε νέες ταφές.

Οι τελετουργικές πράξεις, που γίνονται κατά την κηδεία, απευθύνονται προς τη θεότητα. Αλλά, σε ορισμένους επιφανείς νεκρούς, όπως βασιλείς και μέλη της βασιλικής οικογένειας, προσφερόταν πραγματική λατρεία. Φαίνεται, όπως τούτο προκύπτει από πλήρεις παραστάσεις, ότι οι Κρήτες στις λατρευτικές τους πεποιθήσεις επηρεάστηκαν από την Αίγυπτο. Σε αιγυπτιακή επίδραση είναι πιθανόν να οφείλεται η ύπαρξη ζυγαριών σε τάφους, που θα χρησίμευαν στο ζύγισμα της ψυχής που θα γινόταν στον άλλο κόσμο. Φαίνεται ότι οι άνθρωποι της μινωικής Κρήτης, με το πέρασμα του καιρού, αναθεώρησαν ριζικά τις αρχικά απλοϊκές ιδέες τους και πίστευαν σε μια επιβίωση της ψυχής έξω από τον τάφο και χωριστά από το σώμα, και, επίσης, στην ανταπόδοση. Η χρήση του γαλάζιου χρώματος σε ορισμένους τάφους, γύρω στα 1400 π.Χ., δείχνει, κατά τον Έβανς, τον ουρανό όπου πήγε η ψυχή του δικαιωμένου νεκρού.²⁵

Δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένα τα αίτια της κατάρρευσης του Μινωικού Πολιτισμού. Αναμφίβολα, ένα από τα αίτια ήταν και η

²⁵ Στ. Αλεξίου, *Μινωική Θρησκεία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Α', σσ. 222-231..

ηφαιστειακή έκρηξη που συνέβη στη Θήρα στα μέσα του 16ου αιώνα π.Χ. Αυτή είναι η άποψη του καθηγητή Σπυρ. Μαρινάτου από τις έρευνες που διεξήγαγε το 1932 μ.Χ. Περί το 1500 π.Χ., ένας αρκετά ισχυρός σεισμός στη Θήρα, που τον ακολούθησε η έκρηξη του ηφαιστείου της, επέφερε καταστροφικά αποτελέσματα σε όλη την περιοχή του Αιγαίου και στην Κρήτη. Η καταστροφή στην Κρήτη, υπήρξε σχεδόν ολοκληρωτική. Κανένα ανάκτορο δεν επέζησε.²⁶ Ήταν μια καταστροφή από την οποία η μινωική Κρήτη δεν επρόκειτο να ξαναφθάσει στην παλαιά της ακμή. Κάθε κεντρική εξουσία παρέλυσε. Φαίνεται ότι αυτήν τη ευκαιρία έδραξαν οι Μυκηναίοι. Λίγο μετά το 1450 π.Χ. μια αχαϊκή δυναστεία εγκαθίσταται στην Κνωσό, της οποίας το ανάκτορο ξανακτίζεται, με ρυθμό μυκηναϊκό, όπως τούτο αποκαλύπτουν τα ευρεθέντα ανακτορικά αρχεία και τα άλλα αρχαιολογικά στοιχεία τα οποία ήλθαν στο φως. Μεταξύ αυτών των στοιχείων, που επιβεβαιώνουν την παρουσία των Μυκηναίων στην Κρήτη, είναι και η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής γραφής Β το 1952 μ.Χ.

Από τις πινακίδες της Γραμμικής γραφής Β της Κνωσού, γνωρίζουμε μερικά στοιχεία της πολιτικής διάρθρωσης κατά την εποχή της αχαϊκής δυναστείας στην Κρήτη. Είναι η ίδια σχεδόν εικόνα που παρουσιάζει η μεταγενέστερη μυκηναϊκή Πύλος. Δυναστής της Κνωσού, στην οποία έχει συγκεντρωθεί όλη η εξουσία της Κρήτης, είναι ο «Φάναξ» που είναι ο απόλυτος άρχων. Στα χέρια του βρίσκονται συγκεντρωμένες όλες οι εξουσίες, στρατιωτικές, πολιτικές, εμπορικές και, ίσως, θρησκευτικές. Χωρίς αμφιβολία, ο τίτλος ανήκει στον Αχαιό πρίγκηπα που κατέλαβε την Κνωσό και μεταβιβαζόταν στους απογόνους του. Φαίνεται ότι ίσχυε ένα είδος φεουδαρχικού πολιτικού συστήματος, όπως αυτού της Πύλου.

Στη θρησκεία, συνεχίζεται η λατρεία της Μεγάλης Θεάς. Παράλληλα, όμως, λατρεύονται και αχαϊκές θεότητες, όπως ο Δίας, η Πότνια Αθηνά και, ίσως, ο Ποσειδώνας. Επίσης, φαίνεται ότι οι

²⁶ Σπυρ. Μαρινάτος, *Η Υστερομινωική Θήρα. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Α', σελίδες 212-215.

Μυκηναίοι δυνάστες της Κνωσσού υιοθέτησαν και τα ταφικά έθιμα των Μινωιτών.

Λίγο μετά το 1400 π.Χ., ήλθε η νέα καταστροφή. Το ανάκτορο της Κνωσσού αφανίστηκε από πυρκαγιά. Για τα αίτια, μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν. Μερικοί ερευνητές την αποδίδουν σε φυσικά αίτια, άλλοι σε τυχαίο γεγονός και άλλοι σε εξέγερση των υποτελών Μινωιτών.

2. Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός

Όταν ο Μινωικός Πολιτισμός βρισκόταν στην ακμή του, στην ηπειρωτική Ελλάδα ανθούσε ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός των Αχαιών.

Ο επηρεασμός των Αχαιών από τον Μινωικό Πολιτισμό της Κρήτης, αλλά και από τον Κυκλαδικό Πολιτισμό, είναι εμφανής στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Μυκηναίων και στην κατασκευή και την αρχιτεκτονική των μυκηναϊκών ανακτόρων των Μυκηνών, της Τίρυνθας και των υπολοίπων κέντρων.

Ο Άρθουρ Σλήμαν, γνωστός για τα καταπληκτικά ευρήματα από τις ανασκαφές που έκανε στους βασιλικούς τάφους των Μυκηνών, υποστήριξε ότι η γένεση του Μυκηναϊκού Πολιτισμού ήταν αποτέλεσμα μινωικού αποικισμού.²⁷

Τελικά, οι Αχαιοί διαδέχτηκαν τους Μινωίτες ως ναυτική δύναμη στην ανατολική Μεσόγειο. Τον 14ο αιώνα η μυκηναϊκή Ελλάδα, απαλλαγμένη από τον ανταγωνισμό και την αντιπαράταξη της Κρήτης, αναδεικνύεται ως η νέα δύναμη στον ευρύτερο γεωγραφικό της περίγυρο. Οι τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα, αποτελούν την ενδοξότερη περίοδο του Μυκηναϊκού Πολιτισμού, την περίοδο της εκρηκτικής εξάπλωσης των Αχαιών και της κυριαρχίας τους στην ανατολική Μεσόγειο.

Ιδιαίτερης αναφοράς αξίζει η Μίλητος. Η Μίλητος, μυκηναϊκή από τις αρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα π.Χ., μαζί με άλλες πόλεις της χερσονήσου της Αλικαρνασσού, αποτελούσαν τις μόνες

²⁷ Νικ. Πλάτων, *Η Γένεση της Μυκηναϊκής Δυνάμεως, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Α', σ. 242.

μόνιμες εγκαταστάσεις των Αχαιών στη Μικρά Ασία. Η περιοχή αυτή ανήκε στην Arsawa (Αρζάβα), μια ομοσπονδία πόλεων και χωρών, που αντιστοιχεί στη Λυκία και τη Πισιδία.

Η Μίλητος, αρχικά ήταν υποτελής στο κράτος των Χετταίων. Περί το 1324 π.Χ., η Μίλητος συμμάχησε με τους Αχαιούς. Τούτο, έδωσε αφορμή στους Χετταίους να εκστρατεύσουν εναντίον της και να της επιφέρουν μεγάλες καταστροφές.²⁸ Τέθηκε υπό την κυριαρχία των Αχαιών, μετατρεπόμενη σε αποικία τους, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μουβατάλλης ΙΙ (Muwatalli II), (1295-1272 π.Χ.).

Βόρεια της Μιλήτου, στο τμήμα της μικρασιατικής χερσονήσου που φθάνει από τις Σάρδεις ως την Τρωάδα, υπήρχε μια άλλη ισχυρότατη ομοσπονδία από 22 πόλεις και χώρες. Οι Χετταίοι, την αποκαλούσαν Assuwa (Ασσούα), όνομα που μετεξελίχθηκε σε Ασία (Asia) και κατέληξε να δηλώνει ολόκληρη την ήπειρο της Ασίας.²⁹ Μεταξύ των χωρών αυτών ήταν και η Wilusa ή Wilusina την οποία οι ιστορικοί ταυτίζουν με το Ίλιον, την Τροία των ομηρικών επών.

Οι Χετταίοι, είχαν σχέσεις και αντιπαραθέσεις με τους Αχαιούς που κατοικούσαν δυτικά του Αιγαίου και εμφανίζονται με το όνομα Αχιγιάβα (Ahhiyawa). Έχουν βρεθεί στην πρωτεύουσά τους Χαττούσα επιστολές μεταξύ του βασιλιά των Χετταίων και του βασιλιά των Αχιγιάβα στις οποίες οι δύο ηγεμόνες αποκαλούνται μεταξύ τους «αδελφοί», δηλαδή ισότιμοι.³⁰

Επίσης, οι επαφές των Χετταίων με τον μυκηναϊκό κόσμο της ηπειρωτικής Ελλάδας και των δυτικών παραλίων της Ανατολίας, συνέβαλαν αποφασιστικά στη μετάδοση στον ελληνικό κόσμο αρκετών κοσμογονικών και θρησκευτικών αντιλήψεων και εθίμων των πολιτισμών των λαών της Μεσοποταμίας, όπως των Σουμερίων και των Βαβυλωνίων, και άλλων λαών, όπως των Χουριτών

²⁸ Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, σσ. 193-195.

²⁹ Σπ. Ιακωβίδης, *Οι Αιώνες της Αχαικής Κυριαρχίας Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Α', σσ. 275,276.

³⁰ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Αρχαίοι Πολιτισμοί στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ.164.

(Hittian), που οι Χετταίοι αφομοίωσαν. Υπάρχει η άποψη ότι υπήρξε σημαντική επίδραση των λογοτεχνικών έργων των Σουμερίων στα έπη του Ομήρου και του Ησιόδου.³¹

II. Ο ΚΛΑΣΣΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

1. Η Αθήνα του Περικλή

Ο πνευματικός πολιτισμός στην αρχαία Ελλάδα ξεκίνησε από τη θρησκεία, τον μύθο και την ποίηση. Από τον Όμηρο, στον Πίνδαρο και στους κλασσικούς δημιουργούς της τραγωδίας. Στην αρχαία Ελλάδα και, κυρίως, από τον έκτο αιώνα, ευδοκίμησαν τα ανεξάρτητα πνεύματα, όπως του Θαλή και του Αναξίμανδρου της Μιλήτου και του Ηράκλειτου της Εφέσου. Οι άνθρωποι αυτοί αφιέρωναν τη σκέψη τους στη βαθύτερη θεώρηση του κόσμου που ζούμε. Αναζητούσαν την πραγματική φύση, την καταγωγή και τον προορισμό του, χωρίς να δέχονται τις έτοιμες απαντήσεις από εντολές και προφητείες.

Μετά το τέλος των ελληνοπερσικών πολέμων, τα εκατό πενήντα χρόνια, που ακολούθησαν, υπήρξαν για τον ελληνικό πολιτισμό χρόνια μεγαλείου και δόξας. Η σκέψη και η δημιουργική και καλλιτεχνική δύναμη των Ελλήνων έφτασε τα χρόνια αυτά σε τεράστια ύψη.

Στην Ελλάδα, είχε αρχίσει να κυριαρχεί η ελεύθερη, συστηματική και ορθολογική σκέψη. Τα ταμπού και οι περιορισμοί, που κρατούσαν δέσμια τη σκέψη, είχαν παραμεριστεί. Εμφανίζονται οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Μέσα σ' αυτήν τη μεγάλη ομάδα, έχουμε τον Ηράκλειτο, τον Παρμενίδη, τον Αναξαγόρα, τον Εμπεδοκλή. Ακολούθησαν οι σοφιστές και, μετά, οι μεγάλοι φιλόσοφοι Σωκράτης, Πλάτων και Αριστοτέλης.

Το κέντρο της διανοητικής δραστηριότητας των Ελλήνων υπήρξε η Αθήνα. Για περισσότερα από τριάντα χρόνια, από το 461-429 π.Χ., κυρίαρχη μορφή στην πόλη των Αθηνών ήταν ο Περικλής, άνθρωπος ρωμαλέος με δυνατό και ελεύθερο πνεύμα.

³¹ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Αρχαίοι Πολιτισμοί στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 171.

Ο Περικλής γεννήθηκε περί το 495 π.Χ. στον δήμο Χολαργού. Είναι γιος του περίφημου Αθηναίου στρατηγού Ξανθίππου, θριαμβευτή στη Ναυμαχία της Μυκάλης κατά των Περσών. Μεγαλώνοντας μέσα στις ανέσεις και τα προνόμια της αριστοκρατικής τάξης, ο Περικλής έλαβε την καλύτερη μόρφωση της εποχής. Οι δάσκαλοί του ήταν οι φιλόσοφοι Αναξαγόρας ο Κλαζομένιος και ο Ζήνων ο Ελεάτης, αλλά και ο Πρωταγόρας και ο περίφημος μουσικός Δάμωνας. Τη βαθύτερη επίδραση στον νεαρό Περικλή, είχε ο μέντοράς του Αναξαγόρας.

Η πολιτική ενασχόληση του Περικλή φαίνεται να ξεκινά το 463 π.Χ., όταν τον συναντάμε στους κατηγορούς του Κίμωνα, γιου του στρατηγού Μιλτιάδη και ηγέτη της συντηρητικής ολιγαρχικής παράταξης. Ο Περικλής είχε ήδη ενταχθεί στη δημοκρατική παράταξη, υπό την ηγεσία του Εφιάλτη. Ο Εφιάλτης δολοφονείται από ολιγαρχικούς κύκλους.

Μετά τον θάνατο του αρχηγού των δημοκρατικών Εφιάλτη, ο Περικλής αναδείχθηκε σε απόλυτο κυρίαρχο της πολιτικής ζωής της Αθήνας, μια θέση που θα κρατήσει μέχρι τον θάνατό του το 429 π.Χ. Ο Περικλής κυβέρνησε την Αθήνα για τριάντα και πλέον χρόνια (461-429 π.Χ.) και κράτησε το αξίωμα του στρατηγού για δεκατέσσερα χρόνια (443-429 π.Χ.).

Ο Περικλής οικοδόμησε μια πνευματική Αθήνα. Γύρω του, είχε συγκεντρώσει αρχιτέκτονες και γλύπτες, ποιητές και δραματουργούς, φιλοσόφους και δασκάλους. Η Αθήνα ήταν το αδιαφιλονίκητο κέντρο του πνεύματος και της τέχνης. Ρήτορες γοήτευαν το κοινό, αρχιτέκτονες, γλύπτες και ζωγράφοι κατασκεύαζαν μεγαλουργήματα, συγγραφείς και ποιητές έγραφαν τις διαχρονικές τραγωδίες τους, κάνοντας το θέατρο την αγαπημένη ψυχαγωγία όλων. Ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής, ο Ευριπίδης θα ανεβάσουν το δράμα στο ύψιστό του ποιητικό μεγαλείο. Στην Αθήνα, έρχεται ο Ηρόδοτος, για να παρουσιάσει την Ιστορία του το 438 π.Χ. Στην Αθήνα, θα εγκατασταθεί και ο Αναξαγόρας, για να δώσει μια πρώτη περιγραφή του Ήλιου και των άστρων.

2. Η Ποίηση

(1) Ομηρικά έπη

Η ποίηση ήταν και στην ελληνική αρχαιότητα βιολογική ανάγκη για τους ανθρώπους, για να τραγουδήσουν τις χαρές και τους καημούς τους, να τιμήσουν τους θεούς και τους ήρωές τους. Ιδιαίτερα, καλλιεργήθηκε κατά την γεωμετρική εποχή (1000-700 π.Χ.) κατά την οποία η παράδοση φέρει τον Όμηρο ως κύριο εκπρόσωπο του ηρωικού έπους και τον Ησίοδο του διδακτικού.

Δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η πατρίδα του Ομήρου. Εκείνο το οποίο είναι ιστορικά βέβαιο είναι ότι ο Όμηρος είναι ιστορικό πρόσωπο, που έζησε στη δεύτερη πενταετία του Η΄ αιώνα π.Χ.³²

Το ηρωικό έπος έχει θέμα τα κατορθώματα μιας ένδοξης περασμένης εποχής η οποία, όμως, για τον λαό δεν παύει να είναι πραγματική ιστορία, έστω και αν έχουν προστεθεί, μέσα στους αιώνες, πολλά φανταστικά στοιχεία.

Επικρατεί η άποψη ότι ηρωική ποίηση είχε αρχίσει να διαμορφώνεται πολύ πριν από τον Όμηρο.³³ Τα ομηρικά έπη βασίζονται σε μακρά προφορική παράδοση, η οποία εκτείνεται ίσως σε αιώνες, πλασμένη και συντηρούμενη από αοιδούς, τραγουδιστές που δεν περιορίζονται στην επανάληψη αλλά παρεμβάλλουν κάθε φορά παραλλαγές και συμπληρώματα.³⁴ Υπήρξαν πρώτα οι αοιδοί, που ανάγονται σε ένα απώτερο παρελθόν, πιθανότατα πλανόδιοι από κάποια στιγμή και μετά. Το κύριο έργο των αοιδών ήταν να καλλιεργήσουν τις μυθικές παραδόσεις του ελληνικού λαού, πλουτίζοντάς τες με άφθονες δικές τους προσθήκες. Καθώς η γραφή ήταν άγνωστη, οι αοιδοί απομνημονεύουν τα έπη τους ή κρατούν

³² Ιωάννης Κακριδής, *Η ποίηση της γεωμετρικής εποχής, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β, σ. 163.

³³ Ο.π., σ. 159.

³⁴ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, σ. 140.

στον νου το γενικό διάγραμμα του μύθου και το αναπλάθουν αυτοσχεδιάζοντας.

Ύστερα, από τον 7ο αιώνα και εξής, οι ραψωδοί περιηγούνταν την Ελλάδα, εκφωνώντας ή απαγγέλλοντας τα έπη με συνοδεία έγχορδου οργάνου κατά τη διάρκεια καθιερωμένων δημόσιων εορτών ή και σε άλλες ευκαιρίες.³⁵

Η χρονολόγηση των ομηρικών επών τοποθετείται μεταξύ των ετών 750 και 700 π.Χ. Υπάρχει χρονική απόσταση μεταξύ της Ιλιάδας και της Οδύσσειας. Επίσης, υπάρχουν διαφορές μεταξύ του κόσμου, του πραγματικού, του κοινωνικού και υλικού, στον οποίο αναφέρεται η Ιλιάδα και του κόσμου στον οποίο αναφέρεται η Οδύσεια.³⁶ Για τους λόγους αυτούς, προβλήθηκε η άποψη ότι τα δυο ποιήματα δεν τα έχει συνθέσει ένας ποιητής. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο Όμηρος είναι ο ποιητής μόνο της Οδύσσειας.³⁷ Όμως, η κρατούσα άποψη είναι ότι και τα δυο έργα συνθέτουν τα ομηρικά έπη.

Επίσης, τα ομηρικά έπη περιγράφουν τον πραγματικό κόσμο της εποχής κατά την οποία συντέθηκαν. Ο κόσμος στον οποίο αναφέρεται ο θρύλος δεν είναι ο μυκηναϊκός. Τούτο επιβεβαιώνεται από την αποκρυπτογραφημένη Γραμμική Β την οποία είχαν οι Μυκηναίοι και την οποία ο Όμηρος αγνοεί και από άλλα υλικά τεκμήρια και αρχαιολογικά ευρήματα. Ο μυκηναϊκός κόσμος είναι πολύ απομακρυσμένος από τον ομηρικό. Η κοινωνική δομή που περιγράφεται στα ομηρικά έπη δεν είναι η ίδια με τη δομή του μυκηναϊκού κόσμου. Τα έπη περιγράφουν την πραγματική κοινωνία της εποχής των αιδών. Περιγράφουν την κοινωνία του ελληνικού «Μεσαίωνα», μεταξύ του 11ου και του 9ου-8ου αιώνα

³⁵ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, σ. 137.

³⁶ Ο.π., σσ. 113, 114.

³⁷ Ιωάννης Κακριδής, *Η ποίηση της γεωμετρικής εποχής, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β, σ. 163.

π.Χ. Ένα παράδειγμα είναι η καύση των νεκρών που στον Όμηρο έχει αντικαταστήσει τις μυκηναϊκές ταφές.³⁸

Στον Όμηρο, το έπος, και ως μορφή και ως περιεχόμενο, παρουσιάζεται σε τέλεια ανάπτυξη, Ο εξάμετρος στίχος του έχει θαυμαστή ευκαμψία και ποικιλία και η γλώσσα του πλούτο μεγάλο και την ικανότητα να εκφράζει και τα πιο ελαφρά κινήματα της ψυχής.³⁹

Τα ομηρικά απαγγέλλονταν συχνά στην Αθήνα, στη γιορτή των Παναθηναίων, στην οποία συμμετείχε το σύνολο του πληθυσμού, όπως, αργότερα, στις παραστάσεις των τραγωδιών κατά τον 5ο αιώνα, συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών, των παιδιών και των δούλων. Πιθανότατα, στην Αθήνα οριστικοποιήθηκε γραπτώς το κείμενο των επών. Μάλιστα, από τη στιγμή που τα έπη διατίθενται σε γραπτή μορφή, διδάσκονται στα σχολεία και πάνω σ' αυτά οι νέοι μαθαίνουν ανάγνωση και γραφή. Ο Όμηρος είναι παιδαγωγός και δάσκαλος της Ελλάδας. Οι αναγνώστες και ακροατές των επών λάμβαναν πνευματική αγωγή και εκπαίδευση από αυτά, που δεν ήταν αναγκαστικά συνειδητή. Στα ομηρικά έπη το σημαντικό δεν ήταν ούτε η αλήθεια των αφηγήσεων ούτε και η ένταση της πίστης σ' αυτές. Το σημαντικό ήταν το πνεύμα και οι σημασίες των κειμένων. Παράδειγμα, το επεισόδιο με τους Κύκλωπες στην Οδύσσεια. Δεν μας ενδιαφέρει αν οι Κύκλωπες υπήρξαν πραγματικά και σε ποιο νησί. Το σημαντικό είναι ότι στο επεισόδιο με τους Κύκλωπες βρίσκουμε τη θέση, τον ορισμό αυτού που διακρίνει τα ανθρώπινα όντα από το μη ανθρώπινο, το τερατώδες, το απάνθρωπο. Οι Κύκλωπες δεν είχαν «θεμιστάς», δηλαδή νόμους, και δεν διέθεταν «βουλευφόρους αγοράς», δηλαδή λαϊκές διαβουλευόμενες αγορεύσεις. (*Οδύσσεια*, ι, 112).⁴⁰

³⁸ Κορνήλιου Καστοριάδη, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, σσ. 143-146.

³⁹ Ιωάννης Κακριδής, *Η ποίηση της γεωμετρικής εποχής, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β, σ. 158.

⁴⁰ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, σσ. 136, 137.

Το κείμενο των επών δεν είναι ούτε θρησκευτικό ούτε προφητικό. Είναι ποιητικό. Ο συγγραφέας δεν είναι προφήτης, είναι ποιητής. Ο ποιητής αυτός δεν απαγορεύει τίποτα, δεν επιβάλλει τίποτα, δεν δίνει διαταγές, δεν υπόσχεται τίποτα.⁴¹

Τα ομηρικά έπη αντιμετωπίζονται όχι μόνο ως τα αρχαιότερα δείγματα ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, αλλά και ως οι πιο πρώιμες μορφές υψηλής λογοτεχνίας σε ολόκληρο τον κόσμο. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέπεται η επίδραση που είχε στη διαμόρφωσή τους η λογοτεχνία των αρχαίων Σουμερίων.⁴² Σήμερα, είναι αδιαμφισβήτητη η κληρονομιά των Σουμερίων στη λογοτεχνία των πολιτισμών που ακολούθησαν. Οι Ακκάδιοι, οι Βαβυλώνιοι και οι Ασσύριοι υιοθέτησαν πλήρως το λογοτεχνικό έργο των Σουμερίων και το συνέχισαν. Οι Χετταίοι και οι Χαναϊτες το μετάφρασαν στη γλώσσα τους και το μιμήθηκαν. Οι Εβραίοι και, σε κάποιο βαθμό, οι Έλληνες επηρεάστηκαν από αυτό.⁴³

Ειδικά, οι Ασσύριοι είχαν ένα ζωηρό ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία και την επιστήμη. Ο βασιλέας τους Assurbanipal δημιούργησε στην πρωτεύουσά τους Νινευή τεράστια βιβλιοθήκη, που περιείχε περίπου πέντε χιλιάδες λογοτεχνικά και επιστημονικά κείμενα. Το διασημότερο από τα λογοτεχνικά κείμενα της βιβλιοθήκης του Assurbanipal είναι το *Έπος του Γκιλγκαμές*, το οποίο ανήκει σε μια ομάδα αφηγηματικών κειμένων που σχετίζονται με τους θεούς και τους ήρωες της Σουμερίας. Στο έργο αυτό, που ανάγεται στην τρίτη π.Χ. χιλιετία και αναφέρεται στις περιπέτειες του Γκιλγκαμές (Gilgamesh), άρχοντα της πόλης-κράτους Uruk, άλλως Erech, υπάρχουν αρκετές κειμενικές ομοιότητες με τα ομηρικά έπη. Το *Έπος του Γκιλγκαμές* θα πρέπει να ήταν γνωστό στον μυκηναϊκό κόσμο των δυτικών παραλιών της Ανατολίας λόγω των επαφών που είχε με τους Χετταίους. Οι επαφές αυτές, συνέβαλαν αποφασιστικά στη μετάδοση στον ελληνικό κόσμο αρκετών κοσμογονικών και θρησκευτικών αντιλήψεων και εθίμων των πολιτισμών των λαών

⁴¹ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, σ. 148.

⁴² Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης, Τόμος Α΄*. σ. 146.

⁴³ Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ.166.

της Μεσοποταμίας, όπως των Σουμερίων και των Βαβυλωνίων, και άλλων λαών, όπως των Χουριτών (Hurrian), που οι Χετταίοι αφομοίωσαν.⁴⁴

Οι ιδέες των Σουμερίων, που περιέχονται στα λογοτεχνικά τους έργα, για την καταγωγή και τη λειτουργία του σύμπαντος, είχαν σημαντική επίδραση στα έπη του Ησιόδου και Ομήρου. Στους μύθους των Χουριτών (Hurrian), που αναφέρονται στα τραγούδια τους για τον Kumarbi-που είναι ο θεός Ένλιλ των Σουμερίων με άλλο όνομα, ο «πατέρας των θεών»-περιλαμβάνεται και αυτός που περιγράφει τη διαμάχη των θεών για την κυριαρχία του σύμπαντος. Αρχικά, κυριαρχούσε ο Alalu. Τον εκθρονίζει ο Anu και αυτόν ο γιος του Alalu Kumarbi, ο οποίος κόβει και καταπίνει τα γεννητικά όργανα του Anu και, από αυτό, καθίσταται έγκυος και γεννά τρεις θεότητες: τον Θεό της Καταιγίδας Teshub, τον Τίγρη Ποταμό και τον Tasmisu. Μπορεί ένας, βάσιμα, να σημειώσει τις ομοιότητες του Alalu με τον Ουρανό, του Anu με τον Κρόνο και του Teshub με τον Δία.⁴⁵

Επίσης, αναφορικά με τα ομηρικά έπη, παρατηρείται μια ομοιότητα των περιπετειών του Γκιλγκαμές και του Οδυσσέα. Ο πειρασμός που αντιμετώπισε ο Γκιλγκαμές από τη Σιδούρι (Siduri) έχει αρκετές ομοιότητες με τους πειρασμούς που αντιμετώπισε ο Οδυσσέας από την Καλυψώ και την Κίρκη. Ομοιότητα, επίσης, παρατηρείται στις αντιλήψεις για τη ζωή στον κάτω κόσμο, που επισκέφθηκαν οι δυο ήρωες, στον οποίο συνάντησαν μόνο τα φαντάσματα των προσφιλών τους προσώπων. Το κλασικό βαβυλωνιακό έργο *το Έπος της Δημιουργίας* περιγράφει πώς ο Μαρντούκ κατόρθωσε να εξοντώσει την κακή δαίμονα Τιαμάτ, που προσομοιάζει με τον εβραϊκό Λεβιάθαν και, ίσως, τον ελληνικό Τυφώνα. Επίσης, διαπιστώνουμε μια ομοιότητα του τρόπου της εξόντωσης της Τιαμάτ, με αποκεφαλισμό, με αυτόν της Μέδουσας στην ελληνική μυθολογία.⁴⁶ Σύμφωνα με τον σχετικό μύθο, η

⁴⁴ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Αρχαίοι Πολιτισμοί στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ.125.

⁴⁵ Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, σελίδες 223-224.

⁴⁶ Joshua Free, *Sumerian Religion*, σελίδες 37, 38.

Μέδουσα που ήταν ιέρεια της θεάς Αθηνάς, μεταμορφώθηκε από την τελευταία σε τέρας, που αντί μαλλιά είχε φίδια. Την σκότωσε ο Περσέας με τη βοήθεια της Αθηνάς.

(2) Ο Ησίοδος

Το διδακτικό έπος είναι δεμένο με το έργο του Ησίοδου. Ο Ησίοδος έζησε στο τέλος του Η΄ αιώνα π.Χ., γύρω στα 700 π.Χ., και μεγάλωσε στο χωριό Άκρα της Βοιωτίας. Από παιδί έβασκε πρόβατα στις πλαγιές του γειτονικού Ελικώνα. Την τεχνική του στίχου την έμαθε από περαστικούς ραψωδούς.⁴⁷ Από τα έργα του Ησίοδου, εκείνα που διασώθηκαν ακέραια είναι μόνο τρία, η *Θεογονία*, τα *Έργα και Ημέραι* και η *Ασπίς*.

Η *Θεογονία* συνεχίζει την καταλογική ποίηση, που έχει τις ρίζες της πριν από τον Όμηρο. Δίνει μια έκθεση της καταγωγής και της δομής του κόσμου και μια αναφορά για τη γενεαλογία των θεών. Ο Ησίοδος στη *Θεογονία* του υποστηρίζει ότι πριν από οτιδήποτε «χάος εγένετο». Σύμφωνα με τον Κορνήλιο Καστοριάδη, «καραδοκεί ο πειρασμός να ταυτίσουμε την έννοια του “χάους” με την τρέχουσα έννοια του όρου, δηλαδή με το άμορφο μείγμα. Ωστόσο, είναι ετυμολογικά σαφές ότι η λέξη χάος προέρχεται από το ρήμα “χαίνω”, που σημαίνει “χάσκω” (εξ ου και το χάσμα). Πρόκειται, λοιπόν, για το άδειο, για το κενό. Το άλλο νόημα, του άμορφου μείγματος, οι αρχαίοι Έλληνες το απέδιδαν με τη λέξη “κυκεών”. Στον στίχο 116 της *Θεογονίας* η λέξη Χάος υποδηλώνει το κενό.»⁴⁸ Μπορούμε, λοιπόν, να μεταφράσουμε την έκφραση αυτή του Ησίοδου ως εξής: «στην αρχή έγινε το Κενό».

Μετά το Χάος έγινε η «ευρύτερνος Γαία», η Γη. Από το Χάος θα βγει το Έρεβος (το απόλυτο σκοτάδι) και η Μαύρη Νύχτα και μετά από τη Νύχτα ο Αιθέρας, η Ημέρα. Η Γη γέννησε τη Θάλασσα, τον

⁴⁷ Ιωάννης Κακριδής, *Η ποίηση της γεωμετρικής εποχής, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β, σ. 174.

⁴⁸ Κορνήλιου Καστοριάδη, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, σελίδες 260-262.

Χρόνο και άλλες πολλές φυσικές δυνάμεις. Ο Ύπνος και ο Θάνατος είναι αδέλφια, γιοι της Νύχτας.

Η Γη με παρθενογένεση θα φέρει στον κόσμο ένα ον ισότιμο με αυτήν, τον Ουρανό. Θα κοιμηθεί μαζί του-πρώτη καταγεγραμμένη αιμομιξία στην ελληνική ιστορία-και, από τη συνεύρεση αυτή, θα δημιουργηθεί η γενιά των Τιτάνων. Από τα παιδιά του Ουρανού και της Γης, τους Τιτάνες, το τελευταίο ήταν ο Κρόνος ο οποίος με τη βοήθεια της μητέρας του Γης ανέτρεψε τον Ουρανό. Ο Κρόνος φοβόταν τα παιδιά του και για να μην έχει την τύχη του πατέρα του κατάπινε κάθε νεογέννητο αρσενικό παιδί του. Όμως, το τελευταίο παιδί του Κρόνου, ο Ζευς ή Δίας, σώθηκε από τη Ρέα, γυναίκα του Κρόνου, με το τέχνασμα του σπαργανωμένου λίθου τον οποίο ο Κρόνος κατάπιε, νομίζοντας ότι ήταν το παιδί του. Ο Ζευς, αφού κρύφτηκε και μεγάλωσε στην Κρήτη, κατόρθωσε να ανατρέψει τον πατέρα του και να τον διαδεχθεί,⁴⁹ αφού πρώτα τον ανάγκασε να φτύσει τα αδέλφια του. Οι Κρονίδες εγκαθίστανται τότε στον Όλυμπο, από όπου θα πολεμήσουν τους οχυρωμένους στις κορυφές του όρου Όθρυος Τιτάνες. Ο Δίας θα τους νικήσει χάρη στον κεραυνό που του χάρισαν οι Κύκλωπες και στη βοήθεια τριών τεράτων, των Εκατόγχειρων. Οι Τιτάνες θα κατακρημνιστούν στα Τάρταρα. Τα Τάρταρα περιγράφονται από τον Ησίοδο ως «μέρη φρικαλέα και μουχλιασμένα, που τα απεχθάνονται οι θεοί, για τεράστια Άβυσσο της οποίας τον πυθμένα είναι αδύνατο να φτάσει κανείς». Στα Τάρταρα ξεσπούν ακατάπαυστα καταιγίδες, διαρκείς ανεμοστρόβιλοι που θα κατατρόμαζαν ακόμα και τους θεούς.⁵⁰ Έχουμε εδώ, στη *Θεογονία* του Ησίοδου, την ιδέα μιας ριζικής δημιουργίας, μιας δημιουργίας εκ του μηδενός και μιας δημιουργίας του ίδιου του μηδενός.

Το έπος *Έργα και Ημέραι* είναι το πιο γνήσιο δείγμα του διδακτικού έπους και μπορεί να θεωρηθεί ως ένα είδος εγχειριδίου Ηθικής. Σε ποιητικό αγώνα στη Χαλκίδα πήρε το πρώτο βραβείο.

⁴⁹ Νικόλαος Παπαχατζής, *Ελληνική Μυθολογία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β', σ. 97.

⁵⁰ Ησίοδου, *Θεογονία*, στίχοι 736-819.

Στο έπος αυτό ο Ησίοδος επιχειρεί μια γενεαλογία του πολιτισμού. Διακρίνει πέντε γένη ανθρώπων, που έζησαν διαδοχικά πάνω στη Γη. Πρώτα, έζησε το χρυσό γένος, Οι άνθρωποι ήταν τότε σαν θεοί, χωρίς πόνους και βάσανα, χωρίς γεράματα και άλλα δεινά. Αποκτούσαν τα καλά της γης χωρίς κόπο. Ύστερα, ήλθε το ασημένιο γένος. Οι άνθρωποι δεν είχαν την αίσθηση του μέτρου και δεν τιμούσαν τους θεούς. Η παιδική ηλικία εκείνων των ανθρώπων διαρκούσε εκατό χρόνια, αλλά, μόλις περνούσαν την εφηβεία, ερχόταν ο θάνατος που έφερνε μαζί του πολύ πόνο. Ακολούθησε το χάλκινο γένος. Οι άνθρωποι είχαν σκληρή καρδιά και αλληλοφαγώθηκαν με τον πόλεμο. Τότε, φάνηκε το γένος των ηρώων ή ημιθέων. Ήταν άνθρωποι πιο δίκαιοι, αλλά και αυτούς τους εξαφάνισε ο πόλεμος. Τέλος, ήλθε το σιδερένιο γένος. Ο ποιητής εύχεται να μην αξιωνόταν να ανήκει σ' αυτό. Εδώ, περιγράφεται η κρίση που περνά η κοινωνία στα χρόνια του Ησιόδου. Ο κώδικας των αξιών αλλάζει. Ανάμεσα στα αδέρφια δεν υπάρχει αγάπη, ούτε τιμή στον γονιό. Το καλό και το δίκαιο δεν έχουν πέραση. Το δίκαιο το παίρνουν στο χέρι τους οι θρασεείς και οι άτιμοι.⁵¹

Ο Ησίοδος, με αυτό το διδακτικό του έπος, προβάλλει μια κοινωνία που αποστρέφεται τον πόλεμο. Αρνείται τη βία ως μέθοδο ενέργειας και προβάλλει το θεσμό του δικαίου. Για τον ποιητή, η βία ταιριάζει στα κτήνη, ενώ στους ανθρώπους ταιριάζει η δικαιοσύνη. Όπου επικρατεί η δικαιοσύνη, οι άνθρωποι ευημερούν.

Η *Ασπίς*, με έντονα στοιχεία του ηρωικού έπους, περιγράφει τον αγώνα του Ηρακλή εναντίον του Κύκνου, γιου του Άρη. Ο Κύκνος ήταν ένας ληστής που εμπόδιζε τους πιστούς του Απόλλωνα να πάνε στους Δελφούς για προσκύνημα. Ο Ησίοδος, περιγράφοντας την ασπίδα του Ηρακλή, παρά το ότι μιμείται τον Όμηρο που και αυτός περιέγραψε την ασπίδα του Αχιλλέα, ακολουθεί αντίθετη προσέγγιση. Ενώ, στην ασπίδα του ήρωα της Ιλιάδας οι παραστάσεις αποδίδουν την πολυμορφία της ζωής, στην ασπίδα του

⁵¹ Ιωάννης Κακριδής, *Η ποίηση της γεωμετρικής εποχής, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β, σ. 178.

Ηρακλή αποκαλύπτουν τη φρίκη του πολέμου. Ο ποιητής εξυμνεί ένα ήρωα της ειρήνης και όχι του πολέμου.⁵²

Ο Ησίοδος είναι ο προάγγελος της λυρικής ποίησης και της προσωκρατική φιλοσοφίας, που, ως πνευματικά κινήματα, καλύπτουν ολόκληρο τον αρχαϊκό ελληνισμό.

(3) Αρχαϊκή περίοδος

Η ποίηση κατά την αρχαϊκή περίοδο (από τον Ζ΄ ως τον Ε΄ αιώνα π.Χ.) χωρίζεται σε ιαμβική, ελεγειακή και κυρίως λυρική.

Στην περίοδο αυτή, στα ιαμβικά και ελεγειακά ποιήματα τα προσωπικά αισθήματα και οι προσωπικές εμπειρίες αντικατέστησαν τους μύθους.

Τα ιαμβικά ποιήματα ήταν ολόκληρα γραμμένα στο ίδιο μέτρο, με βασική μονάδα τον ίαμβο και απαγγέλλονταν χωρίς μουσική συνοδεία. Για την προέλευση της λέξης «ίαμβος» δεν υπάρχει καμία τεκμηριωμένη άποψη. Οι ρίζες της ανάγονται στις πανάρχαιες τελετές των Ελευσινίων, με τα άσεμνα αστεία (ιάμβους), καθώς και στην κοινωνική κριτική. Χρησιμοποιήθηκε, πάντως, για να προσδιορίσει ποιήματα των οποίων το περιεχόμενο ήταν περιπαικτικό και είχαν σκοπό να διορθώσουν τα ελαττώματα ατόμων ή του κοινωνικού συνόλου. Ο Αρχίλοχος θεωρείται ο πατέρας της ιαμβικής ποίησης και, ίσως και της ελεγειακής. Νεότερος του Αρχιλόχου ήταν ο Σιμωνίδης ο Αμοργίνος, που έζησε περί το 650 π.Χ. Σημαντικότερος του Σιμωνίδη ήταν ο Ιππώναξ ο Εφέσιος.⁵³

Στις ελεγείες ανήκουν όλα τα ποιητικά έργα που είναι γραμμένα σε ελεγειακό δίστιχο, ένα δίστιχο όπου ο πρώτος και μεγαλύτερος στίχος του ταυτίζεται με τον δακτυλικό εξάμετρο στίχο του έπους. Στην αρχαιοελληνική και ρωμαϊκή παράδοση η ελεγεία συνδέεται

⁵² Ιωάννης Κακριδής, *Η ποίηση της γεωμετρικής εποχής, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β, σ. 174.

⁵³ Κωνσταντίνος Τρυπάνης, *Η ελληνική ποίηση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β, σ. 412.

πολλαπλά με τον θρήνο. Την εκφορά της ελεγείας συνόδευε ο αυλός.

Στα ιστορικά χρόνια η ελεγεία έχει επεκταθεί σε πολλά και ποικίλα θεματικά πεδία. Εμφανίζονται οι λυρικοί ποιητές που μπορούσαν να εκφράσουν σε ελεγειακά δίστιχα οποιοδήποτε συναίσθημα, σκέψη κλπ.

Στην κυρίως λυρική ποίηση, το ποίημα απαγγελλόταν από τον ποιητή με τη συνοδεία της λύρας. Η λυρική ποίηση ήταν ή μονωδία, όταν ο ίδιος ο ποιητής τραγουδούσε το ποίημά του συνοδεύοντάς το με την μουσική υπόκρουση της λύρας, ή χορική ποίηση, όταν τραγουδούσε το ποίημα ολόκληρος χορός. Από τους λυρικούς ποιητές, ξεχωρίζουν δυο Λέσβιοι ποιητές, ο Αλκαίος και η Σαπφώ. Δυο γενεές πριν έζησε ο Τέρπανδρος ο οποίος φημιζόταν για τη δεξιοτεχνία του ως τραγουδιστής, που έπαιζε συγχρόνως και λύρα.

Ο Αλκαίος γεννήθηκε γύρω στο 620 π.Χ. Πολλά σημαντικά αποσπάσματα από τα ποιήματα του Αλκαίου έχουν πολιτικό χαρακτήρα. Από τα πολιτικά ποιήματα του Αλκαίου, περίφημο είναι εκείνο που συγκρίνει την πόλη την οποία κυβερνά τύραννος με πλοίο που το κτυπά η θύελλα. Την αλληγορία αυτή, τη μεταχειρίστηκαν αργότερα ο Σοφοκλής, ο Περικλής και ο Οράτιος.⁵⁴ Όμως, η ποίηση του Αλκαίου δεν είναι μόνο πολιτική. Έγραψε και ύμνους για τους θεούς και ποιήματα μυθολογικού περιεχομένου, καθώς και συμποσιακά και ερωτικά μέλη.

Σε ολόκληρη την ιστορία της ελληνικής ποίησης καμιά γυναίκα δεν είχε τη φήμη ή την επίδραση της Σαπφούς. Την ονόμασαν «δεκάτη Μούσα» και έστησαν τις προτομές της σε διάφορες ελληνικές πόλεις. Η Σαπφώ γεννήθηκε στη Λέσβο το 715 π.Χ. Μετά από μια εξορία της στη Σικελία, επέστρεψε στην πατρίδα της και ίδρυσε ένα μορφωτικό ίδρυμα, όπου νέες μάθαιναν μουσική και χορό. Το σχολείο αυτό είναι η πηγή της έμπνευσής της για τα κύρια θέματα της ποίησής της.

⁵⁴ Κωνσταντίνος Τρυπάνης, *Η ελληνική ποίηση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β, σ.416.

Το μόνο ακέραιο ποίημα της Σαπούς που έχουμε είναι η *Ωδή στην Αφροδίτη*, όπου η ποιήτρια παρακαλεί τη θεά να τη βοηθήσει στον έρωτα που τη βασανίζει. Όμως, πολύ σημαντικά είναι τα αποσπάσματα από άλλα ποιήματά της, που διέσωσε ο Ψευδολογγίνος, στα οποία περιγράφει τα αισθήματά της, όταν άκουε πως κάποιο κορίτσι έφευγε από τη σχολή της για να παντρευτεί.⁵⁵ Αρκετοί έκριναν ότι η Σαφώ ήταν φύση διεστραμμένη, όπως, άλλωστε, την είχε παρουσιάσει και η αρχαία κωμωδία.

(4) Ο Διθύραμβος

Κατά την κλασική περίοδο καλλιεργείται ένα νέο είδος λυρικής ποίησης, ο διθύραμβος, που προορίζεται για τις θρησκευτικές εορτές. Ο διθύραμβος ήταν ένα παλαιό ποιητικό είδος, αφιερωμένο στη λατρεία του Διονύσου. Ως έντεχνη ποίηση με αφηγηματικό περιεχόμενο, για να ψάλλεται από ανδρικό χορό, ο διθύραμβος αναφέρεται ότι δημιουργήθηκε γύρω στο 600 π.Χ. από τον Αρίωνα στην Κόρινθο και, στη συνέχεια, καθιερώνεται στην Αθήνα. Στην Αθήνα, οι διθυραμβικοί αγώνες γίνονται στα Μεγάλα Διονύσια, πριν από τις μέρες των παραστάσεων των τραγωδιών. Διθυραμβικοί αγώνες στα Μεγάλα Διονύσια στην Αθήνα μαρτυρούνται από το 509/8 π.Χ. Οι περισσότεροι διθυραμβοποιοί στις αθηναϊκές εορτές είναι ξένοι.⁵⁶ Μεταξύ αυτών, ξεχωρίζει ο Πίνδαρος.

Ο Πίνδαρος, ο μεγαλύτερος από τους λυρικούς ποιητές της Ελλάδος γεννήθηκε στο Κυνός Κεφαλές, ένα χωριό κοντά στις Θήβες, γύρω στο 518 π.Χ. Έμαθε μουσική από τα μικρά του χρόνια από τον πατέρα του, ο οποίος ήταν φημισμένος μουσικός αυλού και από τους έξοχους Αθηναίους μουσικούς Αγαθοκλή και Απολλόδορο. Έζησε το περισσότερο μέρος της ζωής του στην

⁵⁵ Κωνσταντίνος Τρυπάνης, *Η ελληνική ποίηση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β, σ.416.

⁵⁶ Νίκος Κονομής, *Λυρική Ποίηση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Γ2, σ. 426.

Θήβα και στους Δελφούς, όπου το μαντείο τού είχε αναθέσει να εκφωνεί ύμνους προς τους Θεούς. Οι Θηβαίοι τον ονόμαζαν «ο αετός των Θηβών». Το 438 π.Χ., σε ηλικία ογδόντα ετών, πέθανε στο θέατρο του Άργους, την στιγμή που εκφωνούσε ένα από τα ποιήματα του.

Ο Πίνδαρος έγραψε ένα τεράστιο αριθμό ποιημάτων τα οποία είχαν ταξινομηθεί από τους Αλεξανδρινούς συγγραφείς σε δέκα επτά βιβλία. Η ποίηση του περιλάμβανε διθυράμβους, παιάνες, σχόλια, εγκώμια, προσόδια, παρθένια και επινίκια. Από αυτά σώθηκαν μόνο τέσσερα, που περιέχουν επινίκια, ενώ από τα υπόλοιπα έχουν απομείνει μόνο μερικά κομμάτια.

Τα επινίκια ήταν ύμνοι που εξυμνούσαν τους νικητές των αγώνων και απαγγέλλονταν από τον χορό, συνήθως στο τόπο της νίκης ή κατά την διάρκεια τελετής προς τιμήν του νικητή, μετά την επιστροφή του στο σπίτι. Είναι ένα σύνολο από 44 ύμνους για αθλητικούς θριάμβους που διαιρούνται σε *Ολυμπιονίκους*, *Πυθιονίκους*, *Νεμεονίκους*, *Ισθμιονίκους* και αναφέρονται στους τέσσερις μεγάλους πανελλήνιους αγώνες: τα Ολύμπια, τα Πύθια, τα Νέμεα και τα Ίσθμια.

Από τα επινίκια του Πινδάρου, ξεχωρίζουν τα πιο κάτω:

Ο *1ος Ολυμπιόνικος* συνετέθη προς τιμή του Ιέρωνα, τυράννου των Συρακουσών και της νίκης του στην αρματοδρομία στους Ολυμπιακούς αγώνες του 476 π.Χ. Από την αρχαιότητα έως σήμερα θεωρείται ο πιο σημαντικός και αξιοσημείωτος επίνικος του Πινδάρου.

Ο *14ος Ολυμπιόνικος* προς τιμή του νεαρού Ασώπιχου και της νίκης του στο στάδιο το 488 π.Χ. αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα δείγματα επινίκων του Πινδάρου. Συνιστά μια ιδιαίτερη περίπτωση επινίκιας ωδής καθώς η αναφορά στον νικητή γίνεται μόνο στους τελευταίους στίχους της ωδής ενώ όλοι οι υπόλοιποι στίχοι εστιάζονται στην εξύμνηση των Χαρίτων.

Ο *2ος Ολυμπιόνικος*, αφιερωμένος στον τύραννο του Ακράγαντα Θήρωνα.

Ο 7ος Ολυμπιόνικος, γραμμένο για τον περίφημο Διαγόρα τον Ρόδιο, όπου το νησί της Ρόδου παρουσιάζεται να αναδύεται από τη θάλασσα και το λούζει μια χρυσή βροχή,

Ο 10ος Νεμεόνικος, εμπνευσμένος από τον μύθο των Διόσκουρων και τις στιγμές που ο Πολυδεύκης παραιτείται από την αθανασία, ανασταίνοντας τον αδελφό του Κάστορα με μια πράξη αγάπης και ο 1ος Πυθιόνικος, αφιερωμένος και αυτός στον Ιέρωνα.

Από τις βαθιές αλλαγές που γίνονται στο πνευματικό κλίμα της Αθήνας στα τελευταία πενήντα χρόνια του 5ου αιώνα, ήταν φυσικό να επηρεασθεί και ο διθύραμβος. Τραγωδία και διθύραμβος, μέσα στην παράλληλη εξέλιξή τους, βρέθηκαν σε αδιάκοπη αλληλοεπίδραση. Σημειώνεται μια ανανέωση του διθυράμβου, που γίνεται τόσο στον τομέα της μουσικής όσον και του λόγου. Ο μουσικός ρυθμός, που ως τότε ήταν ο ίδιος με τον ρυθμό του λόγου, άρχισε να αποκτά αυτοτέλεια. Γενικά, η θαυμαστή ανάπτυξη του δράματος στην Αθήνα, κατά την περίοδο αυτή, προκάλεσε την παρακμή του διθυράμβου.

Οι γνωστότεροι αντιπρόσωποι του «νέου» διθυράμβου ήταν ο Φρόνις, ο Κινησίας και ο Τιμόθεος. Ο Αριστοφάνης χλευάζει τους νεωτερισμούς αυτούς και, ειδικά, τον Κινησία, στις *Όρνιθες*. Επίσης, και ο Πλάτωνας στους *Νόμους* καταδικάζει με καυστικά λόγια την κατάπτωση της «παλαιάς μουσικής» και την έβλεπε ως απειλή κατά των ηθών και της πολιτείας.⁵⁷

3. Η Φιλοσοφία

(1) Προσωκρατικοί φιλόσοφοι.

Η ελληνική φιλοσοφία, που αναπτύσσεται για πρώτη φορά στη Μίλητο από τους Ίωνες της Μικράς Ασίας κατά τον 6ο αιώνα π.Χ. και, έπειτα, σε άλλες ελληνικές πόλεις, είναι πρωτοφανές πνευματικό δημιούργημα και δεν υπάρχει σε κανένα προηγούμενο πολιτισμό.

⁵⁷ Θρασύβουλος Γεωργιάδης, *Μουσική, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Γ2, σ. 346.

Το βασικό στοιχείο της φιλοσοφικής σκέψης των αρχαίων Ελλήνων είναι ο αντικειμενικός κόσμος και οι θαυμαστές μεταβολές του. Ήδη η κοσμογονική ποίηση, με εκφραστή τον Ησίοδο στην *Θεογονία* του-για την οποία γίνεται λόγος πιο πάνω-είχε θέσει το πρόβλημα της αρχής του κόσμου. Όμως, η φιλοσοφία θέτει το πρόβλημα αιτιοκρατικά. Η φιλοσοφία θέτει το ερώτημα: Ποια είναι η πρώτη αιτία όλων των όντων και των φαινομένων, τα οποία τα θεωρεί ως αποτέλεσμα αυτής της αιτίας; Πρόκειται γι' αυτό που αποκαλείται φιλοσοφία της φύσης.⁵⁸

Θεμελιωτής αυτής της φιλοσοφίας της φύσης και, γενικά, της φιλοσοφίας, είναι ο Θαλής ο Μιλήσιος. Αυτός πρώτος έθεσε το φιλοσοφικό πρόβλημα της αρχής των όντων ή, όπως λέγει ο Αριστοτέλης, «της πρώτης αιτίας». Ως πρώτη αιτία των όντων, που εξηγεί τη συνεχή μεταβολή τους, έθεσε ο Θαλής το ύδωρ. Κατά τον Αριστοτέλη, ο Θαλής έθεσε το ύδωρ ως πρώτη αρχή όλων των όντων, διότι παρατήρησε ότι η τροφή και το σπέρμα όλων των οργανικών όντων είναι υγρά και ότι το θερμό γίνεται από το υγρό και η αρχή του υγρού είναι το ύδωρ.⁵⁹

Ο μαθητής και γνήσιος συνεχιστής της σκέψης του Θαλή, ο Μιλήσιος Αναξίμανδρος είναι ο δημιουργός του γραπτού φιλοσοφικού λόγου. Η μεγάλη τομή που έκανε με τη φιλοσοφική σκέψη του ο Αναξίμανδρος, είναι ότι εισάγει πρώτος στην ιστορία της φιλοσοφίας την έννοια του απείρου. Ο Αναξίμανδρος, σύμφωνα με το σχόλιο του Σιμπλίκιου (6ος αιώνας π.Χ.) στο έργο *Φυσική Ακρόασις* του Αριστοτέλη, θεωρεί ότι η «αρχή», η καταγωγή των όντων, είναι το «άπειρον» (το απροσδιόριστο). «Άπειρον», βέβαια, θα καταλήξει να σημαίνει, στον ελληνικό φιλοσοφικό λόγο της εποχής του Αριστοτέλη και μετά, το «ατέρμον». Κατά τον Αναξίμανδρο, το «άπειρον» είναι η δεξαμενή, «το οντολογικό απόθεμα από το οποίο μπορεί να αναδυθεί ένας «κόσμος» που θα

⁵⁸ Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Η αρχή της επιστήμης και της φιλοσοφίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β', σ. 422.

⁵⁹ Ο.π., σ. 423.

καταστραφεί και πάλι μέσα στο «χάος» από όπου ένας νέος κόσμος θα αναδυθεί και πάλιν». ⁶⁰

Τρίτος φιλόσοφος της Σχολής της Μιλήτου είναι ο Αναξιμένης. Από το βιβλίο του Αναξιμένη *Περί φύσεως* διασώθηκε μόνο ένα απόσπασμα. Αντίθετα με τη φιλοσοφική προσέγγιση του Αναξίμανδρου, ο Αναξιμένης είναι εμπειρικός, δίχως να απορρίπτει την έννοια του απείρου. Νοεί, όμως, την έννοια αυτή όχι ως απερίοριστη, ως άμορφη και ύλη δίχως ποιόν, αλλά ως ταυτόσημη με τον αέρα. Έτσι, το άπειρο χάνει την πρωταρχική και ριζική του σημασία που είχε στον Αναξίμανδρο. Με άλλα λόγια ο Αναξιμένης επιστρέφει πάλι στα υλικά στοιχεία. Ένα υλικό στοιχείο, όπως το ύδωρ ή ο αήρ δεν είναι δυνατό να χαρακτηριστούν ως άπειρο. ⁶¹

Ακολουθεί ο όμιλος των Πυθαγορείων φιλοσόφων, που εμφανίζονται, κατά το τέλος του 6ου αιώνα π.Χ. στις πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας στην Κάτω Ιταλία, ως κίνημα θρησκευτικό και πολιτικό, που οργάνωνε σ' αυτές «θιάσους». Ιδρυτή του ομίλου είναι ο Πυθαγόρας ο Σάμιος που γεννήθηκε κατά το 570 π.Χ. Έφυγε από την πατρίδα του και κατέληξε στην πόλη της Μεγάλης Ελλάδας, στην Κάτω Ιταλία, ο Κρότων.

Η φιλοσοφία των Πυθαγορείων στηρίζεται στη θεμελιακή έννοια του μέτρου και της αρμονίας. Η αρμονία είναι η ένωση από πολλά και ποικίλα, ομόνοια αντιθέτων τάσεων. Τα ίδια περίπου υποστηρίζει και η φιλοσοφία του Ηρακλείτου, για την οποία γίνεται αναφορά πιο κάτω. Όμως, υπάρχουν και διαφορές ανάμεσά τους. Ο κόσμος, κατά τον Ηράκλειτο, αποτελεί ενότητα, όμως, η ενότητα αυτή είναι συλληπτή μόνο με τη διαίσθηση, την ενόραση. Ο κόσμος, κατά τους Πυθαγορείους, γίνεται αντικείμενο επιστημονικής, μαθηματικής γνώσης. Όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης, «επειδή οι Πυθαγόρειοι είχαν ανατραφεί μέσα στα μαθηματικά, πείσθηκαν ότι οι αρχές των όντων πρέπει να ζητηθούν

⁶⁰ Κορνήλιου Καστοριάδη, Ελληνική ιδιαιτερότητα, σελίδες 263-266.

⁶¹ Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Η αρχή της επιστήμης και της φιλοσοφίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β', σ. 426.

μέσα σε μαθηματικές σχέσεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το μέρος της πυθαγόρειας φιλοσοφίας που αναφέρεται στον τρόπο του βίου για τη σωτηρία της ψυχής, για την οποία μιλά και ο Πλάτων στην *Πολιτεία* του. Ειδικά, η διδασκαλία των πυθαγορείων σκοπό είχε να βοηθήσει τη ψυχή να ξαναγυρίσει στην αρχική της μορφή και καθαρότητα και, τέλος, να τη βγάλει από τον κύκλο των γεννήσεων. Τούτο, επιτυγχάνεται με τη γνώση.⁶²

Ο Ξενοφάνης θεωρείται ότι υπήρξε ιδρυτής της Ελεατικής Σχολής. Γεννήθηκε το 570 π.Χ. στον Κολοφώνα της Ιωνίας και άκμασε γύρω στα 540 π.Χ. στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας όπου εγκαταστάθηκε μετά την κατάκτηση της γενέτειράς του από τους Πέρσες. Ο Ξενοφάνης, εκτός από φιλόσοφος, υπήρξε ποιητής και ραψωδός. Η φιλοσοφία του είναι συγκεντρωμένη σε ένα μεγάλο φιλοσοφικό ποίημα το οποίο, κατά τη μεταγενέστερη παράδοση, είχε τον τίτλο *Περί φύσεως* και στο οποίο ασκεί αυστηρή κριτική στις κρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις και την ηθική της εποχής του. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη στο *Μετά τα Φυσικά*, ο Ξενοφάνης, έχοντας θεωρήσει «τον όλον ουρανόν» είπε ότι «το ένα είναι ο θεός».⁶³ Ο Ξενοφάνης απορρίπτει, συνεπώς, τον πολυθεϊσμό του Ομήρου και ονομάζει θεό το Ένα. Πρόκειται για την αφετηρία του προβλήματος που θα απασχολήσει έντονα τη θεολογία και φιλοσοφία μέχρι σήμερα.

Από τα αποσπάσματα του έργου του Ξενοφάνη, όπως τα αναλύει ο Κορνήλιος Καστοριάδης, παρατηρούμε: Στο 11^ο απόσπασμα βρίσκεται η περίφημη κριτική του στον Όμηρο και στον Ησίοδο, τους οποίους κατηγορεί ότι απέδωσαν στους θεούς όλα όσα οι άνθρωποι θεωρούν επαίσχυντα: ψεύδη, μοιχίες, διπλοπροσωπίες. Στο 12^ο θεωρεί ότι οι ποιητές αυτοί αποδίδουν στους θεούς «αθέμιστας» πράξεις, αντίθετες με τους κανόνες συμπεριφοράς και με τον νόμο. Στο 14^ο και 15^ο προχωρεί ακόμα πιο μακριά και στρέφει την κριτική του εναντίον όλων των ανθρωπομορφικών θρησκειών: οι θνητοί θεωρούν ότι οι θεοί γεννιούνται, πως φοράνε

⁶² Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Η αρχή της επιστήμης και της φιλοσοφίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β', σ. 427.

⁶³ Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, Α5, 986b 21.

ρούχα και έχουν φωνή και σώμα σαν το δικό τους. Αν τα βόδια, τα άλογα και τα λιοντάρια είχαν χέρια και μπορούσαν να σχεδιάσουν ή να σκαλίσουν όπως οι άνθρωποι, θα παρίσταναν θεούς με μορφή βοδιού, αλόγου ή λέοντος. Και στο 16^ο συνεχίζει: για τους Αιθίοπες οι θεοί έχουν γαμψή μύτη και μαύρο δέρμα, για τους Θράκες γαλάζια μάτια και κόκκινα μαλλιά. Ο Ξενοφάνης αντιτάσσει στα παραπάνω τη δική του αντίληψη για τον θεό. (απ. 23 – 26). Ένα θεό ο οποίος είναι όλος όραση, ακοή και στοχασμό (απ. 24) και δεν συγκρίνεται με τους θνητούς ούτε κατά το σώμα ούτε κατά τη σκέψη, (απ. 23). Στο απ. 34 λέει ότι ουδείς άνθρωπος γνωρίζει και δεν θα μπορέσει ποτέ να γνωρίσει τίποτα το σίγουρο για τους θεούς.⁶⁴

Αξίζει, εδώ, να σημειώσουμε τα όσα αναφέρει ο Πλάτων στον σπουδαίο διάλογο στον *Τίμαιο*, ο οποίος, κατά μία έννοια, συμπεριλαμβάνει και την κοσμολογία και την οντολογία του φιλοσόφου. Στον διάλογο, ο Τίμαιος λέει ότι υπάρχει ένας «δημιουργός». Ένας τεχνίτης που κατασκευάζει τον «κόσμο», επιβάλλοντας, κατά το δυνατό, την τάξη σε ένα προϋπάρχον υπόστρωμα. Δεν υπάρχει αρμονία. Υπάρχει κάτι ανώτερο της ισχύος του δημιουργού: είναι η αντίσταση που προβάλλει το υπόστρωμα στην επιβολή της τάξης.⁶⁵ Ο δημιουργός είναι ανίκανος να εκλογικεύσει από άκρου εις άκρον τον κόσμο που κατασκευάζει και γι' αυτό ο Πλάτωνας καταφεύγει συχνά στην έκφραση «κατά το δυνατόν». Η άποψη αυτή θα διατηρηθεί στην ελληνική σκέψη, σε τέλεια αντίθεση με την αντίληψη της σύγχρονης θεολογίας.⁶⁶

Η μεγάλη, όμως, φιλοσοφική φυσιογνωμία της Ελεατικής Σχολής είναι ο Παρμενίδης, ο οποίος γεννήθηκε στην Ελέα το 515 π.Χ. και υπήρξε μαθητής του Ξενοφάνη. Το έργο του φέρει και αυτό τον τίτλο *Περί φύσεως*. Μόνο αποσπάσματα του ποιήματος περισώθηκαν.

⁶⁴ Κορνήλιου Καστοριάδη, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, σσ. 281 και επ.

⁶⁵ Ο.π., σσ. 269-272.

⁶⁶ Ο.π., σσ. 269-270.

Η φιλοσοφική σκέψη του Παρμενίδη δεν είναι ριζωμένη μέσα στη φύση, ούτε μέσα στην έννοια του θεού, αλλά μέσα στην έννοια της αλήθειας. Στο ποίημά του, είναι η θεά της αλήθειας που του εξαγγέλλει την έννοια του Είναι, του ενός και του αιωνίου Είναι. Το Είναι πρέπει να είναι Ένα, γι' αυτό και η αλήθεια πρέπει να είναι μία. Ούτε το Είναι ούτε η αλήθεια είναι δυνατό να υπάρχουν, να βρεθούν μέσα στα πολλά και αισθητά, δηλαδή μέσα στο Γίνεσθαι, αφού μόνο το Είναι είναι πραγματικό, ενώ το Γίνεσθαι είναι φαινομενικό. Η νόηση θα κρίνει τι υπάρχει και τι δεν υπάρχει. Η νόηση θα χωρίσει το Είναι από το Μη Είναι. Κατά τον Παρμενίδη, θα πρέπει να υπάρξει ταυτότητα του Είναι και του Νοείν. Τα δυο αυτά, το Νοείν και το Είναι, αποτελούν ολότητα και, τούτο, αποτελεί την αλήθεια.⁶⁷

Το έργο του Παρμενίδη συνεχίστηκε από τον μαθητή του Ζήνωνα τον Ελεάτη. Ο νεότερός των Ελεατών ήταν ο Μέλισσος ο Σάμιος

Η δεύτερη πόλη της Ιωνίας, όπου εμφανίζεται η φιλοσοφία, είναι η Έφεσος. Εδώ, γεννήθηκε το 540 π.Χ. ο μεγάλος φιλόσοφος Ηράκλειτος. Τη φιλοσοφία του Ηρακλείτου χαρακτηρίζει η έννοια του Λόγου, που έχει μεταφυσική έννοια. Είναι η αρχή από την οποία κατάγεται το γίνεσθαι, το είναι και η αλήθεια γι' αυτά.

Κατά τον Ηράκλειτο, η γένεση του κόσμου μοιάζει με τη φλόγα που τρέφεται μόνη της και τρώγεται μόνη της. Ό,τι ονομάζει «είναι», υπόκειται σ' αυτή τη μοίρα. Έτσι, δεν υπάρχουν όρια σταθερά μεταξύ ζωής και θανάτου, γιατί καθετί κατ' ουσία πεθαίνει τη στιγμή που γεννιέται και, συνεπώς, είναι και τα δυο μαζί, ζωή και θάνατος, και φανερώνουν την ουσία της γένεσης. Τα πράγματα δεν είναι, αυτά καθ' εαυτά, τίποτε το σταθερό, αλλά παριστάνουν απλώς τομές μέσα στη ροή της γένεσης, είναι παροδικές φάσεις του γίνεσθαι. Κάθε φάση του γίνεσθαι αποκτά κάποια σημασία επειδή βρίσκεται σε σχέση με τα προηγούμενα και τα επόμενα. Έτσι, αν η φάση του γίνεσθαι είναι η ζωή, πρέπει να τη συνδυάσουμε με την αντίθετη φάση του γίνεσθαι, που είναι ο θάνατος. Επομένως, για να καταλάβουμε τι γίνεται μέσα στον κόσμο, πρέπει με το νου μας να συνθέσουμε τα αντίθετα. Αυτή η

⁶⁷ Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Η αρχή της επιστήμης και της φιλοσοφίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β', σσ. 428, 429.

σύνθεση των αντιθέτων μέσα στη νόησή μας, ονομάστηκε, στη νεότερη εποχή από τον Έγελο «διαλεκτική σκέψη». ⁶⁸ Μόνο με το νου μας μπορούμε να καταλάβουμε ότι ο κόσμος είναι μια ενότητα αντιθέσεων. Ο κόσμος είναι, κατά τον Ηράκλειτο, μια αρμονία που αντιμάχεται τον εαυτό της.

Στον Ηράκλειτο ανήκει η φράση «Τα πάντα ρει, μηδέποτε κατά τ' αυτό μένειν», που σημαίνει, όλα είναι ρευστά και τίποτα δεν μένει το ίδιο. Η διαρκής κίνηση και μεταβολή αποτελεί το θεμελιώδες χαρακτηριστικό της πραγματικότητας, το οποίο εξέφρασε ο φιλόσοφος με την εικόνα ενός ποταμού που παραμένει ίδιος, ενώ το νερό που κυλάει μέσα του αλλάζει διαρκώς. Ο κόσμος βρίσκεται σε αιώνια κίνηση και ροή, όπου διαρκώς έρχεται νέο ρεύμα και, συνεπώς, ποτέ δεν μπορεί να πει κανείς ότι περνάει από το ίδιο ποτάμι. Το ποτάμι, το ρεύμα είναι πάντα καινούργιο. Αλλά, και εμείς οι ίδιοι δεν είμαστε ποτέ οι ίδιοι. Γι' αυτό, προσθέτει ο Ηράκλειτος, «ποταμοίς τοις αυτοίς εμβαίνομέν τε και ουκ εμβαίνομεν, είμέν τε ουκ είμεν». (στο ίδιο το ποτάμι και μπαίνουμε και δεν μπαίνουμε και είμαστε και δεν είμαστε, γιατί έχουμε στο μεταξύ αλλάξει). ⁶⁹

Ένας άλλος Προσωκρατικός φιλόσοφος που ξεχωρίζει είναι ο Εμπεδοκλής, που γεννήθηκε στον Ακράδαντα της Σικελίας το 492 π.Χ. Ο Εμπεδοκλής είναι μια σύνθετη φυσιογνωμία γιατί είναι πολιτικός και γιατρός, ποιητής και φιλόσοφος, βιολόγος και θεολόγος και, συνάμα πρόδρομος της ρητορικής. Η κοσμοθεωρία του βρίσκεται στα ποιήματά του *Περί φύσεως* και *Καθαρμοί*. Στον Εμπεδοκλή, όπως και στον Ξενοφάνη, συνδυάζεται η φιλοσοφία με τη θρησκεία. Ο Εμπεδοκλής, όπως και ο Ξενοφάνης, δεν αποδέχεται του θεούς της λαϊκής ομηρικής θρησκείας. Η θεϊκή καταγωγή της ψυχής και η διδασκαλία για τη μετεμψύχωση ήταν τα κεντρικά σημεία της κοσμοθεωρίας του. Κατά τον Εμπεδοκλή, ο άνθρωπος μπορεί, με αποφυγή της αμαρτίας και με ασκητική ζωή,

⁶⁸ Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Η αρχή της επιστήμης και της φιλοσοφίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β', σ. 433.

⁶⁹ Ο.π., σ. 434.

να επιτύχει ανώτερη μορφή ζωής με τη μετενσωμάτωση και να φθάσει στην αιωνιότητα.⁷⁰

Ο Αναξαγόρας γεννήθηκε το 500 π.Χ. στις Κλαζομενές της Μικράς Ασίας. Σε ώριμη ηλικία μετέφερε τη φιλοσοφία του στην Αθήνα όπου έμεινε αρκετά χρόνια. Όπως αναφέρθηκε, υπήρξε δάσκαλος του Περικλή με τον οποίο συνδέθηκε στενά.

Και ο Αναξαγόρας ασχολήθηκε με το Είναι. Κατ' αυτόν, το Είναι αποτελείται από μικρά σωματίδια, τα οποία αντιλαμβάνεται ως οντολογικές υποστάσεις. Τα στοιχεία αυτά είναι άπειρα. Από την αρχική χαώδη κατάσταση όλων αυτών των στοιχείων, προέκυψαν, με τον αποχωρισμό, τα κατ' ιδίαν όντα. Στο ερώτημα ποια δύναμη κίνησε ή ώθησε αυτά τα στοιχεία να αφήσουν εκείνη τη χαώδη κατάσταση στην οποία βρίσκονταν και να χωριστούν έτσι, ώστε να γίνει ο κόσμος, ο Αναξαγόρας, αφού θέτει το πρόβλημα της πρώτης αιτίας, απαντά ότι ο Νους ήταν η πρώτη αιτία. Ο Νους ήταν η δύναμη που χώρισε τα στοιχεία από τη χαώδη κατάσταση, τα έφερε σε κίνηση, με σκοπό να φέρει τάξη και αρμονία μέσα στον κόσμο. Ο Αναξαγόρας θεωρεί τον Νουν άπειρο και αυτοκυρίαρχο. Ο Νους είναι κυρίαρχος των πάντων, και των υλικών όντων και της ψυχής. Μόνο ο Νους ήταν δυνατό να συντάξει, να οργανώσει και να διακοσμήσει τα πάντα σύμφωνα με ένα σκοπό: Να δημιουργήσει τον κόσμο που θα είναι ένα αρμονικό σύνολο, ως ένα κόσμημα. Αυτό, άλλωστε, σημαίνει η λέξη «κόσμος», την οποία πρώτος χρησιμοποίησε για το σύμπαν ο Αναξαγόρας.⁷¹

(2) Ο Σωκράτης

Ο Σωκράτης (470-399 π.Χ.) ήταν γιος του αγαλαματοποιού Σωφρονίσκου και της Φιναρέτης, η οποία ήταν μαία.

Ο Σωκράτης αναπτύσσει τη φιλοσοφία του σε μια περίοδο που η ηθική κατάπτωση στην Αθήνα βρίσκεται στο αποκορύφωμά της, μετά την κατάκτηση της Αθήνας και του Πειραιά από τους Σπαρτιάτες το 404 π. Χ. και την κατάληψη της εξουσίας από τους

⁷⁰ Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Η αρχή της επιστήμης και της φιλοσοφίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β', σ. 435.

⁷¹ Ο.π., σ. 436.

Τριάκοντα Τυράννους. Μια ομάδα νέων συγκεντρώθηκε γύρω από τον Σωκράτη ο οποίος, για τις ριζοσπαστικές φιλοσοφικές του ιδέες, καταδικάστηκε σε θάνατο.

Ο Σωκράτης, δεν άφησε κανένα σύγγραμμα, γι' αυτό και είναι πολύ δύσκολο να καθοριστεί ακριβώς το περιεχόμενο της φιλοσοφίας του. Ό,τι είναι γνωστό για τον Σωκράτη, προήλθε, κυρίως, από όσα έγραψαν οι μαθητές του σχετικά με αυτόν, καθώς και από ορισμένους συγγραφείς που επικεντρώθηκαν στη μελέτη της προσωπικότητάς του.

Στην εποχή του Σωκράτη, υπήρχαν Σοφιστές. Η λέξη «σοφιστής», αρχικά, σήμαινε τον σοφό και το δάσκαλο κάθε είδους γνώσης. Δίδασκαν, μεταξύ άλλων, τη ρητορική, τη γραμματική, τη διαλεκτική. Στους τομείς αυτούς, δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί την προσφορά τους προς τους νέους της εποχής, που διψούσαν για μάθηση. Όμως, ως δάσκαλοι της ρητορικής χρησιμοποιούσαν τεχνάσματα, με τα οποία διέστρεφαν τα πράγματα τόσο, ώστε να φαίνονται διαφορετικά από ό,τι ήταν. Κατά το τελευταίο, όμως, τέταρτο του 5 ου αιώνα π.Χ. η λέξη σημαίνει το αντίθετο του φιλοσόφου.

Κορυφαίος των σοφιστών υπήρξε ο Πρωταγόρας από τα Άβδηρα της Θράκης, τα οποία ήταν και η πατρίδα του Δημόκριτου. Ο Πρωταγόρας είχε πολλούς μαθητές. Εκείνοι, που ξεχώρισαν ήταν ο Πρόδικος, ο Ιππίας και ο Αντιφών. Ο δεύτερος μεγάλος σοφιστής ήταν ο Γοργίας από την πόλη της Σικελίας Λεοντίνοι. Υπήρξε ένας κύκλος των μαθητών του, που στηριζόταν στη θεωρία του δικαίου του ισχυροτέρου, που κατήγησε κάθε ηθικό κανόνα και όρισε την αυθαιρεσία ως τρόπο ζωής. Τα γνωστότερα ονόματα του κύκλου αυτού, είναι ο Πώλος, ο Καλλικλής, ο Θρασύμαχος και ο Κριτίας. Τα ονόματα των πιο πάνω σοφιστών αναφέρονται στα έργα του Πλάτωνα *Γοργίας*, *Πολιτεία*, *Κριτίας*.

Οι Σοφιστές έκαναν στροφή της φιλοσοφίας προς τον άνθρωπο, ενώ, προηγουμένως, το κύριο θέμα της φιλοσοφίας των προσωκρατικών φιλοσόφων ήταν η φύση.

Ωστόσο, οι Σοφιστές, ως μη φιλόσοφοι, δεν διείσδυσαν σε βάθος στη μελέτη της πραγματικής ουσίας του ανθρώπου. Αυτό ξεκίνησε με τον Σωκράτη. Έχει ειπωθεί για τον Σωκράτη πως «κατέβασε τη

φιλοσοφία από τα άστρα στη γη», διότι χάρη στη δική του προσωπικότητα οι φιλόσοφοι έπαψαν να ασχολούνται με τα φυσικά φαινόμενα και άρχισαν να ασχολούνται με τον ίδιο τον άνθρωπο και την κοινωνία του.

Η σπουδαιότητα της φιλοσοφίας του Σωκράτη έγκειται στο ότι αποβλέπει στην αναζήτηση του ηθικού αγαθού, της αρετής και της δικαιοσύνης. Η αναζήτηση του ηθικού αγαθού επιτυγχάνεται μέσω της λογικής μεθόδου. Έτσι, Ηθική και Λογική είναι ενωμένα μέσα στη σωκρατική προσωπικότητα. Ο Σωκράτης ταύτισε την ευδαιμονία του ατόμου με την ηθική του τελείωση. Το ανώτατο αγαθό δεν είναι η ζωή, αλλά ο ορθός τρόπος ζωής: «ου το ζην περί πλείστου ποιητέον, αλλά το ευ ζην». Είναι καλύτερο να αδικείται κανείς, παρά να αδικεί. Την πεποίθησή του αυτή, επικύρωσε ο Σωκράτης με τον θάνατό του.⁷²

Όπως πληροφορούμαστε από τον Πλάτωνα, ο Σωκράτης, για να διατυπώνει τις απόψεις του, χρησιμοποιούσε τη μέθοδο της διαλεκτικής, που σημαίνει «διάλογος». Πρόκειται για μία μορφή διαλόγου η οποία χρησιμοποιήθηκε από τον Σωκράτη, κατά την οποία ο φιλόσοφος προσπαθούσε να οδηγήσει τον συνομιλητή του στην ορθή προσέγγιση του συζητούμενου θέματος. Στη συγκεκριμένη μέθοδο, ο Σωκράτης άφηνε τον συνομιλητή του να εκφράσει ελεύθερα την άποψή του σχετικά με το θέμα που συζητούσαν, θεωρώντας, αρχικά, αυτή την άποψη ως ολοκληρωμένη και θεμελιωμένη. Στη συνέχεια, μέσα από τη διαδικασία ερωτήσεων και απαντήσεων, δείχνει, μέσω απλοϊκών παραδειγμάτων, τη μη βασιμότητα των επιχειρημάτων του συνομιλητή του. Ο Σωκράτης χρησιμοποίησε την επαγωγική συλλογιστική μέθοδο, μέσω της οποίας σκόπευε να φτάσει στην εξαγωγή καθολικών συμπερασμάτων. Ξεκινούσε με παραδείγματα, παρμένα από την καθημερινότητα και την εμπειρία του, και κατέληγε στην εξαγωγή καθολικών συμπερασμάτων.

⁷² Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Η αρχή της επιστήμης και της φιλοσοφίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Γ΄2, σ. 460.

Καθοδηγούμενος από ένα «δαίμονα»-μια λέξη που είχε έννοια διαφορετική από τη σημερινή-αφυπνίζει τις συνειδήσεις, που κοιμούνται τον ύπνο των παραδεδεγμένων ιδεών. Απευθύνεται σε όλες τις βαθμίδες της κοινωνίας, για να αμφισβητήσει όλες ανεξαιρέτα τις βεβαιότητες. Έτσι, προκαλεί τη γενική αντιπάθεια. Μεταξύ των πρώτων επικριτών του, είναι και ο Αριστοφάνης ο οποίος στις *Νεφέλαι* και σε άλλες κωμωδίες του, τον διακωμωδεί, με πολύ καυστικό τρόπο.

Στόχος όλων των επικριτών του είναι να απαλλαγούν από έναν οχληρό και επικίνδυνο άνθρωπο, του οποίου το ακροατήριο μεγαλώνει συνεχώς και ο οποίος απειλεί την «καθεστηκυίαν τάξιν». Επιδιώκουν να τον εξοντώσουν είτε φυσικά, με μια θανατική καταδίκη, είτε ηθικά, με το να τον εξαναγκάσουν να πάει στην εξορία, πράγμα που θα καταρράκωνε το κύρος του. Στο τέλος, επιτυγχάνουν το πρώτο. Στο κατηγορητήριο, ο Σωκράτης κατηγορείται ότι «διαπράττει αδικία γιατί διαφθείρει τους νέους και δεν πιστεύει στους θεούς της πόλης, αλλά σε άλλους»

Η μήνυση του Σωκράτη, έγινε από τον ποιητή Μέλιτο, καθώς και από τον πολιτικό και βυρσοδέψη Άνυτο και τον ρήτορα Λύκωνα. Το 399 π.Χ. ο φιλόσοφος βρέθηκε αντιμέτωπος με τους κατηγορούς του στο Δικαστήριο της Ηλιαίας. Εκεί, σε μία δίκη, η οποία έχει χαρακτηριστεί από πολλούς μελετητές ως παρωδία, διατυπώθηκαν εναντίον του κατηγορίες για ασέβεια προς τους θεούς και για διαφθορά των νέων. Ο φιλόσοφος βρέθηκε ένοχος της κατηγορίας που του προσάφθηκε και, στη συνέχεια, καταδικάστηκε, από τους δικαστές του, σε θάνατο.

(3) Ο Πλάτων

Ο Πλάτων υπήρξε μαθητής του Σωκράτη και γεννήθηκε το 427 π.Χ. Το 387 π.Χ., ο Πλάτων ίδρυσε στην Αθήνα, στον τόπο που ήταν αφιερωμένος στον αττικό ήρωα Ακάδημο, τη φιλοσοφική του σχολή, την Ακαδημία ή Ακαδήμεια.

Ο Πλάτων ασχολήθηκε με την πολιτική και αφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος της φιλοσοφίας του σ' αυτή. Ο Πλάτων, ο οποίος ήταν αριστοκράτης, απέδιδε τις συμφορές που είχε η πατρίδα του, τότε που ζούσε, στην αθηναϊκή δημοκρατία. Σε τούτο, συνέβαλε σημαντικά και ο συγκλονισμός του από το τραγικό τέλος του

μεγάλου του διδασκάλου Σωκράτη, τον οποίον θεωρεί θύμα μιας μεγάλης αδικίας. Στο πλατωνικό έργο, τίθενται υπό συζήτηση και αμφισβήτηση, όχι μόνο το δημοκρατικό πολίτευμα, αλλά, πιο γενικά, η πολιτική. Κατά την κρίση του Πλάτωνα, η δημοκρατία στις διάφορες μορφές της, είναι παρακμιακή. Κατά τον Πλάτωνα, το ανθρώπινο γένος δεν θα απαλλαγεί από τα βάσανά του, πριν έλθουν στην εξουσία οι σωστοί φιλόσοφοι ή πριν γίνουν οι κυβερνήτες αληθινοί φιλόσοφοι. Ο φιλόσοφος που θα κυβερνήσει, θα κάνει το δίκαιο να βασιλέψει και θα επιβάλει την τάξη που καθορίζει ο Λόγος.

Στα έργα του Πλάτωνα, που είναι γραμμένα, εκτός από την *Απολογία Σωκράτους*, σε μορφή διαλόγων και θεωρούνται ως άριστα μνημεία του αττικού πεζού λόγου, ανέπτυξε τη φιλοσοφία του διδασκάλου του, τη συμπλήρωσε και τη συστηματοποίησε.

Ο Πλάτων, στην ανάπτυξη των ιδεών του, επεξεργάστηκε μια μέθοδος η οποία συνίσταται στη θετική χρήση της τέχνης του διαλόγου, όπως την επεξεργάστηκε ο Σωκράτης. Η αλήθεια ανευρίσκεται με την ανταλλαγή επιχειρημάτων από μέρους των ομιλητών, που καταλήγει στη συναίνεση κάθε πιθανού συζητητή με αυτό που θέλει να μεταδώσει ο Πλάτων.

Οι καλύτεροι από τους διαλόγους του είναι το *Συμπόσιον*, ο *Κρίτων*, ο *Φαίδων*, ο *Φαίδρος*, η *Πολιτεία*, οι *Νόμοι*, ο *Γοργίας* και ο *Τίμαιος*. Πιο κάτω, θα επιχειρηθεί μια σύντομη αναφορά στα έργα του «Πολιτεία», «Συμπόσιο», «Απολογία Σωκράτους» και «Κρίτων».

Η *Πολιτεία* είναι ένα από τα γνωστότερα έργα του Πλάτωνα, το οποίο γράφτηκε σε δυο στάδια. Το πρώτο βιβλίο περίπου το 380 π.Χ. και τα υπόλοιπα γύρω στα 374 π.Χ.

Ο Πλάτων κατασκευάζει μια ουτοπική πολιτεία, την «Καλλίπολη», με κυβερνώντες τους φιλόσοφους-βασιλείς. Ο Πλάτων υποστήριζε ότι «όταν οι φιλόσοφοι βασιλέψουν και οι βασιλιάδες φιλοσοφήσουν, μόνο τότε θα ευτυχήσουν οι λαοί». Ο φιλόσοφος-βασιλιάς του Πλάτωνα αγαπά τη σοφία και την αληθινή γνώση, εφόσον γνωρίζει τις Ιδέες.

Η *Πολιτεία* περιλαμβάνει την «αλληγορία του σπηλαίου», με την οποία ο Πλάτων εξηγεί τη θεωρία των Ιδεών του. Η αλληγορία του σπηλαίου είναι μια προσπάθεια τεκμηρίωσης της θέσης του φιλόσοφου ως βασιλέα στην Ιδεώδη Πολιτεία. Μια ομάδα ανθρώπων ζουν στο κάτω μέρος μιας υπόγειας σπηλιάς, δεσμώτες σε όλη τους τη ζωή. Βλέπουν μόνο σκιές που προβάλλονται στο βάθος πάνω στο τοίχωμα της σπηλιάς.

Το ότι οι φυλακισμένοι μπορούν να δουν μόνο τις σκιές αυτές, δε σημαίνει ότι ο υπαρκτός κόσμος περιορίζεται μόνο μέσα στο σπήλαιο. Αν κάποιοι καταφέρουν να λυθούν από τις αλυσίδες και βγουν από το σπήλαιο και μπορέσουν να συνηθίσουν το φως, θα δουν καθαρά τον Ήλιο που συμβολίζει το Αγαθό και θα καταλάβουν ότι όσα έβλεπαν μέσα στο σπήλαιο ήταν απλά προβολές, σκιές της αλήθειας. Κάποιοι το καταφέρνουν. Η φυγή από το σπήλαιο των απελευθερωμένων δεσμοτών, των φιλοσόφων, κρίνεται, με βάση τον μύθο, πως μόνο αυτοί είναι κατάλληλοι για τη διακυβέρνηση της Πολιτείας, εφόσον αυτοί έχουν γνωρίσει τον αληθινό κόσμο των Ιδεών, που φωτίζεται από το «Αγαθόν». Ως εκ τούτου, όσοι ελευθερώθηκαν, οι φιλόσοφοι, έχουν χρέος να επιστρέψουν πίσω και να διδάξουν και τους υπόλοιπους.⁷³

Η Ιδεώδης Πολιτεία χαρακτηρίζεται από τέσσερις αρετές: σοφία, ανδρεία, σωφροσύνη και δικαιοσύνη. Χωρίζεται σε τρεις τάξεις: σε εκείνους που θα εξασφαλίζουν τη γεωργική παραγωγή, σε εκείνους που επαγρυπνούν για της ασφάλειά της και σε εκείνους που κυβερνούν.

Ο Πλάτων δημιουργεί μια πόλη όπου δεν υπάρχει ιδιοκτησία, προσωπική ζωή και οικογένεια, ενώ η φιλοσοφία δεν είναι προσβάσιμη από τις κατώτερες τάξεις. Όλα θυσιάζονται για το κοινό καλό και ο καθένας περιορίζεται στις δραστηριότητες εκείνες που ταιριάζουν στη φύση του. Εφόσον υπάρχει κοινοκτημοσύνη, δεν υπάρχει διαχωρισμός ανάμεσα σε πλούσιους ή φτωχούς. Δεν υπάρχουν δούλοι, όπως και κανένας διαχωρισμός μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η κατάργηση του πλούτου, οδηγεί στην παρακμή της παραδοσιακής οικογένειας. Κανένα παιδί δε θα πρέπει να γνωρίζει τους γονείς του και το αντίστροφο. Έτσι, παράγεται σταθερός

⁷³ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 514 a - 517c.

πληθυσμός μέσω της ευγονικής, ενώ, παράλληλα, η κοινωνική συνοχή αυξάνεται.

Το *Συμπόσιον* γράφτηκε την ίδια περίοδο που γράφτηκε και η *Πολιτεία*. Με τα συμπόσια, οι αρχαίοι Έλληνες γιόρταζαν ένα εξαιρετικό γεγονός. Όταν τύγχανε να ήταν καλεσμένοι σε συμπόσιο πνευματικά καλλιεργημένοι άνθρωποι, όπως ήταν η περίπτωση στο *Συμπόσιον*, μετά το δείπνο και το ποτό, ακολουθούσε συζήτηση πάνω σε ένα ενδιαφέρον θέμα. Το συμπόσιο, που περιγράφει ο Πλάτων, οργάνωσε στο σπίτι του ο Αγάθων, για να γιορτάσει τη βράβευση της πρώτης τραγωδίας του στα Λήναια του 416 π.Χ. Στο συμπόσιο παρευρέθηκαν αξιόλογα πρόσωπα της εποχής, όπως ο Σωκράτης, ο Απολλόδωρος, ο Γλαύκων, ο Φαίδρος, ο Πausανίας, ο Ερυξίμαχος, ο Αριστοφάνης και ο Αλκιβιάδης. Στο συμπόσιο γίνεται αναφορά και στο φανταστικό πρόσωπο μιας γυναίκας, της Διοτίμας.

Στο *Συμπόσιον*, θέμα της συζήτησης ήταν ο έρωτας. Πρώτος μίλησε ο Φαίδρος. Είπε, βασιζόμενος στα όσα υποστήριξαν ο Ησίοδος και ο Παρμενίδης, ότι ο έρωτας είναι ο παλιότερος από τους θεούς, αγέννητος και αίτιο κάθε επιθυμίας. Ο έρωτας είναι η αιτία και των πιο μεγάλων αγαθών. Ακολούθησε ο Πausανίας, ο οποίος, βασιζόμενος στην ύπαρξη μιας «ουράνιας» και μιας «πάνδημης» Αφροδίτης, διέκρινε τον έρωτα σε (α) ουράνιο και ωραίο και (β) σε πάνδημο και κακό. Ο πρώτος είναι έρωτας ψυχικός, είναι αγάπη και φιλία ανάμεσα σε νέους, ενώ ο δεύτερος είναι έρωτας σωματικός και έχει ως σκοπό την απόλαυση και όχι την καλλιέργεια μιας αρετής. Μετά τους Αριστοφάνη και Αγάθωνα, που μιλούν στη συνέχεια, τον λόγο λαμβάνει ο Σωκράτης. Για τον Σωκράτη, αγαπά κανείς ό,τι δεν έχει, ό,τι του λείπει. Ο έρωτας, ανέπτυξε ο Σωκράτης, ούτε καλός είναι, ούτε ωραίος, αλλά, ούτε και το αντίθετο, δηλαδή αισχρός και κακός. Είναι όπως η ορθή γνώμη, όταν δεν μπορούμε να την αποδείξουμε. Ο έρωτας βρίσκεται ανάμεσα θνητού και αθανάτου, Επίσης, ο έρωτας ευρίσκεται ανάμεσα στη σοφία και στην αμάθεια. Οι θεοί, αφού είναι σοφοί, μήτε αγαπούν τη σοφία, μήτε θέλουν να γίνουν σοφοί. Ο έρωτας είναι γιος του θεού Πόρου (Πλούτου) και της θεάς Πενίας. Δεν είναι ούτε φτωχός, ούτε πλούσιος. Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα όσα είπε ο Σωκράτης, δια στόματος Διοτίμας, για την αθανασία: «Όλοι οι άνθρωποι, Σωκράτη, εγκυμονούν και με το

σώμα και με την ψυχή. Όταν φτάσουν σε ορισμένη ηλικία, η φύση μας αισθάνεται την ανάγκη να γεννήσει [...] Και σ' αυτήν την πράξη, υπάρχει κάτι το θεϊκό. Γιατί, η γονιμοποίηση και η γέννα είναι τα αθάνατα στοιχεία μέσα στη θνητή ζωική μας φύση [...] Επειδή η γέννα χαρίζει στον θνητό την αιώνια αναπαραγωγή και την αθανασία [...] Αφού ο έρωτας θέλει να έχει παντοτινά το αγαθό, λαχταρά και την αθανασία. Ο έρωτας, κατά συνέπεια, είναι και έρωτας της αθανασίας...». Τέτοιο είδος πόθου για την αθανασία είναι και η προσπάθεια για απόκτηση αθάνατης δόξας, για την οποία και κόπους και κινδύνους υποφέρουν και οικονομικές θυσίες πρόθυμα κάνουν οι άνθρωποι. «Εκείνοι που εγκυμονούν περισσότερο στην ψυχή παρά στο σώμα, ζητούν όσα πρέπει μια ψυχή να κυφορήσει και να γεννήσει. Και τι είναι αυτά που πρέπει να κυφορήσει; Η φρόνηση και οι άλλες αρετές. Αυτών οι γονείς είναι όλοι οι ποιητές και από τους τεχνίτες όσοι θεωρούνται δημιουργικοί. Ανώτερη και ωραιότερη μορφή φρόνησης είναι εκείνη που ρυθμίζει την τάξη στις πολιτείες και στα σπιτικά. Και τη λέμε φρόνηση και δικαιοσύνη».⁷⁴

Το έργο του Πλάτωνος *Απολογία Σωκράτους*, μας παρέχει μια εκτενή περιγραφή της δίκης του μεγάλου διδασκάλου του. Ο Πλάτων ασχολήθηκε, άμεσα ή έμμεσα, με τη δίκη, και στα έργα του *Ευθύφρων*, που αναφέρεται σε γεγονότα πριν από τη δίκη, *Κρίτων*, που αναφέρεται σε γεγονότα μετά τη δίκη και *Φαίδων*, όπου περιγράφονται οι τελευταίες στιγμές του Σωκράτη στη φυλακή. Για τη δίκη του Σωκράτη, έγραψε και ο Ξενοφών στο έργο του *Απομνημονεύματα*. Ο Ξενοφών ήταν μεταξύ των μαθητών του Σωκράτη, αλλά δεν ήταν παρών στη δίκη του.

Η δίκη διεξήχθη στο δικαστήριο της Ηλιαίας. Ουσιαστικά, δεν επρόκειτο περί δικαστηρίου με τη σημερινή του μορφή, αλλά περί συνέλευσης του λαού. Ήταν ένα σώμα δυσκολοκίνητο, που οι αποφάσεις λαμβάνονταν με ψηφοφορία, χωρίς δυνατότητα να προηγηθεί συζήτηση ανάμεσα στους δικαστές πριν τη λήψη της απόφασης. Το αδίκημα για το οποίο κατηγορείτο ο Σωκράτης, υπαγόταν στα «δημόσια αδικήματα» για τα οποία η δίκη άρχιζε με την «γραφήν». Στα δημόσια αδικήματα, η ποινή δεν οριζόταν από

⁷⁴ Πλάτωνος, *Συμπόσιον*, σε μετάφραση Γιάννη Κουχτζόγλου.

τον νόμο, αλλά από τους δικαστές. Στη διάρκεια της δίκης, ο Σωκράτης έδειξε θάρρος και περηφάνια, ενώ η απαγγελία της ποινής δεν κατάφερε να τον βγάλει από τη θεϊκή του αταραξία. Από το έργο *Απολογία Σωκράτους*, προκύπτει ότι, κατά πάσα πιθανότητα, θα είχε αθωωθεί ή να γλυτώσει τη θανατική καταδίκη αν φερόταν πιο ταπεινόφρονα, αλλά, όπως δήλωσε και ο ίδιος, δεν ήθελε να εξευτελίσει τον εαυτό του με ικεσίες. Στο δεύτερο μέρος της απολογίας του, αφού κηρύχθηκε ένοχος από το δικαστήριο, και οι κατηγοροί του πρότειναν τη θανατική ποινή, αντιπρότεινε, για να αμειφθεί για όσα πρόσφερε, να τρέφεται στο πρυτανείο. Πρόστιμο δεν μπορεί να δώσει γιατί δεν έχει χρήματα. Τώρα, μονάχα μια ασημένια μνα μπορεί να δώσει, δηλαδή εκατό δραχμές. Τον παρακινούν οι φίλοι του να προσφέρει, με δική τους εγγύηση, τριάντα μνας.

Μετά την καταδίκη του, παρέμεινε στο δεσμωτήριο 30 μέρες, γιατί ο νόμος απαγόρευε την εκτέλεση της θανατικής ποινής πριν από την επιστροφή του ιερού πλοίου από τις γιορτές της Δήλου. Άξια ειδικής αναφοράς είναι τα όσα είπε ο Σωκράτης προς τους δικαστές του, μετά την καταδίκη του σε θάνατο: «Μα και εσείς πρέπει, ω άνδρες Αθηναίοι, να στηρίζετε τις καλύτερες ελπίδες σας στον θάνατο. Και ένα πράγμα να σας απασχολεί, γιατί είναι αληθινό: ότι ο καλός ο άνθρωπος, ούτε όσο ζει, ούτε σαν πεθάνει, έχει να πάθει κακό, ούτε και τον ξεχνάν ποτέ οι θεοί. Φυσικά, ούτε και ό,τι έγινε σε μένα έγινε τυχαία, δίχως τη θέληση του θεού, αλλά τώρα ξέρω πια πως το να πεθάνω και να γλυτώσω από τις σκοτούρες του κόσμου είναι προτιμότερο για μένα. Γι αυτό και η θεία μανία μου δεν με εμπόδισε. Μα ούτε και αισθάνομαι αγανάκτηση για τους κατηγορούς μου και για όσους με καταδίκασαν. Αν και αυτοί, δεν με κατηγορήσαν και δεν με καταδίκασαν για το καλό μου, μα για να με βλάψουν. Μόνο για τούτο τους κατακρίνω. Θέλω, ωστόσο, να παρακαλέσω κάτι τους δικαστές που με καταδίκασαν: όταν τα παιδιά μου γίνουν έφηβοι, να τα εκδικηθείτε βασανίζοντάς τα όπως σας βασάνισα εγώ, αν δείξουν πως νοιάζονται για τα λεφτά ή για ό,τι άλλο, παρά για την αρετή. [...]Μα καιρός είναι πια να ηγηάινουμε, εγώ για να πεθάνω, εσείς για να ζήσετε. Ποιος από μας

πορεύεται προς το καλύτερο, αυτό κανένας δεν το ξέρει, παρά ο θεός μονάχα».⁷⁵

Από το έργο του Πλάτωνα *Κρίτων*, φαίνεται ότι ο Σωκράτης θα μπορούσε να σωθεί, αν ήθελε, αφού οι μαθητές του είχαν τη δυνατότητα να τον βοηθήσουν να αποδράσει, καθώς ο φρουρός του ήταν γνωστός τους και θα δεχόταν δωροδοκία και, παράλληλα, εάν το έκανε αυτό, κατά πάσα πιθανότητα, θα έβρισκε ασφαλές καταφύγιο σε κάποια από τις πολλές πόλεις όπου είχε υποστηρικτές. Ο Κρίτων δε, θα ήταν ασφαλής από καταδίκη, γιατί, σύμφωνα με τον ίδιο, δεν θα υπήρχαν επαρκή στοιχεία εναντίον του. Ο Σωκράτης, ωστόσο, παρέμεινε πιστός στις πεποιθήσεις του για αφοσίωση στους κειμένους νόμους. Για εβδομήντα χρόνια τους τηρούσε και αν τους παραβίαζε τώρα, επειδή αυτοί έδρασαν εις βάρος του, θα έπραττε άδικα. Έτσι, περίμενε τον θάνατο γαλήνια και ήπια το κώνειο, όπως πρόσταζε ο νόμος.

(4) Ο Αριστοτέλης

Η διδασκαλία του Πλάτωνα συνεχίστηκε, μετά τον θάνατό του, από τον μαθητή του, τον Αριστοτέλη, που καταγόταν από τα Στάγειρα της Μακεδονίας και διετέλεσε για ένα διάστημα παιδαγωγός του Αλεξάνδρου, γιου του βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππου. Το έτος 335 π.Χ., ένα έτος μετά τη δολοφονία του Φίλιππου και τη διαδοχή του από τον Αλέξανδρο, ο Αριστοτέλης επανήλθε στην Αθήνα και ίδρυσε δική του φιλοσοφική σχολή. Τη σχολή του, την εγκατέστησε σε χώρο καλούμενο Λύκειο, κοντά στον ναό του Λυκείου Απόλλωνα, που βρισκόταν μεταξύ του Λυκαβηττού και του Ιλισού. Ο Αριστοτέλης είχε μισθώσει τον χώρο, με το συγκρότημα των οικημάτων της σχολής του, επειδή δεν είχε, ως μέτοικος που ήταν, το δικαίωμα που είχε ένας πολίτης να έχει δική του ακίνητη ιδιοκτησία.

Οι εργασίες του Αριστοτέλη στη μεθοδολογία της σκέψης, οδήγησαν τη Λογική σε υψηλό επίπεδο. Ο Αριστοτέλης άρχισε μια συστηματική επιλογή και καταγραφή των γνώσεων που σήμερα

⁷⁵ Πλάτωνος, *Απολογία Σωκράτους*, σε μετάφραση Γιάννη Κουχτζόγλου.

ονομάζουμε Επιστήμη. Έγινε ο πατέρας των φυσικών επιστημών και ιδρυτής των πολιτικών επιστημών.

Ο Αριστοτέλης, διαβιώντας σε ένα υγιές πνευματικό περιβάλλον στις Αθήνες, απαλλαγμένο από κάθε προκατάληψη, ουδέποτε δίδασκε δογματικά. Για τούτο, ο Αριστοτέλης, στα έργα του, πήρε πολλάκις θέση αντίθετη προς όσα δίδασκε ο Πλάτων. Όμως, αναμφίβολα, ο Αριστοτέλης δανείζεται από τον δάσκαλό του αρκετά. Ο δρόμος που ακολουθεί, μπορεί να είναι διαφορετικός από εκείνο του Πλάτωνα, όμως, είναι σφραγισμένος από τη διδασκαλία που δέχθηκε.

Ο Αριστοτέλης υπήρξε ένας από τους πολυγραφότερους συγγραφείς της αρχαίας Ελλάδας και ασχολήθηκε με όλα σχεδόν τα θέματα που έχουν σχέση με τις σημερινές επιστήμες.

Η κληρονομιά του Αριστοτέλη στην ανθρωπότητα είναι περισσότερο γνωστή μέσα από τις φιλοσοφικές του πραγματείες για τη Λογική, τη Μεταφυσική, την Ηθική, την Πολιτική και αναμφίβολα τη Φυσική του. Ωστόσο, ο Αριστοτέλης υπήρξε ο θεμελιωτής πολλών επιστημών με κέντρο την έμβια ζωή, όπως της βιολογίας, της ζωολογίας, της συγκριτικής ανατομίας και της βοτανικής (αν και τα έργα του έχουν χαθεί). Για τον Αριστοτέλη «η φύση δεν κάνει τίποτε μάταια (φύσιν μηθέν ποιείν μάτην) και αποβλέπει πάντα στο άριστο ανάμεσα στα ενδεχόμενα για το κάθε τι»⁷⁶

Πιο κάτω, γίνεται μια σύντομη αναφορά στα έργα του *Πολιτικά* και *Ηθικά Νικομάχεια*.

Τα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη είναι ένα έξοχο και μνημειώδες σύγγραμμα ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Τα *Ηθικά Νικομάχεια*, που συμπληρώνονται από τα *Πολιτικά*, τα εξέδωσε, μετά το θάνατόν του Αριστοτέλη, ο γιος του Νικόμαχος.

Η ηθική διδασκαλία του Αριστοτέλη είναι κατ' εξοχήν ανθρωπιστική. Στηρίζεται, βασικά, στον άνθρωπο με όλα τα χαρακτηριστικά του και τις δοθείσες από τη φύση ιδιότητές του, οι

⁷⁶ Αριστοτέλους, *Περί ζώων πορείας*, VIII 708a10-12.

οποίες, κατά μεν την καλή τους όψη είναι αρετές, κατά δε την αντίθετη όψη είναι κακίες.

Στα *Ηθικά Νικομάχεια*, αναφερόμενος στην αρετή, την οποία θεωρεί ως βάση της ευδαιμονίας, την ορίζει, την αρετή, ως μεσότητα. Είναι δε, η αρετή μεσότης δυο κακιών, εκ των οποίων η μια ίσταται προς τα πάνω και είναι η κακία της υπερβολής, η δε άλλη ίσταται προς τα κάτω και είναι η κακία της έλλειψης. Για παράδειγμα, η ανδρεία, ως ένα είδος αρετής ίσταται στο μέσο της αλόγιστης τόλμης, ως υπερβολής, και της δειλίας, ως έλλειψης.⁷⁷ Αναφέρεται στους διάφορους χαρακτηριστικούς τύπους των ανθρώπων, όπως τον ανδρείο, τον ελευθέριο (γενναιόδωρο), τον μεγαλοπρεπή, τον δίκαιο και άλλους, προς τους οποίους αντιπαραθέτει τους αντίθετους χαρακτήρες, όπως τον δειλό, τον φιλάργυρο, τον μικροπρεπή, τον άδικο.

Η ύψιστη αρετή, που εξασφαλίζει στον άνθρωπο την πραγματική ευδαιμονία και χαράσσει την κατευθυντήρια γραμμή για την πολιτική και κοινωνική συμβίωση των ανθρώπων, είναι η πολιτική αρετή. Η πολιτική αρετή προσιδιάζει με την ιδιότητα του ανθρώπου, ως πολίτη.

Ο Αριστοτέλης, ασχολούμενος με την αρετή, προβαίνει σε μια άξια ιδιαίτερης προσοχής διάκριση των εκουσίων πράξεων από τις ακούσιες, επειδή για μεν τα εκουσίως συμβαίνοντα γίνονται έπαινοι για τις καλές πράξεις και κατακρίσεις για τις κακές, τις άδικες πράξεις, για δε τα ακουσίως συμβαίνοντα παρέχουμε συγγνώμη και, ενίοτε, οίκτο. Περιπτώσεις ακουσίων πράξεων έχουμε όταν «κάποιος προβεί σε πράξεις, τις οποίες δεν έπρεπε να πραγματοποιήσει, σε πράξεις, δηλαδή, ανάρμοστες, λόγω τέτοιων περιστατικών, που υπερβαίνουν και ξεπερνούν τη φυσική αντοχή του ανθρώπου και τα οποία ουδείς άνθρωπος μπορεί να τα υπομείνει». (Όταν δια τοιαύτα πράξη τις α μη δει, α την ανθρωπίνην φύσιν υπερτείνει και μηδείς αν υπομείναι).⁷⁸ Μια άδικη πράξη που ενεργείται λόγω άγνοιας των ιδιαίτερων περιστατικών και των ιδιαίτερων στοιχείων, που τη συναπαρτίζουν και τη συνθέτουν,

⁷⁷ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β. 1107α.

⁷⁸ Ο.π., Γ, 1110α.

θεωρείται ακούσια, όχι, όμως, όταν αυτή, παρά το ότι διαπράττεται λόγω άγνοιας, δεν προκαλεί στον πράττοντα ούτε λύπη ούτε μεταμέλεια. Επίσης, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για πράξη λόγω άγνοιας όταν ο τελών την πράξη βρίσκεται σε κατάσταση οργής ή μέθης.⁷⁹ Στις περιπτώσεις αυτές, είναι φανερό ότι ο αγνοών έχει ο ίδιος την υπαιτιότητα της αγνοίας του και, για τον λόγο αυτό, οι νομοθέτες επιβάλλουν ποινές σε αυτούς, που διέπραξαν μια κακή πράξη λόγω μέθης, διπλάσιες από αυτές που επιβάλλονται σε αυτούς που τις διαπράττουν σε κατάσταση νηφαλιότητας.⁸⁰ Τον Αριστοτέλη απασχόλησε το θέμα αν κάποιος βλάπτεται και αδικείται εκουσίως και καταλήγει στην άποψη ότι μπορεί να βλάπτεται κάποιος εκουσίως και να υφίσταται τις άδικες πράξεις, αλλά ουδείς αδικείται εκουσίως διότι ουδείς επιθυμεί να αδικείται.⁸¹

Ο Αριστοτέλης θεωρεί τη δικαιοσύνη ως την κατ' εξοχήν τέλεια αρετή. Ο λόγος είναι γιατί ο κατέχων την αρετή της δικαιοσύνης μπορεί να κάνει χρήση της και σε σχέση προς ένα άλλο άνθρωπο και όχι μόνο σε σχέση με τον εαυτό του. Πολλοί άνθρωποι μπορούν να κάνουν χρήση αυτής της αρετής σε σχέση με τις δικές τους υποθέσεις και εργασίες, αλλά δεν μπορούν τούτο σε σχέση με θέματα που αφορούν άλλους. Για τούτο, θεωρεί ορθό αυτό που είπε ο Βίας, ένας από τους επτά σοφούς από την Πριήνη της Μικράς Ασίας, ότι «η άσκηση της αρχής (της εξουσίας) θα δείξει τι είναι ένας άνθρωπος». (αρχή άνδρα δείκνυσι).⁸²

Ο Αριστοτέλης δεν δέχεται την άποψη που υποστηρίζουν οι Πυθαγόρειοι φιλόσοφοι ότι το αντιπεπονθός (αμοιβαιότητα) είναι δίκαιο και που τη στηρίζουν στον λόγο του Ραδαμάνθυος, που είπε: «εάν κάποιος πάθει εκείνα που έπραξε, αυτό θα είναι το ορθό δίκαιο». (Ει κε πάθοι τα τ' έρεξε, δίκη κ' ιθεία γένοιτο). Ο Ραδάμανθυσ ήταν μυθικός ήρωας της Κρήτης και θεωρείτο ότι

⁷⁹ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Γ, 1110b.

⁸⁰ Ο.π., Γ, 1113b.

⁸¹ Ο.π., Ε, 1136b.

⁸² Ο.π., Ε, 1130a.

έθεσε τις βάσεις του δικαίου στην Κρήτη, το οποίο ανέπτυξε περαιτέρω ο αδελφός του Μίνωας. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αν κάποιος, που κατέχει ένα αξίωμα, κτυπήσει έναν άλλο, δεν πρέπει να δεχθεί το ίδιο κτύπημα. Επίσης, αν κάποιος κτυπήσει έναν άρχοντα, δεν πρέπει μόνο να κτυπηθεί και αυτός, αλλά πρόσθετα πρέπει να του επιβληθεί και άλλη ποινή.⁸³

Κατά τον Αριστοτέλη, αμοιβαιότητα πρέπει να υπάρχει στις ανταλλαγές προϊόντων και στις αμοιβές για υπηρεσίες, διαφορετικά δεν υπάρχει ισότητα στις συναλλαγές. Προς εξυπηρέτηση της ανάγκης αυτής προήλθε το νόμισμα. Το νόμισμα είναι το μέσο για μέτρηση της αξίας όλων των πραγμάτων. Κατ' ακολουθία, μετρά και την υπεροχή και την έλλειψη, πόσα δηλαδή υποδήματα έχουν ίση αξία προς μια οικία ή προς μια ποσότητα τροφών. Χωρίς το νόμισμα, δεν είναι δυνατό να υπάρξει ανταλλαγή, ούτε επικοινωνία. Το νόμισμα καθιερώθηκε ως μέσο προς ανταλλαγή των αναγκαίων πραγμάτων με συμφωνία (κατά συνθήκη) και για τούτο, πήρε την ονομασία νόμισμα. Δεν υπάρχει από τη φύση, αλλά με νόμο και εξαρτάται από μας να το μεταβάλουμε και να το καταστήσουμε άχρηστο.⁸⁴

Ο Αριστοτέλης ασχολείται και με το θέμα της επιεικείας και του επιεικούς και, ειδικότερα, με ποιο τρόπο συνάπτεται η μεν επιείκεια προς τη δικαιοσύνη και το επιεικές προς το δίκαιο. Η επιείκεια είναι μεν δίκαιο, όχι, όμως, εκείνο το δίκαιο που βασίζεται επί του ισχύοντος νόμου, αλλά είναι επανόρθωση του νομίμου δικαίου. Αιτία δε αυτού είναι, ότι ο νόμος έχει καθ' ολοκληρία γενικό χαρακτήρα και δεν είναι δυνατό να ρυθμίσει ορθά όλες τις επί μέρους περιπτώσεις. Το σφάλμα δεν οφείλεται στον νόμο ούτε στον νομοθέτη αλλά στη φύση μιας συγκεκριμένης πράξης, διότι το περιεχόμενο των επί μέρους ανθρωπίνων πράξεων είναι απροσδιόριστο. Όταν, λοιπόν, παρουσιαστεί μια περίπτωση η οποία δεν ρυθμίζεται από τον νόμο, είναι ορθό να διορθώσουμε αυτήν την έλλειψη, διότι και ο ίδιος ο νομοθέτης θα αποδεχόταν αυτό, αν ήταν εκεί παρών, και θα περιλάμβανε αυτήν την

⁸³ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Ε, 1132b.

⁸⁴ Ο.π., Ε, 1133a.

περίπτωση στη νομοθεσία του. Για τον λόγο αυτό, η επιείκεια έχει μεν τον χαρακτήρα του δικαίου, και είναι, μάλιστα, ανώτερη από κάποιο είδος δικαίου, όχι, όμως, του απολύτου δικαίου, αλλά μόνο σε σχέση με το συγκεκριμένο σφάλμα που υπάρχει στο απόλυτο δίκαιο. Και αυτή ακριβώς είναι η φύση της επιεικειάς. Είναι, δηλαδή, επανόρθωση του νόμου στο σημείο που έχει έλλειψη, εξ αιτίας του ότι ο νόμος έχει καθολικό χαρακτήρα. Είναι αδύνατο να ρυθμίζονται ορισμένα θέματα με νόμο και, για τούτο, σε τέτοιες περιπτώσεις, που δεν μπορούν να ρυθμίζονται με νόμο, είναι ανάγκη, για να τις ρυθμίσουμε, να εκδίδουμε ψηφίσματα.⁸⁵ Ψηφίσματα ήταν διατάξεις που ρύθμιζαν επί μέρους κατά περίπτωση εμφανιζόμενες περιπτώσεις. Απέβλεπαν σε ό,τι αποβλέπουν σήμερα οι νομοθετικού περιεχομένου κανονιστικές πράξεις. Σε μερικές περιπτώσεις, θεσπίζονταν ψηφίσματα αντιβαίνοντα προς τις διατάξεις των νόμων και, τούτο, όπως αναφέρεται πιο πάνω, κακίζεται από τον Αριστοτέλη.

Στα *Πολιτικά* τονίζει ότι η αρετή, ως ψυχικό αγαθό, συνδυαζόμενη προς «τον ευδαίμονα βίον», προς τον οποίο πρέπει να αποβλέπουν οι άνθρωποι, που διαβιούν σε μια πολιτική κοινωνία, πρέπει να αποτελέσει τη βάση και το θεμέλιο του άριστου πολιτεύματος, το οποίο αποκαλεί «πολιτεία». Ο Αριστοτέλης στο έργο του *Πολιτικά* αναφέρεται στα τρία γνωστά είδη πολιτευμάτων, τα οποία θεωρεί ορθά αν αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση του συμφέροντος όλων των πολιτών, και στις παρεκτροπές τους: της βασιλείας παρεκτροπή είναι η τυραννίς, της αριστοκρατίας η ολιγαρχία και της πολιτείας η δημοκρατία. Διότι η μεν τυραννίς αποβλέπει στην εξυπηρέτηση του συμφέροντος του μονάρχη, η δε ολιγαρχία αποβλέπει στο συμφέρον των πλουσίων και η δημοκρατία στο συμφέρον των πτωχών. Καμιά από αυτές αποβλέπει στην κοινή ωφέλεια όλων των πολιτών.⁸⁶

Η «πολιτεία», όπως αποκαλεί το πολίτευμα που προτείνει ο Αριστοτέλης, είναι ένα μικτό πολίτευμα από στοιχεία της ολιγαρχίας και της δημοκρατίας. Αποκλίνει περισσότερο προς τη

⁸⁵ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Ε, 1137b.

⁸⁶ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Γ, 1279b.

δημοκρατία. Με τον συνδυασμό των ακροτήτων των δυο πολιτευμάτων, επιτυγχάνεται η μεσότητα. Βασικό στοιχείο της πολιτείας, είναι η ευνομία. Ευνομία δεν υπάρχει όταν υπάρχουν μεν καλοί νόμοι, αλλά οι πολίτες δεν υπακούουν σε αυτούς. Απαραίτητο είναι να υπάρχουν καλοί νόμοι και οι πολίτες να υπακούουν σε αυτούς.⁸⁷ Αναφερόμενος στα διάφορα είδη της δημοκρατίας, κακίζει αυτό που κυρίαρχος είναι ο λαός και όχι ο νόμος. Τούτο, γίνεται όταν έχουν, λόγω συμπεριφοράς των δημαγωγών, εγκυρότητα τα ψηφίσματα και όχι οι νόμοι. Όπως αναφέρθηκε, θεσπίζονταν στις συνελεύσεις του λαού ψηφίσματα και είχαν ισχύ, παρά την αντίθεσή τους προς ισχύοντες νόμους. Όπου οι νόμοι δεν είναι κυρίαρχοι δρουν και επικρατούν οι δημαγωγοί και ο λαός καθίσταται ένας μονάρχης. Είναι αυτό που ο Όμηρος, στην Ιλιάδα, ονομάζει «πολυαρχία». Σε ένα τέτοιο πολίτευμα, οι κόλακες τυγχάνουν τιμών εκ μέρους του λαού και, ως εκ τούτου, ένα τέτοιο πολίτευμα είναι ανάλογο προς την τυραννίδα.⁸⁸

Κατά τον Αριστοτέλη, ο καλός πολίτης πρέπει να γνωρίζει και να έχει τη δύναμη να άρχει και να άρχεται, πάντοτε, όμως, σύμφωνα με τον νόμο. Ο νόμος είναι μεσότης. Περισσότερο ισχυροί από τους γραπτούς νόμους είναι οι «κατά τα έθη νόμοι», οι άγραφοι δηλαδή νόμοι, οι οποίοι αναφέρονται και σε σημαντικότερα παρά οι γραπτοί νόμοι θέματα.⁸⁹

Τον Αριστοτέλη, όπως και τους άλλους αρχαίους ανθρώπους του πνεύματος, θα πρέπει να τον κρίνουμε με βάση τις επικρατούσες στην εποχή του πολιτικοκοινωνικές συνθήκες. Αν τον κρίνουμε με τα ματογυάλια του σήμερα, θα βρούμε πολλά αρνητικά να πούμε για τις απόψεις του. Πιθανό, να τον θεωρήσουμε ρατσιστή και σοβινιστή. Κατά τον Αριστοτέλη, υπάρχουν εκ φύσεως άτομα τα οποία, λόγω της προορατικής δια της διανοίας τους ικανότητα, είναι προορισμένα να άρχουν και να δεσπάζουν των άλλων και άλλα, που λόγω του ότι μπορούν να εργάζονται και να μοχθούν μόνο με τη

⁸⁷ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Δ, 1293b και 1294a.

⁸⁸ Ο.π., Δ, 1292a.

⁸⁹ Ο.π., Γ, 1277a και 1287b.

σωματική τους δύναμη, ρέπουν, από φυσική προδιάθεση, στο να υπακούουν στον άρχοντα και να είναι δούλοι. Προχωρεί περαιτέρω και, υιοθετώντας τα όσα αναφέρει ο Ευριπίδης στην *Ιφιγένεια την εν Αυλίδι*, υποστηρίζει ότι «είναι φυσικό να άρχουν οι Έλληνες των βαρβάρων» γιατί το βαρβαρικό γένος και το δουλικό είναι εκ φύσεως τα ίδια. Αντιτίθεται στην άποψη αυτών που υποστηρίζουν ότι είναι παράνομα τα «κατά πόλεμον κρατούντα», σύμφωνα με τα οποία οι ηττημένοι στον πόλεμο θεωρούνται δούλοι και ανήκουν στην κυριότητα των νικητών, επειδή η δουλεία είναι προϊόν της βίας.⁹⁰

(5) Στωικισμός. Επικουρισμός

Με τον θάνατο του Αριστοτέλη, του τελευταίου Έλληνα κλασσικού φιλοσόφου, σημειώνεται και μια νέα εποχή στην ιστορία της φιλοσοφίας. Παρουσιάζονται δυο μεγάλα ελληνιστικά φιλοσοφικά ρεύματα, ο στωικισμός και ο επικουρισμός, που θα προσπαθήσουν να δώσουν μια άμεση απάντηση στα προβλήματα προσαρμογής, που παρουσίαζαν στο άτομο οι πολιτικοκοινωνικές μετατροπές.

Ο στωικισμός, αντλεί το όνομά του από τη Στοά, τοποθεσία της Αθήνας, όπου συνέρχονταν οι οπαδοί του. Η στωική φιλοσοφία συγκροτήθηκε προοδευτικά από τις διαδοχικές συνεισφορές των τριών πρώτων αρχηγών της σχολής: Του Ζήνωνα του Κιτιέα (332 – 262), ο οποίος ίδρυσε τη σχολή γύρω στα 300 π.Χ., του Κλεάνθη από την Άσσο και του Χρύσιππου. Στη Ρώμη, στα έτη της Αυτοκρατορίας, αναπτύχθηκε ένας αναγεννημένος στωικισμός, που συνδέεται με τρία μεγάλα ονόματα: Τον Σενέκα, τον Επίκτητο και τον Μάρκο Αυρήλιο.

Για τους στωικούς, το μόνο αγαθό είναι η τιμιότητα της βούλησης, το μόνο κακό είναι η φαυλότητα. Η αρρώστια, ο θάνατος, η πενία, η δουλεία δεν είναι κακά, αλλά «αδιάφορα» πράγματα. Κατά τον στωικό φιλόσοφο Επίκτητο, από εμάς εξαρτώνται η γνώμη, η επιθυμία, η αποστροφή. Αυτά που δεν εξαρτώνται από εμάς είναι το σώμα, ο πλούτος, τα υψηλά αξιώματα. Άρα, σε εμάς έγκειται αφενός να έχουμε τίμια βούληση και αφετέρου να δείχνουμε

⁹⁰ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Α, 1252a και b.

αδιαφορία απέναντι σε οτιδήποτε δεν εξαρτάται από εμάς. Έτσι οπλισμένος ο σοφός, θα είναι ελεύθερος ακόμα και μέσα στη δουλειά, γιατί η μόνη αληθινή δουλειά είναι εκείνη των παθών, από την οποία έχει απελευθερωθεί. Το πάθος, που συσκοτίζει την κρίση μας, όχι μόνο πρέπει να μετριαστεί, όπως δίδασκε ο Αριστοτέλης, αλλά να ξεριζωθεί. Το ιδεώδες των στωικών είναι ένα ιδεώδες «απάθειας».⁹¹

Οι ιστορικές συνθήκες που πλαισιώνουν την εμφάνιση του επικουρισμού είναι όμοιες με εκείνες, που την ίδια εποχή, συνοδεύουν τη γένεση του στωικισμού. Ο Επίκουρος, όπως και οι στωικοί, προέρχεται από την ελληνική διασπορά. Αν και, γεννήθηκε στη Σάμο, ο πατέρας του ήταν άποικος. Η φιλοσοφία του Επικούρου στόχευε να ξαναδώσει στον άνθρωπο, τον αλλοτριωμένο από τη δεισιδαιμονία, το νόημα της ατομικής του ύπαρξης. Όπως και άλλες ηθικές θεωρίες, έτσι και η επικουρεία είναι μια θεωρία για τον έσχατο σκοπό της ανθρώπινης ζωής, προς τον οποίο εκ φύσεως ρέπουν όλοι οι άνθρωποι. Αυτός ο σκοπός υποδηλώνεται με τον γενικό τίτλο «ευτυχία».

Ο επικουρισμός, μας καλεί σε μια επιστροφή στη φύση, στις χαρές μιας ζωής απλής και ολιγαρκούς. Προκύπτει, ως εκ τούτου, η ανάγκη να περιορίσουμε τις επιθυμίες της σάρκας σε αυτές που είναι φυσικές και αναγκαίες. Γιατί, όντας αναγκαίες, όπως η πείνα και η δίψα, δεν καταστέλλονται και, όντας φυσικές, εύκολα θα βρουν στη φύση τρόπους να κορεστούν. Είναι γνωστή η περίφημη ρήση του Επικούρου: «Για να ζήσουμε ευτυχισμένοι, πρέπει να ζήσουμε κρυμμένοι».

Ο επικουρισμός δεν είναι κάτι σαν ασκητισμός, αλλά μάλλον σαν μια απαίτηση που απορρέει από μια σοφή καθοδήγηση της επιθυμίας.⁹²

⁹¹ Φρανσουά Σατελέ, *Οι ελληνιστικές φιλοσοφίες, Η Φιλοσοφία*, Τόμος Α', σσ. 157-171.

⁹² Ο.π., σσ. 172-185.

4. Το αρχαίο ελληνικό δράμα

Η εμφάνιση του αρχαίου ελληνικού δράματος, που με τις τρεις μορφές του, την τραγική, τη σατυρική και την κωμική, αποτελεί μια από τις κορυφαίες πνευματικές εκφράσεις των κλασικών χρόνων.

Για τον αρχαίο Αθηναίο πολίτη, το θέατρο δεν αποτελούσε μια καθημερινή ψυχαγωγία. Σε όλη τη διάρκεια του 5ου αιώνα και σε μεγάλο διάστημα του 4ου π.Χ., οι θεατρικές παραστάσεις που δίνονταν ήταν, πάντοτε, ενταγμένες μέσα σε ένα σύνολο θρησκευτικών εορταστικών εκδηλώσεων. Αρχικά, εμφανίστηκαν μέσα στα πλαίσια της πιο σημαντικής από τις διονυσιακές εορτές, στα Μεγάλα Διονύσια. Με τη λαμπρότερη από τις εορτές για τον Διόνυσο, τα Μεγάλα Διονύσια, συνδέεται η εμφάνιση του αρχαίου ελληνικού δράματος, με τις τρεις μορφές του, την τραγική, τη σατυρική και την κωμική, που αποτελεί, όπως αναφέρθηκε, μια από τις κορυφαίες πνευματικές εκφράσεις των κλασικών χρόνων. Αργότερα, παρουσιάζονταν και στα Λήνια και σε άλλες μικρότερες εορτές.

Οι θεατρικές παραστάσεις ήταν, στην ουσία, δραματικοί αγώνες μεταξύ των ποιητών που συνέγραφαν τα έργα και κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος των εορτασμών των Μεγάλων Διονυσίων που, συνήθως, διαρκούσαν έξι μέρες. Η παρουσίαση των έργων είχε θρησκευτικό χαρακτήρα, αλλά και ανταγωνιστικό. Το βραβείο ήταν ένα απλό στεφάνι κισσού, αλλά η δόξα μεγάλη.

Για την προετοιμασία της εορτής και, ειδικά, των θεατρικών παραστάσεων, μεγάλη ήταν η συμβολή και παρέμβαση του κράτους. Η κρατική παρέμβαση από τον ίδιο τον άρχοντα, βοηθούμενο από ομάδα επιμελητών, αφορούσε την επιλογή των ποιητών, που θα παρουσίαζαν τα έργα τους, των υποκριτών, που θα ερμήνευαν τους βασικούς ρόλους και των «χορηγών», που θα επωμίζονταν μέρος της οικονομικής δαπάνης για τις παραστάσεις. Κατά κανόνα, η ανάληψη της ευθύνης του χορηγού αποτελούσε μεγάλη τιμή για το άτομο που την αναλάμβανε και γινόταν θεληματικά και, μάλιστα, από σημαίνοντα πρόσωπα, όπως π.χ. ο Θεμιστοκλής και ο Περικλής.

Πολύ σημαντικός ήταν ο ρόλος των δέκα κριτών, που έδιναν την τελική κρίση για τους δραματικούς αγώνες, κατατάσσοντας σε

τρεις θέσεις τους ποιητές, μαζί με τους αντίστοιχους χορηγούς. Οι δέκα Αθηναίοι, που ορίζονταν να κρίνουν τις παραστάσεις, εκπροσωπούσαν, στην κυριολεξία, τον ανώνυμο και μέσο θεατή. Δεν επρόκειτο περί «ειδικών», εφοδιασμένων με ιδιαίτερη καλλιτεχνική παιδεία. Κληρώνονταν το πρωί της πρώτης ημέρας των παραστάσεων από ένα αριθμό εκατό υποψηφίων, δέκα από κάθε φυλή.

Το οικοδόμημα του αρχαίου ελληνικού θεάτρου, αποτελείται, βασικά, από τρία στοιχεία: την ορχήστρα, τη σκηνή και το κοίλον. Η ορχήστρα ήταν ένα κυκλικό πλάτωμα για τις κινήσεις του χορού, η σκηνή ένα επίμηκες κτίσμα, που χρησίμευε για φόντο και για αλλαγή σκηνικών και το κοίλον μια αμφιθεατρική πλαγιά στην οποία έπαιρναν θέση οι θεατές και η οποία, αργότερα, διαμορφώθηκε σε κερκίδες. Το πρώτο θέατρο, που μπορούμε να πούμε ότι ήταν το πρώτο θέατρο του κόσμου, οικοδομήθηκε στο ιερό του Διονύσου Ελευθερέως, κάτω από τη νότια πλευρά της Ακρόπολης, περίπου στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ.⁹³ Βασικό στοιχείο των θεατρικών παραστάσεων ήταν η χρήση του προσωπίου, συχνή στις πρωτόγονες λατρείες και, κυρίως, στη λατρεία του Διονύσου. Τα προσωπίδια ήταν σαν μεγάλες μάσκες, με μεγάλα ανοίγματα στα μάτια και το στόμα και τα γυναικεία πρόσωπα υποδύονταν άνδρες. Επίσης, οι υποκριτές φορούσαν κοθόρνους, ψηλά υποδήματα και διάφορα παραγεμίσματα κάτω από τα ενδύματά τους, ώστε να φαίνονται πιο μεγαλόσωμοι, όπως ο λαός φανταζόταν τους ήρωες. Ο Χορός αντιπροσώπευε τη φωνή του λαού ή τον άλλο εαυτό του ήρωα και τον προειδοποιούσε.

Η γένεση της τραγωδίας συνδέεται με τον διθύραμβο, χωρικό άσμα με περιεχόμενο διονυσιακό. Στο αρχικό της στάδιο, η τραγωδία ήταν ένα κατασκευάσμα άτεχνο, με μιμικούς διθυράμβους, που συχνά παρουσίαζαν ένα μύθο, μέσω μιας ομάδας σατύρων. Από αυτήν την αρχική μορφή της τραγωδίας, φαίνεται ότι προέρχονται και οι όροι «τραγωδία» και τραγωδός». Τη λυρική καταγωγή της τραγωδίας δείχνει το όνομά της. Στην αρχή ήταν τράγων ωδή, δηλαδή άσμα Χορού μεταμφιεσμένου σε Σατύρους. Η λέξη

⁹³ Ν. Χουρμουζιάδης, *Οι Δραματικοί Αγώνες στην Αθήνα*, στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Γ2, σσ 366, 367.

«τραγωδία», είναι σύνθετη, από τη λέξη «τράγος» και το ρήμα «άδω». Μπορεί να σημαίνει «άσμα τράγων» (τραγόμορφων χορευτών) ή «άσμα για τον τράγο» (ως βραβείο ή σφάγιο).⁹⁴

Με τον καιρό, σημειώθηκε μια σημαντική καινοτομία, με την εισαγωγή, στη θέση των σατύρων, των χορών, που τους αποτελούσαν άλλα πρόσωπα, και την ανάπτυξη μύθων όχι διονυσιακών. Επίσης, μια άλλη καινοτομία, που σημειώθηκε, ήταν η παρουσίαση γυναικείων προσώπων. Όμως, το διονυσιακό στοιχείο δεν εξαφανίστηκε. Επανεμφανίζεται ως ένα συγγενικό με την τραγωδία δραματικό είδος, το σατυρικό δράμα. Η βασική διαφορά από την τραγωδία είναι η παρουσία ενός χορού σατύρων, που όχι μόνο εκπροσωπούσαν το διονυσιακό στοιχείο, αλλά δημιουργούσαν με τον ερωτισμό, την αμετροέπεια και την αφέλεια, ένα ιδιαίτερο κλίμα κεφιού, με πολλές καθαρά κωμικές στιγμές. Το σατυρικό δράμα είχε εξωτερικά τη μορφή της τραγωδίας, αλλά η θεματολογία του παρουσιαζόταν μέσω φαιδρής όψης. Προκαλείτο το γέλιο, αλλά δε σατίριζε. Η κωμωδία όμως καυτηρίαζε, σατίριζε με τρόπο αυστηρό και αμείλικτο πρόσωπα και πράγματα από τη σύγχρονη ζωή καταστάσεις πολιτικές και κοινωνικές. Το σατυρικό δράμα δεν προκύπτει από τη σάτιρα, αλλά από τους Σατύρους, οι οποίοι ήταν δαίμονες των δασών. Επειδή τους φαντάζονταν με πυκνό τρίχωμα και ζωηρούς, εύθυμους και ασυγκράτητους, τους έλεγαν και τράγους. Το μόνο ακέραιο δείγμα σατυρικού δράματος που σώζεται είναι ο *Κύκλωψ* και ανήκει στον Ευριπίδη. Όμως, και άλλοι τραγικοί ποιητές έγραψαν σατυρικά δράματα, που δεν έχουν σωθεί.

Για το αρχαίο ελληνικό θέατρο ασχολήθηκε και ο πολυγραφότατος Αριστοτέλης στο έργο του *Ποιητική*. Πιο κάτω, παρατίθενται αποσπάσματα από το έργο του, από τα οποία προβάλλονται οι σχετικές με το θέμα απόψεις του: Κατά τον Αριστοτέλη, η επική ποίηση και η ποίηση της τραγωδίας, και επίσης η κωμωδία, η ποίηση των διθυράμβων και το μεγαλύτερο μέρος της αυλητικής και κιθαριστικής τέχνης είναι, ως σύνολο, όλες τους μιμήσεις. Διαφέρουν όμως μεταξύ τους από τρεις απόψεις: α) από την άποψη των μέσων με τα οποία κάνουν τη μίμηση, β) από την άποψη ότι

⁹⁴ Ν. Χουρμουζιάδης, *Οι Δραματικοί Αγώνες στην Αθήνα, στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Γ2, σ. 353.

μιμούνται διαφορετικά πράγματα, γ) από την άποψη ότι τη μίμηση την κάνουν με διαφορετικό και όχι με τον ίδιο τρόπο». (1447a).⁹⁵ Με δεδομένο ότι ο ποιητής είναι μιμητής, κάτι σαν τον ζωγράφο ή όποιον άλλο εικονοποιό, δεν μπορεί παρά να αναπαριστάνει τα πράγματα κάθε φορά με έναν από τους εξής τρεις τρόπους: είτε όπως ήταν ή είναι, είτε όπως τα λένε και τα πιστεύουν, είτε όπως πρέπει να είναι.

Αναφορικά με την τραγωδία, θεωρεί ότι το σημαντικότερο από τα μέρη της είναι η πλοκή των γεγονότων. Έργο του ποιητή δεν είναι να μιλάει για όσα συνέβησαν στο παρελθόν, αλλά γι' αυτά που θα ήταν αναμενόμενο να συμβούν, γι' αυτά δηλαδή που θα ήταν δυνατό να συμβούν σύμφωνα με ό,τι είναι λογικά πιθανό και σύμφωνα με ό,τι επιβάλλεται στον άνθρωπο κατανάγκην. Γιατί [1451b] ο ιστορικός και ο ποιητής δεν διαφέρουν μεταξύ τους κατά το ότι ο ένας μιλάει έμμετρα και ο άλλος δίχως μέτρο (το έργο, πράγματι, του Ηρόδοτου θα μπορούσαμε να το βάλουμε σε έμμετρο λόγο, πάλι όμως θα ήταν ένα είδος ιστορίας, το ίδιο με ή χωρίς μέτρο): η διαφορά τους βρίσκεται στο ότι ο ένας μιλάει για όσα συνέβησαν στο παρελθόν, ενώ ο άλλος για όσα θα ήταν αναμενόμενο να συμβούν. Αυτός είναι και ο λόγος που η ποίηση έχει μέσα της σε μεγαλύτερο βαθμό φιλοσοφικά χαρακτηριστικά, και είναι πιο σημαντική από την ιστορία:

Η πλοκή, αν πρόκειται για τραγωδία, με δεδομένο ότι πρέπει να μιμείται πράγματα που προκαλούν φόβο και συμπόνια- γιατί αυτό είναι το διακριτικό γνώρισμα αυτού του είδους μίμησης- είναι, πριν από όλα, φανερό ότι ούτε οι καλοί άνθρωποι πρέπει να παρουσιάζονται να περνούν από την ευτυχία στη δυστυχία (γιατί αυτό δεν προκαλεί φόβο ούτε συμπόνια, αλλά αποτροπιασμό), ούτε οι κακοί από τη δυστυχία στην ευτυχία (γιατί αυτό είναι από όλα το πιο αταίριαστο με την τραγωδία) [1453a]. Ο τέλει, λοιπόν, δομημένος μύθος πρέπει να οδηγεί σε μεταβολή όχι από τη δυστυχία στην ευτυχία αλλά, αντίθετα, από την ευτυχία στη δυστυχία, και μάλιστα όχι λόγω κακίας, αλλά λόγω κάποιου μεγάλου σφάλματος ενός ανθρώπου.

⁹⁵ Αριστοτέλους, *Ποιητική*, 1447a και επόμενα. Κατά μετάφραση Δ. Λυπουρλή, *Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*.

Πρέπει, όμως, ο ποιητής να μη μετατρέπει την τραγωδία σε μια σύνθεση του τύπου της επικής ποίησης. Λέγοντας «σύνθεση επικού τύπου», ο Αριστοτέλης εννοεί αυτήν που αποτελείται από πολλούς μύθους, σαν να ήθελε, επί παραδείγματι, κανείς να συνθέσει σε μια τραγωδία όλο τον μύθο της Ιλιάδας. Στο επικό ποίημα, λόγω της έκτασής του, τα μέρη παίρνουν το ανάλογο μέγεθος, στα δράματα, όμως, ένα τέτοιο μέγεθος οδηγεί σε αποτέλεσμα πολύ αντίθετο με το αναμενόμενο. Ιδού και η απόδειξη: Όσοι χώρεσαν σε ένα ποίημα ολόκληρο τον μύθο της άλωσης της Τροίας και όχι ένα μέρος του, όπως έκανε ο Ευριπίδης, ή ολόκληρο τον μύθο της Νιόβης και όχι όπως έκανε ο Αισχύλος, ή αποτυγχάνουν γενικά ή γνωρίζουν αποτυχίες στους θεατρικούς αγώνες και ο Αγάθωνας σ' αυτό μόνο το σημείο απέτυχε. Αλλά και ο Χορός πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένας από τους υποκριτές και ως μέρος του όλου, και ότι συμμετέχει στη δράση όχι όπως στον Ευριπίδη αλλά όπως στον Σοφοκλή. (1455b).

Οι πιο σημαντικοί ποιητές, όσον αφορά την τραγωδία, ήταν ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης και, όσον αφορά την κωμωδία, ο Αριστοφάνης.

(1) Ο Αισχύλος

Ο Αισχύλος γεννήθηκε στην Ελευσίνα το 525 π.Χ. και πέθανε στη Γέλα της Σικελίας το 456. Κατάγεται από επιφανή οικογένεια. Πρωτοεμφανίστηκε στην αθηναϊκή σκηνή γύρω στο 500 και κέρδισε την πρώτη από τις δώδεκα θεατρικές του νίκες το 486. Μεταξύ των έργων που έγραψε είναι: *Πέρσες*, *Ικέτιδες*, *Προμηθεύς Δεσμώτης*, *Επτά επί Θήβας*, *Ορέστεια*,

(2) Ο Σοφοκλής

Ο Σοφοκλής γεννήθηκε στα 496 π.Χ. στο προάστειο της Αθήνας Κολωνό. Ο πατέρας του Σοφοκλή, ο Σόφιλλος, ένας πλούσιος Αθηναίος πολίτης, φρόντισε και έδωσε στον γιο του μια τέλεια ανατροφή και μόρφωση, που τον βοήθησαν στο να γίνει ένας ολοκληρωμένος πολίτης των κλασσικών χρόνων.

Από τα έργα του Σοφοκλή, σώζονται σήμερα μόνο οι ακόλουθες επτά τραγωδίες: *Αίας*, *Αντιγόνη*, *Οιδίπους Τύραννος*, *Ηλέκτρα*,

Τραχίνιαι, Οιδίπους επί Κολωνώ και Φιλοκτήτης. Επίσης, στα 1912 μ.Χ., βρέθηκαν στίχοι ενός σατυρικού δράματος, των *Ιχνηυτών*.

(3) Ο Ευριπίδης

Ο Ευριπίδης γεννήθηκε περί το 480 π.Χ. στην Αθήνα και πέθανε το 406 στην Πέλλα, πρωτεύουσα της Μακεδονίας. Η οικογένειά του δεν ήταν επιφανής, όπως των άλλων τραγικών ποιητών. Οι γονείς του Μνήσαρχος και Κλειτώ ασχολούνταν με ευτελή επαγγέλματα. Μάλιστα, ο Αριστοφάνης περιγράφει, με σκωπτικό τρόπο, την μητέρα του ως λαχανοπώλη. (*Αχαρνές*, στ. 480 και *Θεσμοφοριάζουσαι*, στ. 387). Σήμερα, είναι γνωστοί 81 τίτλοι έργων εκ των οποίων έχουν διασωθεί «πλήρη» 19. Εξ αυτών, το ένα, ο *Κύκλωψ*, είναι σατυρικό. Το τελευταίο του έργο ήταν οι *Βάκχαι* που, όμως, δεν αξιώθηκε να το παρουσιάσει λόγω του πρόωρου θανάτου του. Άλλα του έργα είναι: *Εκάβη, Ιφιγένεια η εν Αυλίδι, Ιφιγένεια η εν Ταύροις, Μήδεια, Βάκχαι, Τρωάδες, Ορέστης, Ελένη και Φοίνισσαι*.

(4) Ο Αριστοφάνης

Ο Αριστοφάνης γεννήθηκε, περί το 450 π.Χ., από Αθηναίους γονείς, που είχαν μεγάλο αγροτικό κλήρο στην Αίγινα και εγκαταστάθηκαν εκεί. Υποστηρίχθηκε ότι εκεί γεννήθηκε ο Αριστοφάνης και ότι εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, ύστερα από τον θάνατο του πατέρα του. Στηριζόμενος σ' αυτή τη φήμη, ο δημαγωγός Κλέωνας, όταν ο Αριστοφάνης τον διακωμώδησε στην κωμωδία του *Βαβυλώνιοι*, τον κατηγόρησε για την καταγωγή του, εγείροντας εναντίον του «γραφήν ξενίας». Ο Αριστοφάνης απαλλάχτηκε και, από αυτό, μπορεί ένας να υποστηρίξει ότι γεννήθηκε στην Αθήνα.

Σαν συντηρητικός Αθηναίος, γόνος αργοντικής οικογένειας και νοσταλγός του ένδοξου παρελθόντος, ο Αριστοφάνης δεν συμβιβάζεται με την παρακμή και δεν συνθηκολογεί με αυτήν. Ούτε ανέχεται τους νεωτερισμούς της εποχής του, που εκφράζουν οι σοφιστές. Γι' αυτό, γίνεται συχνά σκληρός και κάποτε άδικος σαρκαστής αυτών που πρεσβεύουν νεωτεριστικές ιδέες, στους οποίους περιλαμβάνει τον Σωκράτη και τον Ευριπίδη.

Η κωμωδία κατά τον 5ο αιώνα π.Χ., που εκπροσωπείται από το μεγαλύτερο τμήμα των γνωστών έργων του Αριστοφάνη, έχει, ως βασικά χαρακτηριστικά, την επαφή με την άμεση πραγματικότητα, πολιτική, κοινωνική και καλλιτεχνική. Τα γνωστά στην αθηναϊκή κοινωνία πρόσωπα, παρουσιάζονται και ονομάζονται, πολλές φορές απροκάλυπτα, πάντα μέσα σε ένα πλαίσιο εντελώς φανταστικό. Στην πλοκή των έργων, παρουσιάζεται συχνά μια «διαμάχη» στην οποία συγκρούονται δυο παρατάξεις, με δυο αντίπαλες θέσεις. Σε μια από τις δυο ή και στις δυο, μπορεί να ανήκει ο Χορός ή ένα Ημιχόριό του. Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι η συμμετοχή του Χορού στην κωμωδία είναι πολύ πιο δραστική και πολύπλοκη, από ό,τι στην τραγωδία. Μια πηγή, από όπου ο Αριστοφάνη αντλούσε στοιχεία κωμικά, ήταν η γλώσσα, κυρίως με την κατάχρηση και την παραφθορά της. Έτσι, παρατηρούμε τον Αριστοφάνη να συσσωρεύει ετερόκλητες λέξεις, να επινοεί νεολογισμούς. Πολλά από τα «γλωσσικά παιχνίδια» του Αριστοφάνη, αδυνατούμε να τα κατανοήσουμε, επειδή μας είναι εντελώς άγνωστη, ακόμη και στους «ειδικούς», η λαϊκή γλώσσα της εποχής εκείνης. Αυτός είναι ο λόγος που οι ερμηνευτές των έργων του ανακαλύπτουν βωμολοχίες εκεί που υπάρχει μόνο μια φυσική και αυθόρμητη έκφραση ή δεν συλλαμβάνουν ένα υπονοούμενο, επειδή αγνοούν τις μεταφορικές σημασίες των λέξεων.

Τα 11 έργα του Αριστοφάνη, που μας σώζονται, καλύπτουν σχεδόν όλη τη χρονική διάρκεια της σταδιοδρομίας του, από το 426 ως το 388 π.Χ. Τις πρώτες δημιουργίες του, ο Αριστοφάνης τις παρουσίασε πολύ νέος και με το όνομα κάποιου άλλου, από φόβο και αμφιβολία για την απήχηση που θα είχε η εργασία του στο κοινό. Τις πρώτες τρεις κωμωδίες του, *Δαιταλής*, *Βαβυλώνιοι* και *Αχαρνής*, τις παρουσίασε, στα 427, 426 και 425 π.Χ., με το όνομα του φίλου του Καλλίστρατου. Το πρώτο έργο του, που παρουσίασε με το όνομά του, το 424 π.Χ., ήταν η κωμωδία του *Ιππής*. Άλλα έργα του είναι: *Νεφέλαι*, *Όρνιθες*, *Λυσιστράτη*, *Θεσμοφοριάζουσαι*, *Βάτραχοι* και *Εκκλησιάζουσαι*.

5. Η Ιστοριογραφία

(1) Ο Ηρόδοτος

Ο Ηρόδοτος, κατά τον Κικέρωνα, θεωρείται ο «πατέρας της ιστορίας», με τη σημερινή μορφή της επιστημονικής ιστοριογραφίας. Πριν από τον Ηρόδοτο, και ως τα μέσα του βου αιώνα π.Χ., η επική ποίηση των Ελλήνων στην οποία τα ιστορικά γεγονότα μεταδίδονταν, εμποτισμένα σε μύθους, ικανοποιούσε το ιστορικό τους ενδιαφέρον. Στη συνέχεια, άρχισε να αναπτύσσεται στην Ιωνία η επιστημονική ιστοριογραφία. Οι πρώτοι ιστοριογράφοι εγκατέλειψαν την ποιητική γλώσσα και έγραφαν σε πεζό λόγο. Γι' αυτό και ονομάζονταν «λογοποιοί» ή «λογογράφοι».

Ο Ηρόδοτος γεννήθηκε στην Αλικαρνασσό, πόλη στα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Ο χρόνος της γέννησής του δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Μερικοί αναφέρουν το 484 και άλλοι το 480 π.Χ. Μπορεί, όμως, να τοποθετηθεί η γέννησή του στα χρόνια των Μηδικών πολέμων, που έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του. Ταξίδεψε σε αρκετά μέρη και γύρω στο 850 έφυγε οριστικά από την πατρίδα του και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Ανάμεσα στους ανθρώπους που γνώρισε και συναναστράφηκε εκεί, ξεχωρίζουμε τον Περικλή, τον Πρωταγόρα και τον Σοφοκλή.

Το ιστορικό έργο του Ηροδότου, που ο ίδιος το ονόμασε «ιστορίας απόδειξιν», δηλαδή έκθεση των ιστορικών του ερευνών, είναι χωρισμένο σε εννέα βιβλία, που το καθένα φέρει το όνομα μιας Μούσας. Αν εξετάσει κανείς το περιεχόμενο του έργου του Ηροδότου ως ιστορικό υλικό, θα διαπιστώσει πως συντίθεται από ποικίλα στοιχεία ιστορικά, εθνογραφικά, γεωγραφικά, θρησκευτικά και άλλα. Μπορεί ένας να υποστηρίξει ότι ο Ηρόδοτος δεν επεδίωξε να γράψει επιστημονική ιστορική πραγματεία, με την αυστηρή του όρου έννοια, αλλά να διηγηθεί τα όσα είδε και έμαθε. Τα

γεωγραφικά και εθνογραφικά στοιχεία είναι εκείνα που αφθονούν περισσότερο στο έργο του.⁹⁶

Το έργο του Ηροδότου, στο μεγαλύτερο μέρος, βασίζεται σε προσωπική έρευνα κατά την οποία άντλησε πληροφορίες από διάφορες γραπτές και προφορικές πηγές. Αρκετοί παλαιοί και νέοι ερευνητές, βασιζόμενοι σε λάθη και ανακρίβειες στο έργο του Ηροδότου, καθώς και στα όσα αναφέρονται πιο πάνω για τη μορφή και το περιεχόμενό του, τον επικρίνουν με αυστηρότητα. Όμως, η στάση των σύγχρονων μελετητών έχει μεταστραφεί. Θεωρούν τον Ηρόδοτο μεγάλο ιστορικό και ότι η πατρότητα της ιστορικής έρευνας ανήκει σ' αυτόν.⁹⁷

(2) Ο Θουκυδίδης

Ο Θουκυδίδης γεννήθηκε στην Αθήνα γύρω στο 460 π.Χ. Μεγάλωσε στην Αθήνα στα φωτεινά χρόνια της ακμής της δημοκρατίας. Ο Θουκυδίδης έζησε έντονα τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, στα πρώτα επτά του χρόνια. Στο 424 π.Χ. ήταν στρατηγός σε μια μοίρα του αθηναϊκού στόλου. Η αποτυχία του να σώσει την Αμφίπολη από τους Σπαρτιάτες προκαλεί την εξορία του, που διαρκεί είκοσι χρόνια. Μετά την ήττα και την ανατροπή της δημοκρατίας (404 π.Χ.), γυρίζει στην Αθήνα και, ύστερα από λίγα χρόνια πεθαίνει.

Ο Θουκυδίδης είναι ο πρώτος που, αντίθετα με τον Ηρόδοτο, γράφει πολιτική αποκλειστικά ιστορία. Η εξιστόρηση του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404 π.Χ.) φαίνεται να είναι το μοναδικό ιστορικό του έργο. Όμως, ο θάνατός του δεν του επέτρεψε να το συμπληρώσει. Από τα είκοσι επτά χρόνια του πολέμου, μόνο για τα είκοσι κατορθώνει να γράψει. Ο Θουκυδίδης δεν έδωσε τίτλο στο έργο αυτό, ούτε το διαίρεσε σε βιβλία. Η διαίρεσή του σε οκτώ

⁹⁶ Β. Άτσαλος, *Αρχές της Ελληνικής Ιστοριογραφίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Γ2' σ. 434.

⁹⁷ Ο.π., Τόμος Γ2' σ. 439.

βιβλία και ο τίτλος *Θουκυδίδου Ιστορίαι* ή *Συγγραφή* οφείλεται στους αρχαίους γραμματικούς.

Στο πρώτο βιβλίο δίνεται, παρεκβατικά, η ιστορία των χρόνων ανάμεσα στο τέλος των Μηδικών πολέμων και στην αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου. Αναφερόμενος στις αφορμές του πολέμου (Κερκυραϊκά, Ποτειδεατικά), τις ξεχωρίζει από το πραγματικό κίνητρό του, που είναι ο φόβος της Σπάρτης μπροστά στη δύναμη της Αθήνας. Από το δεύτερο βιβλίο αρχίζει η περιγραφή του πολέμου. Σε παρέκβαση, δίνονται η περιγραφή του λοιμού το 430 π.Χ. και οι συνέπειες των εμφυλίων πολέμων πάνω στην ηθική των ανθρώπων.⁹⁸

Η κύρια πηγή του ιστορικού είναι, εκτός από τις επίσημες συνθήκες ειρήνης, συμμαχίας κ.λπ., οι προφορικές πληροφορίες από διάφορα πρόσωπα. Όπως ο ίδιος ομολογεί, ήταν, σε αρκετές περιπτώσεις, δύσκολο να βρεθεί η αλήθεια. Συχνά έπαιρνε πληροφορίες αντιφατικές. Είναι δύσκολος-αν όχι αδύνατος- ο έλεγχος των στοιχείων που περιέχονται στο έργο του Θουκυδίδη, γιατί οι άλλες σύγχρονες πηγές είναι ασήμαντες και οι μεταγενέστερες αντλούν, κατά κανόνα, από αυτό. Όμως, για την αξιοπιστία και αντικειμενικότητά του, ως ιστορικού, δεν χωρεί αμφισβήτηση. Ακόμη και την προσωπική του περιπέτεια, που του κόστισε την καταστροφή της πολιτικής του σταδιοδρομίας και την πολυετή εξορία του, την δίνει αντικειμενικά, χωρίς την παραμικρή ένδειξη πικρίας.

Μια ιδιομορφία που χαρακτηρίζει το κείμενο του έργου του Θουκυδίδη είναι η παράθεση δημηγοριών, κάπου σαράντα τον αριθμό, που παρουσιάζονται ότι εκφωνούνται από τους πολιτικούς ηγέτες των εμπολέμων σε κρίσιμες ώρες. Εκείνο που κάνει εντύπωση είναι η ομοιομορφία της γλώσσας αυτών που ομιλούν, είτε είναι Αθηναίοι είτε Σπαρτιάτες. Την εξήγηση δίνει ο ίδιος όταν εκθέτει με ποιο τρόπο συντάχθηκαν οι λόγοι: επειδή, λέγει, ήταν δύσκολο, τόσο οι πληροφοριοδότες του όσο και ο ίδιος, όσες φορές ήταν αυτήκοος, να θυμούνται πώς ακριβώς ειπώθηκαν, έκρινε ορθό

⁹⁸ Θουκυδίδου, *Ιστορίαι*, 2, 47-53 και 3, 82-84.

να συνθέσει τους λόγους, όπως εκείνος νόμιζε, για να μεταφέρει τις θέσεις και τις απόψεις του δημηγόρου στο συγκεκριμένο ζήτημα. Στο συγκεκριμένο αυτό θέμα, ο Θουκυδίδης ακολουθεί την παράδοση που ξεκινά από τον Όμηρο και συνεχίζεται στον Ηρόδοτο.⁹⁹ Συνήθως, προβάλλονται διάλογοι με αντιτιθέμενες απόψεις. Σε μια περίπτωση, όταν το 416 όταν οι Αθηναίοι θέλουν να τιμωρήσουν τους κατοίκους της Μήλου γιατί κράτησαν ουδετερότητα, προβάλλοντας με κυνισμό το δίκαιο του ισχυροτέρου, στην παράθεση των αντιτιθέμενων απόψεων ο Θουκυδίδης δίνει δραματική μορφή και καταλήγει με μια δική του θέση της τάσης για κυριαρχία και επιβολή ως ιστορικού φαινομένου, που ίσχυε πάντα.¹⁰⁰ Μόνο ο Περικλής παρουσιάζεται στο έργο να δημηγορεί χωρίς αντίπαλο. Κλασική περίπτωση είναι ο περίφημος Επιτάφιος που εκφώνησε την ημέρα της ταφής των πρώτων νεκρών του πολέμου, για τον οποίο γίνεται εκτενής αναφορά στο επόμενο Μέρος του Κεφαλαίου.

(3) Ο Ξενοφών

Ο Ξενοφών γεννήθηκε στην Αθήνα γύρω στο 430 π.Χ. Υπήρξε μεταξύ των μαθητών του Σωκράτη. Έζησε στη νεότητά του τα δύσκολα χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου και της ταπεινωτικής ήττας της πατρίδας του. Τη δημοκρατία γνώρισε στα χρόνια της παρακμής της, μετά τον Περικλή. Η κατάσταση αυτή, έκανε τον Ξενοφώντα και άλλους νέους της Αθήνας να στρέφουν με συμπάθεια τα βλέμματά τους προς την πειθαρχημένη Σπάρτη.

Είναι πολύ γνωστή η περιπέτεια του Ξενοφώντα στη Μικρά Ασία. Το 401 π.Χ. πήγε στις Σάρδεις για να παρακολουθήσει την εκστρατεία του Κύρου-τον οποίο θαύμαζε-εναντίον του αδελφού του Αρταξέρξη. Ύστερα από τη μάχη στα Κούναξα, τον θάνατο του Κύρου, τη σύλληψη και θανάτωση των στρατηγών των Ελλήνων μισθοφόρων του Κύρου, ο Ξενοφών εκλέγεται στρατηγός και

⁹⁹ Ιωάννης Κακριδής, *Θουκυδίδης, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Γ2, σ. 442.

¹⁰⁰ Θουκυδίδου, *Ιστορίαι*, 5, 85-113.

επιτυγχάνει να διασώσει του Έλληνες μισθοφόρους, τους μυρίους, οδηγώντας τους, μέσα από την εχθρική και δύσβατη χώρα στη θάλασσα. Στη συνέχεια, πήρε μέρος στη μάχη της Κορωνείας, πλάι στο βασιλιά της Σπάρτης Αγησίλαο, εναντίον των Θηβαίων, συμμάχων των Αθηνών. Οι Αθηναίοι τον καταδίκασαν σε εξορία και δήμευσαν την περιουσία του. Πέθανε στην Κόρινθο γύρω στο 355 π.Χ. Προηγήθηκε η ανάκληση της εξορίας του, ύστερα από τη συμμαχία των Αθηναίων με τους Σπαρτιάτες.

Ο Ξενοφών είναι ένας από τους πολυγραφότερους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Από τα έργα του ξεχωρίζουν: Α' Ιστορικά: *Κύρου Ανάβασις, Ελληνικά και Αγησίλαος*. Β' Φιλοσοφικά-Πολιτικά: *Απομνημονεύματα, Οικονομικός, Απολογία Σωκράτους, Ιέρων και Συμπόσιο*. Γ' Ποικίλα: *Λακεδαιμονίων Πολιτεία, Αθηναίων Πολιτεία και Κύρου Παιδεία*.

6. Η Ρητορική

Η ρητορική στον αρχαίο ελληνικό κόσμο άρχισε να καλλιεργείται στη Σικελία της Κάτω Ιταλίας. Αλλά, από τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., το επίκεντρο της νέας αυτής τέχνης βρίσκεται στην Αθήνα. Σε τούτο, συνέβαλαν η εδραίωση της δημοκρατίας και η εμφάνιση των σοφιστών, για τους οποίους, όπως αναφέρθηκε, η ρητορική αποτελούσε μεγάλο μέρος της διδασκαλίας τους. Η ρητορική μπαίνει στην κύρια φάση και στην τελική της μορφή, με την εμφάνιση, από τα μέσα κυρίως του Πελοποννησιακού πολέμου μέχρι τα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα, σπουδαίων λογογράφων, από τους οποίους ξεχωρίζουν ο Αντιφών, ο Λυσίας, ο Ισοκράτης και ο Δημοσθένης.

(1) Ο Αντιφών

Ο χρόνος γέννησης του Αντιφώντα τοποθετείται στη δεκαετία 480-470 π.Χ. Ο Αντιφών δεν ήταν μόνο λογογράφος και διδάσκαλος της ρητορικής τέχνης, αλλά και ο πρώτος που προσάρμοσε τον ρητορικό λόγο στη δικαστηριακή πράξη.

Ο Αντιφών, λόγω καταγωγής του από παλαιά αριστοκρατική οικογένεια, διαπνεόταν και ο ίδιος από αντιδημοκρατικές και ολιγαρχικές ιδέες, που με πάθος υποστήριξε ως το τραγικό τέλος της ζωής του. Καταδικάστηκε σε θάνατο. Όμως, ο Θουκυδίδης, τόσο φειδωλός σε προσωπικούς επαίνους, εξαίρει το ήθος του Αντιφώντα: «Αντιφών ην ανήρ Αθηναίων των καθ' εαυτόν αρετή τε ουδενός ύστερος και κράτιστος ...»¹⁰¹

(2) Ο Λυσίας

Ο Λυσίας γεννήθηκε στην Αθήνα από μέτοικο πατέρα μεταξύ του 447 και του 445 π.Χ.

Το έργο του Λυσία αποτελείται, κυρίως, από δικανικούς λόγους, που έγραψε ως λογογράφος για διάφορους πελάτες του, οι οποίοι και τους εκφωνούσαν. Δεν μπορούσε, ως μέτοικος, να εμφανίζεται ο ίδιος στα δικαστήρια ως συνήγορος. Μόνο ένα λόγο εκφώνησε ο ίδιος στο δικαστήριο, αλλά ως διάδικος, σε μια υπόθεση στην οποία ζητούσε την καταδίκη του φονέα του αδελφού του, την περίοδο που κυβερνούσαν την Αθήνα οι Τριακόσιοι Τύραννοι. Πρόκειται για τον *Κατά Ερατοσθένους* λόγο, που είναι, ίσως, ο καλύτερος από τους λόγους του. Από τα κείμενα του Λυσία, που δεν είναι δικανικοί λόγοι, ξεχωρίζει ο *Ολυμπιακός*, όπου ο Λυσίας υψώνει τη φωνή του, με την ευκαιρία της εκδήλωσης των Ολυμπιακών αγώνων, πιθανόν του έτους 388 π.Χ., για την ενότητα όλων των Ελλήνων και την αντιμετώπιση των κοινών εχθρών.

Ο Λυσίας, με τα κείμενά του, διδάσκει ότι η αισθητική αξία του ρητορικού λόγου έγκειται στην κυριολεξία, στην ακρίβεια και στην καθαρότητα της έκφρασης. Ο Λυσίας θαυμάστηκε από τον μεγάλο κριτικό της ρητορικής, τον Κικέρωνα, ο οποίος του αναγνωρίζει

¹⁰¹ Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Ρητορική, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Γ2' σ. 552.

ακόμη και δύναμη και ύψος λόγου, ώστε να προσεγγίζει τον Δημοσθένη.¹⁰²

(3) Ο Ισοκράτης

Ο Ισοκράτης γεννήθηκε το 436 π.Χ. Στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 4ου αιώνα, η σχολή ρητορικής, που είχε ιδρύσει στην Αθήνα, αρχίζει να αποκτά μεγάλη φήμη και ο Ισοκράτης να θεωρείται ο πρώτος διδάσκαλος της ρητορικής τέχνης στο πανελλήνιο.

Ο Ισοκράτης δεν περιορίστηκε να γράφει λόγους ως λογογράφους για τρίτους και επιδεικτικούς λόγους για τη μόρφωση των μαθητών του. Οι κυριότεροι λόγοι του αναφέρονται στα μεγάλα πολιτικά θέματα της εποχής του και γράφηκαν για να ακουστούν ή να διαβαστούν από το πανελλήνιο. Έτσι, ο Ισοκράτης υπήρξε ο μεγάλος δημοσιογράφος της εποχής του.

Στις θέσεις που εξέθετε δεν υπήρξε μονολιθικός. Αν και στην αρχή υποστηρίζει, στον *Πανηγυρικό* του, την ηγεσία των Αθηναίων, αργότερα, αφού διαπίστωσε τη νοσηρότητα της αθηναϊκής πολιτικής, την οποία εξέθεσε στον λόγο του *Περί Ειρήνης*, προσανατολίστηκε η σκέψη του στην ένωση των Ελλήνων υπό την ηγεσία του Μακεδόνα βασιλέα και, τούτο, φαίνεται στον λόγο του *Φίλιππος*. Αναφορικά με τα εσωτερικά θέματα, ο Ισοκράτης ήταν αντίθετος στην άκρατη άμεση δημοκρατία, άποψη την οποία υποστήριζαν όλοι οι φιλόσοφοι της αρχαιότητας. Οι πιο σημαντικοί λόγοι στους οποίους προβάλλονται αυτές οι θέσεις είναι ο *Πανηγυρικός*, ο *Αεροπαγνιτικός*, ο *Περί Ειρήνης*, ο *Φίλιππος* και ο *Παναθηναϊκός*.¹⁰³

Ο Ισοκράτης είχε φιλικές σχέσεις με τον Ευαγόρα, βασιλέα της Σαλαμίνας της Κύπρου, απόγονο του ιδρυτή της Τεύκρου, τον οποίο θαύμαζε. Τον εγκωμιάζει σε ένα από τους λόγους του, που

¹⁰² Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Ρητορική, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Γ2 σ. 554.

¹⁰³ Ο.π., σ. 556.

φέρει τον τίτλο *Ευαγόρας* και γράφτηκε αρκετά χρόνια μετά τον θάνατό του Ευαγόρα, για τα όσα πρόσφερε στην Αθήνα-για τα οποία οι Αθηναίοι του έστησαν ανδριάντα στον Κεραμεικό- αλλά, κυρίως, γιατί επανάφερε την Κύπρο στην ελληνικότητα και κατέστησε την πόλη του μεγάλη από υλικής, ηθικής και πνευματικής πλευράς. Επίσης, ο Ισοκράτης, έγραψε και δυο παραινετικούς λόγους που απευθύνονται στον διάδοχο του Ευαγόρα, τον Νικοκλή. Στον πρώτο, *Προς Νικοκλέα*, ο Ισοκράτης του απευθύνει παραινετικές συμβουλές όταν ανέλαβε την εξουσία, για να τον βοηθήσει στην άσκηση του έργου του. Αξίζουν ειδικής αναφοράς, για τη διαχρονικότητα που έχουν, τα όσα αναφέρει στην παράγραφο 31: «... την σαυτού σωφροσύνη παράδειγμα τοις άλλοις καθίστη, γινώσκων ότι το της πόλεως όλης ήθος ομοιούται τοις άρχουσιν...» (... να παρέχεις στους άλλους ως παράδειγμα τη δική σου σωφροσύνη, έχοντας υπόψη ότι το ήθος ολόκληρης της πόλης εξομοιώνεται με το ήθος των αρχόντων της ...).¹⁰⁴ Ο δεύτερος παραινετικός λόγος, *Νικοκλής ή Κύπριοι*, γράφτηκε ως αγόρευση του προαναφερθέντος βασιλέα Νικοκλή προς τους επιφανέστερους των υπηκόων του. Με τον λόγο αυτό, ο βασιλέας συμβουλεύει τους υπηκόους του για τα καθήκοντα που έχουν ως πολίτες, που ζουν σε μοναρχικό πολίτευμα.

(4) Ο Δημοσθένης

Ο Δημοσθένης γεννήθηκε περί το 384 π.Χ. Έμαθε την τέχνη του δικανικού λόγου και, γενικά, της ρητορικής και εξελίχθηκε σε ένα σπουδαίο λογογράφο, γράφοντας λόγους, που θα εκφωνούσαν οι διάδικοι ή και ο ίδιος στο δικαστήριο της Ηλιαίας.

Τους λόγους, που κατά καιρούς εκφώνησε ο Δημοσθένης, μπορούμε να τους χωρίσουμε στις πιο κάτω κατηγορίες: α) Λόγοι που αφορούσαν δίκες ιδιωτικού δικαίου. β) Δικανικοί λόγοι που αφορούσαν δίκες με θέματα δημοσίου δικαίου και με πολιτικό περιεχόμενο. Τέτοιοι ήταν *Προς Λεπτίνην*, *Κατά Ανδροκτίωνος* και *Κατά Τιμοκράτους*, καθώς και οι δυο λόγοι εναντίον του Αισχίνη,

¹⁰⁴ *Ισοκράτους Λόγοι, Προς Νικοκλέα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων*, έκδοση Ελληνικού Εκδοτικού Οργανισμού, Τόμος 57, παράγραφος 31.

ρήτορα της εποχής του, *Περί της παραπρεσβείας* και *Περί του στεφάνου*. γ) Πολιτικές δημηγορίες, που θα μπορούσαν να διαιρεθούν σε εκείνες που αφορούσαν ποικίλα πολιτικά θέματα, όπως ο *Περί των συμμοριών* και ο *Υπέρ των Ροδίων ελευθερίας* και σε εκείνες που συνθέτουν την πολιτική του μάχη εναντίον του Φιλίππου. Εδώ, ανήκουν οι τρεις Ολυνθιακοί, οι τρεις Φιλιππικοί, ο *Περί Ειρήνης* και ο *Περί των εν Χερσονήσων*.¹⁰⁵

Όταν ο Δημοσθένης αναμιγνύεται με την πολιτική, έρχεται αντιμέτωπος με τον Εύβουλο, πολιτικό τότε μεγάλου κύρους, ο οποίος θεωρούσε πως η Αθήνα έπρεπε να εγκαταλείψει την ηγετική της θέση και να τεθεί υπό την ηγεσία των Μακεδόνων του Φιλίππου. Ο Δημοσθένης ήταν σφόδρα ενάντιος στην επεκτατική πολιτική του Φιλίππου. Με τον *Α΄ Φιλιππικό* αρχίζει η σειρά των εννέα λόγων που περιέχουν την πολιτική μάχη του Δημοσθένη κατά του Φιλίππου, από το 350 ως το 341 π.Χ.

Ο Δημοσθένης, με τους Λόγους του, που εκφώνησε προτού ολοκληρωθεί η κατάκτηση των ελληνικών πόλεων από τον Φίλιππο με τη μάχη της Χαιρώνειας, καλούσε τους Έλληνες να εναντιωθούν στα σχέδια του Φιλίππου. Στον *Γ΄ Φιλιππικό*, φτάνει στο σημείο να αναφέρει πως ο Φίλιππος «... όχι μόνο Έλληνας δεν είναι, όχι μόνο δεν έχει τίποτε το κοινό με τους Έλληνες, αλλά δεν είναι ούτε και βάρβαρος, που να τον πεις από καλό τόπο, παρά ένας πανάθλιος Μακεδόνας, από ένα μέρος που πριν δεν έβρισκες να αγοράσεις ούτε ένα δούλο της προκοπής».¹⁰⁶

Η άποψη αυτή, για τη μη ελληνικότητα των Μακεδόνων, δεν ευσταθεί ιστορικά. Οι Μακεδόνες ήταν ένα από τα ελληνικά φύλα τα οποία μετανάστευσαν από τον βορρά. Η λέξη «Μακεδονία» είναι λέξη ελληνική. Το όνομα «Μακεδών» προέρχεται από τη λέξη

¹⁰⁵ Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Ρητορική, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Γ2' σ. 564.

¹⁰⁶ *Δημοσθένους Λόγοι, Κατά Φιλίππου Γ΄, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων*, έκδοση Ελληνικού Εκδοτικού Οργανισμού, Τόμος 140, παράγραφος 31.

«μακεδνός» που σημαίνει μακρύς, ψηλός.¹⁰⁷ Οι Μακεδόνες, στο μεγαλύτερο μέρος τους, ανήκαν στους Δωριείς. Δεν ακολούθησαν την πορεία των άλλων Ελλήνων που ξαπλώθηκαν στα παράλια του Αιγαίου και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Η γλώσσα την οποία μιλούσαν οι Μακεδόνες κατά την κλασική εποχή, δηλαδή όταν ήλθαν σε επαφή με τους υπόλοιπους Έλληνες, ήταν ελληνική και, πιο συγκεκριμένα, μια από τις ελληνικές διαλέκτους που ομιλούνταν την εποχή εκείνη, ιδιαίτερα συγγενής προς την Αιολική και τη Δωρική.¹⁰⁸ Οπωσδήποτε, οι αρχαίοι Μακεδόνες, αποκλεισμένοι στις ορεινές τους περιοχές και μη έχοντας επικοινωνία με τους άλλους Έλληνες, ήταν πολιτιστικά καθυστερημένοι έναντι των άλλων Ελλήνων και διακρίνονταν από αυτούς.¹⁰⁹

Όμως, ανεξάρτητα από τα πιο πάνω, αδιαμφισβήτητη ιστορική αλήθεια είναι ότι οι Μακεδόνες, υπό τον Μέγα Αλέξανδρο και τους διαδόχους του, είναι τον ελληνικό πολιτισμό και τα ελληνικά γράμματα που μετέδωσαν στην Ανατολή. Επίσης, αδιαμφισβήτητη ιστορική αλήθεια είναι ότι οι σημερινοί κάτοικοι του κράτους που ονομάζεται «Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας» καμιά σχέση δεν έχουν με τους αρχαίους Μακεδόνες και τον Μέγα Αλέξανδρο, για τον απλούστατο λόγο ότι οι πρώτοι αποτελούνται κατά κύριο λόγο από σλάβους και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή που βρίσκεται το κράτος τους μεταξύ του 6ου και 7ου αιώνα μ.Χ.

Η ζωή του Δημοσθένη είχε τραγικό τέλος. Όταν πέθανε το 323 π.Χ. ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Δημοσθένης πρωτοστάτησε σε κίνημα που απέβλεπε στην αποτίναξη του μακεδονικού ζυγού. Το κίνημα απέτυχε και ο Δημοσθένης, για να αποφύγει τη σύλληψη και

¹⁰⁷ Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Ακμή του Αρχαϊκού Ελληνισμού, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνών*, Τόμος Β', σ. 237. Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*.

¹⁰⁸ Κ. Παπαρρηγοπούλου, *Επίτομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, σ. 121. Ν. Ανδριώτη, *Ο Πολιτισμός της Κλασικής Περιόδου, Γλώσσα, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνών*, Τόμος Γ2, σ. 568. Χρυσόστομου Α. Σοφιανού, *Αλέξανδρος ο Μέγας*, σσ. 3 και 4.

¹⁰⁹ Παύλος Ν. Τζεργιάς, *Η Κύπρος, από την αρχαιότητα ως την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Τόμος Ι, σ. 90..

εκτέλεσή του, έφυγε από την Αθήνα και κατέφυγε στην Καλαβρία, όπου κρύφτηκε, ως ικέτης, στον ναό του Ποσειδώνα. Εκεί, τον βρήκαν οι διώκτες του, που έστειλε ο Μακεδόνας στρατηγός Αντίπατρος για να τον συλλάβουν. Ο Δημοσθένης, στο κάλεσμα να παραδοθεί, προτίμησε να πει το δηλητήριο, που είχε στον κονδυλοφόρο του, και να θέσει ο ίδιος τέρμα στη ζωή του.

7. Οι τέχνες και η Επιστήμη

Η τέχνη στην αρχαία Ελλάδα γνώρισε τέτοια άνθηση, ώστε ένας κορυφαίος ιστορικός της τέχνης να τη θεωρήσει ως «τη μεγαλύτερη και την πιο θαυμαστή επανάσταση στην ιστορία της τέχνης».¹¹⁰ Ο επηρεασμός που είχε στις σύγχρονες αντιλήψεις για την τέχνη, κυρίως τη γλυπτική, την αρχιτεκτονική και την αγγειογραφία, είναι αδιαμφισβήτητος.

Στον τομέα της πλαστικής γλυπτικής τέχνης, τα πρώτα περίοπτα έργα παρουσιάζονται στα μέσα του Ζ΄ αιώνα π.Χ. Έχουν τη μορφή που καλείται «δαιδαλική», από ένα μυθικό γλύπτη με το όνομα Δαίδαλος. Δημιουργείται η μορφή του «Κούρου», του γυμνού νέου, που θα παραμείνει για περισσότερα από εκατό χρόνια το θέμα που θα επεξεργαστούν οι γλύπτες σε όλη την έκταση του ελληνικού χώρου. Ο κούρος είτε θα στηθεί στα ιερά, «άγαλμα» για τον θεό, είτε πάνω στους τάφους των ανδρών. Δημιουργείται, επίσης, η μορφή της «Κόρης», με τα φιλάρεσκα ενδύματα και τη λιτή χάρη, που θα γίνουν «αγάλματα» της θεάς στα ιερά της Αρτέμιδος, της Ήρας και της Αθηνάς. Κατά την περίοδο αυτή, το υλικό που χρησιμοποιούν οι γλύπτες είναι, κυρίως, το μάρμαρο, αλλά και ο ασβεστόλιθος, το ξύλο κλπ. Επίσης, θα πρέπει να αναφερθεί ότι τα λίθινα γλυπτά χρωματίζονταν. Αργότερα, χρησιμοποιείται και ορείχαλκος (μπρούντζος). Για να κατασκευαστούν μεγάλα μπρούντζινα έργα, βρέθηκε η τεχνική να γίνονται κούφια.¹¹¹

¹¹⁰ Ernst Combrich, *The Story of Arts*, σ.52.

¹¹¹ Μανόλης Ανδρόνικος, *Αρχαϊκή τέχνη, Γλυπτική, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Β΄, σσ. 382-389.

Κατά τον 5ο αιώνα π.Χ., ο τύπος του κούρου και της κόρης παύει να επαρκεί, ως πλαστική μορφή, τις ανάγκες της γλυπτικής τέχνης. Τη θέση του παίρνει η τεχνική της κατασκευής κούφιων αγαλμάτων, αρχικά, μπρούντζινων και, στη συνέχεια, χάλκινων. Ο πρώτος σπουδαίος γλύπτης της εποχής ήταν ο Κρίτιος. Το έργο του, το *παιδί του Κριτίου*, γύρω στο 485 π.Χ., διασώθηκε και βρίσκεται στο Μουσείο της Ακρόπολης στην Αθήνα.

Στα κλασσικά χρόνια ξεχωρίζουν τρεις μεγάλες μορφές της γλυπτικής: Ο Μύρων, ο Φειδίας και ο Πραξιτέλης. Θα πρέπει να σημειωθεί πως τα πιο ονομαστά έργα των κλασσικών χρόνων έχουν, στο σύνολό τους σχεδόν, χαθεί και μόνο από αντίγραφα, κατά κανόνα ρωμαϊκών χρόνων, προσπαθούμε να συλλάβουμε τη μορφή τους. Κανένα έργο του Μύρωνα δεν διασώθηκε. Μόνο τρία ή τέσσερα μπορούμε να ταυτίσουμε με τα ρωμαϊκά τους αντίγραφα. Ξεχωρίζει ο *Δισκοβόλος*. Για τον Φειδία, ο Μανόλης Ανδρόνικος γράφει: «Δεν θα ήταν λάθος αν λέγαμε πως ο Φειδίας ενσαρκώνει για την κλασσική τέχνη ό,τι ο Περικλής για την αθηναϊκή δημοκρατία. Πρόκειται για μια προσωπικότητα που σφράγισε την εποχή της-και τις επόμενες-με τη μεγαλοφυΐα της».¹¹² Είναι οριστικά χαμένα τα δυο κορυφαία χρυσελεφάντινα έργα του, η *Αθηνά Παρθένος*, που στήθηκε στον Παρθενώνα το 438 π.Χ. και ο *Ολύμπιος Ζευς*, που στήθηκε στο ναό της Ολυμπίας μετά το 430 π.Χ. Ωστόσο, εύγλωττο δείγμα της μεγαλοφυΐας του παραμένει η ζωοφόρος του Παρθενώνα.

Από τα αριστουργήματα του Πραξιτέλη διασώθηκε, ως τεκμήριο της ιδιοφυΐας του, μόνο ο *Ερμής της Ολυμπίας*. Γνώση για το μεγαλείο της τέχνης του, μπορούμε να πάρουμε και από την *Αφροδίτη* του (αντίγραφο της Αρλ).

Η ελληνική αρχιτεκτονική κατόρθωσε να συνδυάσει την άμεση τεχνική δεξιότητα με την εξαιρετική ευαισθησία. Από τα «επτά θαύματα του κόσμου», τα πέντε ήταν αριστουργήματα της ελληνικής αρχιτεκτονικής. Μετά τις πυραμίδες της Αιγύπτου, τους κρεμαστούς κήπους της Βαβυλώνας, ακολουθούσαν: το άγαλμα

¹¹² Μανόλης Ανδρόνικος, *Η Κλασσική τέχνη, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Γ2', σ. 303.

του Διός στην Ολυμπία, ο Ναός της Αρτέμιδος στην Έφεσο, το μαυσωλείο της Αλικαρνασσού, ο κολοσσός της Ρόδου και ο φάρος της Αλεξάνδρειας.

Οι τέλειες και αρμονικές αναλογίες των δωρικών ναών, οι κιονοστοιχίες με σταδιακή λέπτυνση, τα αετώματα με τον ανάγλυφο διάκοσμο, δίνουν την αίσθηση της μοναδικής κομψότητας.

Η οικοδομική δραστηριότητα στην αρχαία Ελλάδα μέσα στον 5ο αιώνα π.Χ. είναι μοναδική και εκπληκτική. Από το 450 ως το 400 π.Χ. μέσα στην πόλη των Αθηνών, σε όλη την Αττική και έξω από αυτή, στη Δήλο, κτίζονται τέτοια κτίρια, που μας αφήνουν κατάπληκτους. Από αυτά, μπορούμε να αναφέρουμε τον Παρθενώνα, το Θησείο, τα Προπύλαια, τον ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο. Επίσης, μέσα στην Αθήνα οικοδομούνται αρκετά δημόσια κτίρια, όπως το Βουλευτήριο, το Νομισματοκοπείο, το Ωδείο του Περικλέους, η Στοά του Ελευθερίου Διός και διαμορφώνεται το πρώτο Διονυσιακό θέατρο. Στη Δήλο, οι Αθηναίοι αφιερώνουν ένα ναό στον Απόλλωνα, που έμεινε γνωστός ως «Ναός των Αθηναίων».

Ο Παρθενώνας αποτελεί το λαμπρό μνημείο της αθηναϊκής πολιτείας του Περικλή. Ο ναός αυτός αφιερώθηκε σε μια θεότητα, την Αθηνά, της οποίας η μορφή είναι άρρηκτα δεμένη με την Αθήνα. Κτίστηκε στην Ακρόπολη, στο μέρος που άρχισε να οικοδομείται ένας επιβλητικός ναός της Αθηνάς Παρθένου, ύστερα από τη νίκη στον Μαραθώνα (490 π.Χ.). Οι Αθηναίοι δεν πρόλαβαν να τελειώσουν το έργο, γιατί οι Πέρσες, δέκα χρόνια αργότερα, κατέλαβαν την Αθήνα και έκαψαν την Ακρόπολη. Στην ανέγερση του Παρθενώνα εργάστηκαν κορυφαίοι αρχιτέκτονες, ο Ικτίνος και ο Καλλικράτης, σε στενή συνεργασία με τον Φειδία, που επηρέασε αποφασιστικά το σχέδιο του ναού. Όταν το 437 π.Χ. είχαν τελειώσει οι οικοδομικές εργασίες στον Παρθενώνα, άρχισε η κατασκευή των Προπυλαίων, με αρχιτέκτονα τον Μνησικλή. Στο βράχο της Ακρόπολης κτίστηκε και το Ερέχθειο, ένα ιδιόρρυθμο κτίριο που η οικοδόμησή του άρχισε το 421 και τέλειωσε το 406 π.Χ. Είναι κτισμένο σε τέσσερα διαφορετικά επίπεδα και χρησιμοποιεί, κατά παλαιά ιωνική παράδοση, Κόρες, τις γνωστές *Καρυάτιδες*, ως κίονες. Βασικά, χωρίζεται σε δυο τμήματα: το

ανατολικό, αφιερωμένο στην Αθηνά Πολιάδα, και το δυτικό, αφιερωμένο στον Ποσειδώνα-Ερεχθέα.¹¹³

Η ελληνική αρχιτεκτονική από τον 4ο π.Χ. αιώνα εισέρχεται σε νέους δρόμους, που θα ακολουθήσουν οι επόμενοι αιώνες. Μέσα σ' αυτόν τον αιώνα, οικοδομούνται στην κυρίως Ελλάδα τα τρία θαυμάσια κυκλικά οικοδομήματα, «αι θόλοι», όπως τα ονόμαζαν οι αρχαίοι, στους Δελφούς, την Επίδαυρο και την Ολυμπία. Επίσης, σε όλη την έκταση του ελληνικού χώρου οικοδομούνται θέατρα, στοές και μεγάλα κλειστά κτίρια. Στη Μικρά Ασία επιβλητικά ταφικά μνημεία.¹¹⁴

Όπως εξάγεται και από το Μέρος του Κεφαλαίου που αναφέρεται στη φιλοσοφία, η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα αποτελούσε, στην ουσία, ένα κλάδο της φιλοσοφίας. Οι περισσότεροι φιλόσοφοι, ασχολούνταν, ταυτόχρονα, με τις φυσικές και θεωρητικές επιστήμες. Η πιο ενδεικτική περίπτωση είναι αυτή του Αριστοτέλη ο οποίος έγραψε συστηματικά έργα για τη φυσική και βιολογία. Η ταξινόμησή του των ζώων σε είδη αποτέλεσε τη βάση της μετέπειτα ζωολογίας.

Η ανάπτυξη των μαθηματικών στον αρχαίο ελληνικό κόσμο αρχίζει με τον Πυθαγόρα τον Σάμιο, για τον οποίο έγινε αναφορά. Είναι αυτός που διατύπωσε το γνωστό «πυθαγόρειο θεώρημα» σχετικά με το τετράγωνο της υποτείνουσας του ορθοδόξου τριγώνου. Ακολούθησε ο Ευκλείδης από την Αλεξάνδρεια, περίπου το 300 π.Χ., ο οποίος με την πραγματεία του *Στοιχεία* άσκησε σημαντική επίδραση στην ανθρώπινη σκέψη. Στην επόμενη γενεά των διανοητών, κυριάρχησε ο Αρχιμήδης ο Συρακούσιος (287-212 π.Χ.) ο οποίος υπήρξε ο κορυφαίος όλων των μαθηματικών. Ήταν αυτός που εγκαινίασε την επιστήμη της υδροστατικής. Είναι γνωστό το πιο κάτω περιστατικό, που αναφέρεται στον Αρχιμήδη. Λέγεται ότι το θεώρημά του ότι ένα σώμα, που βυθίζεται στο νερό, χάνει βάρος ίσο με το βάρος του νερού που εκτοπίζει, το ανακάλυψε την ώρα που πλενόταν. Αμέσως, βγήκε και, τρέχοντας γυμνός στους

¹¹³ Μανόλης Ανδρόνικος, *Η κλασική τέχνη, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Τόμος Γ2' σσ. 277-284.

¹¹⁴ Ο.π., σσ. 287-289.

δρόμους την πόλης, αναφώνουσε «εύρηκα, εύρηκα». Άλλη μορφή της εποχής του Αρχιμήδη ήταν ο Ερατοσθένης από την Κυρήνη, ο οποίος υπολόγισε τη διάμετρο της Γης.

Ο Ιπποκράτης από την Κω (460-357 π.Χ.) είναι αυτός που διαχώρισε την ιατρική από τη θρησκεία και τη μαγεία. Σ' αυτόν αποδόθηκαν πολλές πραγματείες αναφορικά με τη δημόσια υγεία, την υγιεινή, τη φροντίδα του ασθενή και τη χειρουργική. Το έργο του *Αφορισμοί* αρχίζει με το απόφθεγμα «ο βίος βραχύς, η δε τέχνη μακρά».¹¹⁵

III. Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Το ιδεώδες της δημοκρατίας

Η θεμελίωση της δημοκρατίας στην Αθήνα ήταν το αποτέλεσμα πολιτικών μεταρρυθμιστικών μέτρων, που έδωσαν την εξουσία σε όλους τους ενήλικες πολίτες.

Οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα υπήρξαν η αφετηρία μιας κίνησης, που θα έκανε την Αθήνα, τον επόμενο αιώνα, το πιο δημοκρατικό κράτος της αρχαιότητας.

Τα πρώτα μέτρα, που έλαβε ο Σόλων, ήταν η σεισάχθεια (αποτίναξη των βαρών) και η κατάργηση του «δανείζειν επί σώμασι». Και τα δύο μέτρα, υπήρξαν εξαιρετικά ριζοσπαστικά για την εποχή, καθώς έθιγαν κεκτημένα δικαιώματα των αριστοκρατών, οικονομικού χαρακτήρα. Ο Αθηναίος αγρότης γίνεται πλέον πλήρες μέλος της πολιτικής κοινότητας και, ως εκ τούτου, ανοίγει ο δρόμος για την πλήρη συμμετοχή του σ' αυτή, με δεδομένο ότι η κυριότητα της γης, που καλλιεργούσε, περιήλθε και πάλι στα χέρια του.

Άλλα μέτρα που έλαβε και είχαν ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση της λαϊκής συμμετοχής, ήταν και τα εξής: μετέφερε στην Εκκλησία του Δήμου την αρμοδιότητα της εκλογής των αρχόντων, που είχε ως τότε ο Άρειος Πάγος, και ίδρυσε ένα νέο βουλευτικό σώμα, τη Βουλή των Τετρακοσίων, στο οποίο μετέφερε τις προβουλευτικές αρμοδιότητες που είχε ως τότε ο Άρειος Πάγος. Αναμφίβολα, η

¹¹⁵ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Α', σ. 154.

Βουλή των Τετρακοσίων ήταν ένας θεσμός σαφώς πιο δημοκρατικός από τον Άρειο Πάγο. Αφενός μεν, επειδή απαρτιζόνταν από 400 εκλεγμένα μέλη, που προέρχονταν και από τις τέσσερις φυλές της Αθήνας, αφετέρου δε, επειδή αυτά τα μέλη μπορούσαν να ανήκουν στις δύο ή στις τρεις πρώτες τάξεις.

Στον χώρο της δικαιοσύνης, οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα ήταν επίσης σημαντικές προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού και του ελέγχου της εξουσίας και, ως εκ τούτου, είχαν ως αποτέλεσμα τη βαθμιαία άμεση ή έμμεση αύξηση της συμμετοχής των κατώτερων εισοδηματικών τάξεων στα πολιτειακά όργανα της Αθήνας. Ο Σόλων έδωσε τη δυνατότητα σε κάθε πολίτη, οποιασδήποτε τάξης, να καταγγέλλει στον Άρειο Πάγο οποιονδήποτε, ακόμα και άρχοντα, με αγωγή. Επίσης, ιδρύοντας την Ηλιαία, ένα λαϊκό δικαστήριο με πολλά μέλη, ως αντίβαρο του Αρείου Πάγου, σε θέματα απονομής δικαιοσύνης, έδωσε την δυνατότητα σε ένα μεγάλο μέρος των πολιτών να συμμετέχει σ' αυτή.

Η δημοκρατία τελειοποιείται με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη. Με το νέο πολιτειακό σύστημα που εφάρμοσε, καταργήθηκαν οι θεσμοί των γενών και των φυλών που αποτελούσαν τη βάση της κοινωνικής διαίρεσης. Οι τέσσερις παλαιές φυλές αντικαταστάθηκαν με δέκα τεχνητές φυλές.

Οι βουλευτές οριστικά πλέον εκλέγονται από όλες τις τάξεις, εκτός από αυτήν των θητών. Επίσης, ένα εξαιρετικά σημαντικό μέτρο που αποδίδεται στον Κλεισθένη και έχει ως άμεσο αποτέλεσμα την αύξηση συμμετοχής των κατώτερων τάξεων στα πολιτικά πράγματα, ήταν η πολιτογράφηση μετοίκων αλλά και απελεύθερων, με αποτέλεσμα μεγάλος αριθμός κατοίκων της Αττικής να αποκτήσει δικαιώματα Αθηναίου πολίτη. Οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη εξασφάλισαν στους πολίτες ισονομία και ισηγορία και ουσιαστική συμμετοχή αυτών στα κοινά, καθώς το νέο σύστημα οργάνωσης που υιοθέτησε, μετέφερε τις περισσότερες εξουσίες στον δήμο. Μετέφερε πολιτικές, ελεγκτικές και δικαστικές αρμοδιότητες του Αρείου Πάγου στην Εκκλησία του Δήμου, τη Βουλή και τα λαϊκά δικαστήρια της Ηλιαίας.

Ο επόμενος νομοθέτης της αρχαίας Αθήνας ήταν ο Εφιάλτης. Μετά τη δολοφονία του Εφιάλτη, ο Περικλής θα αναλάβει να ενισχύσει τη δημοκρατία.

Ο Περικλής από πολύ νωρίς αντιλήφθηκε ότι η αθηναϊκή δημοκρατία θα ολοκληρώνονταν με τη διεύρυνση του σώματος των ενεργών πολιτών. Σύμφωνα με τις μεταρρυθμίσεις του, όλοι πρέπει να συμμετέχουν και να εξυπηρετούν τις θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας. Έτσι, εισήγαγε τη «μισθοφορά», δηλαδή την πληρωμή μισθού στα μέλη των δικαστηρίων και της Βουλής των 500, μέτρο που σταδιακά εφαρμόστηκε σε όλους τους κληρωτούς άρχοντες. Με το μέτρο της «μισθοφοράς», ο Περικλής διεύρυνε τη δυνατότητα συμμετοχής του λαού στα κοινά και έδωσε τη δυνατότητα, ακόμα και στον φτωχότερο πολίτη, να αφιερώσει ένα μέρος του χρόνου του στη δημόσια ζωή της πόλης. Η εκλογή των αρχόντων καθιερώθηκε να γίνεται με κλήρωση και όχι κατ' επιλογήν, ώστε να έχουν πιθανότητα επιτυχίας όλοι οι πολίτες. Από τον Άρειο Πάγο, το προπύργιο των ολιγαρχικών, αφαιρέθηκαν πολλές δικαιοδοσίες και δόθηκαν σε δέκα άλλα δικαστήρια με 500 δικαστές το καθένα, οι οποίοι ορίζονταν με κλήρο. Έδωσε το δικαίωμα να μετέχουν σε όλα τα αξιώματα και οι θήτες.

Με τις μεταρρυθμίσεις του Περικλή, όλοι, πλέον, είχαν τη δυνατότητα να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην πόλη. Η κοινωνική θέση και η περιουσία έπαψαν να αποτελούν προϋπόθεση για τη συμμετοχή στα κοινά. Κάθε Αθηναίος, που είχε γεννηθεί στην Αθήνα και είχε ή μπορούσε να αποκτήσει την ιδιότητα του ελεύθερου πολίτη, μπορούσε να συμμετέχει στην πολιτική και να καταλάβει κάποιο από τα ανώτατα αξιώματα.

Η ισονομία ήταν πλήρης και η ελευθερία των πολιτών περιοριζόταν μόνο από τους νόμους τους οποίους οι ίδιοι είχαν ψηφίσει. Με αυτό τον τρόπο η αθηναϊκή δημοκρατία γίνεται άμεση. Ο κάθε πολίτης έχει δικαίωμα να συμμετέχει, να συμφωνεί ή να διαφωνεί, να εκλέγει και να εκλέγεται. Θα πρέπει, όμως, να λάβουμε υπόψη ότι ο πληθυσμός των Αθηνών κατά την περίοδο της μεγάλης ακμής, ήταν περίπου 400.000 άτομα. Από αυτά, οι 100.000 ήταν μέτοικοι, οι 100.000 δούλοι, 160.000 γυναίκες και παιδιά και μόνο 40.000 οι Αθηναίοι πολίτες.

Η αθηναϊκή δημοκρατία στηριζόταν σε τρεις σημαντικές αρχές: την ισονομία, την ισοτιμία, και την ισηγορία. Η βάση αυτής της πολιτικής ισότητας και κατ' επέκταση της ίδιας της αθηναϊκής δημοκρατίας ήταν η κυριαρχία του δήμου, η οποία εκφραζόταν κυρίως δια μέσου των συνελεύσεων της Εκκλησίας του Δήμου και της Βουλής, των δικαστηρίων και των αρχόντων. Κάθε πολίτης έχει δικαίωμα να διοικεί, να αποφασίζει και να δικάζει. Αυτά είναι τα τρία στοιχεία, που δηλώνουν τα πλήρη πολιτικά δικαιώματα.

Αν και η πολιτική συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα ήταν υπόθεση μερικών χιλιάδων ανδρών και, παρ' όλο που ο αθηναϊκός δήμος αποτελούσε μια μειοψηφία του πληθυσμού της Αθήνας, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι η αθηναϊκή δημοκρατία υπήρξε μια άμεση δημοκρατία. Η καθιέρωση της κλήρωσης, αντί της εκλογής στα περισσότερα αξιώματα, κάνει τους πολίτες να αισθάνονται ότι δεν είναι μόνο ίσοι μεταξύ τους αλλά έχουν και ίσες ευκαιρίες συμμετοχής στα κοινά και να συνειδητοποιήσουν τον διπλό τους ρόλο στο πολιτικό σύστημα: να κυβερνούν, αλλά και να κυβερνώνται, να ελέγχουν, αλλά και να ελέγχονται.

Για την έννοια και το περιεχόμενο του δημοκρατικού ιδεώδους, έχει παραμείνει μνημειώδης ο λόγος που εκφώνησε στην κηδεία των πρώτων νεκρών, ένα χρόνο μετά την κήρυξη του Πελοποννησιακού Πολέμου που άρχισε το 431 π.Χ. Ο λόγος του, διασώθηκε από τον Θουκυδίδη και έμεινε γνωστός ως «Περικλέους Επιτάφιος», ένα λαμπρό μνημείο ιδεών αλλά και γλωσσικής δεινότητας. Στην αρχή του λόγου του, ο Περικλής αναφέρεται στο δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας και στις αρχές, από τις οποίες εμπνεόμενοι οι Αθηναίοι, έφθασαν στην ακμή τους. Παρατίθενται μερικά αποσπάσματα:

«Ζώμεν τώντι υπό πολίτευμα, το οποίον δεν επιζητεί να αντιγράψει τους νόμους των άλλων, αλλ' είμεθα ημείς μάλλον υπόδειγμα εις τους άλλους, παρά μιμηταί αυτών. Και καλείται μεν το πολίτευμά μας δημοκρατία, λόγω του ότι η κυβέρνησις του κράτους ευρίσκεται όχι εις χείρας των ολίγων, αλλά των πολλών [...] έκαστος πολίτης προτιμάται εις τα δημόσια αξιώματα, όχι διότι ανήκει εις ορισμένη κοινωνικήν τάξιν, αλλά δια την προσωπικήν του αξίαν, εφόσον διακρίνεται εις κάποιον κλάδον. Ούτε, εξ άλλου, εκείνος που είναι πτωχός ημπορεί όμως να προσφέρει εις την πόλιν,

ευρίσκει εμπόδιον εις τούτο, ένεκα της κοινωνικής του αφανείας [...] Χάρις εις το μεγαλείον της πόλεώς μας, εξ άλλου, τα πάντα εισρέουν εις αυτήν από όλα τα μέρη του κόσμου, και συμβαίνει τοιουτοτρόπως ν' απολαμβάνωμεν τ' αγαθά των άλλων ανθρώπων [...] έχομεν τας πύλας της πόλεώς μας ανοικτάς εις όλους, και ουδέποτε δια ξενηλασίας εμποδίζομεν κανένα να μάθη ή ίδη κάτι τι, εκ φόβου μήπως, εάν δεν το κρύψωμεν, το ίδη κανείς από τους εχθρούς μας και ωφεληθή [...] Είμεθα ερασταί του ωραίου, αλλά και φίλοι, συγχρόνως, της απλότητος και καλλιεργούμεν το πνεύμα μας χωρίς θυσίαν του ανδρισμού μας (Φιλοκαλούμεν τε γαρ μετ' ευτελείας και φιλοσοφούμεν άνευ μαλακίας) [...] Εις την πόλιν μας, άλλωστε, εκείνοι που επιμελούνται τας προσωπικάς των υποθέσεις δεν αμελούν δια τούτο τας δημοσίας [...] όλοι εννοούν επαρκώς τα πολιτικά πράγματα. Διότι μόνο ημείς εκείνον που δεν μετέχει εις αυτά θεωρούμεν όχι φιλήσυχον, αλλ' άχρηστον πολίτην (μόνοι γαρ τον τε μηδέν των δε μετέχοντα ουκ απράγμονα, αλλ' αχρείον νομίζομεν)»¹¹⁶

Στη συνέχεια, ο Περικλής αναφέρθηκε στους τιμώμενους νεκρούς οι οποίοι κατά την ώρα του κινδύνου οδηγούνταν από υψηλό αίσθημα τιμής προς την πατρίδα «και προσέφεραν την ζωήν των ως τον ενδοξότερον υπέρ αυτής έρανον. Καθόσον, θυσιάζοντες την ζωήν των δια το κοινόν καλόν, εκέρδιζαν υπέρ εαυτών τον αθάνατον έπαινον, και τάφον επισημότατον [...] εις τον οποίον η δόξα των επίζη αείμνηστος, πανηγυριζομένη είτε δια λόγων, είτε δια τελετών εις κάθε ευκαιρίαν. Διότι των επιφανών ανδρών τάφος είναι όλη η γη (ανδρών γαρ επιφανών πάσα γη τάφος), και δεν διαμνημονεύονται αυτοί μόνον εις την ιδικήν των πατρίδα δι' επιτυμβίων στηλών και επιγραφών, αλλά και εις την ξένην διατηρείται άγραφος η μνήμη των, χαραγμένη εις το πνεύμα εκάστου μάλλον παρά εις υλικά μνημεία».¹¹⁷

¹¹⁶ Θουκυδίδου, *Ιστορίαι*, Β', 37-40, κατά μετάφραση Ελευθερίου Βενιζέλου.

¹¹⁷ Ο.π., Β', 43, κατά μετάφραση Ελευθερίου Βενιζέλου.

2. Το πολίτευμα της Αθήνας

Τα πολιτειακά όργανα μέσω των οποίων επιτυγχάνεται αυτή η λαϊκή κυριαρχία και πάνω στα οποία στηρίχθηκε η δημοκρατία είναι βασικά τέσσερα: η Εκκλησία του Δήμου, η Βουλή των Πεντακοσίων, η Ηλιαία, και οι 10 Στρατηγοί.

(1) Η Εκκλησία του Δήμου

Η Εκκλησία του Δήμου είναι το κυρίαρχο σώμα της αθηναϊκής δημοκρατίας. Σ' αυτήν έπαιρναν μέρος όλοι οι Αθηναίοι πολίτες που είχαν συμπληρώσει το εικοστό έτος της ηλικίας τους. Συνέρχονταν στην Πνύκα, με την ανατολή του ήλιου, τέσσερις φορές σε κάθε πρυτανεία, δηλαδή τριάντα έξι φορές το χρόνο.

Η Εκκλησία του Δήμου έχει απεριόριστες εξουσίες: Μεταξύ άλλων, ψηφίζει τους νέους νόμους, εκλέγει τους αιρετούς άρχοντες, ασκεί τον έλεγχο της διοίκησης, αποφασίζει για την πολιτογράφηση μετοίκων ή δούλων, επιβάλλει την ποινή της εξορίας και της δήμευσης της περιουσίας, έχει τον κύριο λόγο στα θέματα εξωτερικής πολιτικής αλλά και στα στρατιωτικά ζητήματα (σύναψη συμμαχιών, κήρυξη πολέμου, εκλογή Στρατηγών).

(2) Η Βουλή των Πεντακοσίων

Τα μέλη της Βουλής των Πεντακοσίων εκλέγονταν από τους πολίτες που είχαν συμπληρώσει την ηλικία των 30 ετών. Κάθε χρόνο, κληρώνονταν από τους δήμους καθεμιάς από τις δέκα φυλές, 50 πολίτες ως βουλευτές, άρα 500 συνολικά βουλευτές από όλες τις φυλές, που ασκούν το βουλευτικό αξίωμα για 36 ημέρες, κατά τις οποίες άρχουν οι 50 βουλευτές μιας φυλής. Οι 50 βουλευτές της φυλής, στις 36 ημέρες της αρχής τους, ονομάζονται πρυτάνεις και η φυλή τους πρυτανεύουσα, ο δε επικεφαλής τους, επιστάτης των πρυτάνεων. Τα καθήκοντά της είναι εκτελεστικά, φροντίζει δηλαδή για την εκτέλεση των αποφάσεων της Εκκλησίας του Δήμου και νομοθετικά, καταρτίζει τα «προβουλεύματα» δηλαδή τα θέματα που θα τεθούν για συζήτηση στην Εκκλησία του Δήμου. Συνερχόταν καθημερινά, εκτός από τις γιορτές, ενώ, αν υπήρχε ανάγκη, συνεδρίαζε και εκτάκτως.

(3) Το λαϊκό δικαστήριο της Ηλιαίας

Η Ηλιαία ήταν ένα λαϊκό δικαστήριο το οποίο απαρτιζόταν από 5000 τακτικά μέλη και 1000 αναπληρωματικά. Κάθε χρόνο, από κάθε φυλή επιλέγονταν με κλήρο 500 τακτικά μέλη και 100 αναπληρωματικά. Με νέα κλήρωση, η Ηλιαία χωριζόταν σε 10 τμήματα των 600 δικαστών, κατά τρόπο ώστε οι πολίτες των δέκα φυλών να αντιπροσωπεύονται εξ ίσου σε κάθε τμήμα. Μέλος της, μπορούσε να γίνει κάθε πολίτης που είχε συμπληρώσει το 30ό έτος της ηλικίας του και δεν εκκρεμούσε εναντίον του κατηγορία.

(4) Οι Δέκα Στρατηγοί

Η στρατηγία, επειδή προϋπέθετε ειδικές γνώσεις και πείρα στα πολεμικά και, αργότερα, και στα πολιτικά πράγματα, ήταν ένα από τα ελάχιστα αιρετά αξιώματα. Οι δέκα στρατηγοί εκλέγονται από την Εκκλησία του Δήμου, ένας από κάθε φυλή, με ετήσια θητεία. Δικαίωμα εκλογής είχαν όλοι οι άνω των 30 ετών Αθηναίοι. Στην αρχή, κάθε φυλή έβγαζε ένα στρατηγό, όμως, λόγω των ιδιαιτέρων ικανοτήτων που απαιτούσε η στρατηγία, δόθηκε η δυνατότητα επανεκλογής. Κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας, τα καθήκοντα καθενός προσδιορίζονταν με κλήρο και άλλαζε καθημερινά ο αρχιστράτηγος. Μόνο η Εκκλησία του Δήμου είχε το δικαίωμα να αναθέσει σε έναν συγκεκριμένο στρατηγό το γενικό πρόσταγμα στις επιχειρήσεις μιας εκστρατείας. Οι στρατηγοί, επιστρέφοντας από την εκστρατεία ή στο τέλος της θητείας τους, έδιναν λόγο των πράξεών τους, όπως και όλοι οι άλλοι άρχοντες.

IV. ΤΟ ΤΕΛΟΣ

1. Η Μακεδονική Αυτοκρατορία. Ο ελληνοιστικός πολιτισμός

Σταθμός στην ιστορία της αρχαίας Ελλάδας υπήρξε η υπαγωγή των ελληνικών πόλεων υπό την κυριαρχία της Μακεδονικής Αυτοκρατορίας την οποία ίδρυσε ο Φίλιππος και γιγάντωσε ο γιος του Αλέξανδρος.

Με τις νίκες του, που διαδεχόταν η μια την άλλη, ο Αλέξανδρος κατόρθωσε να ιδρύσει μια τεράστια αχανή αυτοκρατορία, που δεν

υπήρξε παρόμοιά της στο παρελθόν. Ο Αλέξανδρος, προσπαθώντας να οργανώσει την αχανή του αυτοκρατορία, επιδίωξε, πρώτα, να κερδίσει την εμπιστοσύνη των νέων υπηκόων του. Φόρεσε το στέμμα και το χιτώνα Πέρση μονάρχη. Παντρεύτηκε, όπως οι βασιλιάδες της Ανατολής, αρκετές γυναίκες, μεταξύ των οποίων και την κόρη του Δαρείου και έδωσε σε αρκετούς αξιωματούχους του γυναίκες από την Περσία και τη Βαβυλώνα, για να επισφραγιστεί, έτσι, ο «γάμος της Ανατολής με τη Δύση». Δεν ήθελε οι χώρες που κυριεύε να τον βλέπουν σαν ξένο κατακτητή. Στόχος του ήταν να συγχωνεύσει τη σοφία και τον πλούτο της Ανατολής με τη ζωτικότητα των Ελλήνων, για να δημιουργηθεί ένας εντελώς καινούργιος κόσμος. Ο Αλέξανδρος δεν πρόλαβε να εδραιώσει την αυτοκρατορία του, όπως σχεδίαζε. Πέθανε στη Βαβυλώνα, έπειτα από υψηλό πυρετό, το 323 π.Χ.

Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου, η αχανής αυτοκρατορία του κατακερματίστηκε. Μετά από μακροχρόνιους πολέμους μεταξύ των στρατηγών του, που διεκδικούσαν τη διαδοχή του, ένας από τους στρατηγούς του, ο Σέλευκος, πήρε το μεγαλύτερο μέρος της παλαιάς Περσικής Αυτοκρατορίας από τον Ινδό ποταμό μέχρι την Έφεσο. Ένας άλλος, ο Πτολεμαίος, πήρε την Αίγυπτο, ενώ ο Αντίοχος την Μακεδονία. Η υπόλοιπη αυτοκρατορία παρέμεινε ασταθής και υπό τον έλεγχο μιας σειράς τοπικών τυχοδιωκτών.

Η πνευματική δραστηριότητα, στην οποία η Αθήνα κατείχε τα σκήπτρα για πολλούς αιώνες, πέρασε, μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου, στην Αλεξάνδρεια, τη νέα εμπορική πόλη που είχε ιδρύσει ο Μακεδόνας κατακτητής. Στην πόλη αυτή, ο Πτολεμαίος έγινε φαραώ, με μια Αυλή που μιλούσε ελληνικά. Ο Πτολεμαίος ίδρυσε στην Αλεξάνδρεια το Μουσείο και το αφιέρωσε στην υπηρεσία των Μουσών. Για δυο ή τρεις αιώνες οι επιστήμες, που άνθησαν στην Αλεξάνδρεια, αποτέλεσαν σταθμό στην πρόοδο της ανθρωπότητας. Ο Ευκλείδης με τη γεωμετρία του, ο Ερατοσθένης που μέτρησε τις διαστάσεις της γης, ο Απολλώνιος που έγραψε μελέτες για τις κωνικές τομές και ο Ήρων που επινόησε την πρώτη ατμομηχανή είναι από τα λαμπρότερα πνευματικά αστέρια της εποχής των Πτολεμαίων. Σχεδόν επί μια γενεά, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Πτολεμαίου Α΄ και του Πτολεμαίου Β΄, υπήρξε μια πρωτοφανής αναλαμπή γνώσεων και ανακαλύψεων. Ο Πτολεμαίος Α΄ ίδρυσε τη μεγάλη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας.

Η Αλεξάνδρεια δεν ήταν το μόνο κέντρο της ελληνικής πνευματικής δραστηριότητας στον τρίτο αιώνα π.Χ. Υπήρχαν πολλές άλλες πόλεις, που παρουσίαζαν λαμπρή πνευματική άνθηση μέσα στην αποσύνθεση της διαμελισμένης αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου. Μεταξύ αυτών, ήταν οι Συρακούσες στη Σικελία, όπου η σκέψη και η επιστήμη προόδευσαν για δυο αιώνες, και η Πέργαμος στη Μικρά Ασία, με τη δεύτερη μεγάλη βιβλιοθήκη.

Όμως, ο λαμπρός αυτός πολιτισμός έγινε ο στόχος μιας νέας εισβολής από τον βορρά. Στον ορίζοντα του αρχαίου κόσμου παρουσιάζεται μια νέα δύναμη, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, για να καθυποτάξει τα τεμαχισμένα κράτη το ένα μετά το άλλο και να τα συνενώσει εκ νέου σε μια νέα, ανθεκτικότερη και διαρκέστερη αυτοκρατορία.

2. Ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός

Η κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους, δεν σήμανε και το αυτόματο τέλος του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και, πιο συγκεκριμένα, του ελληνιστικού πολιτισμού. Σύμφωνα με τα λόγια του Οράτιου, «Graecia capta ferum victorem cepit» (η υπόδουλη Ελλάδα υποδούλωσε τους αγροίκους κατακτητές της). Ήταν αρκετά τα στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού που επιβίωσαν, ώστε η Ελλάδα να αναγνωρίζεται σταθερά ως «η μητέρα της Ευρώπης», η «αφετηρία της Δύσης», αν όχι η μοναδική πηγή από την οποία αναδύθηκε η Ευρώπη.¹¹⁸

Η συνεισφορά της Ελλάδας, ώστε να αναπτυχθεί ο πολιτισμός που ονομάζουμε «ελληνορωμαϊκό» ήταν μεγάλη. Όσον αφορά στη θρησκεία, οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν το Δωδεκάθεο, μετονομάζοντας τον Δία σε Jupiter, την Ήρα σε Juno, τον Άρη σε Mars, την Αφροδίτη σε Venus. Προσεταιρίστηκαν την ελληνική ηθική φιλοσοφία σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο Στωικισμός να φαίνεται ότι προσιδίαζε περισσότερο στη Ρώμη παρά στην Αθήνα. Στη λογοτεχνία, οι Λατίνοι συγγραφείς χρησιμοποιούσαν συνειδητά ως πρότυπα τους Έλληνες. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να υποθέσουμε ότι

¹¹⁸ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, σσ. 167, 181.

η Ρώμη ήταν ένας ήσσονος σημασίας εταίρος σ' αυτόν τον πολιτισμό.

Σήμερα, είναι γενικά αποδεκτό από τους ιστορικούς ότι ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός έθεσε ένα μεγάλο μέρος των θεμελίων πάνω στα οποία οικοδομήθηκε ο δυτικός πολιτισμός.

B. Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

I. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

1. Δημοκρατική περίοδος. Καρχηδονιακοί Πόλεμοι

Όταν διαλύθηκε η αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, οι Ρωμαίοι ήταν ήδη ένας αξιοσημείωτος λαός ανάμεσα στον κόσμο, που απλωνόταν ανατολικά της Ιταλίας.

Η ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας αρχίζει με την ίδρυση της «αιώνιας πόλης», της Ρώμης, το 753 π.Χ. και τελειώνει με την κατάρρευση του δυτικού τμήματός της περί το 493 μ.Χ. με πρωτεύουσα τη Ρώμη ή, σύμφωνα με αρκετούς ιστορικούς, το 1453 μ.Χ., όταν κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς το ανατολικό τμήμα της, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη.

Αρχικά, το πολίτευμα στο Ρωμαϊκό κράτος ήταν δημοκρατικό. Στη διάρκεια της Ρωμαϊκής δημοκρατίας, σημειώθηκε μια αξιόλογη οικονομική μεγέθυνση. Το κράτος περιλάμβανε ένα δίκτυο πόλεων-λιμανιών, το οποίο εκτεινόταν από την Αθήνα, την Αντιόχεια και την Αλεξάνδρεια στα ανατολικά, μέχρι το Λονδίνο στα δυτικά, διαμέσου της Ρώμης και της Καρχηδόνας. Καθώς επεκτεινόταν η ρωμαϊκή επικράτεια, εξαπλωνόταν το εμπόριο και η ναυσιπλοΐα. Η επέκταση της Ρώμης σε όλη τη Μεσόγειο είχε, ως αποτέλεσμα, την εισροή πλούτου.

Κατά την περίοδο αυτή, έλαβαν χώρα οι μακροχρόνιοι Καρχηδονιακοί Πόλεμοι, που θεωρούνται σταθμός στην ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Ο Πρώτος Καρχηδονιακός Πόλεμος άρχισε το 264 π.Χ., με αφορμή τους πειρατές της Μεσσήνης, αλλά, σύντομα, εξελίχτηκε σε πόλεμο για κατοχή ολόκληρης της Σικελίας. Οι Καρχηδόνιοι νικήθηκαν και υποχρεώθηκαν να ζητήσουν ειρήνη. Ολόκληρη η Σικελία, εκτός από τις κτήσεις του Ιέρωνα, του βασιλιά των Συρακουσών, παραχωρήθηκε στους Ρωμαίους.

Είκοσι δύο χρόνια διατηρήθηκε η ειρήνη μεταξύ της Ρώμης και της Καρχηδόνας. Το 218 π.Χ., οι Καρχηδόνιοι, με επικεφαλής το νεαρό στρατηγό Αννίβα, παραβίασαν την υποχρέωσή τους να μην

περάσουν τον ποταμό Έβρο, που όριζε τις κτήσεις τους στην Ισπανία. Ο Αννίβας προέλασε με τα στρατεύματά του δια μέσου της Ισπανίας. Πέρασε τις Άλπεις, εισέβαλε στην Ιταλία, διέγειρε τους Γαλάτες εναντίον των Ρωμαίων και επί δεκαπέντε χρόνια πολέμησε εναντίον τους. Αυτός ήταν ο Δεύτερος Καρχηδονιακός Πόλεμος, που, κατάληξε σε νίκη των Ρωμαίων το 202 π.Χ. Η Καρχηδόνα υποτάχτηκε, εγκατάλειψε τις κτήσεις της στην Ισπανία, παρέδωσε τον πολεμικό της στόλο στη Ρώμη, πλήρωσε κολοσσιαίες πολεμικές αποζημιώσεις και συμφώνησε να παραδώσει τον Αννίβα στο εκδικητικό μένος των Ρωμαίων. Ο Αννίβας δραπέτευσε και διέφυγε στην Ασία. Όταν, αργότερα, βρέθηκε μπροστά στην απειλή να πέσει στα χέρια των εχθρών του, αυτοκτόνησε με δηλητήριο.

Επί πενήντα έξι χρόνια η Ρώμη και η υποταγμένη Καρχηδόνα έζησαν ειρηνικά. Η Ρώμη εξάπλωσε την αυτοκρατορία της στη διαιρεμένη και αναστατωμένη Ελλάδα και στη Μικρά Ασία. Στο μεταξύ, η υποδουλωμένη Καρχηδόνα άρχισε να επανακτά κάτι από την παλιά της ευρωστία. Η ανάρρωσή της, αναθέρμανε το μίσος και την καχυποψία των Ρωμαίων, οι οποίοι κήρυξαν εκ νέου πόλεμο εναντίον της το 149 π.Χ. Η Καρχηδόνα πρόβαλε σθεναρή αντίσταση, άντεξε σε μακροχρόνια πολιορκία, αλλά, τελικά, καταλήφθηκε το 146 π.Χ. Αυτό ήταν το τέλος του Τρίτου Καρχηδονιακού Πολέμου και το τέλος της Καρχηδόνας.

2. Αυτοκρατορική περίοδος

Ο Ιούλιος Καίσαρ (100-44 π.Χ.) έδωσε τη χαριστική βολή στους πολιτικούς θεσμούς, που συγκροτούσαν τον πυρήνα της Ρωμαϊκής δημοκρατίας. Ο Ιούλιος Καίσαρ διοικούσε, ως ανθύπατος, στην Πέραν και Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία. Δεν είχε τη φήμη έντιμου ανδρός. Η περίφημη φράση του Κικέρωνα «Ω καιροί! Ω ήθη!» σ' αυτόν αφορούσε. Το 49 π.Χ., διάβηκε, με τη λεγεώνα του, τον Ρουβικώνα, τον ποταμό που χώριζε την επικράτειά που διοικούσε, από την Ιταλία, για να βαδίσει εναντίον της Ρώμης και να την κατακτήσει. Ήταν τότε, που εκστόμισε τη γνωστή φράση «ο κύβος ερρίφθη».

Το 48 π.Χ., ο Ιούλιος Καίσαρας, αφού κυρίευσε τη Ρώμη, νίκησε τον αντίπαλό του Πομπήιο και γίνεται ο μοναδικός άρχοντάς της. Μετά την ήττα του Πομπηίου, ο Ιούλιος Καίσαρας περνά στην

Αίγυπτο και ερωτεύεται την Κλεοπάτρα, την τελευταία βασίλισσα των Πτολεμαίων. Ο Ιούλιος Καίσαρας γύρισε στη Ρώμη επηρεασμένος από την αιγυπτιακή ιδέα του βασιλιά-θεού. Τότε, τοποθετήθηκε μέσα στο ναό ο ανδριάντας του με την επιγραφή: «Στον αήττητο θεό».¹¹⁹ Ο Ιούλιος Καίσαρας δολοφονήθηκε από το φίλο του Βρούτο μέσα στη Σύγκλητο.

Στη συνέχεια, ένας νέος εμφύλιος πόλεμος ξέσπασε ανάμεσα στους εχθρούς του Καίσαρα και τους οπαδούς του, που κατέληξε στην επικράτηση των τελευταίων, στους οποίους σημαντικότεροι ήταν ο Μάρκος Αντώνιος και ο Οκταβιανός, τον οποίο ο Καίσαρας είχε υιοθετήσει. Ακολούθησε σύγκρουση μεταξύ αυτών των δυο. Το 31 π.Χ. διαδραματίστηκε η ναυμαχία του Ακτίου, με πρωταγωνιστές τον Μάρκο Αντώνιο, που είχε σύμμαχο την Κλεοπάτρα, και τον Οκταβιανό, που κατέληξε σε νίκη του τελευταίου. Ο Οκταβιανός, μετά τη νίκη του στη ναυμαχία του Ακτίου, κυβέρνησε μόνος τη Ρώμη, επονομαζόμενος ως Αύγουστος Καίσαρας, για τα επόμενα σαρανταπέντε χρόνια. Ο Αύγουστος εγκαθίδρυσε την πρώιμη αυτοκρατορία ή, καλύτερα, μια ηγεμονία. Ο ίδιος ανακηρύχθηκε *imperator* (ανώτατος αρχηγός). Η δημοκρατία δεν αποκαταστάθηκε ποτέ.¹²⁰

Ο όρος «αυτοκρατορία» μπορεί να μην προσιδιάζει στο καθεστώς που επέβαλε ο Αύγουστος. Κατόρθωσε να εξασφαλίσει αδιάλειπτη εξουσία για τον ίδιο και τους διαδόχους του, όχι καταργώντας τους θεσμούς της δημοκρατίας, αλλά συγκεντρώνοντας στα χέρια του όλα τα αξιώματα που ήλεγχαν αυτούς τους θεσμούς.¹²¹ Ο Αύγουστος ενίσχυσε την αριστοκρατία σε βάρος των απλών Ρωμαίων πολιτών, με αποτέλεσμα να αυξηθούν οι ανισότητες.

3. Η παρακμή

Η μετάβαση από τη δημοκρατία στην ηγεμονία και, στη συνέχεια, στην αυτοκρατορία, φύτεψε τους σπόρους για την παρακμή της

¹¹⁹ H. G. Wells, *Σύντομη Παγκόσμια Ιστορία*, Τόμος Α, σ. 158.

¹²⁰ Daron Acemoglu, James A. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη*, σ. 182.

¹²¹ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Α', σ. 217.

Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Μέχρι τα μέσα του τρίτου μ.Χ. αιώνα η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία παρουσίαζε όλα τα συμπτώματα μιας εσωτερικής φθοροποιού ασθένειας. Είναι αρκετά δύσκολη η απόπειρα να οριστεί, με ακρίβεια, ο χρόνος της παρακμής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Η πολιτική παρακμή ήταν εμφανής λόγω της ανυπαρξίας σύμπνοιας και ομόνοιας στο κέντρο και αταξίας στην περιφέρεια.

Οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες δεν βασιζόνταν στις λεγεώνες των πολιτών-στρατιωτών, αλλά στους Πραιτοριανούς, το επίλεκτο σώμα των επαγγελματιών στρατιωτών που συγκρότησε ο Αύγουστος. Πολύ σύντομα οι Πραιτοριανοί εξελίχθηκαν σε μια ανεξάρτητη και ανεξέλεγκτη δύναμη, που συνέβαλλε αποφασιστικά στους εμφυλίους πολέμους και στις εκθρονίσεις αυτοκρατόρων, που επακολούθησαν.

Κατά το διάστημα των ενενήντα χρόνων από το 180 μ.Χ., ογδόντα βραχύβιοι αυτοκράτορες κατέλαβαν τον θρόνο, οι περισσότεροι με σφετερισμό. Οι εμφύλιοι πόλεμοι ήταν ένα συνηθισμένο φαινόμενο και κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Από το θάνατο του Μάρκου Αυρήλιου το 180 μ.Χ., μέχρι την κατάρρευση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας το 476 μ.Χ., δεν υπήρξε ούτε μια δεκαετία που, στη διάρκειά της, να μην είχε διεξαχθεί ένας πόλεμος ή ένα πραξικόπημα. Ελάχιστοι αυτοκράτορες πέθαναν από φυσικά αίτια ή σε μάχες. Οι περισσότεροι δολοφονήθηκαν είτε από σφετεριστές είτε από τα δικά τους στρατεύματα.¹²² Ο κατάλογος των πρώτων αυτοκρατόρων είναι γεμάτος από διεφθαρμένους. Διακρίνονται τα ονόματα του Τιβέριου (β.14-37 μ.Χ.), υιοθετημένου γιου του Αυγούστου, του Καλιγούλα (β.47-41 μ.Χ.) και του Νέρωνα (β.54-68 μ.Χ.). Όμως, θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφέραμε αξιόλογους αυτοκράτορες που ακολούθησαν όπως ο Τραϊανός (β.98-117 μ.Χ.), ο Αδριανός (β.117-138 μ.Χ.), ο

¹²² Πολύμνια Αθανασιάδη-Fowden, *Από τη Ρωμαϊκή στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (324-642), Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνών*, Τόμος Ζ', σ. 184.

Αντωνίνος (β.138-161μ.Χ) και ο Μάρκος Αυρήλιος (β.161-180 μ.Χ.).¹²³

Άλλος λόγος που συνέβαλε στην παρακμή ήταν η προώθηση των βαρβαρικών λαών προς τα ευρωπαϊκά εδάφη της Αυτοκρατορίας. Σε όλη τη διάρκεια του τρίτου μ.Χ. αιώνα, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, παρακμάζοντας κοινωνικά και ηθικά, βρέθηκε αντιμέτωπη με την εισβολή βαρβαρικών φυλών, μερικές από τις οποίες δεν αρκέστηκαν σε επιδρομές και λεηλασίες, αλλά και σε μόνιμη εγκατάσταση στις περιοχές που εισέβαλλαν, προκαλώντας, σταδιακά, μια τρομακτική αλλαγή του δημογραφικού χαρακτήρα της ρωμαϊκής εδαφικής επικράτειας. Τούτο, όπως θα αναφερθεί πιο κάτω, οδήγησε στη μετάβαση της κυριαρχίας του ρωμαϊκού κράτους σε μια πληθώρα κρατών, τα οποία διοικούσαν Φράγκοι, Βησιγότθοι, Οστρογότθοι, Βάνδαλοι, Βουργουνδοί κ.ά. Οι αυτοκράτορες της περιόδου αυτής, είχαν μετατραπεί σε πολεμικούς μονάρχες και η πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας άλλαζε ανάλογα με τις στρατιωτικές ανάγκες. Άλλοτε το στρατιωτικό επιτελείο μεταφερόταν στο Μιλάνο, άλλοτε στην περιοχή που είναι σήμερα η Σερβία και άλλοτε στη Νικομήδεια της Μικράς Ασίας.

Οι Κέλτες, που ήταν οι πρώτοι Ινδοευρωπαίοι οι οποίοι προωθήθηκαν στη βόρεια ευρωπαϊκή πεδιάδα, στράφηκαν δυτικά κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων. Επιτέθηκαν στη Ρώμη το 390 π.Χ. Μερικοί Κέλτες εγκαταστάθηκαν με τη βία στη βόρεια Ιταλία, όπου δημιούργησαν την Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία. Επίσης, κατάλαβαν το σύνολο της περιοχής δυτικά και βορειοδυτικά των Άλπεων, δημιουργώντας την Πέραν των Άλπεων Γαλατία, Επίσης, διέσχισαν τα Πυρηναία Όρη, δημιουργώντας, μεταξύ άλλων, τη Γαλικία και τη Ρηνανία. Ήδη, από τον όγδοο π.Χ. αιώνα, είχαν εισβάλει στα κοντινά «Βρετανικά», σήμερα, νησιά. Με το πέρασμα του χρόνου, οι Κέλτες κατατροπώθηκαν σε πολλά μέρη από τα λεγόμενα «γερμανικά φύλα», που αποτέλεσαν το επόμενο κύμα μαζικών μεταναστεύσεων. Έκτοτε, οι Κέλτες περιορίστηκαν στις μακρινές βορειοδυτικές περιοχές της Βρετανίας, την Ιρλανδία, τη δυτική Σκωτία, την Ουαλία και την

¹²³ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Α', σσ. 226-228.

Κορνουάλη. Τον τέταρτο μ.Χ. αιώνα Κέλτες μετανάστες από την Κορνουάλη ίδρυσαν τη Βρετάνη στη σημερινή Γαλλία.¹²⁴

Το κύριο πλήγμα στην Αυτοκρατορία επέφεραν τα λεγόμενα «γερμανικά φύλα». Τα γερμανικά φύλα μπορούν να διαιρεθούν σε τρεις γενικές ομάδες: Τη σκανδιναβική ομάδα, από την οποία προέκυψαν, αργότερα, οι δανικές, οι σουηδικές, οι νορβηγικές και οι ισλανδικές κοινότητες. Τη δυτικογερμανική ομάδα, με επίκεντρο τις ακτές της Βόρειας Θάλασσας, η οποία περιλαμβάνει τους Βαταυούς, τους Φριζίους, τους Φράγκους, τους Αλαμάνους, τους Γιούτες, τους Άγγλους και τους Σάξονες. Πρόκειται για τους κύριους προγόνους των μετέπειτα ολλανδικών, φλαμανδικών, αγγλικών και σκωτικών κοινοτήτων, καθώς και μέρους των γαλλικών κοινοτήτων. Την ανατολικογερμανική ομάδα, στα ανατολικά του ποταμού Έλβα, η οποία περιλαμβάνει τους Σουαβούς, τους Λομβαρδούς, τους Βανδάλους, τους Γεπίδες, τους Αλανούς και τους Γότθους. Οι λαοί αυτοί, ήταν οι κυρίως υπεύθυνοι για τη μεγάλη φυλετική κυκλοφοριακή συμφόρηση στα βόρεια της ευρωπαϊκής πεδιάδας και αποτέλεσαν τους βασικούς πρωταγωνιστές της κρίσης της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.¹²⁵

Οι Γότθοι μετανάστευσαν, αρχικά, στην περιοχή του Βόλγα της Ρωσίας, έπειτα στις ακτές της Κασπίας Θάλασσας και, τελικά, πήραν το δρόμο της πειρατείας. Το 247 μ.Χ. οι Γότθοι διέσχισαν το Δούναβη και νίκησαν και σκότωσαν τον αυτοκράτορα Δέκιο. Το 235 μ.Χ. ένας άλλος γερμανικός λαός, οι Φράγκοι, διέσπασαν τα σύνορα του Κάτω Ρήνου, ενώ οι Αλαμανοί ξεχύθηκαν στην Αλσατία. Στη Βόρεια Ουγγαρία υπήρχαν οι Βάνδαλοι. Στο μέρος που ήταν κάποτε η Δεκία, δηλαδή στη σημερινή Ρουμανία, υπήρχαν Βησιγότθοι ή Δυτικοί Γότθοι. Πιο πίσω, στη Νότια Ρωσία, κατοικούσαν οι Οστρογότθοι ή Ανατολικοί Γότθοι.

Το πρώτο μισό του πέμπτου αιώνα είδε ολόκληρη τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στην Ευρώπη να γίνεται λεία των στρατευμάτων των Βανδάλων. Στη συνέχεια, άρχισαν να κατεβαίνουν μέσα στον

¹²⁴ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Α', σ. 261.

¹²⁵ Ο.π., σσ. 262, 263.

κόσμο της Ευρώπης φυλές τρομερότερες από όλους τους Βανδάλους. Ήταν οι Μογγολικές φυλές. Η εμφάνιση του κατακτητικού λαού των Μογγόλων στην Ευρώπη μπορεί να σημειωθεί ως ένα σημαντικό στάδιο στην ανθρώπινη ιστορία.

Στο δεύτερο τέταρτο του πέμπτου αιώνα μ.Χ. αρχηγός ενός μογγολικού λαού, των Ούννων, ήταν ο Αττίλας. Η αυτοκρατορία του απλώθηκε από το Ρήνο ως την Κεντρική Ασία. Οι Ούννοι έκαναν επιδρομές, λεηλατούσαν, αλλά δεν καταστάλαζαν σ' ένα μέρος. Για μερικά χρόνια ο Αττίλας ερήμωνε και λεηλατούσε μέχρι τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος τον εξαγόραζε, πληρώνοντας φόρους υποτελείας. Το 451 ο Αττίλας έστρεψε την προσοχή του σε ό,τι είχε απομείνει από τη μισητή λατινόφωνη αυτοκρατορία και εισέβαλε στη Γαλατία. Σχεδόν όλες οι πόλεις της Βόρειας Γαλατίας καταστράφηκαν. Παρά το ότι ο Αττίλας ηττήθηκε σε μια μάχη από τις ενωμένες δυνάμεις των Φράγκων, των Γότθων και των αυτοκρατορικών δυνάμεων, η ήττα αυτή δεν εξάντλησε τις τεράστιες στρατιωτικές του δυνάμεις και τον επόμενο χρόνο εισέβαλε στην Ιταλία. Ο Αττίλας πέθανε ξαφνικά το 453 μ.Χ. Με το θάνατό του, οι πραγματικοί Ούννοι εξαφανίστηκαν από την ιστορία, αφομοιώθηκαν με τους γύρω από αυτούς πολυαριθμότερους αριόφωνους πληθυσμούς. Αλλά, οι μεγάλες αυτές επιδρομές των Ούννων, επέφεραν ένα σοβαρό πλήγμα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Μετά το θάνατο του Αττίλα και μέσα σε είκοσι χρόνια παρέλασαν στη Ρώμη δέκα διαφορετικοί αυτοκράτορες, που τους ανέβαζαν οι Γότθοι και άλλα μισθοφορικά στρατεύματα. Παράλληλα, στην Ασία τα ρωμαϊκά σύνορα κατέρρεαν κάτω υπό την πίεση μιας αναγεννημένης Περσίας. Η νέα αυτή Περσία των Σασσανιδών βασιλέων θα γίνει μια ρωμαλέα αυτοκρατορία, επικίνδυνη αντίπαλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στους επόμενους τρεις αιώνες.

Οι συνέπειες αυτών των ευρείας κλίμακας μεταναστεύσεων στην εθνοτική και γλωσσική διαμόρφωση της ευρωπαϊκής χερσονήσου ήταν σημαντικές. Σε αρκετές χώρες, οι μεταναστεύσεις άλλαξαν ριζικά την εθνοτική σύνθεση του πληθυσμού.

Στην παρακμή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας συνέβαλαν και οι ευρείες εξουσίες που απέκτησαν, προϊόντος του χρόνου, οι

επαρχίες. Κάθε επαρχία (provincial) είχε το δικό της νομοθετικό καθεστώς, που καθόριζε τις εξουσίες και τα προνόμιά της. Για τη διοίκηση κάθε επαρχίας, υπεύθυνος ήταν ένας διοικητής-ανθύπατος ή αντιπραίτορας- ο οποίος διοικούσε τον στρατό, συγκέντρωνε τους φόρους και, με έκδοση διαταγμάτων, εφάρμοζε τους νόμους. Η πολιτική ζωή της Αυτοκρατορίας μαστιζόταν από τις αντιπαλότητες των στρατιωτικών διοικητών των επαρχιών, πολλοί από τους οποίους έγιναν αυτοκράτορες. Παράλληλα, η σταδιακά αυξανόμενη οικονομική αυτοδυναμία των επαρχιών, οδήγησε στην οικονομική πίεση της Ρώμης, καθώς στερήθηκε σημαντικές πηγές πλούτου. Γενικά, η μεταφορά της εξουσίας και του πλούτου από το κέντρο στην περιφέρεια υπήρξε μια από τις σημαντικές αιτίες της ύστερης καταπόνησης της Αυτοκρατορίας.¹²⁶

Ένα άλλο σοβαρό πλήγμα που υπέστη η Αυτοκρατορία και συνέβαλε στη παρακμή της ήταν η πανούκλα. Από το 250 ως το 265 μ.Χ., η πανούκλα μάζιζε πολλές περιοχές. Κάποιο χρονικό σημείο πέθαιναν μόνο στη Ρώμη πέντε χιλιάδες άνθρωποι την ημέρα. Την πανούκλα ακολούθησε ο λιμός.¹²⁷

Ύστερα από τα πλήγματα αυτά, και, κυρίως, ύστερα από τη κατάκτηση του μέρους στο οποίο βρίσκονται, σήμερα, η Βοσνία και η Σερβία, που αποτελούσε τη γραμμή επικοινωνίας μεταξύ του δυτικού λατινόφωνου τμήματος της αυτοκρατορίας και του ανατολικού ελληνόφωνου τμήματος, η διάσπαση των δυο τμημάτων ήταν μια αναπόφευκτη συνέπεια. Από το 395 μ.Χ. δεν υπήρχαν δυο πρωτεύουσες στην Αυτοκρατορία, αλλά δυο κράτη. Η Δυτική Αυτοκρατορία, που περιλάμβανε την Ιταλία, τη Γαλατία, τη Βρετανία, την Ισπανία και τη Βόρεια Αφρική, όπου μιλούσαν τη λατινική, και η Ανατολική Αυτοκρατορία, στην οποία ανήκαν η Αίγυπτος, η Παλαιστίνη, η Μικρά Ασία και η Ελλάδα, όπου μιλούσαν η ελληνική. Και στα δυο κράτη η επίσημη θρησκεία ήταν ο χριστιανισμός.

¹²⁶ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Α', σ. 221.

¹²⁷ Ο.π., σ. 228.

Την εποχή που αρχίζει ο Μεσαίωνας, οι Οστρογότθοι, που ωρύτερα είχαν συνταχθεί με το στρατό των Ούννων, αφού πρώτα εγκαταστάθηκαν στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, μετακινήθηκαν προς τη Δύση, κατέλαβαν, με επικεφαλής το βασιλιά τους Θεοδώριχο, την Ιταλία. Το 493 μ.Χ. ο Θεοδώριχος, αφού κατάσφαξε τον Οδόακρο, αρχηγό των βαρβαρικών στρατευμάτων ο οποίος προηγουμένως εκθρόνισε κάποιο Παννονέα, που παρουσιαζόταν ως αυτοκράτορας κάτω από τον εντυπωσιακό όνομα Ρομήλος Αυγουστήλος, έγινε βασιλιάς της Ρώμης. Έτσι, εντελώς άδοξα, η Λατινο-Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε φτάσει στο τέλος της.¹²⁸

Κατά τη διάρκεια του έκτου αιώνα, το βασίλειο των Βησιγόθων, με πρωτεύουσα το Τολέδο, άκμαζε στην Ισπανία. Το βασίλειο των Οστρογόθων, το οποίο περιλάμβανε αρκετές παραδουνάβιες επαρχίες, καθώς και την Ιταλία, καταλήφθηκε από την τελευταία γερμανική φυλή που μετανάστευσε, τους Λομβαρδούς. Τον αιώνα που ακολούθησε τη διάλυση των Ούννων, οι Λομβαρδοί κυριαρχούσαν στους Γεπίδες και στους Αβάρους πέρα από τον Δούναβη. Το 568 μ.Χ. στράφηκαν βόρεια και εγκαθίδρυσαν μια νέα ηγεμονία, με επίκεντρο την Παβία.¹²⁹

II. Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία υπήρξε από πολλές απόψεις διαφορετική από όλες τις μεγάλες αυτοκρατορίες που είχαν επικρατήσει, ως τότε, στον κόσμο. Για μερικούς αιώνες, η Ρώμη δεν έπεσε στις ίδιες παγίδες που είχαν παγιδέψει τους Πέρσες και τους Έλληνες. Οι ηγεμόνες των Μήδων και των Περσών, όταν κατέκτησαν τη Βαβυλώνα, εκβαβυλωνίστηκαν μέσα σε μια γενεά. Φορτώθηκαν το σκήπτρο του βασιλιά των βασιλέων και ανέλαβαν να υπηρετήσουν τους ναούς, τα ιερατεία και τους θεούς της κατακτημένης χώρας. Ο Αλέξανδρος και οι διάδοχοί του, ακολούθησαν τον ίδιο δρόμο της αφομοίωσης. Ο Σελευκίδης μονάρχης είχε σχεδόν τις ίδιες

¹²⁸ H. G. Wells, *Σύντομη Παγκόσμια Ιστορία*, Τόμος Α, σελ. 195.

¹²⁹ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Α', σ. 274.

διοικητικές μεθόδους και την ίδια αυλή που είχε ο Ναβουχοδονόσορας. Οι Πτολεμαίοι έγιναν Φαραώ και είχαν αφομοιωθεί με τους Αιγυπτίους. Δεν συνέβη, όμως, το ίδιο με τους Ρωμαίους. Αυτοί, κυβερνούσαν στη δική τους πόλη και για αρκετούς αιώνες έμειναν προσηλωμένοι στους δικούς τους νόμους. Όπως έχει αναφερθεί, ο μόνος λαός που επηρέασε πνευματικά τους Ρωμαίους, πριν από το δεύτερο και τρίτο αιώνα μ.Χ., ήταν οι Έλληνες.

Στην αχανή έκταση, που έλεγχε η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ο πολιτισμός δεν ήταν ομοιόμορφος. Υπήρχαν μεγάλες τοπικές διαφορές, αντιθέσεις και ανισότητες. Στην Ελλάδα, τη Μικρά Ασία, την Αίγυπτο και, γενικότερα, στην εξελληνισμένη Ανατολή, η λατινική γλώσσα ποτέ δεν επικράτησε. Σε ορισμένα μέρη της Ισπανίας και της Βόρειας Αφρικής, η γλώσσα των Καρχηδονίων διατηρήθηκε για πολύ καιρό, παρά την καταστροφή της Καρχηδόνας. Η μητρική γλώσσα του Σεπτίμιου Σεβήρου, αυτοκράτορα των Ρωμαίων από το 193 μέχρι το 211 μ. Χ., ήταν τα καρχηδονιακά και τα λατινικά τα έμαθε αργότερα, σαν ξένη γλώσσα. Σε μέρη της Ευρώπης, όπως στην Ιβηρική Χερσόνησο, τη Γαλατία, τη Δεκία, όπου περίπου σήμερα βρίσκεται η Ρουμανία, και την Πανονία, τη σημερινή Ουγγαρία, νότια του Δούναβη, όπου δεν υπήρχαν μεγάλες πόλεις και ισχυρές πολιτιστικές παραδόσεις, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία τα κατάφερε να εκλατινίσει τους λαούς. Τα ρουμανικά, τα ιταλικά, τα γαλλικά, τα πορτογαλικά και τα ισπανικά είναι γλώσσες που προέρχονται από τα λατινικά. Η Βόρεια και η Δυτική Αφρική έγιναν επίσης λατινόφωνες χώρες. Η Αίγυπτος και η Ελλάδα, ποτέ δεν εκλατινίστηκαν.¹³⁰

Όμως, παρά τα πιο πάνω, το ρωμαϊκό κράτος, πριν αρχίσει να καταρρέει για τους λόγους που αναφέρθηκαν, το διέκρινε μια συνοχή, που δεν παρατηρείται σε κανένα άλλο αρχαίο πολιτισμό. Τα επί μέρους συστατικά στοιχεία της ρωμαϊκής επικράτειας συγκροτούνταν σε μια συμπαγή μονολιθική ολότητα. Η διοίκηση του διεπόταν από την Ραχ Romana (Ρωμαϊκή Ειρήνη), η οποία εγκαθιδρύθηκε από τον Ατλαντικό Ωκεανό ως τον Περσικό Κόλπο. Αν και δεν έπαψαν οι πολιτικές αναταραχές, ειδικά στη Ρώμη, οι

¹³⁰ H. G. Wells, *Σύντομη Παγκόσμια Ιστορία*, Τόμος Α, σσ. 165, 166.

επαρχίες διοικούνταν με σταθερότητα. Τούτο, βασικά, οφείλεται στον αυστηρό έλεγχο που ασκούσαν οι κρατούντες, επιβάλλοντας κοινούς τρόπους συμπεριφοράς, υπό την απειλή του φόβου και της τιμωρίας.

III. Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κατέρρευσε εξαιτίας εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων, που αναφέρθηκαν. Η ανάμνηση της, όμως, έμεινε ζωντανή για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η κληρονομιά που άφησε με τους νόμους και τους θεσμούς της είναι αναμφισβήτητη.

Η επικράτηση μιας γλώσσας και της ελληνορωμαϊκής κουλτούρας, εξασφάλισαν για μεγάλο χρονικό διάστημα συνθήκες ενότητας και ανάπτυξης σε σημαντικό τμήμα της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Σημαντική είναι η συνεισφορά της αρχαίας Ρώμης στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού στους τομείς του δικαίου, της αρχιτεκτονικής, της λογοτεχνίας και της ρητορικής.

Ιδιαίτερης αναφοράς χρήζει η συμβολή του ρωμαϊκού δικαίου στη διαμόρφωση των αρχών που διέπουν τα νομικά συστήματα των ευρωπαϊκών χωρών.

Το ρωμαϊκό δίκαιο διαμορφώθηκε αφού αποδέχθηκε στους κόλπους του πλείστους θεσμούς και βασικούς κανόνες των αρχαίων δικαίων των λαών με τους οποίους οι Ρωμαίοι ήλθαν σε επαφή, όπως του ελληνικού και του αιγυπτιακού. Το σπουδαιότερο νομοθέτημα, των Ρωμαίων είναι ο Δωδεκάδελτος στον οποίο έχουν κωδικοποιηθεί όλοι οι μέχρι τότε ισχύοντες κανόνες του δικαίου. Ο Δωδεκάδελτος επέζησε μέχρι του Ιουστινιανού. Η Ιουστινιάνειος νομοθεσία, καλούμενη Corpus Juris Civilli, αποτελείτο από τέσσερα μέρη: Τις Εισηγήσεις, τον Πανδέκτη, τον Κώδικα και τις Νεαρές.

Μεγίστη υπήρξε η επίδραση του ρωμαϊκού δικαίου στη διαμόρφωση των συγχρόνων δικαίων. Ενδεικτικά, αναφέρονται ο γαλλικός Αστικός Κώδικας του 1804, ο γερμανικός Αστικός Κώδικας του 1896 και ο ελβετικός Αστικός Κώδικας του 1912 ο οποίος, μεταφρασθείς αυτούσιος στην τουρκική, αποτέλεσε από το

1926 το ισχύον στην Τουρκία αστικό δίκαιο. Τέλος, αναφέρεται ο ελληνικός Αστικός Κώδικας του 1946.¹³¹

Η ρωμαϊκή αρχιτεκτονική ήταν, κατά κύριο λόγο, προσανατολισμένη προς τη λειτουργικότητα. Αν και συνεχίστηκε η ελληνική παράδοση της κατασκευής ιερών, οι Ρωμαίοι στράφηκαν προς την κατασκευή δρόμων και γεφυρών, στην πολεοδομία και στα κοσμικά λειτουργικά οικοδομήματα. Υπήρξαν δεξιοτέχνες στην κατασκευή αψίδων και θόλων, που αποτελούσαν τη βάση για γέφυρες και οροφές. Το Κολοσσαίο, που οικοδομήθηκε το 80 μ.Χ., αποτελεί ένα θαυμαστό δείγμα της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής. Τα τεράστια πλινθόκτιστα Λουτρά του Καρακάλλα ή Θέρμες των Αντωνιανών (217 μ.Χ.) αποτελούν μνημείο του ρωμαϊκού τρόπου ζωής.

Στη λογοτεχνία, οι πρώτοι συγγραφείς έγραφαν στα ελληνικά. Ένας από αυτούς, ήταν ο Λίβιος Ανδρόνικος, ο οποίος μετέφρασε τον Όμηρο στα Λατινικά, ήταν ένας μορφωμένος Έλληνας δούλος. Η σημαντική λατινική λογοτεχνία έκανε την εμφάνισή της κατά το δεύτερο ήμισυ του τρίτου π.Χ. αιώνα με τα θεατρικά έργα του Γναίου Ναίβιου, του Τίτου Μάκκιου Πλαύτου και του Πόπλιου Τερέντιου Άφρου, που υιοθέτησαν με έξοχο τρόπο στοιχεία από τις ελληνικές κωμωδίες και ανέδειξαν το θέατρο σε βασικό στοιχείο της ρωμαϊκής κουλτούρας.¹³² Στη συνέχεια, κάνουν την εμφάνισή τους τρεις ποιητές οι οποίοι με τα έργα τους κέρδισαν διεθνή αναγνώριση. Ο Βιργίλιος, ο Οράτιος και ο Οβίδιος. Μεταξύ των έργων του Βιργιλίου (70-19 π.Χ.) ξεχωρίζουν οι *Εκλογές*, που περιέχει βουκολικά ποιήματα και η *Αινειάδα*, ένα αλληγορικό έργο που καταγράφει τις περιπέτειες του Αινεία, ο οποίος κατόρθωσε να επιβιώσει από τον Τρωικό Πόλεμο. Ο Οράτιος (65-8 π.Χ.) υπήρξε ο συγγραφέας των έργων *Ωδές*, *Σάτιρες*, *Επωδοί*, *Επιστολές*. Από τα έργα του Οβιδίου ξεχωρίζουν οι *Μεταμορφώσεις*, ποιητική συλλογή

¹³¹ Γεώργιος Α. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, σ. 148.

¹³² Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, σ. 210.

στην οποία μεταπλάθονται διακόσιοι ελληνικοί και ρωμαϊκοί μύθοι και δοξασίες.¹³³

Η ρητορική τέχνη κατείχε σημαντική θέση στον ρωμαϊκό κόσμο, όπως συνέβη και στην Ελλάδα. Ο πιο σημαντικός ρήτορας ήταν ο Κικέρων (106-43 π.Χ. Οι θέσεις του για τη δικαιοσύνη και τη δημοκρατική διακυβέρνηση ήταν πρωτοποριακές. Υπήρξε μεγάλος θιασώτης του κράτους δικαίου. Κατά τον Κικέρωνα, «είμαστε δούλοι των νόμων, για να είμαστε ελεύθεροι»¹³⁴

¹³³ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, σσ. 212-214.

¹³⁴ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Εγχειρίδιο Κυπριακού Διοικητικού Δικαίου*, τρίτη έκδοση, σ. 193.

Γ. ΑΠΟ ΤΗ ΡΩΜΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Ι. Η ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

1. Ο Μέγας Κωνσταντίνος

Μετά την εκούσια παραίτηση του Διοκλητιανού, το 305 μ.Χ., τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία την κυβερνούσε μια τετραρχία την οποία απάρτιζαν οι Κωνσταντίνος, Γαλέριος, Σεβήρος και Μαξιμίνος Δάιας. Μετά το θάνατο του Κωνσταντίου, τα στρατεύματα της Βρετάνης ανακήρυξαν αυτοκράτορα το γιο του Κωνσταντίνο. Όμως, υπήρχαν και άλλοι διεκδικητές του θρόνου, που έφθασαν, σε κάποιο χρονικό σημείο, τους επτά. Τελικά, έμειναν μόνο δυο οι αντίπαλοι του Κωνσταντίνου. Ο Μαξέντιος και ο Λικίνιος. Ο τελευταίος, ήταν γαμβρός του Κωνσταντίνου, σύζυγος της αδελφής του. Το 312 μ.Χ. ο Κωνσταντίνος νίκησε τον Μαξέντιο στη μάχη της Μουλβίας γέφυρας της Ρώμης. Λέγεται πως την παραμονή της μάχης εναντίον του Μαξέντιου, ο Κωνσταντίνος είδε στον ύπνο του τον σταυρό και άκουσε τα λόγια «εν τούτω νικά». Το 324 μ.Χ. ο Κωνσταντίνος κατόρθωσε να καταβάλει και τον τελευταίο αντίπαλό του, το Λικίνιο.

Με τον Κωνσταντίνο στην εξουσία, τη θέση του αυτοκράτορα-θεού πήρε ο αυτοκράτορας «ελέω θεού». Κατά τον Κωνσταντίνο, ο αυτοκράτορας ενσάρκωνε την ύψιστη θεία βούληση, η οποία και του μεταβίβαζε τη διακυβέρνηση όλων των γήινων. Ιδού πως ο ίδιος συνέλαβε την αποστολή του ως θεϊκού οργάνου: «Ο Θεός με έκρινε άξιο να εκπληρώσω τη βούλησή του, με ανεζήτησε και με έθεσε στην υπηρεσία του [...] Με τη πεποίθηση ότι αυτή είναι η χάρις που δόθηκε σε μένα, προχωρώ προς τις χώρες της Ανατολής, οι οποίες χειμάζονται από βαρύτερες συμφορές και επικαλούνται τη μέριμνά μου».¹³⁵ Αυτή η θεολογική θεμελίωση της θέσης του αυτοκράτορα, ως του εκλεκτού του θεού, ικανοποιούσε απόλυτα τόσο τους χριστιανούς όσο και τους ειδωλολάτρες.

¹³⁵ Πολύμνια Αθανασιάδη-Fowden, *Από τη Ρωμαϊκή στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (324-642), Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνών*, Τόμος Ζ', σ.32.

Στον στρατιωτικό τομέα, ο Κωνσταντίνος υπήρξε ένας μονάρχης με μεγάλη ευφυΐα. Αναχαίτισε την επιδρομή των Γότθων από τους ζωτικούς χώρους της Βαλκανικής Χερσονήσου. Δεν είχε, όμως, τη δύναμη να προωθήσει τη μεθοριακή γραμμή κατά μήκος του Δούναβη.

2. Η αναγνώριση από τον Μέγα Κωνσταντίνο

Στους πρώτους δυο αιώνες μ.Χ., η χριστιανική θρησκεία άρχισε δειλά αλλά σταθερά να διαδίδεται σε όλη τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η στάση των αυτοκρατόρων μοιραζόταν μεταξύ εχθρότητας και ανεκτικότητας. Το 303 μ. Χ. και τα αμέσως επόμενα χρόνια άρχισαν οι μεγάλοι διωγμοί από τον αυτοκράτορα Διοκλητιανό. Οι διωγμοί που εξαπέλυσε ο Διοκλητιανός απέτυχαν να καθυποτάξουν την αναπτυσσόμενη χριστιανική κοινότητα.

Λόγω των διωγμών, οι πρώτοι χριστιανοί κρύβουν τη χριστιανική ιδιότητά τους, χάρη σε διάφορους απόκρυφους συμβολισμούς. Ο γνωστότερος ίσως είναι η λέξη «ΙΧΘΥΣ», που τα αρχικά της δηλώνουν «Ιησούς Χριστός Θεού Υιός Σωτήρ», και κατ' ακολουθία η απεικόνιση ιχθύος σε ταφικά μνημεία. Οπωσδήποτε, παραμένουν, για πολύ, μια μικρή ακόμη μειονότητα του ρωμαϊκού πληθυσμού, οργανωμένοι, όμως, σε κοινότητες. Ρωμαίος αξιωματούχος της Βιθυνίας, ο Πλίνιος ο Νεότερος, αναφέρει σε επιστολή του ότι οι χριστιανοί λατρεύουν κρυφίως τον Θεό τους δια προσευχών, οργάνων και ασμάτων, πράγμα που μαρτυρεί την ιουδαϊκή επίδραση στη λατρεία των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων.¹³⁶

Κατά την εποχή εκείνη, της μετάβασης από την αρχαία θρησκεία στον χριστιανισμό, πολλοί είναι αυτοί που για λόγους ασφαλείας ασπάζονται την ειδωλολατρία και τον χριστιανισμό μαζί, εξ ου και η συνήθεια των δυο ονομάτων-χριστιανικό και ειδωλολατρικό-συγχρόνως. Είναι εποχή πνευματικής σύγχυσης, ανθρώπων με αμφιλεγόμενα συναισθήματα, εποχή που μετρά πολλούς δίθρησκους, πότε κρυπτοχριστιανούς και πότε

¹³⁶ Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Από τον Δία στον Χριστό*, σσ 43-44.

κρυπτοειδωλολάτρες και ισχύει το καβαφικό: «εν μέρει εθνικός και εν μέρει χριστιανίζων».¹³⁷

Το Έδικτο (Διάταγμα) του αυτοκράτορα Καρακάλλα το 212, το *Constitutio Antoniana*, να δώσει σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της αυτοκρατορίας το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη και να επιβάλει την ανεξιθρησκεία σε όλη την αυτοκρατορία, δεν βελτίωσε τη θέση των χριστιανών. Οι υπήκοοι της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δεν ήταν αναγκασμένοι να εγκαταλείψουν τους τοπικούς τους θεούς και τις τελετουργίες τους. Ήταν, όμως, υποχρεωμένοι να σέβονται τους θεούς και τις τελετουργίες της αυτοκρατορίας, εφόσον οι θεοί και οι τελετουργίες αυτές τη νομιμοποιούσαν. Επίσης, το Έδικτο απαγόρευε τον όποιο προσηλυτισμό. Οι Εβραίοι και χριστιανοί της αυτοκρατορίας αγνόησαν την απαγόρευση αυτή.

Οι Ρωμαίοι καταδίωξαν τους χριστιανούς και σταύρωσαν τον ιδρυτή της θρησκείας τους γιατί, κατά την κρίση τους, οι χριστιανοί δεν σέβονταν τους προστάτες θεούς της αυτοκρατορίας και τη θεϊκή φύση του αυτοκράτορα. Να σημειωθεί ότι ο Ιησούς καταδικάστηκε στη σταύρωση ως επαναστάτης και στο σταυρό του υπήρχε η επιγραφή «INBI» (Ιησούς Ναζωραίος Βασιλεύς των Ιουδαίων). Επίσης, οι χριστιανοί θεωρούνταν ως υπαίτιοι των συμφορών και καταστροφών που επισυνέβαιναν.

Όταν, το 324 μ.Χ. ο Μέγας Κωνσταντίνος έγινε ο μοναδικός άρχοντας του ρωμαϊκού κόσμου, ο χριστιανισμός δεν ήταν τίποτα περισσότερο από μια απόκρυφη ανατολίτικη σέκτα. Αν κάποιος υποστήριζε ότι θα γινόταν η θρησκεία του ρωμαϊκού κράτους, θα προκαλούσε γέλια.

Το γεγονός που έδωσε το έναυσμα για την εντυπωσιακή εξάπλωση του Χριστιανισμού, είναι η απόφαση του Κωνσταντίνου να αναγνωρίσει, με το Διάταγμα του Μεδιολάνου (Μιλάνου) το 312/313 μ.Χ., αυτή τη νέα θρησκεία ως ισότιμη των άλλων θρησκειών που πρέσβευαν οι λαοί της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Δηλαδή, του Ολυμπιακού Πανθέου, της Μεγάλης Θεάς Κυβέλης,

¹³⁷ Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, *Από τον Δία στον Χριστό*, σ. 59.

του Μίθρα, της Ίσιδος και του Όσιρις. Ήταν μια θαυμάσια κίνηση για να προσεταιριστεί την οργανωμένη κοινότητα των χριστιανών.

Παρά το ότι ο Χριστιανισμός αναγνωρίστηκε ως η επίσημη θρησκεία του κράτους πολύ αργότερα, ο Κωνσταντίνος προσεταιρίστηκε τους χριστιανούς και έβαλε τα χριστιανικά σύμβολα στις ασπίδες και τα λάβαρα των στρατιωτών του. Θα μπορούσε να είχε διαλέξει οποιαδήποτε από τις πολλές θρησκείες της εποχής του. Γιατί προτίμησε τη διδασκαλία του Ιησού; Οι ιστορικοί μπορούν να κάνουν εικασίες, αλλά όχι να δώσουν μια οριστική απάντηση.

Ο Κωνσταντίνος, έχοντας πίσω του ένα ταραγμένο αιώνα εμφύλιων πολέμων, σκέφτηκε, πιθανώς, ότι μόνο μια και μοναδική θρησκεία με ξεκάθαρο δόγμα θα βοηθούσε στην ενοποίηση αυτού του εθνοτικά πολυποίκιλου βασιλείου του. Πέραν τούτου, θα πρέπει να σημειωθεί και ο τρόπος οργάνωσης των χριστιανών της εποχής εκείνης, που ήταν αντιγραφή της επαρχιακής διοίκησης του κράτους. Ο Κωνσταντίνος είχε ανάγκη αυτήν τη δικτύωση των χριστιανών για να επιβάλει τον κρατικό έλεγχο στην επικράτειά του.¹³⁸

Ο Κωνσταντίνος μετέφερε την πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη, που έκτισε στην παλαιά πόλη του Βύζαντος, που είχε καταστρέψει ο Σεπτίμιος Σεβήρος (193-211 μ. Χ.), εξ ου και το όνομα Βυζάντιο. Εκεί, ο Κωνσταντίνος έκτισε την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας την οποία αφιέρωσε στον Δεσπότη Χριστό. Η Παναγία η Οδηγήτρια καθιερώθηκε ως η πολιούχος της.

Τα εγκαίνια της Κωνσταντινούπολης στις 11 Μαΐου 330 σηματοδοτούν, συμβατικά, την αρχή της νέας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας που, κάπως άκριτα, καλείται «Βυζαντινή Αυτοκρατορία» και «Βυζάντιο». Οι άρχοντες και υπήκοοι αυτής της νέας αυτοκρατορίας ουδέποτε ονόμασαν εαυτούς «Βυζαντινούς», αλλά μόνο «Ρωμαίους» και το κράτος τους «Ρώμη» «Ρωμανία» και όχι «Βυζάντιο».¹³⁹

¹³⁸ Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, *Από τον Δία στον Χριστό*, σ. 74.

¹³⁹ Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, *Πόσο Ελληνικό είναι το Βυζάντιο*, σ. 24.

Στα 325 μ.Χ. έγινε η σύγκληση από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου στη Νίκαια η οποία συνέταξε το «Σύμβολο της Πίστεως». Της Συνόδου προήδρευσε ο ίδιος ο Κωνσταντίνος, παρά το ότι δεν είχε ακόμη βαπτιστεί.

Για την όλη προσφορά του στην εξάπλωση του χριστιανισμού, η Εκκλησία τον ανακήρυξε «Άγιο» και «Ισαπόστολο».

3. Βυζάντιο, Εκκλησία και Ελληνισμός

Η αυτοκρατορία του Μεγάλου Θεοδοσίου, που έκανε το 385 μ.Χ. τον χριστιανισμό επίσημη θρησκεία του κράτους, ανέτρεψε τα πλαίσια μέσα στα οποία κινούνταν οι χριστιανοί. Όταν ο Χριστιανισμός καθιερώθηκε ως επίσημη θρησκεία του Βυζαντινού κράτους, αυτοκρατορικές αποφάσεις επιβάλλουν την απαγόρευση κάθε λατρευτικής εκδήλωσης προς τους αρχαίους θεούς, όπως π.χ. τις θυσίες.

Οι χριστιανοί αποστρέφονταν την Ελλάδα και τους Έλληνες, επειδή τους ταύτιζαν με την «επάρατη» ειδωλολατρία. Ακόμα και το όνομα «Έλλην» πήρε νόημα υβριστικό και αποκρουστικό. Το Βυζάντιο θεωρούσε εχθρικό «το των Ελλήνων όνομα, καθ' όσον ανέκαθεν το όνομα τούτο εταυτίσθη μετά της εννοίας του ειδωλολάτρου», γράφει ο ιστορικός Κ. Παπαρηγόπουλος.¹⁴⁰

Ο Μέγας Θεοδόσιος κλείνει μαντεία, βωμούς και ιερά. Καταργεί με νόμο κάθε ειδωλολατρική λατρευτική συνήθεια. Το 390 μ.Χ. διέταξε να καταστραφεί το άγαλμα του Σεράπιδος στην Αλεξάνδρεια. Ο πατριάρχης Αλεξάνδρειας Θεόφιλος όχι μόνο κατεδάφισε πολλούς αρχαίους ναούς, αλλά και στάθηκε υπαίτιος της πυρπόλησης του Σεραπείου, που η βιβλιοθήκη του περιείχε 42.000 τόμους της ελληνικής, αλλά και ξένης Γραμματείας (391 μ.Χ.).¹⁴¹

¹⁴⁰ Κ. Παπαρηγοπούλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Δβ΄, σ. 6.

¹⁴¹ Μάριος Πλωρίτης, *Βιβλιο-πυρές*, στο *Βήμα των Αθηνών*, ημερ. 6/2/2000.

Ο Ιουστινιανός καταδίωξε τα υπολείμματα των αρχαίων ειδωλολατρικών θρησκειών.¹⁴² Το έτος 529 μ.Χ., ύστερα από απόφαση του Ιουστινιανού, κλείνει η φιλοσοφική σχολή, η νεοπλατωνίζουσα Ακαδημία των Αθηνών, τερματίζοντας έτσι κάθε αναφορά στα πνευματικά επιτεύγματα του αρχαίου κόσμου. Η Ακαδημία αυτή ήταν το κέντρο του νεοπλατωνισμού και της φιλοσοφικής σκέψης και είχε συνεχίσει χωρίς διακοπή το έργο της από τις ημέρες του Πλάτωνα, δηλαδή για μια περίπου χιλιετία. Στην Ακαδημία των Αθηνών φοίτησαν ο Μέγας Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος και ο Αυτοκράτορας Ιουλιανός. Στη συνέχεια, στράφηκε εναντίον των αιρέσεων.

Υπήρχαν, όμως, και εξαιρέσεις. Αναφέρομαι σε μερικούς Πατέρες της Εκκλησίας που προσπάθησαν να αποδείξουν ότι η αρχαία ελληνική σοφία ήταν ο πρόδρομος του χριστιανισμού. Αναφέρω ειδικά τον Μέγα Βασίλειο και τον Γρηγόριο τον Θεολόγο, οι οποίοι είχαν σπουδάσει στη Φιλοσοφική Σχολή των Αθηνών και γνώριζαν σε βάθος τη σημασία των ελληνικών γραμμάτων, της ελληνικής γλώσσας και της ελληνικής σκέψης και οι οποίοι πίστευαν και δίδασκαν ότι ο Χριστιανός έχει πολλά να κερδίσει από τη μελέτη των ελληνικών κειμένων. Όπως αναφέρει ο καθηγητής Γεώργιος Μπαμπινιώτης, «η διδασκαλία περί αθανασίας της ψυχής, καθώς και οι ηθικές αξίες που αναδύονταν μέσα από τα κείμενα των μεγάλων τραγωδών, ακόμη και μέσα από την ποίηση (μην ξεχνάμε πως ο Γρηγόριος ο Θεολόγος ήταν και μεγάλος ποιητής) δεν διέφευγαν την προσοχή των Πατέρων που είναι γνωστό ότι γνώριζαν βαθιά την ελληνική φιλοσοφία, τη ρητορική και την ελληνική σκέψη και παιδεία γενικότερα».¹⁴³

Άξια αναφοράς είναι τα έργα του Ευσεβίου *Ευαγγελική Προπαίδεια*, του Μεγάλου Βασιλείου *Νουθετικό προς Νέους* και του Γρηγορίου του Ναυζιανζηνού *Τίνος το Ελληνίζειν*, που απηύθυνε στον Ιουλιανό και στόχευε στο να αποδείξει ότι οι χριστιανοί συνεχίζουν κάθε αξιόλογο έργο που έχει να επιδείξει η αρχαιότητα.

¹⁴² Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, *Από τον Δία στον Χριστό*, σ. 21.

¹⁴³ Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Νεοπαγανισμός, πίσω ολοταχώς!*, στο *Βήμα των Αθηνών*, ημερ. 3/8/2003.

Επίσης, θα πρέπει να αναφερθεί πως, από τον 10ο και, περισσότερο, από τον 13ο αιώνα, μερικοί βυζαντινοί λόγιοι προσπάθησαν να εμφυσήσουν την αποδοχή προς το αρχαίο ελληνικό πνεύμα. Οι όροι «Έλληνας» και «ελληνισμός», που σήμαιναν προηγουμένως «ειδωλολάτρης» και «ειδωλολατρία» και ονειδίζονταν από την πολιτική και εκκλησιαστική ηγεσία, άρχισαν να νομιμοποιούνται στο βυζαντινό πολιτισμό. Οι βυζαντινοί εξαιτίας της ελληνοφωνίας τους άρχισαν να ανακαλύπτουν προνομιακούς δεσμούς τους με την ελληνική αρχαιότητα. Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια δεν εξάλειψε τον κληρικό, προπάντων, ανθελληνισμό ως το τέλος της αυτοκρατορίας. Ο Γεννάδιος Σχολάριος, ο κατοπινός πρώτος πατριάρχης της Τουρκοκρατίας, όταν ρωτήθηκε, τρία χρόνια πριν από την Άλωση, αν είναι Έλληνας, απάντησε με αποστροφή: «... ει τις έροιτό μοι (αν με ρωτήσει κανείς) τις ειμί, αποκρινούμαι Χριστιανόν είναι».¹⁴⁴

Συμπερασματικά, ο θρίαμβος του χριστιανισμού είχε ως αποτέλεσμα αυτό που επεδίωξε ο Μέγας Κωνσταντίνος για την αυτοκρατορία του. Την ενοποίηση, κάτω από την ομπρέλα μιας ενιαίας θρησκείας, των πολλών και ποικίλων εθνοτήτων, που συνέθεταν, αρχικά, τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και, στη συνέχεια, την Ευρώπη.

¹⁴⁴ Μάριος Πλωρίτης, *Περί «Ελληνοχριστιανισμού»*, στο *Βήμα των Αθηνών*, ημερ. 11/6/2000.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΦΑΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Α. ΕΝΑΓΚΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΥ

Ι. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, οι επαρχίες της στη δυτική Ευρώπη ήταν μια φτωχή περιοχή που πρόσφερε ελάχιστα πράγματα. Μόνο στα τέλη του 15ου μ.Χ. αιώνα άρχισαν να σημειώνονται στην Ευρώπη σημαντικές εξελίξεις στον στρατιωτικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό τομέα.

Ανάμεσα στα 1500 και 1750 μ.Χ., η δυτική Ευρώπη σημείωσε αλματώδη ανάπτυξη σε όλους τους πιο πάνω τομείς και έγινε ο κυρίαρχος του «Εξω Κόσμου», που κάλυπτε την αμερικανική ήπειρο (βόρεια και νότια) και τους ωκεανούς.

Πώς μπόρεσαν οι λαοί της Ευρώπης να ξεφύγουν από την απομόνωση και να κατακτήσουν τον κόσμο; Με άλλα λόγια, πώς αναδύθηκε και «μεγαλούργησε» ο ευρωπαϊκός ιμπεριαλισμός; Η απάντηση βρίσκεται στην επέκταση του καπιταλισμού πέραν των ευρωπαϊκών συνόρων και στην προηγμένη τεχνολογία των Ευρωπαίων.

Ο καπιταλισμός έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην ανάδυση του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού. Υπήρξε ένας σφικτός εναγκαλισμός καπιταλισμού και ιμπεριαλισμού, για προώθηση κοινών στόχων.

Σε τούτο, συνέβαλε τα μέγιστα η οικονομική και κοινωνική άνοδος της Αγγλίας, στην οποία πραγματοποιήθηκε η Βιομηχανική Επανάσταση.

Η Βιομηχανική Επανάσταση επηρέασε κάθε πτυχή της αγγλικής οικονομίας. Συντελέστηκαν μεγάλες βελτιώσεις στις μεταφορές, στη μεταλλουργία και στην ατμοκίνηση. Ωστόσο, οι δυο πιο σημαντικές καινοτομίες ήταν η μηχανοποίηση της παραγωγής υφασμάτων και η δημιουργία εργοστασίων για την παραγωγή μεταποιημένων υφασμάτων.

Στην αλματώδη ανάπτυξη της Βρετανίας συνέβαλε και η θαλάσσια ισχύς που απέκτησε, Η Βρετανία κατάφερε να αποκτήσει ένα ναυτικό, ικανό να ελέγχει τις οδούς ναυσιπλοΐας. Οι δυο βασικοί της αντίπαλοι, η Γαλλία και η Ισπανία έστρεψαν την προσοχή τους αλλού, διεξάγοντας διαρκώς χερσαίους πολέμους στην Ευρώπη. Επίσης, εκβιομηχανίστηκαν πολύ πιο αργά από τη Βρετανία.¹⁴⁵ Με αυτή την ισχύ τους, οι Βρετανοί κατόρθωσαν να εξουδετερώσουν την απειλή του Ναπολέοντα, ο οποίος κυριαρχούσε στην Ευρώπη, και να τον οδηγήσουν στο Βατερλό του.

Οι Νόμοι περί Ναυτιλίας, από τους οποίους ο πρώτος ψηφίστηκε το 1651 μ.Χ., αποσκοπούσαν στη μονοπώληση του διεθνούς εμπορίου από την Αγγλία. Με βάση τους Νόμους αυτούς, τα αγγλικά προϊόντα έπρεπε να μεταφέρονται μόνο με αγγλικά πλοία.¹⁴⁶

Παράλληλα, ενισχύθηκαν οι εισαγωγές στην Αγγλία βαμβακερών και μεταξωτών υφασμάτων από την Ινδία και την Κίνα. Τα υφάσματα αυτά εισάγονταν από την Αγγλική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών, στην οποία είχε παραχωρηθεί το μονοπώλιο των εισαγωγών από την Ασία. Όμως, η κατάργηση, για μια δεκαετία, του μονοπωλίου που είχε και η απαγόρευση της εισαγωγής στη Βρετανία των ινδικών βαμβακερών υφασμάτων, ύστερα από πιέσεις στο Κοινοβούλιο των Βρετανών παραγωγών υφασμάτων, δημιούργησε πρόβλημα στην εταιρεία και την οδήγησε να αλλάξει, τον δέκατο όγδοο αιώνα, στρατηγική και να αρχίσει να δημιουργεί μια αυτοκρατορία στην ινδική υποήπειρο, λεηλατώντας τον τοπικό πλούτο.

¹⁴⁵ Tim Marshall, *The Power of Geography (Η Δύναμη της Γεωγραφίας)*, σσ. 158, 159.

¹⁴⁶ Daron Acemoglu, James A. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη*, σ.220.

II. Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Η Επιστημονική Επανάσταση που συντελέστηκε στην Ευρώπη γύρω στα 1500 μ.Χ., άλλαξε όχι μόνο τη μοίρα της αλλά και όλης της ανθρωπότητας. Αποτέλεσμα αυτής της Επανάστασης υπήρξε η προηγμένη τεχνολογία των Ευρωπαίων. Όλες οι επιτυχημένες αυτοκρατορίες καλλιέργησαν την επιστημονική έρευνα με την ελπίδα να δρέψουν τους καρπούς των τεχνολογικών επιτευγμάτων και πολλοί επιστήμονες αφιέρωσαν τον χρόνο τους προσπαθώντας να τελειοποιήσουν όπλα, φάρμακα και μηχανές για τους αυτοκρατορικούς αφέντες τους.

Η Επιστημονική Επανάσταση, με τα εντυπωσιακά επιτεύγματα της τεχνολογίας, συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού. Η Επιστημονική Επανάσταση καλλιέργησε την επιθυμία των εξερευνητήσεων για απόκτηση νέων γνώσεων, αλλά και για κατακτήσεις εδαφών. Ευρωπαϊκές αποστολές περιέπλευσαν την Αφρική, εξερεύνησαν την Αμερική, διέσχισαν τον Ειρηνικό και Ινδικό Ωκεανό και δημιούργησαν ένα δίκτυο από βάσεις και αποικίες σε ολόκληρο τον κόσμο.

Η επιστημονική αποστολή που ξεκίνησε το 1768 από την Αγγλία, υπό τις διαταγές του πλοιάρχου Τζέιμς Κουκ, για να παρατηρήσει τη διάβαση της Αφροδίτης από την Ταϊτή το 1769, έβαλε τα θεμέλια για τη βρετανική κατοχή του νοτιοδυτικού Ειρηνικού και την κατάκτηση της Αυστραλίας, της Τασμανίας και της Νέας Ζηλανδίας. Προηγήθηκαν οι Πορτογάλοι και οι Ισπανοί θαλασσοπόροι του 15ου και του 16ου αιώνα. Ο πρίγκιπας Ερρίκος ο Θαλασσοπόρος και ο Βάσκο ντα Γκάμα εξερεύνησαν τις ακτές της Αφρικής και, παράλληλα, κατάκτησαν νησιά και λιμάνια. Ο Φερδινάνδος Μαγγελάνος βρήκε τον τρόπο να κάνει τον περίπλου του κόσμου και συγχρόνως έβαλε τα θεμέλια για την κατάκτηση των Φιλιππίνων από την Ισπανία.

B. Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΟΥ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΥ

I. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΑΠΟΙΚΙΕΣ

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η δημιουργία των αποικιών ήλθε ως αποτέλεσμα της επέκτασης του υπερατλαντικού εμπορίου. Αρχικά, από τους Ισπανούς και, μετέπειτα, από τους Άγγλους, τους Ολλανδούς και τους Γάλλους.

Κρίσιμη ιστορική καμπή υπήρξε η έκβαση του ναυτικού πολέμου μεταξύ Ισπανίας και Αγγλίας, κατά τον οποίο οι Άγγλοι κατάφεραν να καταστρέψουν το μεγαλύτερο μέρος του στόλου των αντιπάλων τους, αποκτώντας, έτσι, ισότιμη πρόσβαση στον Ατλαντικό ωκεανό.¹⁴⁷

Το 1585 ιδρύθηκε στο Ρόανοκ της σημερινής Βόρειας Καρολίνας η πρώτη αγγλική αποικία στη Βόρεια Αμερική. Το 1600 συστάθηκε η Αγγλική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών. Το 1602 δημιουργήθηκε η Ολλανδική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1620, είχαν αποικιστεί τα νησιά της Καραϊβικής. Αλλά και η Γαλλία επέκτεινε τις κτήσεις της στον Ατλαντικό, ιδρύοντας το 1608 στον Καναδά την πόλη του Κεμπέκ, ως πρωτεύουσα της Νέας Γαλλίας.¹⁴⁸ Κάποιες αποικίες μετετράπηκαν σε «αποικίες εποίκων», όπως ήταν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, η Αυστραλία και ο Καναδάς. Για να γίνει αυτό, έπρεπε να προηγηθεί η εξόντωση των αυτοχθόνων, πράγμα που «επιτεύχθηκε». Έτσι, διαπράχθηκαν οι πιο αποτρόπαιες γενοκτονίες.

2. Η «ανακάλυψη» της Αμερικής

Το 1484 μ.Χ., Ένας τολμηρός και φιλόδοξος Ιταλός από τη Γένοβα, ο Χριστόφορος Κολόμβος, είχε την έμμονη ιδέα ότι, ταξιδεύοντας ένας προς δυτικά, μέσω της θάλασσας, θα έφτανε στις Ινδίες έπειτα από ένα ταξίδι λίγων ημερών και όχι ολόκληρων μηνών, όπως

¹⁴⁷ Daron Acemoglu, James A. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη*, σ. 128.

¹⁴⁸ Ο.π., σ. 123.

παλιά, μέσω ξηράς. Ο Χριστόφορος Κολόμβος παρουσίασε στο βασιλιά της Πορτογαλίας την πρόταση να χρηματοδοτήσει ένα στόλο για να ανακαλύψει ένα νέο εμπορικό δρόμο για την ανατολική Ασία. Ο βασιλιάς της Πορτογαλίας αρνήθηκε. Ο Κολόμβος στράφηκε στην Ισπανία και κατάφερε να πείσει τη βασίλισσα Ισαβέλλα να επενδύσει στο εγχείρημά του. Η επένδυση αποδείχθηκε επιτυχημένη.

Ξεκίνησε στις 3 Αυγούστου του 1492, με κατεύθυνση πάντα τη δύση, για να φτάσει στις Ινδίες. Στις 11 Οκτωβρίου 1492 φάνηκε η στεριά και ο Κολόμβος ξεχείλισε από ενθουσιασμό, γιατί νόμισε ότι το σχέδιό του πραγματοποιήθηκε. Όμως, δεν βρισκόταν στις Ινδίες, αλλά σε νησιά κοντά στην Αμερική, στις Μπαχάμες, την Κούβα και την Αϊτή.

Ο Χριστόφορος Κολόμβος, και μέχρι το θάνατό του, πίστευε, όταν έφτασε στις Μπαχάμες, ότι έφτασε στις ακτές της ανατολικής Ασίας, δηλαδή ότι πέτυχε τον στόχο του που είχε βάλει, όταν απέπλευσε από την Ισπανία το 1492, να ανακαλύψει ένα καινούργιο δρόμο για τις Ινδίες. Γι' αυτό, ονόμασε τους ανθρώπους που είχε συναντήσει «Ινδιάνους». Αργότερα, ο Αμέριγκο Βεσπούτσι, ένας Ιταλός ναυτικός πήρε μέρος σε πολλές αποστολές στην Αμερική από το 1499 ως το 1502. Το 1507, ο Μάρτιν Βαλντζεμίλλερ τύπωσε ένα ενημερωτικό παγκόσμιο χάρτη και, πιστεύοντας λανθασμένα ότι το άτομο που ανακάλυψε αυτήν την νέα ήπειρο ήταν ο Αμέριγκο Βεσπούτσι, τη βάπτισε, προς τιμή του, Αμερική.

Οι ανακαλύψεις του Κολόμβο επέτρεψαν στους Ισπανούς να κατακτήσουν την ενδοχώρα της Αμερικής. Πληροφορίες για πολύ χρυσάφι και αμύθητο πλούτο, διέγειραν τη φαντασία και τον τυχοδιωκτισμό των Ισπανών. Αυτοί οι Ισπανοί τυχοδιώκτες, οι κονκισταδόρες, που ξεκίνησαν από την Ισπανία, για να κατακτήσουν την Αμερική, για λογαριασμό του βασιλιά τους, δεν διέφεραν από τους πειρατές. Αυτό, που τους έσπρωχνε στις παράτολμες πράξεις τους, ήταν, κυρίως, η ακόρεστη απληστία τους. Ήταν τολμηροί και απάνθρωποι. Η δολιότητα και η σκληρότητα, που επιδείκνυαν στους άκακους ιθαγενείς, ήταν πρωτοφανής.

Ένας από αυτούς τους τυχοδιώκτες, ο Φερνάντο Κορτές, οργάνωσε το 1519 εκστρατεία για να ανακαλύψει και κατακτήσει τη χώρα των Αζτέκων, στο σημερινό Μεξικό. Πρώτα, έφτασε στο Γιουκατάν,

όπου συναντήθηκε με απεσταλμένους του ιερέα-βασιλιά των Αζτέκων Μοντεζούμα, που είχε στο μεταξύ πληροφορηθεί για την παρουσία των λευκών και ήθελε να διαπιστώσει αν αυτοί ήταν οι αγγελιοφόροι του μυθικού τους ήρωα, του Πτερωτού Όφι, που ανέμεναν να επιστρέψει από την κατεύθυνση του ανατέλλοντα Ήλιου. Στη συνέχεια, οι Ισπανοί μπήκαν στην πρωτεύουσα των Αζτέκων Tenochtitlan και άρχισαν να την λεηλατούν και να καταστρέφουν τα ιερά τους είδωλα. Οι Ινδιάνοι εξεγέρθηκαν και ανάγκασαν τους εισβολείς να εγκαταλείψουν με αρκετές απώλειες την πόλη. Ο Κορτές, όμως, επανήλθε και τον Αύγουστο του 1521 κατόρθωσε να κατακτήσει τη χώρα των Αζτέκων και να διοριστεί από τον Ισπανό βασιλέα Κάρολο Ε΄ κυβερνήτης της χώρας. Τότε κτίστηκε και η Πόλη του Μεξικού.

Το επόμενο βήμα, ήταν η κατάκτηση της μεγάλης χώρας των Μάγια, στην Κεντρική Αμερική. Η πρώτη εκστρατεία, που δεν έφερε αποτελέσματα, άρχισε το 1527 από τον Φρανσίσκο ντε Μοντέγιο, στενό συνεργάτη του Φερνάντο Κορτές. Ακολούθησε η δεύτερη το 1531 από τον ίδιο. Η κατάκτηση του μεγαλύτερου μέρους της χώρας, του Γιουκατάν, ολοκληρώθηκε το 1546. Παρέμεινε ελεύθερη η περιοχή στην οποία κατοικούσε μια από τις πιο ανδρείες φυλές των Μάγια, οι Ίτσα. Οι Ίτσα αντιστάθηκαν, για πολλά χρόνια, στις απόπειρες των Ισπανών να τους κατακτήσουν. Τελικά, υπέκυψαν το 1697.

Το 1528, ύστερα από μια εκστρατεία που οργάνωσε ο Φραντζίσκο Πισάρο, συντελέστηκε η καταστροφή και της χώρας των Ίνκα, του τρίτου γηγενούς πολιτισμού της Αμερικής. Η αυτοκρατορία των Ίνκα, εκτεινόταν στο σημερινό Περού. Οι Ισπανοί κονκισταδόρες βρήκαν στο Περού ένα συγκεντρωτικό κράτος με κλειστούς θεσμούς τους οποίους μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν, αλλά και ένα μεγάλο πληθυσμό τον οποίο μπορούσαν να εκμεταλλευθούν, εξαναγκάζοντάς τον να εργάζεται στα ορυχεία και τις φυτείες.¹⁴⁹ Στο Περού, όπως και στη Γουατεμάλα και το Μεξικό, οι αυτόχθονες χωρίστηκαν σε «encomiendas», που παραχωρήθηκαν στους κονκισταδόρες. Η encomiendas ήταν ένα σύστημα

¹⁴⁹ Daron Acemoglu, James A. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη*, σ. 450.

καταναγκαστικής εργασίας, το οποίο, στη συνέχεια, αντικαταστάθηκε από άλλα παρόμοια συστήματα.¹⁵⁰

Με ορμητήριο τις κτήσεις τους στην Κεντρική Αμερική, οι Ισπανοί εξόρμησαν στη Βόρεια Αμερική. Στα έτη 1539 μέχρι 1542, ανακαλύφθηκε το Μισισσιπή, για να ακολουθήσει η ανακάλυψη του Κάνσας. Οι χρηματοδοτούμενες ανακαλύψεις, που απέδιδαν κέρδη από τις αποικίες που δημιουργούνταν, οδήγούσαν στην ίδρυση και άλλων αποικιών. Έτσι, άρχισε να γιγαντώνεται ο αυτοκρατορικός Ιμπεριαλισμός. Το 1565 η Ισπανική Αυτοκρατορία στο Νέο Κόσμο εκτεινόταν από την Αργεντινή μέχρι την Καλιφόρνια.

Ο αποικισμός της βόρειας Αμερικής, ήταν διαφορετικός από εκείνο στο Περού. Η αυτοκρατορία των Ίνκα, η οποία εκτεινόταν στο σημερινό Περού, ήταν πλουσιότερη από τις πολύ μικρότερες πολιτειακές οντότητες που βρίσκονταν στη Βόρεια Αμερική. Είχε, όπως προαναφέρθηκε, ένα μεγάλο πληθυσμό τον οποίο μπορούσαν να εκμεταλλευθούν οι κατακτητές, εξαναγκάζοντάς τον να εργάζεται στα ορυχεία και τις φυτείες. Η βόρεια Αμερική ακολούθησε μια εντελώς διαφορετική πορεία από το Περού, επειδή ήταν αραιοκατοικημένη πριν από τον αποικισμό της και προσέλκυε Ευρωπαίους αποίκους. Τούτο, οδήγησε, σταδιακά, στη γενοκτονία των «Ινδιάνων» κατοίκων της βόρειας Αμερικής.

Τους Ισπανούς, τους αντικατέστησαν οι Ολλανδοί. Οι Ολλανδοί δεν εξασφάλισαν μόνο την ανεξαρτησία τους από την Ισπανία, αλλά κατάφεραν να πάρουν τη θέση των Ισπανών και των Πορτογάλων συμμάχων τους και, ως κυρίαρχοι των θαλάσσιων δρόμων, να οικοδομήσουν μια παγκόσμια Ολλανδική Αυτοκρατορία και να γίνουν το πλουσιότερο κράτος της Ευρώπης.

Στο τέλος του 17ου αιώνα, οι δαπανηροί πόλεμοι οδήγησαν τους Ολλανδούς στο να χάσουν τη θέση τους ως οικονομική και αυτοκρατορική δύναμη στην Ευρώπη. Η Γαλλία και η Βρετανία ανταγωνίστηκαν σκληρά μεταξύ τους για το ποια θα κάλυπτε το κενό. Τελικά, κέρδισε η Βρετανία.

¹⁵⁰ Daron Acemoglu, James A. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη*, σ. 364

Η κατάκτηση της Αμερικής από τους Ευρωπαίους, επέφερε πολλά δεινά στους αυτόχθονες κατοίκους της. Οι Ισπανοί και οι άλλοι Ευρωπαίοι, που τους ακολούθησαν, κατόρθωσαν να εξολοθρεύσουν τους αρχαίους πολιτισμούς των γηγενών πληθυσμών της Αμερικής με τον πιο απάνθρωπο τρόπο. Αυτό το κεφάλαιο της ιστορίας της ανθρωπότητας είναι από τα πιο φρικιαστικά και είναι ένα όνειδος για την Ευρώπη.

3. Ο αποικισμός της Αυστραλίας

Τον δέκατο όγδοο αιώνα, η Μεγάλη Βρετανία βρήκε μια απλή λύση για αντιμετώπιση των εγκληματιών: την απομόνωσή τους από την κοινωνία. Αρχικά, οι κατάδικοι στέλνονταν στις αποικίες της Αμερικής. Μετά τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας στη βόρεια Αμερική, οι Βρετανοί σκέφτηκαν την Αυστραλία, η οποία είχε εξερευνηθεί από τον πλοίαρχο Τζέιμς Κουκ το 1770.

Το 1788, κατάδικοι, που επέβαιναν ενός στόλου από έντεκα πλοία, υπό τη διοίκηση του πλοίαρχου Άρθουρ Φίλιπ, αποβιβάστηκαν και εγκαταστάθηκαν, μαζί με τους φρουρούς τους, κυρίως αξιωματικούς και στρατιώτες, στο Σίντνεϊ Κοβ, που βρισκόταν στην καρδιά της σημερινής πόλης του Σίντνεϊ. Η νεοϊδρυθείσα αποικία ονομάστηκε Νέα Νότια Ουαλία.¹⁵¹

Η μεταφορά καταδίκων συνεχίστηκε και στο δυτικό τμήμα της χώρας. Μέχρι τη δεκαετία του 1820, ελάχιστοι «ελεύθεροι άποικοι» υπήρχαν στην Αυστραλία. Υπήρχαν, βέβαια, και οι αυτόχθονες «Αβορίγινες», οι οποίοι ανέρχονταν, πιθανότατα, σε ένα εκατομμύριο την εποχή που ιδρύθηκε η αποικία της Νέας Νότιας Ουαλίας.¹⁵²

Οι κατάδικοι ήταν υποχρεωμένοι να εκτελούν καταναγκαστική εργασία και οι φρουροί εκμεταλλεύονταν την εργασία τους για να πλουτίζουν. Αρχικά, οι κατάδικοι δεν αμείβονταν και, για την εργασία τους, το μόνο αντάλλαγμα που είχαν ήταν η τροφή. Μετά

¹⁵¹ Daron Acemoglu, James A. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη*, σ. 292.

¹⁵² Ο.π., σ.295.

την έκτιση της ποινής τους, τους παραχωρούνταν γη και αποκτούσαν όλα τα δικαιώματα των ελεύθερων πολιτών.

Με τον καιρό, σχηματίστηκε στην Αυστραλία μια ελίτ στην οποία κυριαρχούσαν πρώην φρουροί και στρατιώτες. Στην ελίτ συγκαταλέγονταν και μερικοί «ελεύθεροι άποικοι», τους οποίους είχε προσελκύσει στην Αυστραλία η οικονομική άνθηση, που βασιζόταν στο μαλλί των προβάτων. Το μεγαλύτερο μέρος της συνολικής ακίνητης ιδιοκτησίας ήταν συγκεντρωμένο στα χέρια της ελίτ. Αναμενόμενο ήταν να υπάρξει αντιπαράθεση μεταξύ της ελίτ και της υπόλοιπης κοινωνίας, την οποία αποτελούσαν κατάδικοι, πρώην κατάδικοι και οι οικογένειές τους.¹⁵³ Το 1840 σταμάτησαν οι μεταγωγές νέων καταδίκων στη Νέα Νότια Ουαλία.

Το 1842 θεσπίστηκε η ίδρυση ενός Νομοθετικού Συμβουλίου. Τα δυο τρίτα των μελών του εκλέγονταν, ενώ τα υπόλοιπα διορίζονταν. Οι πρώην κατάδικοι είχαν το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, υπό την προϋπόθεση ότι διέθεταν περιουσία μεγαλύτερη από ένα καθορισμένο όριο, την οποία πληρούσαν αρκετοί από αυτούς.¹⁵⁴ Η τεράστια πλειοψηφία του πληθυσμού, οι αυτόχθονες Αβορίγινι, όχι μόνο δεν είχαν οποιαδήποτε πολιτικά δικαιώματα, αλλά, έπεσαν θύματα μιας απάνθρωπης γενοκτονίας από τους Ευρωπαίους έποικους.

II. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΕΙΩΝ

1. Ο αποικισμός της Ινδονησίας και της Βόρεια Αμερικής

Όπως αναφέρθηκε, στην ανάδυση του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού, αποφασιστικός ήταν ο ρόλος του καπιταλισμού. Αυτός ο εναγκαλισμός ιμπεριαλισμού και καπιταλισμού, φαίνεται καθαρά στην πορεία που ακολούθησε η Ολλανδία, από την ανεξαρτητοποίησή της από την Ισπανία μέχρι την ανάδειξή της σε παγκόσμια Δύναμη.

Τον 16ο αιώνα, η Ισπανία ήταν το ισχυρότερο κράτος στην Ευρώπη, έχοντας υπό τον έλεγχό της μια αχανή παγκόσμια

¹⁵³ Daron Acemoglu, James A. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη*, σ. 297.

¹⁵⁴ Ο.π., σ. 299.

αυτοκρατορία. Διοικούσε μεγάλο μέρος της Ευρώπης, που περιλάμβανε και την Ολλανδία, τεράστια τμήματα της βόρειας και νότιας Αμερικής, τις Φιλιππίνες και μια σειρά από βάσεις κατά μήκος των ακτών της Αφρικής και της Ασίας. Το 1568, οι Ολλανδοί, που ήταν κυρίως προτεστάντες, εξεγέρθηκαν κατά του καθολικού ισπανού κυριάρχου τους. Μέσα σε οκτώ χρόνια, οι Ολλανδοί δεν εξασφάλισαν μόνο την ανεξαρτησία τους από την Ισπανία, αλλά κατάφεραν να πάρουν τη θέση των Ισπανών και των Πορτογάλων συμμάχων τους και, ως κυρίαρχοι των θαλάσσιων δρόμων, να οικοδομήσουν μια παγκόσμια Ολλανδική Αυτοκρατορία και να γίνουν το πλουσιότερο κράτος της Ευρώπης. Το μυστικό της επιτυχίας των Ολλανδών ήταν η πίστωση. Οι Ολλανδοί μπόρεσαν να χρηματοδοτούν τις στρατιωτικές τους αποστολές, με μισθοφορικούς στρατούς και στόλους εξοπλισμένους με κανόνια που στοίχιζαν ολόκληρες περιουσίες, πιο εύκολα από ό,τι η πανίσχυρη Ισπανική Αυτοκρατορία, επειδή είχαν εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη του ανερχόμενου χρηματοπιστωτικού συστήματος της Ευρώπης.¹⁵⁵

Στην πραγματικότητα, ήταν οι ολλανδοί έμποροι-και όχι το ολλανδικό κράτος-εκείνοι που δημιούργησαν την Ολλανδική Αυτοκρατορία. Η Ολλανδική Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών (VOC), που ιδρύθηκε το 1602, χρησιμοποίησε τα χρήματα που είχε συγκεντρώσει, από την πώληση μετοχών, για να φτιάξει πλοία, να τα στείλει στην Ασία και να φέρει κινέζικα, ινδικά και ινδονησιακά αγαθά. Χρηματοδότησε, επίσης, στρατιωτικές ενέργειες με πλοία της εταιρείας ενάντια σε ανταγωνιστές και πειρατές. Τελικά, τα χρήματα της Ολλανδικής Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών χρηματοδότησαν την κατάκτηση της Ινδονησίας, όπως θα περιγραφεί αμέσως πιο κάτω:

Η Ολλανδική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών ήταν η δεύτερη, μετά την Αγγλική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών, που διέθετε στρατό και την ισχύ να ιδρύει αποικίες. Έχοντας, πλέον, τη δυνατότητα να διεξάγει πολέμους, η Ολλανδική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών κατόρθωσε να μονοπωλήσει το εμπόριο των μπαχαρικών στα νησιά Μολούκα, που ανήκαν στην Ινδονησία, και

¹⁵⁵ Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humanity*, σ. 355.

να εξουδετερώσει τον ανταγωνισμό των Πορτογάλων, των Άγγλων, των Ινδών και των Κινέζων εμπόρων. Οι Ολλανδοί, για να επιτύχουν τον σκοπό τους, δεν δίστασαν να χρησιμοποιήσουν και απάνθρωπα μέσα. Ο Γιαν Πίτερζόουν Κουν, ο Ολλανδός κυβερνήτης της Μπατάβια (της σημερινής Τζακάρτα), ο οποίος την είχε μετατρέψει σε ορμητήριο της Ολλανδικής Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών, κατάπλευσε με ένα στόλο στα νησιά Μπάντα και διέταξε να σφαγιαστεί το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού. Σκοπός ήταν να εφαρμοστεί ένα σύστημα φυτειών. Μετά την ολοκλήρωση αυτής της γενοκτονίας, τα νησιά χωρίστηκαν σε 68 φυτείες που δόθηκαν σε 68 Ολλανδούς. Οι ιδιοκτήτες των φυτειών, που έμαθαν να καλλιεργούν τα μπαχαρικά από τους ελάχιστους επιζήσαντες κατοίκους, αγόρασαν δούλους από την Ολλανδική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών και τους εγκατέστησαν στα ακατοίκητα νησιά. Σε άλλα νησιά, οι Ολλανδοί εγκατέστησαν ένα σύστημα φόρου υποτέλειας και ένα σύστημα καταναγκαστικής εργασίας που παρεχόταν αμισθί, παρόμοιο με αυτά της Ευρώπης και της Αμερικής.¹⁵⁶

Μόλις το 1800 το ολλανδικό κράτος ανέλαβε τον έλεγχο της Ινδονησίας, κάνοντάς την ολλανδική αποικία για τα επόμενα 150 χρόνια.¹⁵⁷

Ενώ, η Ολλανδική Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών δρούσε στον Ινδικό Ωκεανό, η Ολλανδική Εταιρεία Δυτικών Ινδιών (WIC) όργωνε τον Ατλαντικό. Για να μπορεί να ελέγχει το εμπόριο στον σημαντικό ποταμό Χάντσον, η WIC έφτιαξε ένα οικισμό που ονομάστηκε Νέο Άμστερνταμ, σε ένα νησί στις εκβολές του ποταμού. Η αποικία κινδύνευε από τους Ινδιάνους και από τους Βρετανούς. Οι τελευταίοι, τελικά, την κατέλαβαν το 1664. Οι Βρετανοί άλλαξαν το όνομά της σε Νέα Υόρκη.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Daron Acemoglu, James A. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη*, σσ. 266, 267.

¹⁵⁷ Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humanity*, σ. 359.

¹⁵⁸ Ο.π., σ. 360.

Στο τέλος του 17ου αιώνα, οι δαπανηροί πόλεμοι οδήγησαν τους Ολλανδούς στο να χάσουν όχι μόνο τη Νέα Υόρκη, αλλά και τη θέση τους ως οικονομική και αυτοκρατορική δύναμη στην Ευρώπη. Η Γαλλία και η Βρετανία ανταγωνίστηκαν σκληρά μεταξύ τους για το ποια θα κάλυπτε το κενό. Τελικά, κέρδισε η Βρετανία. Όπως η Ολλανδική, πριν από αυτή, η Βρετανική Αυτοκρατορία είχε θεμελιωθεί από ιδιωτικές εταιρείες, που είχαν ως βάση το χρηματιστήριο του Λονδίνου. Οι πρώτοι αγγλικοί οικισμοί στη Βόρεια Αμερική ιδρύθηκαν στις αρχές του 17ου αιώνα από μετοχικές εταιρείες, όπως η Εταιρεία του Λονδίνου, η Εταιρεία του Πλύμουθ, η Εταιρεία του Ντόρτσεστερ και η Εταιρεία της Μασαχουσέτης.

2. Ο αποικισμός των Ινδιών

Η ιστορία των Ινδιών, όπου άκμασε ένας από τους αρχαιότερους πολιτισμούς της Ασίας, είναι παρόμοια με εκείνη της Ινδονησίας, αν και στον αποικισμό της δεν πρωταγωνίστησε η Ολλανδική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών, αλλά η Βρετανική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών.

Τον δέκατο όγδοο αιώνα, η Ινδία ήταν η χώρα που παρήγαγε και εξήγαγε τα περισσότερα υφάσματα σε όλο τον κόσμο. Ο βασικός εισαγωγέας τους στη Βρετανία ήταν η Βρετανική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών. Ωστόσο, η κατάργηση, για μια δεκαετία, του μονοπωλίου που είχε και η απαγόρευση της εισαγωγής στη Βρετανία των ινδικών βαμβακερών υφασμάτων, οδήγησαν, όπως προαναφέρθηκε, τη Βρετανική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών να αλλάξει στρατηγική. Την εποχή εκείνη, η Ινδία ήταν διαιρεμένη σε πολλά ανταγωνιστικά κράτη, παρόλο που αρκετά εξακολουθούσαν να βρίσκονται, τυπικά, υπό τον έλεγχο του Μογγόλου αυτοκράτορα, που έδρευε στο Δελχί.

Αρχικά, η Βρετανική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών επεκτάθηκε προς τα ανατολικά, στη Βεγγάλη, νικώντας, με τον ιδιωτικό στρατό που διέθετε, τους τοπικούς ινδικούς στρατούς στις μάχες του Πλασί το 1757 και της Μπουζάρ το 1764. Η Βρετανική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών λεηλάτησε τον τοπικό πλούτο και αύξησε τη φορολογία. Η επέκταση της εταιρείας συνέπεσε με τη συρρίκνωση της ινδικής υφαντουργίας, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, είχε

απαγορευθεί η πώληση των ινδικών υφασμάτων στη Βρετανία. Η συρρίκνωση συνοδεύτηκε με την αύξηση της φτώχειας του τοπικού πληθυσμού. Σύντομα, αντί να παράγουν υφάσματα οι Ινδοί, τα αγόραζαν από τη Βρετανία και καλλιεργούσαν όπιο, το οποίο η Βρετανική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών πουλούσε στην Κίνα.¹⁵⁹

Έτσι, και η Ινδία δεν κατακτήθηκε από το βρετανικό κράτος, αλλά από τον μισθοφορικό στρατό της Βρετανικής Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών. Η εταιρεία αυτή, από τα κεντρικά γραφεία της στο Λονδίνο, κυβερνούσε την Ινδία για ένα σχεδόν αιώνα, συντηρώντας μια τεράστια στρατιωτική δύναμη μέχρι και 350 χιλιάδων ανδρών, που υπερέβαινε κατά πολύ τις ένοπλες δυνάμεις του βρετανικού κράτους.

Το βρετανικό κράτος εθνικοποίησε την Ινδία, μαζί με τον ιδιωτικό στρατό της εταιρείας, μόλις το 1858. Ο Ναπολέων χλεύαζε του Άγγλους αποκαλώντας τους «έθνος μαγαζατόρων».¹⁶⁰

¹⁵⁹ Daron Acemoglu, James A. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη*, σσ. 290, 291.

¹⁶⁰ Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humanity*, σ. 362.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΣΤΑΘΜΟΙ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ

ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

A. Ο ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ

I. Η ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΙΚΩΝ ΦΥΛΩΝ

Η κατάρρευση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας υπήρξε ένας κομβικής σημασίας σταθμός στην ιστορική πορεία της Ευρώπης. Οι εξελίξεις, που ακολούθησαν, συγκλόνισαν την Ευρώπη και αναμόρφωσαν ριζικά την κοινωνικοπολιτική της δομή.

Με την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας το 476 μ.Χ., αρχίζει ο Μεσαίωνας ο οποίος κράτησε για περίπου χίλια χρόνια, μέχρι την Αναγέννηση. Ο όρος «Μεσαίωνας» υιοθετήθηκε από τους ιστορικούς στις αρχές του 16ου αιώνα για να εμφανίσουν τη χιλιετία εκείνη ως μια μακρόχρονη και οδυνηρή μεταβατική περίοδο μεταξύ δυο εποχών υψηλού πολιτισμού: της κλασσικής αρχαιότητας και της Αναγέννησης. Υπάρχουν, όμως, και αυτοί που θεωρούν τον Μεσαίωνα ως το μακροχρόνιο στάδιο, κατά το οποίο η μακροχρόνια κληρονομιά της Ρώμης διαφυλάχθηκε και αναζωογονήθηκε από τον χριστιανισμό.

Ο Μεσαίωνας είναι η περίοδος κατά την οποία αρκετοί λαοί, κυρίως οι γερμανικοί, οι οποίοι άλλοτε είχαν περιφρονηθεί ως βάρβαροι και ξένοι προς το περιβάλλον του ρωμαϊκού κόσμου, συνέβαλαν στη διαμόρφωση της σημερινής Ευρώπης. Οι λαοί εκείνοι πέρασαν, για πρώτη φορά, σε μια σφαίρα πολιτισμού για την οποία πρωτύτερα, κατά την αρχαιότητα, παρέμειναν, ουσιαστικά, ιστορικά ανύπαρκτοι.

Μετά την κατάρρευση του δυτικού ρωμαϊκού κράτους, την εποχή που αρχίζει ο Μεσαίωνας, παρατηρούμε τη μετάβαση της κυριαρχίας του σε μια πληθώρα κρατών, τα οποία διοικούσαν Φράγκοι, Βησιγότθοι, Οστρογότθοι, Βάνδαλοι και Βουργουνδοί. Παράλληλα, η εμφάνιση του Ισλάμ ως θρησκευτικής και πολιτικής

δύναμης οδήγησε στη ίδρυση, αρχικά, των αραβικών κρατών, στο μεγαλύτερο μέρος της επικράτειας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στη βόρεια Αφρική και την Ισπανία και, στη συνέχεια, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όλες αυτές οι εξελίξεις συγκλόνισαν την Ευρώπη, αναμόρφωσαν ριζικά την κοινωνικοπολιτική της δομή.

Κατά την περίοδο αυτή, σχηματίστηκαν τα λεγόμενα ρωμαιο-βαρβαρικά βασίλεια των Βησιγόθων (στη Γαλλία και στην Ισπανία), των Βανδάλων (στη βόρεια Αφρική), των Οστρογόθων (στην Ιταλία), των Φράγκων (στη Γαλλία) και των Αγγο-Σαξόνων (στην Αγγλία). Οι Σλάβοι διείσδυσαν, τον ίδιο καιρό, στη νοτιοανατολική Ευρώπη.

Σε όλη τη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη βάρβαροι αρχηγοί φυλών κυβερνούσαν τώρα σαν βασιλείς, δούκες κ.λπ., ουσιαστικά ανεξάρτητοι, αλλά δείχνοντας ταυτόχρονα σκιάδη υποταγή στον αυτοκράτορα του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη.

II. Η «ΑΓΙΑ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ»

1. Οι Φράγκοι. Ο Καρλομάγνος

Τον όγδοο αιώνα μ.Χ. στη Γερμανία υπήρχαν αρκετά «δουκάτα», από τα οποία το ισχυρότερο ήταν το δουκάτο των Φράγκων. Το 768 μ.Χ. ηγέτης των Φράγκων έγινε ο Καρλομάγνος, ο Carolus Magnus, που μεταφράζεται Μέγας Κάρολος. Το βασίλειό του κάλυπτε περίπου το μισό δυτικό τμήμα της σημερινής Γερμανίας και το ανατολικό της σημερινής Γαλλίας. Ο Καρλομάγνος, αφού κατάκτησε όλη τη Γαλλία, προχώρησε στην Ιταλία, όπου είχαν εγκατασταθεί οι Λομβαρδοί, την οποία κατάκτησε και παραχώρησε τον έλεγχο της χώρας στον πάπα. Στη συνέχεια, ύστερα από μακροχρόνιους πολέμους, κατατρόπωσε τους Αβαρούς στην Αυστρία και τους Σάξονες στο ανατολικό τμήμα της Γερμανίας.

Ο Καρλομάγνος θεωρούσε τον εαυτό του όχι μόνο ως βασιλέα του γερμανικού λαού και ηγεμόνα του φραγκικού βασιλείου, αλλά και ως ηγέτη και προστάτη όλων των χριστιανών. Έτσι, δεν διέφερε πολύ από τους ηγέτες των μουσουλμάνων. Ανάγκασε τους Σάξονες κι άλλους λαούς που κατακτούσε, αφού εκτέλεσε χιλιάδες από

αυτούς, να δεχτούν να βαπτιστούν ως χριστιανοί και να ασπαστούν, έστω και λίγο, τη ... θρησκεία της αγάπης. Τα Χριστούγεννα του 800 μ.Χ. στην εκκλησία του Αγίου Πέτρου της Ρώμης ο πάπας Λέων Γ', έστεψε τον Καρλομάγνο αυτοκράτορα. Η στέψη του Καρλομάγνου ως αυτοκράτορα των Ρωμαίων (Imperator Romanorum), θεωρήθηκε ως αναβίωση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, υπό νέα μορφή. Ο Καρλομάγνος κατόρθωσε να δημιουργήσει μια αυτοκρατορία, την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, που αποτελούσε μια μεγάλη συνεκτική πολιτική οντότητα. Εκτεινόταν στο μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής Ευρώπης και ο πυρήνας της είναι παρόμοιος με αυτό που είχε, ύστερα από περίπου χίλια χρόνια, ο αρχικός πυρήνας της ΕΟΚ. Πολλοί ιστορικοί θεωρούν την αυτοκρατορία του ως «το σημείο γέννησης της Ευρώπης».¹⁶¹

Το κράτος του Καρλομάγνου, το καρολίγγειο κράτος, προσπάθησε να δημιουργήσει ένα ισχυρό χριστιανικό προμαχώνα, με πνευματικό κέντρο τη Ρώμη, πολιτικό-στρατιωτικό τη Γαλλία και με επικράτεια που εκτεινόταν από τον Ισπανικό Έβρο (για την Άμυνα εναντίον των Αράβων) ως τον Έλβα (για την άμυνα εναντίον των Γερμανών που δεν είχαν ακόμη εκρωμαίσει) και τον Δούναβη (για την άμυνα εναντίον των Σλάβων). Την έκταση αυτή και τη σταθερότητα των κατακτήσεων εξασφάλισε η φεουδαρχική τάξη, ενώ την εκπολιτιστική διείσδυση στις χώρες των βαρβάρων υποβοήθησε η Εκκλησία.

Μετά το θάνατο του Καρλομάγνου το 814 μ.Χ., η αυτοκρατορία του μοιράστηκε στους τρεις εγγονούς του με τη μορφή τριών βασιλείων, της Γαλλίας, της Γερμανίας και της Ιταλίας. Με τη διάλυση της καρολίγγειας, διαιρέθηκε για πρώτη φορά η Ευρώπη σε περιοχές εθνικές (γαλλική, γερμανική και ιταλική) και άνοιξε ο δρόμος προς την κατάτμηση του ευρωπαϊκού χώρου.

Νέες ορδές άγριων πολεμιστών από την Ανατολή έφεραν χάος και δυστυχία. Αυτή τη φορά ήταν οι Μαγυάροι οι οποίοι κατέλαβαν

¹⁶¹ Δημήτρης Τσιόδρας, *Ευρωπαϊτισμός ή Εθνοκεντρισμοί, οι εξωτερικές απειλές και τα όρια συνεργασίας στην ΕΕ*, σ. 28

γρήγορα τη σημερινή Ουγγαρία και Αυστρία κι εισέβαλαν στη Γερμανία. Οι Γερμανοί συνενώθηκαν υπό το δούκα των Σαξόνων και εξανάγκασαν τους Μαγυάρους να γυρίσουν στην Ουγγαρία, όπου εγκαταστάθηκαν και παραμένουν μέχρι σήμερα.

Ο τίτλος «Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» αναβίωσε και πάλι το 962 όταν ο Όθων Α΄, βασιλιάς της Γερμανίας, στέφθηκε αυτοκράτορας από τον Πάπα Ιωάννη ΙΒ΄, εμφανίζοντας τον εαυτό του ως διάδοχο του Καρλομάγνου και ξεκινώντας μια συνέχεια της αυτοκρατορίας για πάνω από οκτώ αιώνες. Ο αυτοκράτορας εκλεγόταν από επτά εκλέκτορες: τους αρχιεπισκόπους Μαγεντίας (Μάινς), Τρεβήρων (Τριηρ) και Κολωνίας, τον βασιλιά της Βοημίας, τον δούκα της Σαξονίας, τον μαρκήσιο του Βρανδεμβούργου και τον παλατινό κόμη του Ρήνου.

Η εδαφική επικράτεια της αυτοκρατορίας ποίκιλλε καθ' όλη την ιστορία της. Παρά το όνομά της, κατά το μεγαλύτερο διάστημα της ύπαρξής της, η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία δεν περιλάμβανε τη Ρώμη εντός των ορίων της.

Κατά την τελική φάση της βασιλείας του Αυτοκράτορα Φρειδερίκου Γ(κυβέρνησε 1452-1493), ξεκίνησε η Αυτοκρατορική Μεταρρύθμιση. Η μεταρρύθμιση θα υλοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό κατά τη διακυβέρνηση του Μαξιμιλιανού Α΄ (από το 1486 μέχρι τον θάνατό του το 1519). Η Αυτοκρατορία μετονομάστηκε σε «Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους». Από το 1438 ως το 1806 (με εξαίρεση το 1742 ως το 1745) ένα μέλος του Οίκου των Αψβούργων ήταν επίσης αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους .

2. Το καθεστώς της φεουδαρχίας

Μεταξύ των εξελίξεων, που ακολούθησαν την κατάρρευση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ήταν και η εμφάνιση ενός νέου είδους κοινωνικής οργάνωσης, της φεουδαρχίας.

Η φεουδαρχική περίοδος αρχίζει με την ίδρυση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Οι φεουδαρχικοί θεσμοί, οι οποίοι εδράζονται στην καταναγκαστική εργασία των δουλοπαροίκων, αποτέλεσαν τη βάση για τη μακρά περίοδο της αργής οικονομικής μεγέθυνσης της Ευρώπης κατά τον Μεσαίωνα. Με την εδραίωση

του καθεστώτος της δουλοπαροικίας, η δουλεία στην Ευρώπη άρχισε να εξαλείφεται. Υποβιβάζοντας οι ελίτ το σύνολο του αγροτικού πληθυσμού στο καθεστώς της δουλοπαροικίας, δεν θεώρησαν απαραίτητη την ύπαρξη μιας ξεχωριστής τάξης δούλων, όπως συνέβαινε σε όλες τις προγενέστερες κοινωνίες.

Η φεουδαρχία βασιζόταν στις ιεραρχικές σχέσεις ανάμεσα στον βασιλιά και τους ευγενείς, με τους χωρικούς να βρίσκονται στη βάση της ιεραρχικής κλίμακας. Ο βασιλιάς παραχωρούσε εκτάσεις γης στους ευγενείς, με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών. Με τη σειρά τους, οι ευγενείς μίσθωναν ένα μέρος της γης στους χωρικούς, οι οποίοι, σε αντάλλαγμα, εργάζονταν χωρίς αμοιβή στις εκτάσεις που είχαν για ίδια χρήση οι ευγενείς. Οι χωρικοί, οι οποίοι, εξαιτίας της υποτέλειάς τους στους ευγενείς, ονομάζονταν «δουλοπάροικοι», ήταν προσδεμένοι στη γη των ευγενών και δεν μπορούσαν να εγκατασταθούν αλλού χωρίς την άδειά τους. Ο ευγενής, εκτός από ιδιοκτήτης της γης, ήταν, ταυτόχρονα, δικαστής και αστυνόμος. Μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα, η χωρίς αμοιβή εργασία των χωρικών ήταν τρεις ημέρες την εβδομάδα. Τα παιδιά των χωρικών όφειλαν να εργάζονται αμισθί για τους ευγενείς για πολλά χρόνια. Οι δουλοπάροικοι οι οποίοι υπόκειντο σ' αυτό το καθεστώς ήταν το 90% του αγροτικού πληθυσμού εκείνη την εποχή.¹⁶² Το φεουδαρχικό σύστημα ήταν ένα εξαιρετικά κλειστό σύστημα, με τον πλούτο να ρέει από τους πολλούς χωρικούς στους λίγους ευγενείς.

III. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

1. Η δύναμη της Καθολικής Εκκλησίας

Το κενό που άφησε πίσω της η παρακμάσασα Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία καλύφθηκε από την αυξανόμενη συνειδητοποίηση της χριστιανοσύνης, όχι μόνο ως θρησκευτικής κοινότητας, αλλά και ως συνεκτικής πολιτικής οντότητας.

Όταν έσβηνε η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία τον πέμπτο αιώνα μ.Χ., μέσα στους κόλπους της γεννήθηκε μια νέα δύναμη, που θα εκμεταλλευόταν σε μεγάλο βαθμό το γόητρο και τις παραδόσεις

¹⁶² Daron Acemoglu, James A. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη*, σ. 117.

της. Αυτή η δύναμη ήταν η λατινόφωνη Καθολική Εκκλησία. Οι πνευματικοί και κοσμικοί ηγέτες της χριστιανοσύνης οικειοποιήθηκαν, σταδιακά, τον μανδύα του καίσαρα. Με την εξάλειψη των αυτοκρατόρων, ο πάπας άρχισε να παίρνει αυτοκρατορικούς τίτλους και δικαιώματα. Πήρε τον τίτλο του Μεγάλου Ποντίφικα, του αρχιερέα δηλαδή της ρωμαϊκής κυριαρχίας, τον αρχαιότερο από όλους τους τίτλους που είχαν απολαύσει οι αυτοκράτορες. Ο «παπισμός», γράφει ο μεγάλος φιλόσοφος Thomas Hobbes στο έργο του *Leviathan*, «δεν είναι παρά το εστεμμένο φάντασμα της παρηκμασμένης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας που κάθεται πάνω στον ίδιο της τον τάφο».¹⁶³

Ο οργανισμός της Εκκλησίας είχε βιβλία και ένα μεγάλο σύστημα δασκάλων για να κρατήσουν τη συνεκτικότητά του, πράγματα που ήταν ισχυρότερα από κάθε νόμο και κάθε λεγεώνα. Υπήρχαν οι μοναστικές κοινότητες, γνωστές ως τάγματα, με πιο γνωστό το τάγμα των Βενεδικτίνων. Τα μοναστήρια ήταν τα μόνα μέρη εκείνη την εποχή όπου ανθούσε η μάθηση και η μετάδοση της γνώσης.

Μετά την ίδρυση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, οι σχέσεις αυτοκράτορα και πάπα ήταν αρμονικές. Όμως, στη συνέχεια, οι ηγέτες του κλήρου άρχισαν να λαμβάνουν κοσμικές εξουσίες και να γίνονται όχι μόνο πνευματικοί ποιμένες αλλά και πρίγκιπες και άρχοντες της περιοχής τους. Αντίστροφα, ο αυτοκράτορας, που θεωρούσε τον εαυτό του προστάτη και ανώτατο άρχοντα όλου του χριστιανικού κόσμου, είχε την αξίωση να διορίζει αυτός τους επισκόπους και αρχιεπισκόπους. Έτσι, όταν πάπας ήταν ο Γρηγόριος ο Ζ΄ και αυτοκράτορας ο Ερρίκος ο Δ΄, ξέσπασε αναμεταξύ τους διαμάχη, γνωστή ως έριδα της Περιβολής. Στο τέλος, κυριάρχησε ο πάπας.

2. Το «σχίσμα»

Από πολύ νωρίς, άρχισε και η διαίρεση της ολοένα και αυξανόμενης χριστιανικής κοινότητας. Δημιουργήθηκαν δυο κεφαλές στους κόλπους της χριστιανικής εκκλησίας, του πάπα στη Ρώμη και του πατριάρχη στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που έμελλε να οδηγήσει σε μια μεταξύ τους έντονη διαμάχη για την ηγεσία του

¹⁶³ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Α΄, σ. 334.

χριστιανικού κόσμου. Η ρωμαϊκή εκκλησία διεκδικούσε την πρώτη θέση στη χριστιανοσύνη γιατί, σύμφωνα με την παράδοση, είχε ιδρυθεί από τον Πέτρο, τον «κορυφαίο» των αποστόλων. Η διαμάχη για την ηγεσία της χριστιανοσύνης «γέννησε» με τον καιρό και διαφορές στο δογματικό και θρησκευτικό επίπεδο.

Το σημαντικότερο σημείο στο οποίο διέφερε η βυζαντινή εκκλησία από τη ρωμαϊκή ήταν το θέμα του Filioque και αφορούσε το τρίτο άρθρο του Συμβόλου της Πίστεως και, ειδικά, την εκπόρευση του αγίου πνεύματος. Οι βυζαντινοί πίστευαν ότι το άγιο πνεύμα εκπορεύεται «εκ του πατρός», ενώ οι Λατίνοι πίστευαν ότι αυτό «εκ του πατρός και του υιού εκπορεύεται» (ex Patre Filioque procedit).

Άλλες διαφορές, που χώριζαν τις δυο εκκλησίες, ήταν η χρήση από τους Λατίνους άζυμου άρτου στο μυστήριο της «θείας ευχαριστίας», η αγαμία του λατινικού κλήρου και η τέλεση από τη Δυτική εκκλησία της συνήθους λειτουργίας και κατά την Πεντηκοστή, ενώ οι βυζαντινοί τελούσαν την περίοδο αυτή καθημερινά, πλην Σαββάτου και Κυριακής, ειδική λειτουργία, την Προηγιασμένη.

Οι συνεχείς διαφωνίες και ρήξεις μεταξύ των δυο εκκλησιών οδηγήθηκαν τελικά σε σφοδρό και οριστικό ρήγμα. Στις 16 Ιουλίου 1054 ο καρδινάλιος Ουμβέρτος μαζί με δυο άλλους παπικούς λεγάτους κατέθεσε στην αγία τράπεζα του ναού της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη τη βούλα αφορισμού του πατριάρχη Μιχαήλ Α΄ Κηρουλαρίου, των συνεργατών και οπαδών τους. Ακολούθησε η Αγία Σύνοδος της Κωνσταντινούπολης κατά την οποία ο Κηρουλάριος ανταπέδωσε το παπικό ανάθεμα.

Ένα άσβεστο μίσος αναπτύχθηκε μεταξύ των δυο χριστιανικών δογμάτων, που οδήγησε σε πρωτοφανείς αγριότητες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των δεκατριών Ορθοδόξων μοναχών της Καντάρας στην Κύπρο. Συνέβη το 1228, όταν οι διωγμοί των Ορθοδόξων από τους Καθολικούς ήταν σε έξαρση. Οι μοναχοί της Καντάρας, όπως και όλοι οι Ορθόδοξοι κληρικοί, χρησιμοποιούσαν κατά το μυστήριο της «θείας ευχαριστίας» ένζυμο άρτο. Οι Καθολικοί χρησιμοποιούσαν άζυμο άρτο γιατί πίστευαν ότι τέτοιος άρτος χρησιμοποιήθηκε κατά τον Μυστικό Δείπνο, που έλαβε χώρα, σύμφωνα πάντα με τους Καθολικούς, την ημέρα που οι Εβραίοι αποκαλούσαν «ημέρα των αζύμων». Οι

μοναχοί διατάχθηκαν να παρουσιαστούν ενώπιον του Λατίνου αρχιεπισκόπου στη Λευκωσία ο οποίος, αφού δεν κατόρθωσε να τους μεταπείσει, τους φυλάκισε. Στη φυλακή παρέμειναν τρία χρόνια. Ένας από αυτούς πέθανε από τις κακουχίες. Οι υπόλοιποι, με εντολή του πάπα, αντιμετωπίστηκαν ως αιρετικοί. Δέθηκαν πίσω από άλογα που τους έσερναν καθ' όλο το μήκος της κοίτης του Πεδιαίου. Τελικά, στις 19 Μαΐου 1231 μισοπεθαμένοι οι μοναχοί ρίχτηκαν στην πυρά και κήηκαν.¹⁶⁴

3. Η «Ιερά Εξέταση»

Η ηγεσία της χριστιανικής Εκκλησίας, για να εξασφαλίσει την πειθαρχία και τη νομιμοφροσύνη και να έχει το ποιμνιό της δέσμιο και εξαρτημένο, διέπραξε φοβερά εγκλήματα. Στην προσπάθειά της αυτή υπήρξε αδίστακτη, πολεμώντας βάνουσα και τη γνώση. Γιατί η γνώση ελευθερώνει, δίνει δύναμη και ανεξαρτησία.

Το έτος 2000 ο πάπας Ιωάννης-Παύλος Β΄ ζήτησε δημόσια συγγνώμη για 2000 χρόνια βίας, διώξεων και σφαλμάτων, που διέπραξε η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία». Μέσα στα εγκλήματα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας για τα οποία έγινε η παπική συγγνώμη ήταν το κάψιμο των αιρετικών, η Ιερά Εξέταση, οι Σταυροφορίες, στις οποίες περιλαμβάνεται και η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, οι σφαγές Εβραίων και Μουσουλμάνων, η δίωξη του Γαλιλαίου.

Κρίνεται σκόπιμο να γίνει ειδική αναφορά στα αποτρόπαια εγκλήματα της Ιεράς Εξέτασης. Τα θύματα της Ιεράς Εξέτασης ήταν οι αιρετικοί και οι «μάγισσες». Σε σύγκριση με τα ολοκαυτώματα και τα μαζικά εγκλήματα του 20ού αιώνα, οι θηριωδίες του χριστιανικού φονταμενταλισμού -διότι αυτό ακριβώς ήταν η Ιερά Εξέταση - είναι ελάχιστες. Πρόκειται, εν τούτοις, για εγκλήματα ειδεχθέστερα και από αυτά της ναζιστικής θηριωδίας, επειδή τα θύματα οδηγήθηκαν στην πυρά «εν ονόματι του Χριστού».

Τα εργαλεία των βασανιστηρίων που χρησιμοποιούνταν, για να αποσπαστούν από τα δύστυχα θύματα οι «ομολογίες» τους,

¹⁶⁴ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, Αναζητώντας την Αυτογνωσία, 1ος Τόμος, σ 245.

προκαλούν αποτροπιασμό. Τροχοί, καρέκλες με καρφιά, τανάλιες, εργαλεία για την εξόρυξη των ματιών ή για ξεκοίλιασμα στη θέα των οποίων και μόνον είναι αδύνατον να μην ανατριχιάσεις. Στις δίκες των αιρετικών και των «μαγισσών», αν κατά τη διάρκεια της ακροαματικής διαδικασίας οι κατηγορούμενοι δεν ομολογούσαν, τους οδηγούσαν στη διπλανή αίθουσα βασανιστηρίων και, μετά τη σχετική «δοκιμασία», τους επαναφέρον στην αίθουσα της δίκης. Αν δεν ομολογούσαν, τα βασανιστήρια επαναλαμβάνονταν. Εκείνη την εποχή όχι μόνο δεν ίσχυε το τεκμήριο της αθωότητας, αλλά ούτε και το αντίθετο, δηλαδή ο κατηγορούμενος να εθεωρείτο ένοχος μέχρις αποδείξεως του εναντίου. Ο κατηγορούμενος ήταν εξ αρχής ένοχος.

Τα περισσότερα θύματα της Ιεράς Εξέτασης ήταν γυναίκες, διότι σε όλη τη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων» οι γυναίκες θεωρούνταν ευεπίφορες στην ακολασία και, ως εκ τούτου, στη συμμαχία με τον Διάβολο. Ακόμη και σήμερα δίστανται οι απόψεις για τα αίτια που οδήγησαν στο φοβερό «κυνήγι των μαγισσών» στην Ευρώπη, το οποίο διήρκεσε τρεις και πλέον αιώνες (από τον 14ο ως τον 17ο). Πώς εξηγούνται αυτά τα τερατώδη εγκλήματα; Υπάρχει η άποψη ότι το κυνήγι των μαγισσών δεν ήταν παρά η επίπονη και συστηματική προσπάθεια της Καθολικής και Προτεσταντικής Εκκλησίας να εξαλείψει τα τελευταία κατάλοιπα του παγανισμού στην Ευρώπη.

Συναφές είναι και το θέμα των αφορισμών. Όταν άρχισαν να εμφανίζονται τα δόγματα άρχισαν και οι αιρέσεις και οι αφορισμοί. Αυτός που επικρατούσε αφορίζε τον αντίπαλο. Πρώτα, ήταν ο Άρειος. Οι βυζαντινοί πατριάρχες αφορίζαν ακόμα και αυτοκράτορες, όπως τον Κωνσταντίνο Στ', τον Λέοντα τον Σοφό ή τον Βασίλειο Βουλγαροκτόνο.

B. Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

Στις αρχές του δέκατου πέμπτου αιώνα, μια νέα εποχή άρχισε να προβάλλει στη Δύση και συγκεκριμένα σε μια ιταλική πόλη που ευημερούσε, τη Φλωρεντία. Οι πολίτες της Φλωρεντίας άρχισαν να ασχολούνται και να ενδιαφέρονται για πράγματα διαφορετικά από αυτά που απασχολούσαν τους ιππότες και τους εμπόρους του Μεσαίωνα. Άρχισαν να καλλιεργούν το πνεύμα τους και να έχουν δική τους ανεξάρτητη βούληση και κρίση. Στράφηκαν στη μελέτη της αρχαιότητας και έμαθαν για τα αριστουργήματα του πνεύματος και της τέχνης της ελληνικής αρχαιότητας και της ρωμαϊκής εποχής. Ένιωθαν αναγεννημένοι, ανακαλύπτοντας τα αρχαία έργα. Γι' αυτό, η συγκεκριμένη περίοδος της ιστορίας είναι γνωστή ως «Αναγέννηση».

Την εποχή του Λεονάρντο ντα Βίντσι ζούσε στη Φλωρεντία η εύπορη και ισχυρή οικογένεια των Μεδίκων, που ήταν έμποροι και τραπεζίτες. Η οικογένεια αυτή, με την επιρροή της, καθόρισε τη πορεία της ιστορίας της Φλωρεντίας για ένα αιώνα.

Για μια μακρά χρονική περίοδο, αυτός ο τρόπος σκέψης περιοριζόταν στα όρια μιας μικρής ομάδας διανοουμένων και είχε να ανταγωνιστεί με τα παραδοσιακά ρεύματα σκέψης. Όμως, προϊόντος του χρόνου, η Αναγέννηση, αυτή καθ' εαυτή, αποτέλεσε το πρώτο τμήμα του κινήματος εκείνου που οδήγησε στην Επιστημονική Επανάσταση και στον Διαφωτισμό. Ήταν η πνευματική δύναμη που προκάλεσε ρωγμή στη μήτρα του μεσαιωνικού πολιτισμού και οδήγησε, σταδιακά, στη γέννηση της «νεότερης Ευρώπης»¹⁶⁵

Ξεχωριστή φυσιογνωμία της εποχής αυτής είναι ο ζωγράφος Λεονάρντο ντα Βίντσι. Αλλά, δεν ήταν μόνο ζωγράφος. Ενδιαφερόταν για τα πάντα στη φύση. Ανέτρεχε στον Αριστοτέλη και τους Άραβες στοχαστές και επιζητούσε να επαληθεύσει αν αυτό που διάβαζε ίσχυε πραγματικά. Στις σημειώσεις του υπάρχει η φράση: «Ο ήλιος δεν κινείται».¹⁶⁶ Την ιδέα του αυτή, όπως και

¹⁶⁵ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Α', σ. 525.

¹⁶⁶ E.H. Combrich, *Μικρή Ιστορία του Κόσμου*, Εκδόσεις Πατάκη, σελ. 214.

άλλες, δεν τη δημοσιοποίησε, ίσως γιατί ήταν σίγουρος ότι δεν θα γινόταν κατανοητή. Η Βίβλος δεν έγραφε το ίδιο και η γενική αντίληψη του κόσμου τότε ήταν πως έπρεπε να βλέπουμε τα πάντα στη φύση με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που τα έβλεπαν οι Εβραίοι 2000 χρόνια πριν, όταν γράφτηκε η Βίβλος. Η Φλωρεντία ήταν, επίσης, η πατρίδα του Φραγκίσκου Πετράρχη (1304-1370, γνωστού για τα άσματα και τα σονέτα του και του Νικολό Μακιαβέλλι (1469-1527), γνωστού για το πολυσυζητημένο βιβλίο του *Ο Ηγεμών*, ένα εγχειρίδιο πολιτικής για κατάκτηση της εξουσίας.

Το πνεύμα της Αναγέννησης άρχισε να εξαπλώνεται από τη Φλωρεντία και σε άλλες πόλεις. Στην αυλή του πάπα, ιδίως όταν πάπες έγιναν πλούσιοι κληρικοί από την οικογένεια των Μεδίκων, κλήθηκαν μεγάλοι καλλιτέχνες για να κτίσουν τα παλάτια και τους ναούς σύμφωνα με τη νέα νοοτροπία και να τα διακοσμήσουν με πίνακες και αγάλματα.

Ούτε η Αναγέννηση περιορίστηκε στην Ιταλία. Οι επιδράσεις της διαδόθηκαν σταθερά στο σύνολο της χριστιανικής δυτικής Ευρώπης. Ξεχωρίζουμε τη πολυσχιδή πνευματική δράση του Ολλανδού Γκέρχαρντ Γκέρχαρντς (1466-1536), γνωστού με το ελληνικό του ψευδώνυμο Έρασμος. Θεωρείται ως ο κυριότερος εκπρόσωπος του χριστιανικού ανθρωπισμού. Στο έργο του *Μωρίας Εγκώμιο* προσπάθησε, περισσότερο από κάθε άλλον, να συνυφάνει τον νέο ανθρωπισμό με τη ρωμαιοκαθολική παράδοση. Επίσης, ο Έρασμος εξέδωσε την ελληνική Καινή Διαθήκη. Ο Έρασμος επηρέασε σημαντικά τη γλώσσα της εποχής του. Η συλλογή των *Γνωμικών* έτυχε παγκόσμιας αποδοχής, κάνοντας γνωστές περισσότερες από τρεις χιλιάδες κλασικές παροιμίες και γνωμικά. Τα βιβλία του καταχωρίστηκαν στο *Index απαγορευμένων βιβλίων* της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, ωστόσο τυπώνονταν και κυκλοφορούσαν ελεύθερα στην Αγγλία, στην Ελβετία και στην Ολλανδία.¹⁶⁷

Ο νέος ανθρωπισμός, εκπρόσωπος του οποίου ήταν, όπως αναφέρθηκε, ο Έρασμος, ήταν ένα ευρύ πνευματικό και πολιτιστικό

¹⁶⁷ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Α', σσ. 531, 532.

κίνημα, που αναδύθηκε από τη μετάβαση της θεοκρατικής κοσμοθεωρίας του Μεσαίωνα στην ανθρωποκεντρική Αναγέννηση. Το κίνημα αυτό είναι άμεσα συνυφασμένο με την αναζωπύρωση της επιστήμης που οδήγησε στην καλλιέργεια των κριτικών ικανοτήτων του ατόμου, ώστε να μη θεωρεί τίποτε αληθινό, παρά μόνο αφού υποβληθεί σε έλεγχο και αποδειχθεί τούτο. Τούτο, όπως αναμενόταν, έφερε το κίνημα σε αντιπαράθεση με τις κυρίαρχες μεθόδους και πρακτικές της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.

Την Αναγέννηση ακολούθησε η Μεταρρύθμιση η οποία ήταν ένα θρησκευτικό μεταρρυθμιστικό κίνημα στους κόλπους της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και οδήγησε στη διάσπασή της σε καθολικούς και προτεστάντες. Σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να θεωρούμε τη Μεταρρύθμιση ως προέκταση της Αναγέννησης, καθώς τα δυο κινήματα ανέπτυξαν ρεύματα που κινούνταν προς τελείως διαφορετικές κατευθύνσεις.

Πρωτεργάτης του μεταρρυθμιστικού κινήματος ήταν ο Μαρτίνος Λούθηρος (1483-1546), καθηγητής της θεολογίας στο Πανεπιστήμιο της Βιτεμβέργης. Με προκήρυξή του το 1517, στηλίτευσε τις συμπεριφορές της εκκλησιαστικής ηγεσίας και, κυρίως, την πρακτική της χορήγησης, έναντι χρηματικού ανταλλάγματος, συγχωροχαρτιών με τα οποία δινόταν άφεση αμαρτιών. Για να αναπτύξει τις ιδέες του, έγραψε διάφορες πραγματείες, με σημαντικότερες τις *Αποφάσεις, Περί της ελευθερίας του χριστιανού, Προς τους χριστιανούς ευγενείς του γερμανικού έθνους*. Η δράση του, οδήγησε στον αφορισμό του το 1520. Το κίνημα διαμαρτυρίας του Λούθηρου, που αποκλήθηκε προτεσταντισμός και οι οπαδοί του προτεστάντες (διαμαρτυρούμενοι), εξελίχθηκε σε πολιτική εξέγερση.

Τις ιδέες του Λούθηρου εκμεταλλεύθηκε ο βασιλέας Ερρίκος ο Η΄ της Αγγλίας που ήλθε σε ρήξη με τον πάπα, επειδή δεν του επέτρεπε να πάρει διαζύγιο. Με νόμο το 1534, κατήργησε την παπική εξουσία στην Αγγλία και ανέδειξε τον βασιλέα σε ανώτατο άρχοντα της Εκκλησίας της Αγγλίας.

Το 1541 ο Ιωάννης Καλβίνος ίδρυσε τον πιο ισχυρό κλάδο του προτεσταντισμού. Ο Καλβίνος διατύπωσε πρωτότυπες θεολογικές ιδέες. Πρέσβευε ότι η ανθρωπότητα χωρίζεται στους Κολασμένους και τους Εκλεκτούς. Κατά τον Καλβίνο, κάθε καλβινιστής θα

έπρεπε να αποστρέφεται κάθε είδους ηδονής και η ζωή του να χαρακτηρίζεται από εγκράτεια, σκληρή εργασία και λιτότητα. Η συμμετοχή του στην κοινότητα των Εκλεκτών έπρεπε να αντανακλάται ακόμα και στην εμφάνισή του. Όλα αυτά τα γνωρίσματα συγκροτούσαν την εικόνα εκείνου που θα γινόταν γνωστός στον αγγλόφωνο κόσμο ως πουριτανός.¹⁶⁸

Στη συνέχεια, έχουμε την «Αντιμεταρρύθμιση». Ο όρος αυτός πήρε το όνομά του από τους προτεστάντες ιστορικούς που θεωρούσαν ότι η κίνηση αυτή δημιουργήθηκε από τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ως αντιπερισπασμός προς τη Μεταρρύθμιση. Ως πρώτο βήμα, θεωρείται η σύγκλιση της Συνόδου του Τρδέντου που πραγματοποιήθηκε σε τρεις περιόδους, από το 1545-1563. Στο μεταξύ, στους κόλπους της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και στα πλαίσια της Αντιμεταρρύθμισης, δημιουργήθηκε η «Εταιρεία του Ιησού», το γνωστό τάγμα των ιησουιτών, που λειτουργούσε ως στρατιωτική οργάνωση. Στόχοι της ήταν ο προσηλυτισμός των απίστων, η επαναφορά των παραστρατισμένων στο σωστό δόγμα και, κυρίως, η εκπαίδευση. Οι ιησουίτες, που έφθασαν να θεωρούνται ως η μυστική αστυνομία της Εκκλησίας, ήταν υπέρμαχοι της αρχής ότι «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα». Παράλληλα, ιδρύθηκε το Ιερό Γραφείο με σκοπό να αποτελέσει την ανώτατη δικαστική αρχή σε θέματα αιρέσεων και να έχει τον έλεγχο της Ιεράς Εξετάσεως.

Κατά την Αντιμεταρρύθμιση, διαπράχθηκαν πρωτοφανείς αγριότητες. Αποκορύφωμά τους ήταν η σφαγή της νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου στις 23 Αυγούστου του 1572 στο Παρίσι δυο χιλιάδων συγγενών (hugenots), οπαδών της προτεσταντικής Εκκλησίας της Γαλλίας, από μια μερίδα φανατικών ρωμαιοκαθολικών.

Η Επιστημονική Επανάσταση αποτέλεσε το φυσικό επακόλουθο της Αναγέννησης. Οι έρευνες των τότε επιστημόνων περιστράφηκαν στην αστρονομία και εκείνες τις επιστήμες, όπως τα μαθηματικά, η οπτική και η φυσική, οι οποίες ήταν απαραίτητες για τη συλλογή και ερμηνεία των αστρονομικών φαινομένων.

¹⁶⁸ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Α', σσ. 546, 547.

Ξεχωριστή μορφή της εποχής εκείνης ήταν ο Ιταλός Γαλιλαίος Γαλιλέι (1564-1642), από την Πίζα της Ιταλίας, ο οποίος, ύστερα από πολύχρονες έρευνες, τεκμηρίωσε αυτό που δειλά σημείωσε ο Λεονάρντο ντα Βίντσι και υποστήριξε στη συνέχεια ο Πολωνός Κοπέρνικος ότι ο ήλιος δεν κινείται αλλά, αντίθετα, η γη γυρίζει γύρω του και μαζί της και οι άλλοι πλανήτες. Η θεωρία κρίθηκε αντιχριστιανική και αιρετική. Ένα χωρίο της Παλαιάς Διαθήκης αναφέρεται στον μεγάλο πολεμιστή Ιησού του Ναυή, ο οποίος παρακαλεί το Θεό να μη δύσει ο ήλιος πριν εξολοθρευθούν οι εχθροί του. Η προσευχή του εισακούστηκε και ο ήλιος και το φεγγάρι έμειναν εκεί που ήταν, μέχρι να νικηθούν ή να αιχμαλωτιστούν όλοι οι εχθροί του. Το 1632 ο Γαλιλαίος οδηγήθηκε στην Ιερά Εξέταση και ήλθε αντιμέτωπος με το δίλημμα: ή να καεί στην πυρά ως αιρετικός ή να αρνηθεί την άποψή του. Προτίμησε το δεύτερο και υπέγραψε μια δήλωση μετάνοιας που ομολογούσε ότι ήταν ένας αμαρτωλός γιατί έλεγε ότι η γη περιστρέφεται γύρω από τον ήλιο. Παρ' όλα αυτά, λέγεται ότι, αφού έβαλε την υπογραφή του, ψιθύρισε μέσα από τα δόντια του: «Και όμως κινείται». Σημαντική, επίσης, ήταν και η προσφορά των φιλοσόφων Καρτέσιου (1596-1650), Πασκάλ (1623-1662) και Σπινόζα (1632-1670).

Στην Αγγλία, το 1660 ιδρύθηκε η «Βασιλική Εταιρεία του Λονδίνου για την Προαγωγή της Φυσικής Γνώσης» με εξέχουσα φυσιογνομία τον Νεύτωνα (1643-1727). Ο Νεύτωνας θεωρείται πατέρας της κλασικής φυσικής, καθώς ξεκινώντας από τις παρατηρήσεις του Γαλιλαίου αλλά και τους νόμους του Κέπλερ για την κίνηση των πλανητών διατύπωσε τους τρεις μνημειώδεις νόμους της κίνησης και τον περισπούδαστο «νόμο της βαρύτητας». Σύμφωνα με τον Νεύτωνα, κάθε σώμα στο σύμπαν έλκει όλα τα υπόλοιπα. Όσο μεγαλύτερη μάζα έχει το σώμα τόσο πιο «δυνατά» τα έλκει, ενώ όσο μεγαλώνει η απόσταση δύο σωμάτων τόσο εξασθενεί η μεταξύ τους έλξη. Για παρόμοιους λόγους, οι πλανήτες κινούνται με αυτήν την περίεργη τροχιά γύρω από τα πιο «μεγάλα» ουράνια σώματα που τους περιβάλλουν.

Η Επιστημονική Επανάσταση συνέβαλε τα μέγιστα στο να μεγαλοουργήσει ο Ιμπεριαλισμός και ο Καπιταλισμός στην Ευρώπη, όπως αναλύεται στο προηγούμενο Κεφάλαιο.

Γ. Ο ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

I. Η ΕΝΑΡΞΗ ΚΑΙ Η ΕΚΒΑΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Ο θρησκευτικός φανατισμός, τα πάθη και τα μίση, πυροδότησαν τις πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ των χριστιανών κατά τη διάρκεια του δέκατου έκτου και δέκατου έβδομου αιώνα, με αποκορύφωμα τον Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648).

Ο Τριακονταετής Πόλεμος άρχισε στη Βοημία όπου η πλειονότητα των κατοίκων της ήταν προτεστάντες (λουθηρανοί και καλβινιστές). Η ανάρρηση στον θρόνο του βασιλείου της Βοημίας του φανατικού οπαδού της Αντιμεταρρύθμισης Φερδινάνδου των Αψβούργων το 1618, ένα χρόνο προτού στεφθεί αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους, ως Φερδινάνδος Β', προκάλεσε τη δυναμική αντίδραση των προτεσταντών. Έτσι, στις 23 Μαΐου 1618 μια ομάδα από δυσαρεστημένους προτεστάντες ευγενείς εισέβαλε στα βασιλικά ανάκτορα της Πράγας.

Οι στασιαστές πήραν γρήγορα υπό τον έλεγχό τους τη Βοημία με τη βοήθεια της Τρανσυλβανίας και εξέλεξαν βασιλιά τον καλβινιστή εκλέκτορα του Παλατινάτου Φρειδερίκο Ε', ηγέτη της Ευαγγελικής Ένωσης.

Στη συνέχεια, η σύρραξη, που είχε ξεκινήσει ως θρησκευτικοπολιτική ανταρσία μερικών προτεσταντών ηγεμόνων της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους, μετατράπηκε σε ένα μακροχρόνιο, πολυαίμακτο και καταστρεπτικό πόλεμο. Η πολεμική αυτή αναμέτρηση αποτέλεσε το αποκορύφωμα των θρησκευτικών συγκρούσεων στην Ευρώπη και προσέλαβε πανευρωπαϊκό χαρακτήρα, αφού ελάχιστες χώρες απέφυγαν την εμπλοκή τους σ' αυτόν. Εκτός από τους Γερμανούς ηγεμόνες, έλαβαν μέρος η Γαλλία, η Ισπανία, η Ολλανδία, η Δανία, η Σουηδία, ιταλικά και ελβετικά κράτη.

Οι εμπόλεμοι χωρίστηκαν σε δύο στρατόπεδα, τους Καθολικούς και τους Διαμαρτυρόμενους. Εν τούτοις, ο πόλεμος είχε έντονο πολιτικό χαρακτήρα, αφού τον προκάλεσαν και τον συντήρησαν τοπικά συμφέροντα, η φιλοδοξία πολλών Γερμανών ηγεμόνων να απαλλαγούν από την κηδεμονία των Αψβούργων αυτοκρατόρων και η επιδίωξη μικρών ή μεγάλων κρατών να επικρατήσουν πολιτικά και οικονομικά στον ευρωπαϊκό χώρο. Οι περισσότεροι ιστορικοί ερμηνεύουν τον Τριακονταετή Πόλεμο όχι ως αποτέλεσμα μιας θρησκευτικής αντιπαλότητας αλλά ως σύγκρουση δύο τρόπων ζωής. Τον ένα, τον χαρακτήριζαν ο προτεσταντισμός, οι ελεύθεροι θεσμοί, η πνευματική αναζήτηση και η ανεξιθρησκία. Τον άλλο, η Αντιμεταρρύθμιση, η συγκεντρωτική απολυταρχία, η Ιερή Εξέταση, ο σκοταδισμός, οι διωγμοί των αιρετικών και ο εγκλωβισμός των αγροτών στα φέουδα των ευγενών.

Ο Τριακονταετής Πόλεμος υπήρξε ένας από τους χειρότερους πολέμους που γνώρισε ποτέ η Ευρώπη. Περισσότεροι από 300.000 άνθρωποι σκοτώθηκαν στις μάχες και εκατομμύρια άμαχοι πέθαναν από την πείνα και τις ασθένειες καθώς τα υπολείμματα των μισθοφορικών στρατών περιπλανιόνταν επί χρόνια στα γερμανικά εδάφη κλέβοντας, καίγοντας, βιάζοντας.

Ο Φερδινάνδος Β', του οποίου οι πολιτικοί χειρισμοί οδήγησαν στον Τριακονταετή Πόλεμο, πέθανε το 1637 και αυτοκράτορας εξελέγη ο γιος του Φερδινάνδος Γ'. Περισσότερο ευέλικτος ή, κατά άλλους, λιγότερο ηρωικός από τον πατέρα του, ο Φερδινάνδος Γ' δέχτηκε με ανακούφιση να αρχίσουν οι διαπραγματεύσεις για ειρήνη.

Οι εργασίες του Συνεδρίου για τον τερματισμό του πολέμου άρχισαν το 1644 σε δύο διαφορετικές πόλεις της Βεστφαλίας, το Μύνστερ και το Οσναμπρυκ, σε απόσταση 55 χιλιομέτρων η μία από την άλλη.

II. Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ

Οι διαπραγματεύσεις είχαν επιτυχή κατάληξη και οδήγησαν στον τερματισμό του Τριακονταετούς Πολέμου με την υπογραφή της

Συνθήκης της Βεσφαλίας. Η κυρίως Συνθήκη της Βεσφαλίας υπογράφηκε στο Μύνστερ στις 24 Οκτωβρίου 1648.

Η μεγάλη κερδισμένη της Συνθήκης της Βεσφαλίας ήταν η Γαλλία, η οποία πήρε πλέον τη θέση της Ισπανίας ως η μεγαλύτερη δύναμη της Ευρώπης. Ουσιαστικά, η Συνθήκη της Βεσφαλίας σηματοδοτεί το τέλος της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους ως ουσιαστικού θεσμού και εγκαινιάζει το σύγχρονο ευρωπαϊκό κρατικό σύστημα.

Η Συνθήκη Ειρήνης της Βεσφαλίας υπήρξε σημείο καμπής στην ιστορία των εθνών. Το κράτος έγινε πλέον ο θεμέλιος λίθος της ευρωπαϊκής τάξης. Οι ηγέτες των χωρών, που υπέγραψαν τη Συνθήκη, επιθυμώντας να απαλλαγούν από την εξουσία του Πάπα, αποφάσισαν να αναγνωρίσει ο ένας το αποκλειστικό δικαίωμα του άλλου να ασκεί εξουσία στα εδάφη του. Δημιουργήθηκε η ιδέα της εθνικής κυριαρχίας. Η εθνική ταυτότητα, που άρχισε να δημιουργείται τότε, παραμένει εξαιρετικά ισχυρή μέχρι σήμερα και τα εθνικά κράτη, που αργότερα δημιουργήθηκαν, αποτελούν την κυρίαρχη μορφή πολιτικής οργάνωσης.

Μετά το 1648 η ηπειρωτική Ευρώπη πήρε τη μορφή που περίπου διατηρεί ως σήμερα. Η Ελβετία κέρδισε την ανεξαρτησία της από την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και οι Κάτω Χώρες από την Ισπανία. Από τη Βεσφαλία αναδύθηκαν τρεις νέες μεγάλες δυνάμεις: η Γαλλία, οι Κάτω Χώρες και η Σουηδία, αν και η τελευταία δεν παρέμεινε επί μακρόν μεγάλη δύναμη. Η παντοκρατορία της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους σε θρησκευτικά ζητήματα, περιορίστηκε στα όρια της Αυστροουγγαρίας και ο αυτοκράτορας Φερδινάνδος Γ' αναγκάστηκε να αποδεχθεί τον όρο «*cuius regio, eius religio*» (ούτινος το βασίλειον, αυτού η θρησκεία) της Συνθήκης του Αουγκσμπουργκ (1555), σύμφωνα με τον οποίο ο κάθε ηγεμόνας ήταν ελεύθερος να επιβάλλει τη δική του θρησκεία στους υπηκόους του.

Οι μεγάλοι ηττημένοι του Τριακονταετούς Πολέμου ήταν οι Αψβούργοι και ο ρωμαιοκαθολικισμός παρά τις προσπάθειες του πάπα Ιννοκεντίου Γ'. Ο λουθηρανισμός και ο καλβινισμός έπαψαν

να θεωρούνται αιρέσεις και οι οπαδοί τους να οδηγούνται στην πυρά. Έτσι ουσιαστικά στη Βεσφαλία τερματίστηκαν επιτέλους και οι θρησκευτικοί πόλεμοι που είχαν βασανίσει την Ευρώπη επί μεγάλο διάστημα.

Δ. Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Μετά το 1700 άρχισαν να αναπτύσσονται, πρώτα στην Αγγλία και μετά στη Γαλλία, ιδέες που απέβλεπαν στην απελευθέρωση του ανθρώπινου πνεύματος. Ήταν ιδέες που διακήρυτταν την ανεκτικότητα, τη λογική και τον ανθρωπισμό, αυτά που σήμερα θεωρούμε αυτονόητα. Ήταν οι ιδέες, σε εξελιγμένη μορφή, που αναπτύχθηκαν κατά την Αναγέννηση και αποτέλεσαν, όπως προαναφέρθηκε, το πρώτο τμήμα του κινήματος εκείνου που οδήγησε στην Επιστημονική Επανάσταση και στον Διαφωτισμό και οδήγησε, σταδιακά στη γέννηση της «νεότερης Ευρώπης».

Η τάση για πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές, η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και της επιστήμης, η πίστη στην πρόοδο του ανθρώπου, αποτελούν μερικές από τις πιο σημαντικές εκφράσεις ενός γενικότερου ιδεολογικού κινήματος της εποχής, του Διαφωτισμού ή Αιώνα των Φώτων (1688-1789). Ιδού πως περιγράφει την έννοια του Διαφωτισμού ο μεγάλος φιλόσοφος Καντ.¹⁶⁹ «Είναι η ενηλικίωση του ανθρώπου, η έξοδος του από την ανηλικιότητα που ο ίδιος προκάλεσε. Η ανηλικιότητα είναι η αδυναμία να χρησιμοποιείς τον νου σου χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. [...] Sapere aude! («τόλμησε να είσαι σοφός» - (Οράτιος). Τόλμησε να χρησιμοποιήσεις τον δικό σου νου. Αυτό είναι το σύνθημα του Διαφωτισμού. Και γι αυτό τίποτα άλλο δεν χρειάζεται παρά μόνον η ελευθερία».

Το κίνημα του Διαφωτισμού ήταν, ουσιαστικά, επακόλουθο της Επιστημονικής Επανάστασης του 17ου αιώνα, που, με τη σειρά της, προκλήθηκε από τις ανακαλύψεις του Κοπέρνικου τον 16ο αιώνα, και στη συνέχεια του Γαλιλαίου όσον αφορά τους ουρανοί και τις κινήσεις των πλανητών.

Οι εκφραστές του νέου πνεύματος του Διαφωτισμού, οι φιλόσοφοι, ξεκινώντας από τις επιτυχίες της επιστήμης και βασιζόμενοι στον ορθό λόγο, στράφηκαν πέραν των σοφών της Αναγέννησης.

¹⁶⁹ Νίκος Δήμου, *Ελληνικός Ανορθολογισμός στην Ιστοσελίδα του* www.ndimou.gr.

Προτείνουν λύσεις για τη βελτίωση του ανθρώπου και την ανάπλαση της κοινωνίας. Έτσι, στρέφονται κατά του θρησκευτικού φανατισμού και επιχειρηματολογούν υπέρ της ανεξιθρησκίας και γενικότερα της πνευματικής ανεκτικότητας. Στον τομέα αυτό διακρίθηκε, κυρίως, ο Βολτέρος (1694-1778), ο οποίος, για την υπεράσπιση των ιδεών του, δεν δίστασε να έλθει σε σύγκρουση ακόμη και με την κρατική εξουσία.

Τη σκέψη των Διαφωτιστών απασχόλησαν και τα ζητήματα της ελευθερίας του ατόμου και της ισότητας των ανθρώπων. Ο Ρουσσώ στο έργο του *Κοινωνικό Συμβόλαιο* (1762) υπερασπίζεται την ελευθερία του ανθρώπου και δέχεται ως κυρίαρχη μόνο τη γενική βούληση, την οποία πρέπει να εκφράζει και στην οποία οφείλει να υποτάσσεται η εκάστοτε κυβέρνηση. Αυτό, όμως προϋποθέτει δημοκρατικό πολίτευμα, το οποίο δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς τον σεβασμό των νόμων. Η πολιτική θεωρία του Ρουσσώ δεν εγγυάται μόνο την ελευθερία αλλά και την ισότητα, κάτι όμως που απαιτεί μια ριζική αναμόρφωση της κοινωνίας. Η ισότητα, υποστήριξε ο Ρουσσώ, υπήρχε στην φυσική κοινωνία και καταργήθηκε όταν δημιουργήθηκε ο θεσμός της εξουσίας και της ιδιοκτησίας.

Για τη βελτίωση της κοινωνίας, η οποία αποτελούσε βασικό σκοπό του Διαφωτισμού, αναγκαία προϋπόθεση θεωρήθηκε η παιδεία του λαού. Ο Ρουσσώ στο έργο του *Αιμίλιος ή περί Αγωγής* (1762) διακήρυξε το σεβασμό της προσωπικότητας του παιδιού και καθόρισε τις αρχές μιας παιδαγωγικής μεθόδου που βασίζεται στη φυσική διδασκαλία.

Στο χώρο των πολιτικών ιδεών οι διαφωτιστές είχαν ως πρότυπο τους το αγγλικό σύστημα διακυβέρνησης και ήταν θεωρητικά επηρεασμένοι από τον Τζον Λοκ (1632-1704), έναν από τους σπουδαιότερους προδρόμους του Διαφωτισμού. Σημαντικός εκπρόσωπος των πολιτικών ιδεών του Διαφωτισμού ήταν ο Γάλλος Μοντεσκιέ (1698-1755). Στο βιβλίο του με τίτλο *Το Πνεύμα των Νόμων* διατυπώνει τη θεωρία της διάκρισης των εξουσιών σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική, με στόχο να αποτρέπεται ο κίνδυνος αυταρχικής διακυβέρνησης. Η θεωρία αυτή άσκησε μεγάλη επίδραση στην πολιτική σκέψη και αποτέλεσε συστατικό στοιχείο των σημαντικότερων πολιτικών και πολιτειακών κειμένων

της εποχής. Ήδη, από το τέλος του 17ου αιώνα, ο Τζων Λοκ είχε καθορίσει τον διαχωρισμό των εξουσιών, της εκτελεστικής και της νομοθετικής. Ο Μοντεσκιέ, στο έργο του *Το πνεύμα των νόμων*, πρόσθεσε και μία τρίτη εξουσία, τη δικαστική.

Οι νέες ιδέες του Διαφωτισμού διαμόρφωσαν το κατάλληλο πνευματικό υπόβαθρο για ριζικές αλλαγές και δρομολόγησαν ραγδαίες εξελίξεις στην Ευρώπη και την Αμερική. Συνέβαλαν στη βελτίωση της ζωής του ανθρώπου, στη διεύρυνση της εκπαίδευσης, στην υποχώρηση του θρησκευτικού φανατισμού, στην ενίσχυση του αιτήματος για ισότητα μεταξύ των ανθρώπων και για κατάργηση της δουλείας. Αποφασιστική ήταν η επίδραση των ιδεών αυτών σε κρίσιμες στιγμές της παγκόσμιας Ιστορίας: του Λοκ στην αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας (1776), του Μοντεσκιέ στα βασικά άρθρα του Αμερικανικού Συντάγματος (1787) και του Ρουσσώ στη Γαλλική Επανάσταση (1789). Οι ιδέες του Διαφωτισμού ενσαρκώθηκαν στη «Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας» των Ηνωμένων Πολιτειών, στην Αμερική. Η Γαλλική Επανάσταση, με τη σειρά της, αποτελεί επίσης μια ενσάρκωση των ιδεών του Διαφωτισμού. Η κοινωνία, οι πολιτικοί θεσμοί, η ανθρώπινη σκέψη άλλαξαν με την Γαλλική Επανάσταση, και πλέον στις υποχρεώσεις του κράτους τέθηκαν για πρώτη φορά νέα αιτήματα, όπως η ισότητα σε όλους τους τομείς, η σωστή απονομή δικαιοσύνης κτλ. Η επιθυμία για αλλαγή και ορθολογισμό οδήγησαν στην οπισθοδρόμηση των δογμάτων της Εκκλησίας.

Ο Διαφωτισμός μεταδόθηκε μέσω των παροικιών και στον υπόδουλο Ελληνισμό, με κάποια, όμως, καθυστέρηση λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούσαν στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Σημαντικοί εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι μεταξύ άλλων ο Ευγένιος Βούλγαρις και ο Άνθιμος Γαζής. Κορυφαίοι, όμως, αναδείχθηκαν ο Ρήγας Βελεστινλής και ο Αδαμάντιος Κοραής.

Ο Ρήγας Βελεστινλής ή Φεραίος (1757-1798) επιδιώκει μέσα από το μεταφραστικό και το πρωτότυπο συγγραφικό του έργο να καταστήσει τους Έλληνες κοινωνούς της δυτικής σκέψης και να τους προετοιμάσει για τη διεκδίκηση της ελευθερίας τους. Χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή είναι το έργο του *Φυσικής Απάνθισμα*, με το οποίο προσπαθεί να εμφυσήσει στους

συμπατριώτες του την ορθολογική σκέψη μέσω των φυσικών επιστημών. Εμπνευσμένος ο Ρήγας από τον άνεμο της ελευθερίας που πνέει στην Γαλλία και τη δυτική Ευρώπη στα τέλη του 18ου αιώνα, τυπώνει μια σειρά από χάρτες, μεταξύ των οποίων και τη «Μεγάλη Χάρτα της Ελλάδος»² όπου δείχνει παρουσιαστικά την έκταση και την ακτινοβολία του Ελληνισμού, καθώς και βιβλία με πατριωτικό περιεχόμενο. Ο Ρήγας οραματιζόταν κοινή εξέγερση όλων των βαλκανικών λαών εναντίον του δυνάστη και την ίδρυση μιας πανβαλκανικής Ελληνικής Δημοκρατίας.

Καταληκτικά, οι ιδέες του Διαφωτισμού δεν ήταν μόνο ένα κήρυγμα λογικής. Ήταν, κυρίως, ένα κήρυγμα ελευθερίας, απελευθέρωσης του ανθρώπου από όλες τις κηδεμονίες, από όλους όσους είχαν συμφέρον να τον καθοδηγούν, να του υπαγορεύουν τις απόψεις τους, να τον παραπλανούν, να τον ταΐζουν με μύθους και παραμύθια. Στον Διαφωτισμό χρωστάμε την δημοκρατία, την κοινωνική και επιστημονική πρόοδο, την πίστη στα ανθρώπινα δικαιώματα και ό,τι πιο πολύτιμο έχει πετύχει η ανθρωπότητα τους τελευταίους αιώνες.

Ε. Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Ι. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

1. Η προεπαναστατική Γαλλία

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα η Γαλλία εξακολουθούσε να κυβερνάται με το κυβερνητικό σύστημα της απόλυτης μοναρχίας και με καθεστώς φεουδαρχίας. Ο βασιλιάς με λίγους ανώτερους λειτουργούς, που τους διάλεγε ο ίδιος, νομοθετούσε, όριζε τους φόρους και διέθετε όπως του άρεσε τον δημόσιο πλούτο.

Το καθεστώς, συνέχεια του μεσαιωνικού, βασιζόταν στην ανισότητα. Οι κάτοικοι της Γαλλίας διακρίνονταν στους προνομιούχους και στον κοινό λαό. Οι προνομιούχοι αποτελούσαν μικρή μειοψηφία, περίπου το 2% του πληθυσμού. Αλλά, αυτοί κατείχαν την περισσότερη γη, είχαν όλα τα αγαθά, ζούσαν μια τρομερά σπάταλη και πλούσια ζωή και κυβερνούσαν τον τόπο. Δύο τάξεις, ο ανώτερος κλήρος και οι ευγενείς αποτελούσαν τους προνομιούχους. Ο μεγάλος όγκος του λαού βρισκόταν απέναντι από την μειοψηφία αυτή των προνομιούχων. Όλοι οι λαϊκοί άνθρωποι ονομάζονταν η «Τρίτη Τάξη» (Tiers Eta). Καλλιεργητές της γης και αστοί (έμποροι και επαγγελματίες των πόλεων) αποτελούσαν την τάξη αυτή.

Κάτω από την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού, άρχισε να αναπτύσσεται σε όλες τις τάξεις η δυσαρέσκεια κατά της απόλυτης μοναρχίας αλλά και του τρόπου που κυβερνούσαν τη χώρα ο βασιλιάς και οι αυλικόι του. Η φιλοσοφία του Διαφωτισμού έκανε λόγο για τα ατομικά δικαιώματα, για ελευθερία και ισότητα, έννοιες που ως τότε ήταν άγνωστες κάτω από τον ζυγό του απολυταρχικού καθεστώτος.

Η αλόγιστη διασπάθιση του δημόσιου χρήματος οδήγησε το γαλλικό κράτος στα πρόθυρα οικονομικής καταστροφής. Η τρομερά σπάταλη και πολυτελής ζωή στο βασιλικό ανάκτορο των Βερσαλλιών κατανάλωνε ένα μεγάλο μέρος του γαλλικού προϋπολογισμού. Οι γιορτές, οι δεξιώσεις και τα πανάκριβα ρούχα ήταν εις βάρος της γαλλικής οικονομίας αλλά και του φτωχού λαού που πέθαινε από την πείνα. Παράλληλα, οι τιμές των τροφίμων

αυξήθηκαν αλματωδώς, ενώ ο μισθός των αγροτών ελάχιστα, κάτι το οποίο προκάλεσε μεγάλη πείνα.

Όλα αυτά, οδήγησαν σε έντονη κοινωνική αναταραχή που εκδηλώθηκε με ληστρικές πράξεις και εξεγέρσεις.

2. Η αστική τάξη

Την εποχή εκείνη άρχισε να σχηματίζεται μέσα στην τρίτη τάξη, την κατώτερη, ένα νέο κοινωνικό στρώμα. Από εμπόρους, τραπεζίτες, υπαλλήλους και βιομηχάνους επιχειρηματίες γεννήθηκε η αστική τάξη.

Για την γαλλική οικονομία, η αστική τάξη είχε μεγάλη σημασία. Στους ευγενείς ήταν απαγορευμένο να ασχολούνται με εμπόριο και οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα που απέφερε κέρδη. Το οικονομικό βάρος έπεφτε καθαρά στους μεγαλοαστούς. Αυτούς φορολογούσε το κράτος. Το κράτος από τους φτωχούς αγρότες δεν μπορούσε να εισπράξει τίποτε.

Από την άλλη μεριά, οι ευγενείς διατήρησαν την πολιτική τους θέση. Ήταν απαλλαγμένοι από κάθε είδους φορολογία και μόνο αυτοί είχαν πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες. Επειδή οι μεγαλοαστοί δεν είχαν αυτό το δικαίωμα, άρχισε να δημιουργείται μια παραφωνία ανάμεσα στην μεγάλη οικονομική τους ευρωστία και την πολύ μικρή πολιτική τους δύναμη. Αυτό είχε ως συνέπεια να μεγαλώσει η δυσαρέσκεια των μεγαλοαστών προς το απολυταρχικό κυβερνητικό σύστημα και τον βασιλιά τον ίδιο.

Στο μεταξύ, οι αστοί απέκτησαν συνείδηση του εαυτού τους και προσπάθησαν να ξεχωρίσουν από τις άλλες κοινωνικές τάξεις. Έτσι συγκεντρώνονταν σε συναθροίσεις συζητώντας τα έργα του Βολτέρου, το δημοκρατισμό στην Αγγλία, τις απόψεις του Μοντεσκιέ σχετικά με τον διαχωρισμό των εξουσιών και την γνώμη του Ρουσσώ για την αυτονομία του λαού. Επίσης, απήχηση είχαν στη γαλλική εύπορη τάξη και οι ιδέες του Τζον Λοκ. Η θεωρία του για τα φυσικά δικαιώματα, τις περιορισμένες κρατικές εξουσίες, το δικαίωμα αντίστασης στην τυραννία και σθεναρής υπεράσπισης της ιδιοκτησίας αντανάκλουν τις αξίες αυτού του τμήματος της γαλλικής κοινωνίας.

3. Η έναρξη και η επικράτηση της Επανάστασης

Ως ξεκίνημα της Επανάστασης θεωρείται η κατάληψη της Βαστίλης στις 14 Ιουλίου 1789. Από το 1880, η ημέρα αυτή γιορτάζεται ως η Εθνική Επέτειος της Γαλλίας.

Όμως, το ουσιαστικό ξεκίνημα της Επανάστασης έλαβε χώρα μερικές εβδομάδες προηγουμένως, με την σύγκληση των Γενικών Τάξεων. Η σύγκληση των Γενικών Τάξεων της Γαλλίας από τον Λουδοβίκο ΙΣΤ΄ στο κρίσιμο έτος 1789 ορίζεται από τους ιστορικούς ως η αποφασιστική αφορμή για την Γαλλική Επανάσταση. Η σύγκληση των Γενικών Τάξεων συνοδεύτηκε από πολλές παραχωρήσεις του βασιλιά προς την τρίτη τάξη. Για πρώτη φορά κατείχε κάθε Γάλλος πολίτης, που είχε συμπληρώσει τα 25 χρόνια του, το δικαίωμα να ψηφίσει και, έτσι, για πρώτη φορά ανέλαβε η οικονομικά δυνατή αστική τάξη και πολιτική δύναμη από τους ευγενείς.

Στις 17 Ιουνίου 1789 οι εκπρόσωποι της τρίτης τάξης, με το επιχείρημα ότι αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία του γαλλικού λαού, σχημάτισαν ένα σώμα το οποίο ανακήρυξαν ως «Εθνική Συνέλευση». Πολλοί ευγενείς και κληρικοί προσαρτήθηκαν στην τρίτη τάξη. Ο Λουδοβίκος δεν αναγνώρισε την Εθνική Συνέλευση και διέταξε το κλείσιμο της αίθουσας στην οποία γίνονταν οι συνεδριάσεις της. Στο τέλος αναγκάστηκε να υποχωρήσει.

Στις 9 Ιουλίου, μετά την προσχώρηση στην τρίτη τάξη μεγάλου αριθμού ευγενών και κληρικών, η Συνέλευση ανακηρύχθηκε σε Συντακτική.

Παράλληλα με την σύγκληση των Γενικών Τάξεων, η κατάσταση στο Παρίσι άρχισε να γίνεται θερμή. Το Παρίσι έπεφτε σε αναρχία. Οι μεγαλοαστοί πήραν στα χέρια τους την διοίκηση της πόλης.

Ακολούθησε η Άλωση της Βαστίλης στις 14 Ιουλίου. Η Βαστίλη ήταν από τον 17ο αιώνα φυλακή πολιτικών και ποινικών κρατουμένων. Οποιοσδήποτε πήγαινε ενάντια στην θέληση του βασιλιά φυλακίζονταν εκεί. Ακόμη και συγγραφείς οι οποίοι εξέφραζαν το πνεύμα του Διαφωτισμού, όπως ο Βολτέρος, φυλακίστηκαν εκεί. Περίπου επτά χιλιάδες πολίτες όρμησαν στην

Βαστίλη και πήραν ως σύμβολο για την επιτυχία τους το κεφάλι του αρχηγού της φυλακής. Εκείνη την ημέρα σκοτώθηκαν πάνω από 100 άνθρωποι και ήταν η πρώτη μέρα που σκοτώνονταν τόσο πολλοί μετά την έναρξη της μέχρι τότε αναίμακτης Επανάστασης.

Μετά την ανακήρυξη των εκπροσώπων της Τρίτης Τάξης σε Εθνική Συντακτική Συνέλευση, αυτή ψήφισε στις 26 Αυγούστου 1789, με προτροπή του Λαφαγιέτ, την ιστορική «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη». Η Διακήρυξη αποτελούνταν από 17 άρθρα και συνιστά την ενσάρκωση των ιδανικών του Διαφωτισμού. Έμφαση δόθηκε στα δικαιώματα της ελευθερίας, της ασφάλειας και της ιδιοκτησίας, καθώς και στο δικαίωμα αντίδρασης σε οποιαδήποτε μορφή καταπίεσης. Επίσης, καθιερώθηκαν με την Διακήρυξη και άλλα δικαιώματα όπως η ανεξίτηρησκία, η ελευθερία γνώμης, η αυτονομία του λαού και ο διαχωρισμός των εξουσιών.

Ο Λουδοβίκος αρνήθηκε να αποδεχθεί τις αποφάσεις της Συνέλευσης και η νέα σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη. Στις 5 Οκτωβρίου πλήθη λαού συγκεντρώθηκαν στα βασιλικά ανάκτορα των Βερσαλλιών και τα κατέλαβαν. Ο βασιλιάς μαζί με την υπόλοιπη βασιλική οικογένεια οδηγήθηκαν στο Παρίσι. Η πρωτεύουσα τώρα ζούσε στον πυρετό της επανάστασης.

Στη Συνέλευση, που συνέχιζε τις εργασίες της, διαμορφώθηκαν τρεις ομάδες, ανάλογες προς τις πολιτικές και γενικότερα τις ιδεολογικές απόψεις των αντιπροσώπων: η «δεξιά», η «αριστερά» και το «κέντρο», οι οποίες ονομάστηκαν έτσι από τις θέσεις που κατελάμβαναν οι αντιπρόσωποι στην αίθουσα των συνεδριάσεων. Τη δεξιά αποτελούσαν οι ευγενείς, οι οποίοι απέρριπταν κάθε μεταβολή του παλιού καθεστώτος. Την αριστερά συγκροτούσαν οι εξτρεμιστές «πατριώτες», οι οποίοι επεδίωκαν τον περιορισμό της βασιλικής εξουσίας και την ενίσχυση της Συνέλευσης. Τέλος, το κέντρο υποστηριζόταν από τους μετριοπαθείς, οι οποίοι απέβλεπαν στην εγκαθίδρυση βασιλικού πολιτεύματος με δυο βουλές, σύμφωνα με το αγγλικό παράδειγμα.

Μέσα σε ατμόσφαιρα αντιπαράθεσεων και των έντονων ιδεολογικών διαφορών, οι οποίες κράτησαν δύο χρόνια, ψηφίστηκε το Σύνταγμα του 1791 το οποίο καθιέρωνε την συνταγματική μοναρχία. Κατά το σύνταγμα αυτό την εκτελεστική εξουσία

ασκούσε ο βασιλιάς και την νομοθετική η Συνέλευση. Πολιτικά δικαιώματα αναγνωρίστηκαν μόνο στους ενεργούς πολίτες, δηλαδή σε όσους κατείχαν περιουσία και πλήρωναν φόρους, ενώ οι υπόλοιποι δε συμμετείχαν στην πολιτική ζωή. Τρίτη εξουσία αναγνωριζόταν η δικαστική. Οι υπάλληλοι και οι δικαστές θα εκλέγονταν και δεν θα διορίζονταν από τον βασιλιά, όπως συνέβαινε προηγουμένως.

Όμως, τελικά η Συμβατική Συνέλευση (Convention nationale), η οποία είχε αναδειχθεί με καθολική ψηφοφορία, κατάργησε την μοναρχία στις 21 Σεπτεμβρίου 1792. Ο βασιλιάς και η οικογένειά του φυλακίστηκαν. Ακολούθησε μια δίκη στην οποία ο βασιλιάς κρίθηκε ένοχος και στις 21 Ιανουαρίου 1793 ο Λουδοβίκος ο 16ος αποκεφαλίστηκε με γκιλοτίνα στη σημερινή Πλας ντε λα Κονκόρντ. Στις 16 Οκτωβρίου του ίδιου έτους, μεσουρανίς της «Μεγάλης Τρομοκρατίας», καρατομήθηκε και η βασίλισσα.

Καταληκτικά, σημειώνουμε ότι η Γαλλική Επανάσταση του 1789 ήταν η κοινωνική επανάσταση που κατήργησε την απόλυτη μοναρχία στη Γαλλία, γκρεμίζοντας το φεουδαρχικό σύστημα και αντικαθιστώντας το με το δημοκρατικό. Η Γαλλική Επανάσταση ενέπνευσε τους λαούς όλης της Ευρώπης στο να παλέψουν ενάντια στην υποδούλωση, την εκμετάλλευση και την απολυταρχική μοναρχία. Η επανάσταση οργανώθηκε από την ανερχόμενη αστική τάξη, η οποία εμπνευσμένη από τα κηρύγματα των Διαφωτιστών και με κεντρικό σύνθημα το τρίπτυχο «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφοσύνη», θέλησε να βελτιώσει την υπάρχουσα μοναρχία μετατρέποντάς την σε συνταγματική και όχι να την καταργήσει.

II. Η ΜΕΤΑΕΠΙΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ

1. Η Πρώτη Γαλλική Δημοκρατία

Στις 24 Ιουνίου 1793 ψήφισε η Συμβατική Συνέλευση το σύνταγμα της Πρώτης Γαλλικής Δημοκρατίας. Αποφασίστηκε να τεθεί σε ισχύ με την πρώτη περίοδο ειρήνης. Τον ίδιο χρόνο ψηφίστηκε η νέα Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη η οποία αποτελείται από 35 άρθρα.

Στο μεταξύ, οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες υποδαύλιζαν φιλοβασιλικές εξεγέρσεις στο εσωτερικό της Γαλλίας. Για την αντιμετώπιση της

κρίσης σχηματίστηκε με την συγκατάθεση της Συμβατικής Συνέλευσης η Επιτροπή Κοινής Σωτηρίας, με επικεφαλής αρχικά τον Δαντόν και στη συνέχεια, από τις 27 Ιουλίου 1793 ως τις 27 Ιουλίου 1794, το Ροβεσπιέρο. Τα δήθεν μέτρα για την αντιμετώπιση της κατάστασης στράφηκαν όχι μόνο εναντίον των αριστοκρατών και των μετριοπαθών πολιτικών, αλλά και κατά των μεγαλοαστών. Με βίαια μέσα εξουδετερώθηκαν όσοι θεωρήθηκαν ύποπτοι για υπονόμηση της Επανάστασης στο εσωτερικό. Η περίοδος αυτή ονομάστηκε «Τρομοκρατία» και, κατά την διάρκεια της περιόδου αυτής, θανατώθηκαν πάνω από 35.000 άνθρωποι.

Τα μέτρα αυτά αλλά και άλλες υπερβολές της Επιτροπής Κοινής Σωτηρίας δημιούργησαν πολλούς εχθρούς εναντίον του Ροβεσπιέρου. Η σύλληψη του και η θανάτωση του στις 28 Ιουλίου 1794 μαζί με άλλους 20 στενούς συνεργάτες του υπήρξε το τέλος της ταραγμένης εκείνης περιόδου.

Η Συμβατική Συνέλευση, η οποία ελεγχόταν από τους μετριοπαθείς, προχώρησε στην ψήφιση νέου συντάγματος, περισσότερο δημοκρατικού από το προηγούμενο, τον Αύγουστο του 1795. Η Νομοθετική εξουσία κατανεμήθηκε σε 2 σώματα, την Βουλή και την Γερουσία, ενώ την Εκτελεστική ανέλαβε το «Διευθυντήριο», με 5 μέλη.

2. Ο Ναπολέων Βοναπάρτης

Το 1795 η Γαλλία βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη, ενώ στην ίδια τη χώρα εκδηλώθηκε εξέγερση των βασιλοφρόνων. Το «Διευθυντήριο» προσπάθησε να αποκαταστήσει την εσωτερική ηρεμία. Από εκείνη την στιγμή και μετά, κέντρο των εξελίξεων γίνεται ο Ναπολέων και γενικά οι στρατηγοί, οι οποίοι απέκτησαν πολιτική δύναμη.

Ο Ναπολέων πρωτοστάτησε στην κατάπνιξη της εξέγερσης των βασιλοφρόνων στο Παρίσι το 1795 και ορίστηκε διοικητής στρατού. Με αυτόν τον στρατό, νίκησε τα αυστριακά στρατεύματα στην Ιταλία και ανάγκασε τον αυτοκράτορα της Γερμανικής Αυτοκρατορίας σε ειρήνη. Μετά από πολλές νίκες και εκστρατείες στην Αίγυπτο και στην Μέση Ανατολή, επιστρέφει το 1799 στην Γαλλία όπου τον υποδέχονται ως ήρωα. Εκμεταλλευόμενος τις περιστάσεις ανέτρεψε με πραξικόπημα την νύχτα της 9ης

Νοεμβρίου 1799 το «Διευθυντήριο», διέλυσε τα νομοθετικά σώματα και την εξουσία ανέλαβε τριμελής Υπατεία με Πρώτο Ύπατο τον ίδιο. Η Γαλλία ναι μεν έμεινε δημοκρατία, ο Ναπολέων όμως κυβερνούσε ως απόλυτος μονάρχης.

Το 1810 ο Ναπολέων ήταν παντοδύναμος. Εκτός από τη διευρυμένη Γαλλική Αυτοκρατορία είχε υπό τον έλεγχό του την Ελβετική Συνομοσπονδία, τη Συνομοσπονδία του Ρήνου και το Μεγάλο Δουκάτο της Βαρσοβίας. Μεταξύ των συμμάχων του ήταν και το Βασίλειο της Ισπανίας με βασιλιά τον αδελφό του Ιωσήφ Βοναπάρτη, το Βασίλειο της Βεστφαλίας με τον άλλο αδελφό του Ιερώνυμο (Ζερόμ) Βοναπάρτη, το Βασίλειο της Ιταλίας που το είχε δώσει στον Ευγένιο ντε Μποαρνέ, γιο της πρώτης συζύγου του Ιωσηφίνας, αλλά κρατώντας τον τίτλο του βασιλιά για τον εαυτό του, καθώς και το Βασίλειο της Νεαπόλεως και το Πριγκιπάτο της Λούκας και του Πιομπίνο που τα είχε δώσει στους γαμβρούς του. Την ίδια χρονιά επίσης έκανε πεθερό του τον αυτοκράτορα της Αυστρίας Φραγκίσκο Α' (τέως αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ως Φραγκίσκο Β') νυμφευόμενος σε δεύτερο γάμο την κόρη του Μαρία-Λουίζα.

Όμως, δύο χρόνια αργότερα, ο Ναπολέων διέπραξε το μοιραίο σφάλμα, την εκστρατεία κατά της Ρωσίας. Με την περίφημη Μεγάλη Στρατιά του (600.000 άνδρες), ο Ναπολέων μπήκε στη Ρωσία τον Ιούνιο του 1812 για να δώσει ένα μάθημα στον Τσάρο. Στην αρχή ο στρατός του προέλαυνε νικηφόρος. Μαζί με τον κλεφτοπόλεμο που άρχισαν οι Ρώσοι εναντίον των στρατιωτών του Ναπολέοντα ενέσκηψε και ο βαρύς ρωσικός χειμώνας. Πεινασμένοι, ξεπαγιασμένοι, πληγωμένοι και άρρωστοι, άθλια απομεινάρια της Μεγάλης Στρατιάς, οι 100.000 περίπου επιζήσαντες πήραν τον δρόμο του γυρισμού. Ο Τσάρος αρνήθηκε να συζητήσει για ειρήνη και ο Ναπολέων επέστρεψε στο Παρίσι για να οργανώσει καινούργιο στρατό.

Τους επόμενους μήνες ολόκληρη σχεδόν η Ευρώπη στράφηκε εναντίον του Ναπολέοντα. Στις 16 ως τις 19 Οκτωβρίου 1813, στη Λειψία, στη «Μάχη των Εθνών», όπως έχει μείνει στην Ιστορία, οι 170.000 άνδρες του Ναπολέοντα ηττήθηκαν από τις 320.000 άνδρες που είχαν παρατάξει η Ρωσία, η Πρωσία, η Αυστρία και από τη

χρηματοδότηση που είχε συνεισφέρει η Βρετανία. Ο ηττημένος Αυτοκράτορας δεν δέχθηκε να συζητήσει μια ειρήνη που θα ξανάφερνε τη Γαλλία στα φυσικά της σύνορα, δηλαδή τις Άλπεις και τον Ρήνο. Έτσι, οι Σύμμαχοι μπήκαν νικητές στο Παρίσι τον Μάρτιο του 1814 και ο Ναπολέων εξορίστηκε στη νήσο Έλβα.

III. ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ

Αμέσως μετά την παράδοση του Ναπολέοντα και την εκτόπισή του στην Έλβα, οι τέσσερις Μεγάλες Δυνάμεις συναντήθηκαν στο Παρίσι για να υπογράψουν επίσημη συνθήκη με τον καινούργιο μονάρχη της Γαλλίας, τον αδελφό του καρατομηθέντος Λουδοβίκου ΙΣΤ', τον Λουδοβίκο ΙΗ'. Η συνθήκη αυτή, γνωστή ως η Πρώτη Συνθήκη του Παρισιού, υπογράφηκε στις 30 Μαΐου του 1814 και προέβλεπε την ειρήνευση της Ευρώπης, την παλινόρθωση των Βουρβόνων στον θρόνο της Γαλλίας και την επαναφορά των συνόρων της Γαλλίας στα όρια του 1792.

Ακολούθησε το Συνέδριο της Βιέννης του οποίου οι αποφάσεις άλλαξαν τον χάρτη της Ευρώπης.

Του Συνεδρίου, προηγήθηκε η Συνθήκη του Σομόν (19 Μαρτίου 1814), που έβαλε τον θεμέλιο λίθο της Τετραπλής Συμμαχίας. Με αυτή τη συνθήκη η Αγγλία, η Αυστρία, η Πρωσία και η Ρωσία δεσμεύθηκαν να προσφέρουν για τον κοινό σκοπό στρατό και χρήματα ώστε να επιτευχθεί η τελειωτική ήττα του Ναπολέοντα.

Το Συνέδριο της Βιέννης άρχισε την 1η Οκτωβρίου του 1814 μέσα σε πανηγυρική ατμόσφαιρα. Όλα τα κράτη της Ευρώπης, εκτός από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, είχαν προσκληθεί, αλλά οι σημαντικές αποφάσεις του Συνεδρίου αφορούσαν αποκλειστικά τις τέσσερις μεγάλες νικήτριες δυνάμεις (Αγγλία, Αυστρία, Πρωσία και Ρωσία) και την ηττημένη Γαλλία, η οποία απέκτησε ηχηρή φωνή χάρη στους αριστοτεχνικούς χειρισμούς του Ταλλεϋράνδου.

Τα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει το Συνέδριο ήταν πολλά και ακανθώδη. Η Γαλλική Επανάσταση και ο Ναπολέων με τους πολέμους του είχαν καταλύσει τη δομή της παλαιάς Ευρώπης. Τα μέλη του Συνεδρίου προσπαθούσαν να θεμελιώσουν την ειρήνη

στην Ευρώπη μέσα από ίντριγκες και ανταγωνισμούς. Ο πρώτος στόχος των Πέντε ήταν να προλάβουν τη δημιουργία αυτοκρατοριών, όπως η Ναπολεόντεια Αυτοκρατορία, και ο δεύτερος να εμποδίσουν μελλοντικές κοινωνικοπολιτικές επαναστάσεις, όπως η Γαλλική Επανάσταση.

Και ενώ οι εκπρόσωποι των πέντε αυτών χωρών προσπαθούσαν μέσα από πολλές δολοπλοκίες και ελάχιστες ειλικρινείς συζητήσεις να επαναφέρουν την Ευρώπη στο status quo πριν από τη Γαλλική Επανάσταση και τους ναπολεόντειους πολέμους, έφθασε στη Βιέννη η είδηση ότι την 1η Μαρτίου ο Ναπολέων είχε αποδράσει από την Έλβα και είχε αποβιβαστεί στις Κάννες με χίλιους πιστούς του άνδρες. Με κατεύθυνση το Παρίσι, ο Ναπολέων έφθασε στην Γκρενόμπλ στις 7 Μαρτίου. Στην Γκρενόμπλ τον περίμενε ο πρώην στρατάρχης του Μισέλ Νεϊ, ο οποίος είχε υποσχεθεί στον Λουδοβίκο ότι θα του έφερνε τον Ναπολέοντα «μέσα σε σιδερένιο κλουβί». Όταν, όμως, ο Νεϊ έστειλε ένα απόσπασμα να συλλάβει τον Ναπολέοντα, αυτός ξεκούμπωσε τη θρυλική γκριζα χλαίνη του και προτάσσοντας το στήθος του φώναξε: «Όποιος από εσάς θέλει να σκοτώσει τον αυτοκράτορά του ας πυροβολήσει!». Οι στρατιώτες του Νεϊ ξέσπασαν σε ζητωκραυγές και ο Νεϊ έθεσε πάλι εαυτόν υπό τις διαταγές του πρώην αρχηγού του μαζί με τις 6.000 άνδρες του και έμεινε μαζί του ως τη μάχη του Βατερλό. Στις 20 Μαρτίου τα μεσάνυχτα ο Ναπολέων μπήκε στο Παρίσι και εγκαταστάθηκε στα Ανάκτορα του Κεραμεικού από όπου μόλις είχε φύγει ο Λουδοβίκος ΙΗ'.

Στη Βιέννη οι εκπρόσωποι της Αγγλίας, της Πρωσίας, της Αυστρίας και της Ρωσίας ανανέωσαν τη Συνθήκη του Σομόν και αποφάσισαν να δώσουν το τελειωτικό χτύπημα στον Ναπολέοντα.

Στο μεταξύ, ο Ναπολέων οργάνωνε τον στρατό του και αποφάσισε να συναντήσει τους εχθρούς του εκτός του γαλλικού εδάφους. Ο Δούκας του Γουέλινγκτον με τον στρατό του ήταν στις Βρυξέλλες και ο πρώτος στρατηγός Μπλύχερ με τον δικό του ήταν στη Λιέγη. Ο Ναπολέων αποφάσισε να τους αντιμετωπίσει χωριστά. Πράγματι, στις 16 Ιουνίου του 1815 στη Μάχη του Λινί ο στρατός του Ναπολέοντα ανάγκασε τους Πρώσους να υποχωρήσουν, αλλά οι απώλειές τους δεν ήταν μεγάλες και ανασυντάχθηκαν εύκολα. Την

ίδια ημέρα, στο Κατρ Μπρα, ο Νεΐ συγκρούστηκε με τον Γουέλινγκτον, ο οποίος και αυτός υποχώρησε προς το Βατερλό στη Φλάνδρα, στο σημερινό Βέλγιο. Ο Ναπολέων και ο Νεΐ, ενώνοντας τις δυνάμεις τους, ετοιμάστηκαν να επιτεθούν στον Γουέλινγκτον. Ξημέρωνε η 18η Ιουνίου. Ήταν μια μέρα βροχερή και ο Ναπολέων αποφάσισε να καθυστερήσει την επίθεση μήπως και το λασπωμένο έδαφος στεγνώσει. Η καθυστέρηση αυτή έδωσε τον χρόνο στον Μπλύχερ να ενωθεί με τον Γουέλινγκτον. Η μάχη, που διεξήχθη στο Βατερλό, κατέληξε σε συντριπτική ήττα των στρατευμάτων του Ναπολέοντα.

Η ήττα του είχε ως αποτέλεσμα το οριστικό τέλος της εξουσίας του και την εξορία του στη νήσο της Αγίας Ελένης στον Ατλαντικό Ωκεανό.

IV. Η «ΙΕΡΗ ΣΥΜΜΑΧΙΑ»

Έχοντας απαλλαγεί πλέον από τον Ναπολέοντα, οι Σύμμαχοι ξανασυναντήθηκαν στο Παρίσι το φθινόπωρο του 1815 και υπέγραψαν δύο σημαντικές συνθήκες, τη Συνθήκη της Ιερής Συμμαχίας (26 Σεπτεμβρίου 1815) και τη Δεύτερη Συνθήκη του Παρισιού (20 Νοεμβρίου 1815).

Εμπνευστής της Ιερής Συμμαχίας ήταν ο τσάρος Αλέξανδρος Α' ο οποίος οραματίστηκε μια ευρωπαϊκή συμμαχία βασισμένη στις χριστιανικές ηθικές αξίες, δηλαδή ότι οι ηγεμόνες της Ευρώπης όφειλαν να καθορίζουν τις μεταξύ τους σχέσεις σύμφωνα με τα χριστιανικά ιδεώδη. Ουσιαστικά, επρόκειτο για μια εντελώς αόριστη και χαλαρή συμφωνία την οποία ωστόσο υπέγραψαν όλοι οι ηγεμόνες της Ευρώπης εκτός από τον μετέπειτα Γεώργιο Δ' της Μεγάλης Βρετανίας, ο οποίος, ως αντιβασιλέας τότε, επικαλέστηκε συνταγματικό κώλυμα, τον Πάπα Πίο Ζ', ο οποίος αρνήθηκε για θρησκευτικούς λόγους, και τον Σουλτάνο Μαχμούτ Β' επειδή δεν ήταν χριστιανός. Μολονότι η Ιερή Συμμαχία δεν έπαιξε κανέναν ουσιαστικό ρόλο στην Ευρώπη, οι μετέπειτα ιστορικοί τη θεωρούν σύμβολο του συντηρητισμού και της καταπίεσης των λαών της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης κατά τον 19ο αιώνα.

Η Δεύτερη Συνθήκη του Παρισιού συντάχθηκε μέσα σε εντελώς διαφορετικό πνεύμα από την Πρώτη. Με τη Δεύτερη Συνθήκη του Παρισιού οι νικητές του Ναπολέοντα στο Βατερλό επέβαλαν βαρείς όρους στη Γαλλία: τα σύνορά της χαράχθηκαν στα όρια του 1790, δηλαδή έχασε τις περιοχές του Σάαρ και της Σαβοΐας, και υποχρεώθηκε να πληρώσει 700 εκατομμύρια φράγκα για πολεμικές αποζημιώσεις καθώς και να πληρώνει επί μια πενταετία τα έξοδα ενός στρατού κατοχής 150.000 ανδρών.¹⁷⁰

Μετά την πτώση του Ναπολέοντα και την παλινόρθωση της δυναστείας των Βουρβόνων στη Γαλλία, οι νικητές καθιέρωσαν ένα σύστημα διοργάνωσης Συνεδρίων μεταξύ τους, ως συνέχεια του Συνεδρίου της Βιέννης. Το Άρθρο VI της Συνθήκης της Τετραπλής Συμμαχίας προέβλεπε ότι αντιπρόσωποι των Τεσσάρων Δυνάμεων θα συναντιούνταν κατά τακτά διαστήματα για να διαβουλευθούν «επί των κοινών συμφερόντων τους» και να συζητήσουν μέτρα που θα ήταν «τα πλέον σωστικά για τη γαλήνη και την ευημερία των εθνών και για τη διατήρηση της ειρήνης στην Ευρώπη». Ιστορικοί αναγνωρίζουν, επίσης, ότι κύριος προορισμός του Συστήματος ήταν να αποτελέσει όπλο των συντηρητικών και αντιδραστικών δυνάμεων της Ευρώπης εναντίον των επαναστατικών κινημάτων και μέσο για επεμβάσεις στις εσωτερικές υποθέσεις άλλων κρατών.

Ψυχή του Συστήματος, όπως άλλωστε είχε συμβεί και με το Συνέδριο της Βιέννης, υπήρξε ο καγκελάριος της Αυστρίας Κλέμενς Μέτερνιχ, ο φανατικότερος υπερασπιστής του συντηρητικού status quo που είχε δημιουργηθεί στην Ευρώπη.

Από τις συναντήσεις-συνέδρια, που έλαβαν χώρα, είναι και το συνέδριο που συνήλθε από τις 26 Ιανουαρίου ως τις 12 Μαΐου 1821 στο Λάιμπαχ, τη σημερινή Λιουμπλιάνα της Σλοβενίας. Μεσούντος του συνεδρίου, έφθασε η είδηση για την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Στις 22 Φεβρουαρίου 1821 ο Αλέξανδρος Υψηλάντης είχε διαβεί τον ποταμό Προύθο και δύο ημέρες αργότερα, στο Ιάσιο, πρωτεύουσα της Μολδαβίας, εξέδωσε προκήρυξη με την οποία καλούσε τους Έλληνες να πάρουν

¹⁷⁰ Αυγουστίνος Ζενάκος, *Το Βήμα*, ημερ. 21/9/2003

τα όπλα κατά των Τούρκων. Ο Μέτερνιχ κατάβαλε σύντονες προσπάθειες ώστε το συνέδριο, περιλαμβανομένου και του τσάρου, να καταδικάσει την ελληνική επανάσταση. Χάρη, ωστόσο, στις ενέργειες του Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος, ως υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας, παρευρισκόταν στο Λάιμπαχ, όπως και στα προηγούμενα συνέδρια, η διατύπωση της καταδικαστικής απόφασης μετριάστηκε.

Από τις 20 Οκτωβρίου ως τις 14 Δεκεμβρίου 1822 συνήλθε στη Βερόνα της Ιταλίας το επόμενο συνέδριο το οποίο καταδίκασε απερίφραστα την ελληνική επανάσταση.

Η ελληνική επανάσταση έφερε στην επιφάνεια ένα επιτεινόμενο πρόβλημα στους κόλπους της Συμμαχίας. Τόσο ο Μέτερνιχ όσο και ο βρετανός υπουργός Εξωτερικών Κάσελρι ανησύχησαν με την εξέγερση των Ελλήνων αλλά για διαφορετικούς λόγους. Ο Κάσελρι προβληματιζόταν από το γεγονός ότι, αν η Ρωσία βοηθούσε τους ομόδοξους της χριστιανούς ορθόδοξους Έλληνες, «ο ασθενής της Ευρώπης», η Οθωμανική Αυτοκρατορία, θα μπορούσε να πεθάνει αφήνοντας κενό εξουσίας στα Βαλκάνια το οποίο θα έσπευδε να καλύψει η Ρωσία. Ο Μέτερνιχ από την πλευρά του δεν νοιαζόταν διόλου για τους Έλληνες και την επανάστασή τους. Μπορεί να συμεριζόταν τους λόγους ανησυχίας της Βρετανίας αλλά εκείνο που τον απασχολούσε πολύ περισσότερο ήταν η περιφρούρηση της δεδηλωμένης πρόθεσης της Συμμαχίας για κοινή δράση εναντίον των επαναστάσεων.¹⁷¹

¹⁷¹ Αυγουστίνος Ζενάκος, *Το Βήμα*, ημερ. 28/9/2003

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο ΑΙΜΑΤΟΒΑΜΜΕΝΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΑΙΩΝΑΣ

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τα 100 χρόνια που ακολούθησαν το 1900 μ.Χ. ήταν, χωρίς αμφιβολία, ο πιο αιματοβαμμένος αιώνας της σύγχρονης ιστορίας, πολύ πιο βίαιος από κάθε άλλη προηγούμενη εποχή. Στους δυο Παγκόσμιους Πολέμους, που κυριάρχησαν στον αιώνα αυτό, σκοτώθηκαν κατά πολύ μεγαλύτερα ποσοστά του παγκόσμιου πληθυσμού, από όσα είχαν σκοτωθεί σε οποιαδήποτε προηγούμενη σύγκρουση. Ειδικά, στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο διαπράχθηκε η μεγαλύτερη καταστροφή ανθρώπου από άνθρωπο όλων των εποχών.

Επίσης, ο εικοστός αιώνας ανέδειξε αιμοσταγείς δυνάστες που θα τους ζήλευαν οι στρατηλάτες των προηγούμενων εποχών. Ο Χίτλερ και ο Στάλιν αποδείχτηκαν αντάξιοι διάδοχοι του Τζένγκις Χαν και του Ταμερλάνου. Ένα χαρακτηριστικό που κάνει τον 20ό αιώνα αναμφισβήτητα μοναδικό -και που παραμένει η απόλυτη αντίφαση- είναι ο τρόπος με τον οποίο οι ηγέτες κάποιων προφανώς πολιτισμένων κοινωνιών κατάφεραν να απελευθερώσουν τα πιο πρωτόγονα δολοφονικά ένστικτα των συμπολιτών τους. Οι Γερμανοί δεν ήταν Ινδιάνοι του Αμαζονίου.

Τι έκανε τον 20ό αιώνα, και, ειδικά, την πεντηκονταετία μεταξύ 1904 και 1953 τόσο αιματηρή; Οι ειδικοί αναλυτές προσφέρουν μια ποικιλία εξηγήσεων για τη βία του 20ού αιώνα. Κάποιες φορές τη συσχετίζουν με την οικονομική κρίση, λες και οι κρίσεις και οι υφέσεις μπορούν να εξηγήσουν την πολιτική σύγκρουση. Άλλοι προσπάθησαν να την συσχετίσουν με την άνοδο της ανεργίας στη Γερμανία της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και την «αρπαγή» της εξουσίας από τον Αδόλφο Χίτλερ. Επίσης, υπάρχει η θεωρία ότι τα προβλήματα του 20ου αιώνα ήταν συνέπειες ακραίων εκδοχών πολιτικών ιδεολογιών και, ειδικά, του κομμουνισμού (ακραίου

σοσιαλισμού) και του φασισμού (ακραίου εθνικισμού), καθώς και προγενέστερων κακών «ισμών», όπως του ιμπεριαλισμού.

B. ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΚΡΑΤΗ

Όπως προαναφέρθηκε, μετά τη Συνθήκη Ειρήνης της Βεσφαλίας του 1648, το κράτος έγινε πλέον ο θεμέλιος λίθος της ευρωπαϊκής τάξης. Η εθνική ταυτότητα, που άρχισε να δημιουργείται τότε, παραμένει εξαιρετικά ισχυρή μέχρι σήμερα και τα εθνικά κράτη, που αργότερα δημιουργήθηκαν, αποτελούν την κυρίαρχη μορφή πολιτικής οργάνωσης.

Τα εθνικά κράτη είναι, συγκριτικά, νεωτερισμός στην Ευρωπαϊκή Ιστορία. Το 1900, μεγάλο μέρος της Ευρωπαϊκής ηπείρου κυριαρχείτο ακόμα από τις παλιές και εθνοτικά ανάμεικτες αυτοκρατορίες: Της Αυστροουγγαρίας των Αψβούργων, της Ρωσίας των Ρομανόφ και της Οθωμανικής των Τούρκων. Το Ηνωμένο Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας και Ιρλανδίας ήταν άλλη μια τέτοια οντότητα. Κάποιες μικρότερες χώρες ήταν επίσης εθνοτικά ετερογενείς: Το Βέλγιο και η Ελβετία, για παράδειγμα. Και υπήρχαν και πολυάριθμα ασήμαντα Πριγκιπάτα και Μεγάλα Δουκάτα, όπως το Λουξεμβούργο ή το Λιχτενστάιν, τα οποία δεν είχαν δική τους ξεχωριστή εθνική ταυτότητα. Υπήρχαν, βέβαια, και τα παλαιά εθνικά κράτη, όπως αυτά της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Γερμανίας.

Η διάλυση των προαναφερθεισών τριών μεγάλων αυτοκρατοριών, μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, οδήγησε στην εμφάνιση καινούργιων εθνικών κρατών που είχαν αρκετά μεγάλες εθνικές μειονότητες.

Στην καινούργια Τσεχοσλοβακία, για παράδειγμα, 51% του πληθυσμού ήταν Τσέχοι, 16% Σλοβάκοι, 22% Γερμανοί Σουδήτες, 5% Ούγγροι και 4% Ουκρανοί.

Στην Πολωνία, το 14% περίπου του πληθυσμού ήταν Ουκρανοί, το 9% Εβραίοι, το 5% Λευκορώσοι και περισσότερο από το 2% Γερμανοί. Χοντρικά, το ένα τρίτο του πληθυσμού όλων των μεγάλων πόλεων ήταν Εβραίοι.

Στη Ρουμανία σχεδόν το ένα τρίτο των κατοίκων της χώρας δεν ήταν Ρουμάνοι: 8% ήταν Ούγγροι, 4% Γερμανοί, 3% Ουκρανοί, 18 εθνικές μειονότητες συνολικά, καταγραμμένες κατά την απογραφή του 1930.¹⁷²

Η Γιουγκοσλαβία -αρχικά γνωστή ως «Βασίλειο των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων», τίτλος που κατονόμαζε τρεις μόνο από τις 17 ή και περισσότερες εθνικές ομάδες της χώρας- ήταν το απόλυτο ποτ-πουρί. Στην πραγματικότητα, η Γιουγκοσλαβία ήταν ένα ανήσυχο αμάλγαμα όχι μόνο Κροατών, Σέρβων και Σλοβένων, αλλά επίσης Αλβανών, Βόσνιων Μουσουλμάνων, Μαυροβούνιων, «Μακεδόνων» και Τούρκων, για να μην αναφέρουμε τους Τσέχους, Γερμανούς, Αθίγγανους, Ούγγρους, Ιταλούς, Εβραίους, Ρουμάνους, Ρώσους, Σλοβάκους και Ουκρανούς.

Τα ίδια, μπορούμε να πούμε, ισχύουν και για την Ελλάδα. Υπήρχε και στην περίπτωση της Ελλάδας μια εθνική πανσπερμία. Εκτός από τους Έλληνες, υπήρχαν Αρβανίτες, Βλάχοι, Πομάκοι, Σλαβομακεδόνες, Τσάμηδες, τουρκόφωνοι Μουσουλμάνοι, Εβραίοι και Γύφτοι, μαζί με τη γλώσσα τους και τον πολιτισμό τους.

Η Βουλγαρία και η Ουγγαρία είχαν και οι δύο σημαντικές μειονότητες, που ισοδυναμούσαν αντίστοιχα με το 19% και το 13% του πληθυσμού τους, παρά την απώλεια περιοχών ως συνέπεια των συνθηκών ειρήνης.

Τα εθνικά κράτη στηρίχθηκαν σε μια αντίληψη του συνανήκειν με την επίκληση πολιτισμικών ιδιοτήτων, όπως θρησκείας γλώσσας κλπ., ή ιδιοτήτων καταγωγής. Είναι η περίπτωση των περιοχών της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης οι οποίες αποσχίστηκαν από τις μεγάλες αυτοκρατορίες, όπως η Οθωμανική, η Τσαρική και η Αψβουργική.

Στη δημιουργία των εθνικών κρατών συνέβαλε αποφασιστικά η πολιτική της ομογενοποίησης. Η πολιτική εξουσία προώθησε την εθνική ομοιογενοποίηση με τη δημιουργία ενιαίας εθνικής γλώσσας

¹⁷² Niall Ferguson, *Ο Πόλεμος στον Κόσμο, Τόμος 10 Α*, σελ. 316.

και την επιβολή της στο σύνολο του πληθυσμού της επικράτειας με τη γενική εκπαίδευση που βασίζεται σε κοινά σχολικά προγράμματα. Το σχολικό σύστημα στα σύγχρονα κράτη καλλιέργησε εκείνα ακριβώς τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά που θεωρούνται κριτήρια της συλλογικής εθνικής ταυτότητας. Ένας άλλος ισχυρός παράγοντας, που συνέβαλε στην ομογενοποίηση του έθνους, υπήρξε η υποχρεωτική στρατιωτική θητεία.

Το έργο της ομογενοποίησης ήταν τεράστιο. Ο εθνογραφικός χάρτης της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και, κυρίως, των Βαλκανίων, ήταν ένα πραγματικό εθνικό μωσαϊκό.

Είναι αυτονόητο ότι η πολιτική ομογενοποίησης είχε να αντιμετωπίσει τη σθεναρή αντίδραση των μειονοτήτων που θεωρούσαν τον εαυτό τους μέλος ενός άλλου έθνους. Τότε επιστρατεύθηκε η λύση του «εθνοκαθαρίσματος» ή «εθνοκάθαρσης». Η εθνοκάθαρση χρησιμοποιήθηκε ευρέως στα Βαλκάνια ως μέθοδος για τη συγκρότηση των εθνικών κρατών. Βασίστηκε σε μια βαθιά ριζωμένη πεποίθηση ότι το κράτος αποτελείται από ομοιογενή πληθυσμό, το έθνος και ότι το έθνος είναι ομοιογενές πολιτισμικά.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι αποκάλυψαν το πραγματικό πρόσωπο του εθνικισμού. Δεν αρκούσε πια, στα μάτια των εθνικιστών, να αποκτήσουν ξένα εδάφη. Δεν αρκούσε να μετατοπιστούν μόνο τα σύνορα, αλλά να μετακινηθούν και οι άνθρωποι. Οι Μουσουλμάνοι έφευγαν προς τη Θεσσαλονίκη καθώς οι Έλληνες, οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι προέλαυναν το 1912. Οι Βούλγαροι έφευγαν από τις περιοχές της Μακεδονίας για να αποφύγουν τον προωθούμενο Ελληνικό Στρατό το 1913. Οι Έλληνες επέλεξαν να φύγουν από τα μακεδονικά εδάφη που παραχωρήθηκαν στη Βουλγαρία και τη Σερβία με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου. Μερικοί πληθυσμοί διώχονταν με ηθελημένη κρατική πρωτοβουλία. Τέτοιες ανταλλαγές είχαν σκοπό τη μεταμόρφωση εθνικά ανάμεικτων περιοχών σε ομοιογενείς κοινωνίες. Μεταξύ 1912 και 1915, ο ελληνικός πληθυσμός της Μακεδονίας αυξήθηκε κατά το ένα τρίτο περίπου. Αντίστοιχα, οι μουσουλμανικοί και βουλγαρικοί

πληθυσμοί, από 26% έπεσαν στο 13%. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Ανατολικής Θράκης αυξήθηκε κατά το ένα τρίτο.¹⁷³

Στο θέμα της «εθνοκάθαρσης», η Ελλάδα υπήρξε και θύτης και θύμα! Για να μορφοποιηθεί το νεοελληνικό εθνικό κράτος, αφομοιώθηκαν ή αποβλήθηκαν Αρβανίτες, Βλάχοι, Πομάκοι, Σλαβομακεδόνες, Τσάμηδες, τουρκόφωνοι Μουσουλμάνοι, Εβραίοι και γύφτοι, μαζί με τη γλώσσα τους και τον πολιτισμό τους. Και, με τον ξεριζωμό των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, της Πόλης, της Θράκης, των βαλκανικών παροικιών και της παροικίας της Αιγύπτου, η Ελλάδα υπήρξε το θύμα ίσως της πιο μεγάλης εθνοκάθαρσης που σημειώθηκε στην ιστορία, με βίαιο ξεριζωμό και μετακίνηση περίπου δύο εκατομμυρίων πληθυσμού.

Βέβαια, η εθνοκάθαρση χρησιμοποιήθηκε και για επιδίωξη άλλων σκοπών, όπως την εξόντωση μειονοτήτων. Ανατριχιαστικό το παράδειγμα του Ολοκαυτώματος στα χρόνια της ναζιστικής κατοχής της Ευρώπης. Για να μην αναφέρω την περίπτωση της γενοκτονίας των Αρμενίων και των Ελλήνων του Πόντου από τους Τούρκους που προηγήθηκε και την εθνοκάθαρση που διέπραξαν οι Σέρβοι εναντίον των μουσουλμάνων της Βοσνίας και των Αλβανών του Κοσσυφοπεδίου.

¹⁷³ Niall Ferguson, *Ο Πόλεμος στον Κόσμο*, Τόμος 10Α, σελίδες 195, 196.

Γ. Η ΟΚΤΩΒΡΙΑΝΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Ι. Ο ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

Η Ρωσία, όταν ο μαρξισμός άρχισε να έχει σοβαρό αντίκτυπο στη χώρα, ήταν μια οικονομικά υποανάπτυκτη χώρα, που κυβερνάτο από απολυταρχία. Δεν υπήρχαν νόμιμα κόμματα ή εργατικά συνδικάτα. Δεν υπήρχε κοινοβούλιο. Δεν υπήρχε βιομηχανία, στο επίπεδο των άλλων χωρών της Δύσης. Η τάξη των εργατών βρισκόταν σε νηπιακή μορφή.

Γι αυτό, είναι πραγματικά παράδοξο το γεγονός ότι η επανάσταση των εργατών ξεκίνησε από τη Ρωσία, μια κατά βάση αγροτική χώρα, με περιορισμένη βιομηχανία και όχι, όπως πρόβλεψε ο Μαρξ, από την Αγγλία ή τη Γερμανία, χώρες με βαριά βιομηχανία, όπου η εργατική τάξη, το «προλεταριάτο», λάμβανε όλο και πιο οργανωμένη δομή, με τη δημιουργία και δράση των εργατικών συνδικάτων.

Όμως, τότε, οι μαρξιστές, επικεφαλής των οποίων ήταν ο Γκεόργκι Πλεχάνοφ, στράφηκαν προς του εργάτες. Αυτοί θα έπρεπε να κάνουν την επανάσταση. Ένας από τους συνεργάτες του Πλεχάνοφ ήταν ο Βλαντίμιρ Ουλιάνοφ. Ο Βλαντίμιρ Ουλιάνοφ, ο οποίος είχε υιοθετήσει το ψευδώνυμο Λένιν, ήταν ο κύριος οργανωτής του δεύτερου Συνεδρίου του Κόμματος το οποίο διεξήχθη το καλοκαίρι του 1903.

Ο Βλαντίμιρ Λένιν, γεννημένος στις 21 Απριλίου του 1870, προερχόταν από μία οικογένεια των λεγόμενων Νεο-Ρώσων. Τα παιδιά τους έλαβαν κλασική παιδεία. Όλοι τους απέριπταν το φιλελευθερισμό και έγιναν ακροαριστεροί επαναστάτες. Ο μεγαλύτερος αδερφός του Βλαντίμιρ, ο Αλεξάντερ, εκτελέστηκε δι' απαγχονισμού το 1886 για την εμπλοκή του σε απόπειρα δολοφονίας του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου Γ'.

Ο Βλαντίμιρ Λένιν προσχώρησε σε παράνομες επαναστατικές οργανώσεις. Συνελήφθη από την Οχράνα, την τσαρική αστυνομία, και εξορίστηκε στη Σιβηρία το 1897. Έφυγε από τη Ρωσία, μετά την

περίοδο της εξορίας του στη Σιβηρία, και εξέδιδε μία εφημερίδα, την Ίσκρα (Σπίθα).¹⁷⁴

Στο Δεύτερο Κομματικό Συνέδριο του Ρωσικού Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος ο Λένιν ήλθε σε σύγκρουση με τον Πλεχάνοφ. Το Κόμμα διασπάστηκε. Ο Λένιν εξασφάλισε οριακή πλειοψηφία, η οποία, όμως, του έδωσε τη δυνατότητα να αναφέρεται στην ομάδα του ως οι «πλειοψηφικοί» ή «μπολσεβίκοι» στα ρωσικά και στους αντιπάλους του ως οι «μειοψηφικοί» ή «μενσεβίκοι».¹⁷⁵

Το αιφνίδιο ξέσπασμα της πρώτης επανάστασης στη Ρωσία το 1905, κατέλαβε εξ απήνης μπολσεβίκους και μενσεβίκους. Την επαναστατική έκρηξη πυροδότησε η «Ματωμένη Κυριακή» στις 9 Ιανουαρίου του 1905, όταν μία ειρηνική πορεία διαδηλωτών διαλύθηκε διά της βίας και εκατοντάδες άνθρωποι σκοτώθηκαν ή τραυματίστηκαν. Ακολούθησαν μήνες ταραχών και οργανώθηκαν απεργίες.

Τότε εξελέγησαν τα πρώτα «σοβιέτ». Η ρωσική λέξη «σοβιέτ» σημαίνει συμβούλιο. Η λέξη έγινε διεθνής πολιτικός όρος με τη σημασία των συμβουλίων αντιπροσώπων, που αποτέλεσαν τη βάση του κομμουνιστικού πολιτεύματος της Σοβιετικής Ένωσης. Το διασημότερο όλων ήταν το Σοβιέτ της Πετρούπολης, επικεφαλής του οποίου τέθηκε ο νεαρός μαρξιστής Λέον [Λεβ] Τρότσκι, που διακρινόταν για τη ρητορική του ικανότητα. Αίτημα των σοβιέτ ήταν η βασική μεταρρύθμιση της κρατικής ιεραρχίας και η αντικατάσταση των τοπικών κυβερνητικών υπηρεσιών.

Εκδηλώθηκαν ανταρσίες στις ένοπλες δυνάμεις. Τον Οκτώβριο ο Τσάρος ένωσε αναγκασμένος να υποσχεθεί τη σύσταση κοινοβουλευτικού συστήματος. Οι περισσότεροι σοσιαλιστές, μπολσεβίκοι, μενσεβίκοι και σοσιαλιστές-επαναστάτες, δεν ήταν ικανοποιημένοι από τα μέτρα του Τσάρου. Όταν η εξέγερση

¹⁷⁴ Robert Service, *Σύντροφοι, Η Παγκόσμια Ιστορία του Κομμουνισμού*, σ. 72.

¹⁷⁵ Ο.π., σ. 73.

ξέσπασε στη Μόσχα το Δεκέμβριο του 1905, οι ένοπλες δυνάμεις την κατέστειλαν αποτελεσματικά. Σε διάστημα μικρότερο από δυο χρόνια η μαρξιστική ηγεσία όδευε ξανά προς την αυτοεξορία.

Οι απόψεις του Λένιν για τη στρατηγική που έπρεπε να ακολουθηθεί ήταν ασυμβίβαστη με αυτήν των μενσεβίκων. Ο Λένιν υποστήριξε μαχητικά την άποψη ότι μια επιτυχής επανάσταση κατά του Νικόλαου Β΄ απαιτούσε εξέγερση. Η ειρηνική μεταφορά εξουσίας ήταν, κατά την άποψη του, ανέφικτη. Ο Λένιν διακήρυττε ότι μια προσωρινή επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου και των χωρικών ήταν αναγκαία. Οι μενσεβίκοι δεν συμφωνούσαν στην εγκαθίδρυση μιας ταξικής δικτατορίας, όπως αυτή που ήθελε ο Λένιν. Επιθυμούσαν να συνεργαστούν με τους φιλελεύθερους για την ανατροπή της αυτοκρατορικής μοναρχίας. Ενώ μιλούσαν την ίδια μαρξιστική γλώσσα με τους μπολσεβίκους, ωστόσο, οραματιζόνταν ένα πολύ διαφορετικό πολιτικό μέλλον για τη Ρωσία.

Επίσης, η Ρόζα Λούξεμπουργκ σαφώς διέκρινε τα κακά του μπολσεβικισμού. Ταυτόχρονα μέλος του Ρωσικού Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος και του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, δήλωνε: «Ο υπερσυγκεντρωτισμός που ζητάει ο Λένιν είναι γεμάτος από το αποστειρωμένο πνεύμα του επιστάτη. Το πνεύμα αυτό δεν είναι ούτε θετικό ούτε δημιουργικό». Διαφωνούσε επίσης με την πολιτική του Λένιν επί του αγροτικού και του εθνικού ζητήματος θεωρώντας την ως καιροσκοπική απόκλιση από το γνήσιο πνεύμα του μαρξισμού.¹⁷⁶

Το Ρωσικό Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα έπεσε σε μααρασμό για χρόνια μετά την επαναστατική δραστηριότητα των ετών 1905- 1907.

Τα πράγματα πήραν νέα τροπή με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και τη συμμετοχή σ' αυτόν της Ρωσίας. Η Δεύτερη Διεθνής πριν το 1914 είχε δεσμεύσει κάθε κόμμα-μέλος της να αντισταθεί στη συμμετοχή της κυβέρνησης του σε οποιονδήποτε πόλεμο στην Ευρώπη. Πολλοί μπολσεβίκοι και

¹⁷⁶ Robert Service, *Σύντροφοι, Η Παγκόσμια Ιστορία του Κομμουνισμού*, σ. 78.

μενσεβίκοι και σοσιαλεπαναστάτες, έμειναν προσκολλημένοι στις αρχές τους. Κατά την άποψη τους, ο πόλεμος ήταν μια ιμπεριαλιστική διαμάχη η οποία θα ωφελούσε την αστική τάξη της μίας ή της άλλης στρατιωτικής συμμαχίας, αλλά θα επέφερε μόνο φτώχεια και θάνατο στους απλούς ανθρώπους της εργατικής τάξης ανά τον κόσμο.

Η κατάσταση στη Ρωσία ήταν η πλέον πρόσφορη για επανάσταση. Καθώς ο πόλεμος συνεχιζόταν πέρα από τις αναμενόμενες λίγες εβδομάδες, εντεινόταν οι πιέσεις. Ο πληθωρισμός εκτοξεύτηκε στα ύψη. Το 1917 η οικονομία της Ρωσίας ήταν στα όρια της κατάρρευσης. Τα εργοστάσια έπαψαν να λειτουργούν, ο στρατός έμεινε χωρίς όπλα. Στις πόλεις εμφανίστηκαν ελλείψεις στα καταστήματα. Η πλειονότητα των αγροτών είχε επιστρατευθεί με αποτέλεσμα η αγροτική παραγωγή να μειωθεί δραματικά.

Κατά το τέλος του Φεβρουαρίου του 1917, έλαβαν χώρα στο Πέτρογκραντ-όπως μετονομάστηκε η Αγία Πετρούπολη (Πέτερσμπουργκ), σε μια προσπάθεια να εξαλειφθεί ο γερμανικός χαρακτήρας του ονόματος της πόλης-τεράστιες απεργίες και δυναμικές διαδηλώσεις, που αργότερα εξελίχτηκαν σε οργανωμένο επαναστατικό κίνημα. Απεργούσαν ογδόντα χιλιάδες άτομα. Ουρές πεινασμένων στήθηκαν έξω από τους φούρνους της πόλης. Πλήθος κόσμου, που συγκεντρώθηκε στην πλατεία Ζναμένσκι, κραύγαζε «Ζήτω η Δημοκρατία» και συναδελφωνόταν με τους στρατιώτες. Ο στρατός αρνείται να πυροβολήσει τους στασιαστές και περνάει με το μέρος της εξέγερσης. Ο πρόεδρος της Δούμας Ροντζιάνκο πήγε στον πρωθυπουργό Γκολίτσιν και απαίτησε την παραίτησή του. Αυτός του έδειξε διάταγμα, που ήταν εκ των προτέρων υπογραμμένο από τον Τσάρο, για διάλυση της Δούμας.

Ο τσάρος Νικόλαος παρακολουθεί εκ του μακρόθεν, από το Αρχηγείο, τα γεγονότα με μια περίεργη αδιαφορία, σαν τα γεγονότα να μην τον αφορούν. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα γράφει από το Αρχηγείο στην τσαρίνα Αλεξάνδρα στις 24 Φεβρουαρίου: «...Εδώ το μυαλό μου ξεκουράζεται. Ούτε υπουργοί, ούτε δύσκολες ερωτήσεις. Θεωρώ ότι αυτό μου κάνει καλό, αλλά μόνο για το μυαλό μου, η καρδιά μου υποφέρει από το χωρισμό...». Και η Αλεξάνδρα τον ... κατατοπίζει σχετικά: «Απεργίες και έκτροπα στην πόλη κάτι περισσότερο από προκλητικά [...] Αυτό το κίνημα

κάποιων ταραξιών, αγοράκια και κοριτσάκια τρέχουν και φωνάζουν ότι δεν έχουν ψωμί, απλά και μόνο για να δημιουργήσουν ταραχή [...] Αν ο καιρός ήταν πολύ κρύος, το πιθανότερο είναι ότι θα κάθονταν σπίτια τους». Την πραγματική κατάσταση την περιγράφει στον Τσάρο ο πρόεδρος της Δούμας σ' ένα τηλεγράφημα απόγνωσης στις 26 Φεβρουαρίου: «Στην πρωτεύουσα επικρατεί αναρχία. Η κυβέρνηση έχει παραλύσει, οι συγκοινωνίες, τα τρόφιμα, τα καύσιμα έχουν γίνει άνω κάτω. Τμήματα του στρατού βάζουν εναντίον άλλων τμημάτων. Στους δρόμους, άτακτοι πυροβολισμοί[...] Προσεύχομαι στον Θεό ώστε αυτήν την ώρα η ευθύνη να μην πέσει στον εστεμμένο».¹⁷⁷

Τελικά, η ευθύνη θα πέσει στον Τσάρο. Στις 3 Μαρτίου ο Νικόλαος, κρατούμενος από τα στασιασμένα στρατεύματα στο τρέινο που θα τον μετέφερνε στα ανάκτορα, αναγκάζεται να υποβάλει την παραίτησή του. Προηγουμένως, προσπάθειά του να παραιτηθεί υπέρ του αδελφού του Μιχαήλ δεν πετυχαίνει.

Αμέσως μετά την παραίτηση του Τσάρου, αποφασίζεται από το Συμβούλιο Εργατικών και Στρατιωτικών Αντιπροσώπων της Πετρούπολης και, στη συνέχεια, από την Προσωρινή Κυβέρνηση, η σύλληψη του Νικολάου και των άλλων μελών της οικογένειάς του και η μεταφορά τους στο ανάκτορο Τσάρσκογε Σελό. Όταν ο παιδαγωγός του μικρού Αλεξέι τον πληροφόρησε ότι ο πατέρας του παραιτήθηκε και δεν είναι πια Τσάρος, ο μικρός αναρωτήθηκε: «Αν δεν θα υπάρχει πια Τσάρος, ποιος θα κυβερνά τη Ρωσία;».¹⁷⁸ Η ιστορία απέδειξε πόσο εύλογη ήταν η απορία του μικρού Αλεξέι. Δεν ήταν δυνατό η Ρωσία να κυβερνηθεί χωρίς Τσάρο. Γι' αυτό, τους Ρομανώφ Τσάρους τους διαδέχθηκαν οι «επαναστατικοί» Τσάροι και αυτούς οι «μετεπαναστατικοί» Τσάροι!

Έτσι ανατράπηκε οριστικά η μοναρχία στη Ρωσία και μαζί της η φεουδαρχική απολυταρχία.

¹⁷⁷ Εντβαρντ Ρατζίνσκι, *Ο Τελευταίος Τσάρος*, σσ 261-264. Εκδόσεις Νάρκισσος.

¹⁷⁸ Ο.π., σ. 290.

II. ΤΟ ΞΕΣΠΑΣΜΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Το 1917 οι περισσότεροι ήθελαν αλλαγή. Οι μετριοπαθείς συντηρητικοί και μερικοί φιλελεύθεροι έλπιζαν ότι θα διαμορφωθεί μία συνταγματική μοναρχία βασισμένη στο βρετανικό πρότυπο. Άλλοι φιλελεύθεροι ήθελαν να απαλλαγούν εντελώς από τη δυναστεία των Ρομανόφ. Και οι μενσεβίκοι με τους σοσιαλεπαναστάτες, σχεδίαζαν μια «αστική-δημοκρατική» επανάσταση.

Μετά από την πτώση του Τσάρου και μετά από μερικές ημέρες σύγχυσης, σχηματίστηκε Προσωρινή Κυβέρνηση. Επικεφαλής της κυβέρνησης ήταν ο φιλελεύθερος Γκεόργκι Λβοβ. Ανακοινώθηκαν νέα πολιτικά μέτρα. Η Προσωρινή Κυβέρνηση θα παρέμενε στην εξουσία έως ότου μπορούσε να αναδειχτεί Συντακτική Συνέλευση. Οι υπουργοί διακήρυξαν πλήρεις πολιτικές ελευθερίες. Έλπιζαν ότι αυτές οι μεταρρυθμίσεις θα είχαν ως αποτέλεσμα τη λαϊκή αποδοχή. Τον Ιούλιο ο Λβοβ παραιτήθηκε και πρωθυπουργός ανέλαβε ο Κερένσκι, που προκήρυξε εκλογές για το Νοέμβρη.

Στο μεταξύ, το Σεπτέμβριο, ο απομονωμένος στο Ελσίνκι Λένιν απεύθυνε έκκληση στο κόμμα να καταλάβει την εξουσία στο όνομα των σοβιέτ. Οι σκέψεις του δεν περιλάμβαναν μόνο τη Ρωσία. Ο Λένιν πίστευε ότι ο παγκόσμιος καπιταλισμός βρίσκονταν στα πρόθυρα της τελικής κρίσης του και ότι έμελλε να ξεκινήσει η περίοδος της ευρωπαϊκής σοσιαλιστικής επανάστασης. Ο Λένιν συμπεριέλαβε την ιδέα αυτή στο έργο του *Κράτος και Επανάσταση*. Τα κόμματα της Δεύτερης Διεθνούς, διακήρυσσε, είχαν προδώσει το μαρξισμό, καθώς επικεντρώθηκαν σε ειρηνικές και νόμιμες πολιτικές μεθόδους, και καθώς θεωρούσαν ότι το «αστικό κράτος» θα διατηρούνταν όταν τελικά οι σοσιαλιστές καταλάμβαναν την εξουσία.¹⁷⁹

Ο Λένιν επέστρεψε κρυφά και μεταμφιεσμένος στο Πέτρογκραντ, φοβούμενος σύλληψη από την αστυνομία, στις αρχές του Οκτωβρίου του 1917. Έμεινε στα περίχωρα της πόλης όπου μία

¹⁷⁹ Robert Service, *Σύντροφοι, Η Παγκόσμια Ιστορία του Κομμουνισμού*, σελ. 86.

γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής η οποία τον λάτρευε, η Μαργαρίτα Φοφάνοβα, του παρείχε στέγη και τροφή.

Στις 10 Οκτωβρίου, φορώντας ακόμη την περούκα που αποτελούσε μέρος της μεταμφίεσής του, παρέστη στη συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής των μπολσεβίκων, όπου αποφασίστηκε η κατάληψη της εξουσίας. Η απόφαση επικυρώθηκε από μια δεύτερη συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής στις 16 Οκτωβρίου με εκπροσώπους των κομματικών επιτροπών του Πέτρογκραντ, της Μόσχας και άλλων μεγάλων πόλεων.

Στις 24 Οκτωβρίου ξέσπασε πλέον η μεγάλη επανάσταση. Το βράδυ της ίδιας μέρας κι ενώ το υπουργικό συμβούλιο συνεδρίαζε στα χειμερινά ανάκτορα, η κόκκινη φρουρά της Πετρούπολης καταλάμβανε το κεντρικό τηλεγραφείο, τις γέφυρες, τους σιδηροδρομικούς σταθμούς και την Κρατική Τράπεζα. Το καταδρομικό «Αυγή» μπήκε στο Νέβα κι έστρεψε τα πυροβόλα του στα ανάκτορα που ήταν έδρα της τελευταίας αστικής κυβέρνησης. Την άλλη μέρα τα ανάκτορα πολιορκήθηκαν και καταλήφθηκαν, η κυβέρνηση έπεσε, οι υπουργοί συνελήφθησαν και ο Κερένσκι δραπέτευσε. Και, τυπικά, η Ρωσική Επανάσταση επικράτησε.

Στις 25 Οκτωβρίου συνήλθε στο Σμόλνι το 2ο Συνέδριο των σοβιέτ της Ρωσίας και αποφάσισε το πέραςμα της εξουσίας στα σοβιέτ. Σχηματίστηκε το πρώτο Συμβούλιο των Επιτρόπων του Λαού (υπουργικό συμβούλιο), με το Λένιν ως πρόεδρο και μέλη τους Ρίκοφ, Μιλιούτιν, Τρότσκι, Λουνατσάρσκι και Στάλιν.

Έτσι, συντελέστηκε η Οκτωβριανή Επανάσταση, ένα από τα πιο σημαντικά κοσμοϊστορικά γεγονότα της εποχής μας. Η μπολσεβίκικη κυβέρνηση αποκαλείτο «Προσωρινή Κυβέρνηση Εργατών και Αγροτών» και θα κυβερνούσε τη χώρα μέχρι τη σύγκληση της Νομοθετικής Συνέλευσης, που επρόκειτο να συνέλθει τον Ιανουάριο του 1918.

Μια έκτακτη Επιτροπή δημιουργήθηκε για την επιβολή της τάξης, που ονομάστηκε Βετσέκα ή Τσεκά και αργότερα Γκεπεού. Ο Τρότσκι ανέλαβε τη δημιουργία ενός νέου ισχυρού στρατού για να αντιμετωπιστούν οι εξωτερικοί εχθροί.

Στα τέλη του Δεκεμβρίου η εξουσία των σοβιέτ είχε επικρατήσει στο μεγαλύτερο μέρος της επικράτειας της χώρας. Παρ' όλα αυτά, όλες οι αντιμαχόμενες πλευρές προετοιμάζονταν για τον εμφύλιο πόλεμο που κόχλαζε. Οι μπολσεβίκοι, οι οποίοι αποτελούσαν την κυβέρνηση μαζί με τους αριστερούς εσέρους και άλλα μικρά επαναστατικά κόμματα, υποστήριζαν τη σοβιετική εξουσία. Όμως, άλλες δυνάμεις που τις αποτελούσαν οι καντέτοι, μενσεβίκοι, δεξιοί εσέροι, παρέμειναν υποστηρικτές της προσωρινής κυβέρνησης που είχε ανατραπεί από τους μπολσεβίκους. Επίσης, υπήρχε και το στρατόπεδο που υποστήριζε την αποκατάσταση της μοναρχίας. Ο εμφύλιος πόλεμος στη Ρωσία άρχισε το 1918 και τελείωσε το 1920. Ήταν ένας πόλεμος συγκεχυμένος, χαοτικός και σκληρός.

Στο μεταξύ, ο Τσάρος και τα μέλη της οικογένειάς του είχαν τραγικό τέλος στην πρωτεύουσα των Κόκκινων Ουραλίων, το Αικατερινπούργκ, στην οικία Ιπάτιεφ. όπου κρατούνταν από τις 30 Απριλίου του 1918. Ουσιαστικός ηγέτης των Μπολσεβίκων στην περιοχή ήταν ο μελλοντικός τσαροκτόνος Γιάκοφ Γιουρόφσκι. Η απόφαση για τη στυγερή εκτέλεση της οικογένειας Ρομανώφ στο Αικατερινπούργκ και όχι στη Μόσχα μετά από σχετική «δίκη», όπως αρχικά αποφασίστηκε, πάρθηκε από το Σοβιέτ των Ουραλίων και επικυρώθηκε από τη Μόσχα.

Το δραματικό τέλος του τελευταίου Τσάρου και της οικογένειάς του έλαβε χώρα στο υπόγειο της οικίας Ιπάτιεφ στις πρώτες πρωινές ώρες της 17ης Ιουλίου 1918. Εκτελέστηκαν όλη η τσαρική οικογένεια, ο γιατρός της και οι υπηρέτες της, συνολικά έντεκα πρόσωπα. Ο τόπος που ετάφησαν τα πτώματα ήταν έξω από το Αικατερινπούργκ και κοντά στο χωριό Κοπτιακί. Σε ομαδικό τάφο ετάφησαν τα πτώματα των εννέα από τους έντεκα. Ο Γιουρόφσκι στην «Αναφορά» του στην Πανρωσική Κεντρική Εκτελεστική Επιτροπή αναφέρει τα ακόλουθα: «Τα πτώματα τοποθετήθηκαν στο λάκκο με περιχυμένα τα πρόσωπα και όλο το σώμα με θειικό οξύ, για να μην αναγνωριστούν και για να αποτραπεί η μυρωδιά από την αποσύνθεση. Αφού τα σκεπάσαμε με χώμα και κλαδιά, στρώσαμε από πάνω τραβέρσες και περάσαμε το αυτοκίνητο κάμποσες φορές,

για να μην φαίνονται τα ίχνη...».¹⁸⁰ Όπως ανακαλύφθηκε πολύ αργότερα, τα άλλα δυο πτώματα ετάφησαν, αφού πρώτα κήηκαν, σε άλλο μέρος, περίπου πενήντα μέτρα από τον κοινό τάφο. Η ταυτότητα των σκελετών και των έντεκα, που βρέθηκαν, αναγνωρίστηκε πολύ αργότερα, με ανάλυση του DNA. Έτσι, δόθηκε οριστικό τέλος στους μύθους για διάσωση του Αλεξέι και της Αναστασίας.

Οι μπολσεβίκοι κληρονόμησαν όχι μόνο τη διαλυμένη οικονομία αλλά και τον πόλεμο. Ο γερμανικός στρατός είχε καταλάβει μεγάλο μέρος της Ουκρανίας, της Λευκορωσίας και των Βαλτικών χωρών. Ο ρωσικός στρατός ήταν στα πρόθυρα της διάλυσης. Οι στρατιώτες λιποτακτούσαν ή απειθαρχούσαν. Η Γερμανία πρότεινε χωριστή σύναψη ειρήνης, με πολύ ασύμφορους όμως όρους. Πολλοί θεωρούσαν ότι μια τέτοια συμφωνία θα αποτελούσε προδοσία.

Ο Λένιν και ορισμένοι οπαδοί του υποστήριζαν την άμεση ειρήνη, και τελικά υπερίσχυσαν. Το Μάρτιο του 1918 υπογράφεται η συμφωνία της Μπρεστ (Βρέστης) με τη Γερμανία. Το τίμημα ήταν ότι η Ρωσία έχανε ένα μεγάλο μέρος της επικράτειάς της, όπως τις χώρες της Βαλτικής, την Πολωνία, μέρος της Λευκορωσίας και μέρος του Καυκάσου. Επίσης, υποχρεώθηκε να καταβάλει και αποζημιώσεις. Προηγουμένως, ο Λένιν κατάφερε να διαλύσει τη Νομοθετική Συνέλευση και να απαλλάξει την κυβέρνησή του από το πρόθεμα «Προσωρινή».

Η συμφωνία της Βρέστης είχε δραματικές συνέπειες. Οι αριστεροί εσέροι εξέλαβαν τη συμφωνία ειρήνης ως εθνική ταπείνωση και κατηγόρησαν τους μπολσεβίκους για προδοσία της επανάστασης. Στις 4 Ιουλίου 1918 άρχισε το πέμπτο συνέδριο των Σοβιέτ. Κυριαρχεί η διαμάχη μεταξύ των αριστερών εσέρων, που εγκατέλειψαν το κόμμα μετά τη συμφωνία της Βρέστης, και του Λένιν.¹⁸¹ Στις 6 Ιουλίου οι αριστεροί εσέροι δολοφόνησαν τον Γερμανό πρέσβη στη Μόσχα με σκοπό να προκαλέσουν διεθνές επεισόδιο. Οι μπολσεβίκοι συνέλαβαν τους αριστερούς εσέρους του

¹⁸⁰ Εντβαντ Ρατζίνσκι, *Ο Τελευταίος Τσάρος*, σ. 587. Εκδόσεις Νάρκισσος.

¹⁸¹ Robert Service, *Σύντροφοι, Η Παγκόσμια Ιστορία του Κομμουνισμού*, σ. 98. Εντβαντ Ρατζίνσκι, *Ο Τελευταίος Τσάρος*, σ. 475. Εκδόσεις Νάρκισσος.

συνεδρίου. Οι αριστεροί εσέροι οργάνωσαν εξεγέρσεις και απόπειρα δολοφονίας του Λένιν. Τότε αρχίζει ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ των επαναστατικών παρατάξεων κατά τη διάρκεια του οποίου τραυματίστηκε ελαφρά και ο Λένιν. Η «Κόκκινη Τρομοκρατία» που επακολούθησε κατάπνιξε τη στάση των αριστερών εσέρων.

Το Νοέμβριο του 1918 η αρχηγός του κόμματος των αριστερών εσέρων Μαρία Σπριντόναβα, κρατούμενη στο Κρεμλίνο, γράφει τα ακόλουθα για τους μπολσεβίκους: «Όταν η σοβιετική εξουσία έπαψε να είναι σοβιετική και έγινε μόνο μπολσεβίκικη [...] χρειάστηκε η επονομαζόμενη Κόκκινη Τρομοκρατία. Για τον τραυματισμό της αριστερής ωμοπλάτης του Λένιν σκότωσαν χιλιάδες ανθρώπους. Τους σκότωσαν υστερικά (το παραδέχονται και οι ίδιοι). Τους σκότωσαν χωρίς δίκη και έρευνα, χωρίς αποφάσεις [...]για να μη μιλήσουμε για ηθική[...] Ναι, ο Λένιν σώθηκε, αλλά , ακριβώς τότε ήταν που η τελευταία ζωντανή πνοή εγκατέλειψε την επανάσταση της οποίας ηγήθηκαν οι μπολσεβίκοι....».¹⁸²

Παράλληλα, η κεντρική εξουσία των μπολσεβίκων άρχισε να χάνει τον έλεγχο σε πολλές περιοχές όπου εμφανίζονταν τοπικές αναρχικές δυνάμεις. Η χώρα διαιρέθηκε, η οικονομία κατέρρευσε. Καθ' όλη τη διάρκεια του 1918 σχηματίζονταν στρατοί αντεπανάστασης. Οι μπολσεβίκοι αποφάσισαν να μετακινήσουν την πρωτεύουσα στη Μόσχα. Για τις χώρες της Αντάντ, τα γεγονότα αυτά ήταν αφορμή για στρατιωτική επέμβαση. Τα αντεπαναστατικά μέτωπα πήραν την κοινή ονομασία «Λευκός Στρατός», χρησιμοποιούσαν μοναρχικά σύμβολα και τη λευκή αυτοκρατορική σημαία του Αγίου Ανδρέα. Οι μπολσεβίκοι χρησιμοποιούσαν τα διεθνή επαναστατικά σύμβολα και την κόκκινη σημαία, τη σημαία της εξέγερσης. Ο επαναστατικός στρατός ονομάστηκε «Κόκκινος Στρατός». Αρχές του 1919 ο Λευκός Στρατός με υποστήριξη ξένων αποβατικών στρατευμάτων οργάνωσε συντονισμένη επίθεση από όλα τα μέτωπα ταυτόχρονα. Τελικά, ο Κόκκινος Στρατός επικράτησε. Η μάχη της Κριμαίας, τον Νοέμβριο του 1920, ήταν το

¹⁸² Εντβαρντ Ρατζίνσκι, *Ο Τελευταίος Τσάρος*, σσ 476, 477. Εκδόσεις Νάρκισσος.

τελικό επεισόδιο του εμφυλίου πολέμου στη Σοβιετική Ρωσία. Μεγάλο μέρος των λευκών στρατευμάτων μετανάστευσε στο εξωτερικό, δημιουργώντας το πρώτο ρωσικό μεταναστευτικό κύμα που έφθανε τα δυο εκατομμύρια.¹⁸³

III. Η ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ. Ο ΛΕΝΙΝ

Η σημασία των μεγάλων κοσμοϊστορικών γεγονότων κρίνεται σχεδόν πάντα εκ των υστέρων και εκ του αποτελέσματός τους. Και από αυτό το αποτέλεσμα συναρτάται και φορτίζεται η αξιολόγηση των ιστορικών γεγονότων που το επέφεραν. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, θα πρέπει να προσεγγίζεται κάθε αναφορά στο σοβιετικό «πείραμα», ένα πείραμα που η πραγμάτωσή του χαρακτηρίζεται, όπως θα καταδειχθεί πιο κάτω, από μια κραυγαλέα αντίφαση ανάμεσα στους σκοπούς και τα μέσα.

Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, την Τσαρική Ρωσική Αυτοκρατορία διαδέχθηκε η Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ). Αρχικά, ιδρύθηκαν τέσσερις σοσιαλιστικές δημοκρατίες: οι Σοβιετικές Ομόσπονδες Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες της Ρωσίας και της Υπερκαυκασίας και οι Σοβιετικές Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες της Ουκρανίας και της Λευκορωσίας. Στις 30 Δεκεμβρίου 1922 οι τέσσερις αυτές δημοκρατίες ίδρυσαν την Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών. Τα κατοπινά χρόνια δημιουργήθηκαν και άλλες δημοκρατίες, η Δημοκρατία της Υπερκαυκασίας καταργήθηκε, τα εδάφη της μοιράστηκαν σε τρεις νέες δημοκρατίες, της Αρμενίας, του Αζερμπαϊτζάν και της Γεωργίας. Ως το 1990, την ΕΣΣΔ αποτελούσαν 20 αυτόνομες δημοκρατίες, 8 αυτόνομες επαρχίες, 10 αυτόνομες περιοχές, 6 περιφέρειες και 114 επαρχίες.

Η Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών ήταν σε έκταση η μεγαλύτερη χώρα του κόσμου. Ήταν, επίσης, η ποικιλότερη από εθνολογική άποψη. Πάνω από 100 διαφορετικές εθνότητες ζούσαν μέσα στα όριά της. Το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της ήταν ανατολικοί Σλάβοι (Ρώσοι, Ουκρανοί και Λευκορώσοι), οι οποίοι, στα τέλη της δεκαετίας του 1980,

¹⁸³ Γγκορ Βορονκόφ, *Ο Εμφύλιος, οι συνέπειες και η διδασκαλία της Ιστορίας*, στο *Βήμα των Αθηνών*, ημερ. 4/11/2007.

συναποτελούσαν πάνω από τα δύο τρίτα του συνόλου των κατοίκων της.

Σύμφωνα με το Σύνταγμα που υιοθετήθηκε τη δεκαετία του 1930, πολιτικό θεμέλιο της ΕΣΣΔ αποτελούσαν τα Σοβιέτ (Συμβούλια) των Αντιπροσώπων του Λαού. Σοβιέτ υπήρχαν σε όλα τα επίπεδα της διοικητικής ιεραρχίας, με τη Σοβιετική Ένωση, ως σύνολο, να τελεί υπό τον έλεγχο του Ανώτατου Σοβιέτ της ΕΣΣΔ, με έδρα τη Μόσχα. Το Ανώτατο Σοβιέτ απαρτιζόταν από δύο σώματα: το Σοβιέτ της Ένωσης, με 750 μέλη, και το Σοβιέτ των Εθνοτήτων, με 750 επίσης μέλη. Στις εκλογές για αυτά τα σώματα οι ψηφοφόροι σπάνια είχαν τη δυνατότητα να εκλέξουν υποψηφίους άλλους από εκείνους που υποδείκνυε το Κομμουνιστικό Κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ), το οποίο, ως το 1990, ήταν η ιθύνουσα δύναμη. Στην πράξη, όμως, όλες οι αποφάσεις λαμβάνονταν από μια μικρή ομάδα, το Πρεζίντιουμ (Προεδρείο) του Ανώτατου Σοβιέτ, το οποίο τελούσε υπό τον έλεγχο του Πολιτμπιρό (Πολιτικού Γραφείου) του ΚΚΣΕ, και εγκρίνονταν ομόφωνα από τους αντιπροσώπους.¹⁸⁴

Το πολιτικό σύστημα ήταν συνεπώς απολυταρχικό και άκρως συγκεντρωτικό. Το ίδιο ίσχυε και για το οικονομικό σύστημα.

Το όνομα του Βλαδίμηρου Ίλιτς Ουλιάνοφ, του επονομαζόμενου Λένιν, συνδέεται άμεσα με τα όσα επακολούθησαν την Οκτωβριανή Επανάσταση. Το είδος του κοινώς γνωστού σήμερα μαρξισμού είναι συνδεδεμένο με την ερμηνεία που του έδωσε ο Λένιν και οι πρωτεργάτες της Οκτωβριανής Επανάστασης του 1917 στη Ρωσία. Είναι αυτό που ονομάζουμε «μαρξισμό-λενινισμό». Βέβαια, αυτός ο μαρξισμός-λενινισμός έχει «μεταμορφωθεί» περαιτέρω από τον Στάλιν, τον Χρουστσόφ και τον Μάο.

Ο Λένιν θέλησε να επιβάλει τον μαρξισμό, όπως ο ίδιος τον αντιλαμβανόταν, δια πυρός και σιδήρου. Την όλη δράση του Λένιν,

¹⁸⁴ Αυγουστίνος Ζενάκος, *Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και η ίδρυση της Κοινοπολιτείας Ανεξαρτήτων Κρατών, 1991*, στο *Βήμα των Αθηνών*, ημερ. 2/11/2003.

όπως και αυτή του διάδοχου του Στάλιν, την χαρακτηρίζει η ωμή βία.

IV. Η ΣΤΑΛΙΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ο Λένιν πέθανε στις 21 Ιανουαρίου του 1924. Τον διαδέχθηκε ο Ιωσήφ Στάλιν. Γεννήθηκε το 1878 σε μια πόλη της Γεωργίας, το Γκόρι. Ιωσήφ Βισσαριόνοβιτς Τζουγκασβίλι ήταν το πραγματικό του όνομα. Η μητέρα του τον φώναζε στα γεωργιανά Σόσο και τον προόριζε να γίνει ιερωμένος και, γι' αυτό, φοίτησε στο Ιερατικό Διδασκαλείο του Γκόρι.

Ο Στάλιν διετέλεσε Γενικός Γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης από το 1922 μέχρι το 1953 και πρόεδρος του σοβιετικού κράτους από το 1941 μέχρι το 1953. Είναι ο άνθρωπος που για ένα τέταρτο του 20ου αιώνα διοικούσε με απόλυτη εξουσία τη Σοβιετική Ένωση, τη μεταμόρφωσε σε υπερδύναμη και ήταν υπεύθυνος για κάποιες από τις χειρότερες φρικαλεότητες που γνώρισε ποτέ ο κόσμος. Ο Στάλιν ενίσχυσε τη θέση του με την επιβολή αστυνομικής τρομοκρατίας και με τη βία εκβιομηχάνισε την Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών.

Παρά τη σύναψη συμφώνου μη επιθέσεως με τη ναζιστική Γερμανία, τελικά έγινε ένας από τους αρχιτέκτονες της γερμανικής ήττας, όταν ο Χίτλερ επιτέθηκε στη Σοβιετική Ένωση το 1941 με την περίφημη Επιχείρηση Μπαρμπαρόσα. Με τη νίκη του στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο κατόρθωσε να επεκτείνει τα σοβιετικά σύνορα στη Βαλτική και να συμμετάσχει στον διαμελισμό του κόσμου σε σφαίρες επιρροής. Με μεγάλη προσήλωση στον εξοπλιστικό ανταγωνισμό, οδήγησε τη Σοβιετική Ένωση στην πυρηνική εποχή. Με τον θάνατό του, άφησε πίσω του ένα πανίσχυρο κράτος, το οποίο, ωστόσο, δεν εξασφάλιζε στους πολίτες του ούτε καν στοιχειώδη ευημερία.

Ο Στάλιν για να διατηρηθεί στην εξουσία επέβαλε ένα καθεστώς ανελέητης τρομοκρατίας. Πολλά βιβλία έχουν γραφτεί για τις αποτρόπαιες θηριωδίες του σταλινικού καθεστώτος. Η αποκάλυψη των κρατικών και κομματικών αρχείων, μετά την κατάρρευση του σοβιετικού καθεστώτος, έδωσε άπλετο φως στις μαζικές εκκαθαρίσεις της δεκαετίας του '30 και τις περιβόητες δίκες της

Μόσχας (1936-1938), που οδήγησαν στην εξόντωση όλων των παλαιών μπολσεβίκων και όλων σχεδόν των πρώην συντρόφων και στενών συνεργατών του Στάλιν, επειδή θεωρούνταν ότι αμφισβητούσαν το αλάθητό του.

Ο Στάλιν επέβαλε την αναγκαστική κολεκτιβοποίηση της ρωσικής υπαίθρου, με την απαλλοτρίωση της αγροτικής γης και τη δημιουργία κολχόζ (αγροτικοί συνεταιρισμοί) και σοβχόζ (βιομηχανοποιημένοι συνεταιρισμοί). Η αναγκαστική κολεκτιβοποίηση της αγροτικής γης προκάλεσε την έντονη αντίδραση των κουλάκων (μεγάλων γαιοκτημόνων). Χαρακτηρισμένοι «εχθροί του λαού» και «αντεπαναστάτες», οι κουλάκοι έγιναν στόχος συνεχών διώξεων. Ο στρατός, αφού τους κατάσχεσε όλα τα αποθηκευμένα αποθέματα δημητριακών, περικύκλωσε τα χωριά τους, ώστε να μην μπαίνει και να βγαίνει κανείς. Ακολούθησε η μαζική εξόντωσή τους και ένας πρωτόγνωρος λιμός με εκατομμύρια θύματα.

Δεν είναι και δεν μπορεί να γίνει γνωστός ο αριθμός των θυμάτων της σταλινικής θηριωδίας. Εκείνο που μπορεί να λεχθεί είναι ότι οι νεκροί, από τις εκτελέσεις, τα βασανιστήρια, τις κακουχίες σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και αναγκαστικής εργασίας, είναι εκατομμύρια. Αρκεί να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Πραύδα* ημερ. 14/2/1990, επί εποχής Γκορμπατσόφ, μεταξύ των ετών 1930-1953 καταδικάστηκαν σε θάνατο 786,098 άνθρωποι «για αντεπαναστατική και αντικαθεστωτική δράση».¹⁸⁵

Ο κυριότερος από τους αντιπάλους του Στάλιν ήταν ο Λέων Τρότσκι, ένας επιφανής επαναστάτης μπολσεβίκος και θεωρητικός του Μαρξισμού. Ο Τρότσκι, μετά τον θάνατο του Λένιν το 1924, ήλθε σε σύγκρουση με τον Στάλιν και εξορίστηκε από τη Σοβιετική Ρωσία, για να δολοφονηθεί το 1940 στο Μεξικό.

Άλλη περίπτωση είναι αυτή της λεγόμενης «νέας αντιπολίτευσης», με επικεφαλής τους Ζινόβιεφ και Κάμενεφ. Και οι δυο υπήρξαν ανώτατα κομματικά στελέχη της σοβιετικής νομενκλατούρας. Αφορμή για τη σύλληψή τους, υπήρξε η

¹⁸⁵ J. Arch Getty and Oleg V. Naumov, *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939*, σ. 590.

δολοφονία την 1/12/1934 του Γραμματέα του κόμματος του Λένινγκραντ και επιστήθιου φίλου του Στάλιν Κίροφ. Πρωταγωνιστής της καταδίωξης ήταν ο στενός συνεργάτης του Στάλιν Γιέζοφ. Συνελήφθησαν με την κατηγορία ότι, εκτελώντας οδηγίες του βρισκόμενου στην εξορία Τρότσκι, σχεδίασαν τη δολοφονία του Κίροφ.¹⁸⁶ Αναγκάστηκαν, όπως σχεδόν όλα τα κομματικά στελέχη που θα έχουν την ίδια με αυτούς τύχη, να κάνουν αυτοκριτική και να ομολογήσουν ότι «ηθικά και πολιτικά είναι υπεύθυνοι» για τη δολοφονία του Κίροφ.¹⁸⁷ Ακολούθως, εξοντώθηκαν ως «συνωμότες» και «πράκτορες».

Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί η εξόντωση του Τουχατσέφσκι. Πρόκειται για τον στρατάρχη του Κόκκινου Στρατού που εκτελέστηκε το 1937, με την κατηγορία ότι ήταν επικεφαλής συνωμοσίας κατά του Στάλιν. Την τύχη των Ζινόβιεφ και Κάμενεφ θα είχε και ένα άλλο στέλεχος της επανάστασης ο Τόμσκι. Όμως, πρόλαβε τους δήμιούς του και αυτοκτόνησε.

Ένα από τα θύματα του Στάλιν ήταν ο Μπουχάριν, που θεωρείτο ένας από τους κορυφαίους θεωρητικούς οικονομολόγους της μπολσεβίκικης ελίτ. Δικάστηκε μαζί με τους Ρύκοφ, Γιακόντα και δεκατρείς άλλους το Μάρτη του 1938. Ήταν η τελευταία δίκη των διάσημων μπολσεβίκων ηγετών. Οι κατηγορούμενοι, αφού βρέθηκαν ένοχοι ότι συνεργάστηκαν με τους τροτσκιστο-ζινοβιεφικούς, με τους Γερμανούς κατασκόπους, με τον Τουχατσέφσκι κ.λπ., καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν. Ο Μπουχάριν, μέχρι το τέλος, εκλιπαρούσε τον Στάλιν για χάρη. Του γράφει: «Εσωτερικά αποπλίστηκα και εξοπλίστηκα εκ νέου κατά τα σοσιαλιστικά πρότυπα [...] Δώστε τη δυνατότητα στον νέο, δεύτερο Μπουχάριν να αναπτυχθεί [...] Ο καινούργιος αυτός άνθρωπος θα είναι απολύτως αντίθετος προς τον πεθαμένο...».¹⁸⁸

¹⁸⁶ J. Arch Getty and Oleg V. Naumov, *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939*, σ. 248.

¹⁸⁷ Εντβαρντ Ρατζίνσκι, *Στάλιν*, Εκδόσεις Νάρκισσος, σ.452.

¹⁸⁸ Ο.π., σ. 527.

Από τις σαρωτικές εκκαθαρίσεις δεν γλίτωσε ούτε το «πρωτοπαλικάρο» του Στάλιν, ο Γιέζοφ. Ο Γιέζοφ συνελήφθη τον Απρίλιο του 1939. Του προσάφθηκαν κατηγορίες για κατασκοπία προς όφελος της Γερμανίας της Αγγλίας και της Πολωνίας. Στη μυστική δίκη του, που έγινε στις 3/2/1940, καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε την επόμενη.

V. Η «ΑΠΟΣΤΑΛΙΝΟΠΟΙΗΣΗ». Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ

Μετά τον θάνατο του Στάλιν, στην εξουσία ανήλθε ο Νικήτα Χρουστσόφ. Τον Σεπτέμβριο του 1953 ο Χρουστσόφ έγινε γραμματέας του σοβιετικού ΚΚ και το 1958 και πρωθυπουργός.

Στο 20ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1956 ο Νικήτα Χρουστσόφ πρόβηκε στην πολύκροτη «αποσταλινοποίηση», αποκαλύπτοντας και καταγγέλλοντας τα φοβερά εγκλήματα του Στάλιν. Στις 25 Φεβρουαρίου 1956, ενώ ολοκληρωνόταν το 20ο Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος Σοβιετικής Ένωσης, ο Νικήτα Χρουστσόφ παρουσίασε την περίφημη μυστική έκθεσή του στην οποία αναφερόταν στα εγκλήματα του Στάλιν. Το ιστορικό αυτό ντοκουμέντο κοινοποιήθηκε με μεγάλη προσοχή και μόνο τμηματικά, προκαλώντας κατάπληξη στους κομμουνιστές όλου του κόσμου, αλλά και μεγάλη απογοήτευση. Οι επιπτώσεις ήταν ολέθριες καθώς ο κομμουνισμός, ως πολιτικό σύστημα, έχασε όλη του την αίγλη και κατέρρευσε στις συνειδήσεις αρκετών απλών ανθρώπων.

Ο Χρουστσόφ, παρά το ότι το 1956 κατήγγειλε τη σταλινική καταπίεση, ο ίδιος αντιμετώπισε με σκληρά μέτρα την εξέγερση του ουγγρικού λαού τον ίδιο χρόνο. Στην εξωτερική πολιτική ο Χρουστσόφ κήρυσσε την ειρηνική συνύπαρξη με τις καπιταλιστικές χώρες. Όμως, τον Οκτώβριο του 1962 σοβαρή κρίση ξέσπασε στις σχέσεις ΗΠΑ-ΕΣΣΔ λόγω της εγκατάστασης σοβιετικών πυραύλων στην Κούβα και οι δύο χώρες έφθασαν στο χείλος του πολέμου.

Το 1964 οι εσωκομματικοί αντίπαλοί του ανέτρεψαν τον Χρουστσόφ, ο οποίος πέθανε εξήμισι χρόνια αργότερα στα περίχωρα της Μόσχας.

Τον Νικήτα Χρυστόφ διαδέχθηκε ο Λεονίντ Μπρέζνιεφ. Επί των ημερών του έγιναν οι επεμβάσεις στην Τσεχοσλοβακία το 1968 και στο Αφγανιστάν το 1979. Λόγω γεροντικής κατάπτωσης-σωματικής και διανοητικής-ο Μπρέζνιεφ δεν ήταν σε θέση να ασκήσει πραγματικό έλεγχο επί της χώρας, και στο Πολιτμπιρό δέσποζαν άνθρωποι μεγάλης ηλικίας.

Το 1982, όταν πέθανε ο Λεονίντ Μπρέζνιεφ, η Σοβιετική Ένωση αντιμετώπιζε στο εσωτερικό της δυσκολίες που έτειναν να προσλάβουν διαστάσεις πραγματικής κρίσης. Ο Γιούρι Αντρόποφ και κατόπιν ο Κονσταντίν Τσερνιένκο κράτησαν στα χέρια τους τα ηνία της χώρας από το 1982 ως το 1985, αλλά κανενός από τους δύο η βραχύβια διακυβέρνηση δεν κατόρθωσε να αντιμετωπίσει τα κρίσιμα προβλήματα της χώρας.

Το 1985 αναλαμβάνει την ηγεσία ο Μιχαήλ Γκορμπατσώφ αναγγέλλοντας σημαντικές αλλαγές στην οικονομία και την ηγεσία. Ο Μιχαήλ Γκορμπατσώφ εφάρμοσε οικονομικές μεταρρυθμίσεις, που ήλπιζε ότι θα βελτίωναν το βιοτικό επίπεδο και την παραγωγικότητα των εργαζομένων, ως τμήμα του προγράμματος «Περεστρόικα» (αναδιάρθρωση). Ο κεντρικός προγραμματισμός υπήρχε πρόθεση να αντικατασταθεί από τη βαθμιαία εισαγωγή στοιχείων της οικονομίας της αγοράς. Η αλλαγή αυτή όμως αποδείχθηκε εξαιρετικά δύσκολο να πραγματοποιηθεί και προκάλεσε πτώση της παραγωγής σε πολλούς τομείς και ένταση των προβλημάτων διανομής των αγαθών. Η εισαγωγή του «Γκλάσνοστ» (διαφάνεια, σε ελεύθερη μετάφραση) έδωσε νέες ελευθερίες στους πολίτες της Σοβιετικής Ένωσης, όπως μεγαλύτερη ελευθερία λόγου και έκφρασης και καλύτερο έλεγχο των πράξεων της διοίκησης. Παρόλα αυτά, με τα μέτρα αυτά, έγινε φανερό πως η Σοβιετική Ένωση δεν μπορούσε να στηριχτεί σε ένα τόσο κοινωνικά και πολιτικά ανοικτό και ανεκτικό καθεστώς. Η πολιτική της «Γκλάσνοστ» έδινε στα μέσα μαζικής ενημέρωσης μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης, με αποτέλεσμα να αρχίσουν να εμφανίζονται δημοσιεύματα διαμαρτυρίας για την καταπίεση και τα άλλα δεινά και για την ανικανότητα της κυβέρνησης να τα θεραπεύσει.

Ο Γκορμπατσώφ αντιλήφθηκε ότι η βελτίωση των σχέσεων της ΕΣΣΔ με τις δυτικές δυνάμεις θα μπορούσε να τον βοηθήσει προς

την κατεύθυνση της μείωσης των αμυντικών δαπανών, πράγμα που θα ανακούφιζε τα μέγιστα τη σοβιετική οικονομία, και, έτσι, ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα σε αυτόν τον τομέα. Συναντήθηκε σε επανειλημμένες διασκέψεις κορυφής με δυτικούς ηγέτες, όπως με τους προέδρους των Ηνωμένων Πολιτειών Ρόναλντ Ρέιγκαν και Τζορτζ Μπους τον πρεσβύτερο.

Καρπός μιας από αυτές τις διασκέψεις, της πρώτης με τον Ρέιγκαν, στη Γενεύη τον Νοέμβριο 1985, ήταν η απόφαση για την αποχώρηση των σοβιετικών στρατευμάτων από το Αφγανιστάν. Οι σοβιετικές δυνάμεις είχαν επέμβει στο Αφγανιστάν επί Μπρέζνιεφ με σκοπό να στηρίξουν την κλονιζόμενη φιλοκομμουνιστική κυβέρνηση της χώρας.

Με την πτώση του τείχους του Βερολίνου, ακολούθησε η ενοποίηση μεταξύ της Ανατολικής και Δυτικής Γερμανίας.

Στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ, ωστόσο, ο Γκορμπατσόφ δεν ήταν τόσο δημοφιλής όσο στη Δύση. Στους οπαδούς του παλαιού καθεστώτος, είτε αυτοί ελαύνονταν από ιδεολογικά κίνητρα είτε από ιδιοτέλεια, οι αλλαγές αυτές προξενούσαν δυσφορία αλλά και ανησυχία. Το πρωί της 19ης Αυγούστου 1991 επιχειρήθηκε πραξικόπημα. Στους δρόμους της Μόσχας και άλλων πόλεων εμφανίστηκαν τανκς. Αντιπροσωπεία των πραξικοπηματιών είχε επισκεφθεί τον Γκορμπατσόφ, ο οποίος βρισκόταν για σύντομες διακοπές στη θερινή «ντάτσα» του στην Κριμαία. Η αντιπροσωπεία απαίτησε την παραίτηση του Γκορμπατσόφ και την αντικατάστασή του από τον αντιπρόεδρο της ΕΣΣΔ Γκενάντι Γιανάγεφ. Ο Γκορμπατσόφ αρνήθηκε να παραιτηθεί και οι πραξικοπηματίες τον έθεσαν υπό κράτηση. Η Επιτροπή Έκτακτης Ανάγκης ανακοίνωσε ότι ο Γκορμπατσόφ είχε παραιτηθεί «για λόγους υγείας» και ότι καθήκοντα προέδρου είχε αναλάβει ο αντιπρόεδρος Γκενάντι Γιανάγεφ.

Λόγω κακού σχεδιασμού και αδέξιας εκτέλεσης, το πραξικόπημα κατέρρευσε μέσα σε τρεις μέρες. Από τους πολιτικούς εκείνος που εκμεταλλεύθηκε καλύτερα την κατάσταση ήταν ο πρόεδρος της Ρωσικής Δημοκρατίας Μπορίς Γιέλτσιν. Έσπευσε στο Κοινοβούλιο από όπου, αφού χαρακτήρισε το πραξικόπημα «παραφροσύνη» και «παράνομη πράξη», ζήτησε την επάνοδο του Γκορμπατσόφ. Ο Γιέλτσιν είχε γίνει ο ήρωας των ημερών. Ανεβασμένος σε ένα τανκ,

μπροστά στο κυβερνητικό μέγαρο της Μόσχας, εκφώνουσε πύρινους λόγους υπέρ της δημοκρατίας. Η «αυθόρμητη» αντίδρασή του αποτελεί ένα καλογυρισμένο επικοινωνιακό τρικ που κάνει τον γύρο του κόσμου και τον παρουσιάζει σαν «σωτήρα» της δημοκρατίας, σε αντίθεση με τον κρατούμενο της χούντας και παντελώς αποδυναμωμένο πλέον Γκορμπατσόφ.

Στις 25 Δεκεμβρίου 1991 ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ παραιτήθηκε από την προεδρία της ΕΣΣΔ, την οποία είχε ήδη διαδεχθεί η Κοινοπολιτεία Ανεξαρτήτων Κρατών. Ως το τέλος του έτους, όλοι οι σοβιετικοί θεσμοί είχαν πάψει να λειτουργούν.

Μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, ο Γιέλτσιν έγινε πρόεδρος της Ρωσικής Ομοσπονδίας. Η κατάρρευση της Σοβιετικής Αυτοκρατορίας ήταν ειρηνική, παρά το ξέσπασμα εθνοτικών συγκρούσεων στα Βαλκάνια, τον Καύκασο και την κεντρική Ασία. Οι Σοβιετικοί είχαν εκατομμύρια στρατιώτες, δεκάδες χιλιάδες τεθωρακισμένα και αεροπλάνα και αρκετά πυρηνικά όπλα για να καταπνίξουν οποιαδήποτε αντίσταση στο στρατόπεδο του Συμφώνου της Βαρσοβίας ή και να επιφέρουν συνταρακτικό πλήγμα στην υπόλοιπη ανθρωπότητα, πριν καταρρεύσουν. Ωστόσο, η σοβιετική ελίτ και τα κομμουνιστικά καθεστώτα σε όλη σχεδόν την ανατολική Ευρώπη, με εξαίρεση τη Ρουμανία, επέλεξαν να μη χρησιμοποιήσουν ούτε ένα μικρό τμήμα αυτής της στρατιωτικής δύναμης. Παραδέχθηκαν την αποτυχία τους και παρέδωσαν όχι μόνο τις σοβιετικές κατακτήσεις του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και τις παλαιότερες τσαρικές κατακτήσεις στη Βαλτική, την Ουκρανία, τον Καύκασο και την κεντρική Ασία.

Κατά την περίοδο που κυβερνούσε ο Γιέλτσιν, από το 1991 μέχρι το 1999, τον ουσιαστικό έλεγχο του κράτους τον ασκούσε, πιο πάνω από το υπουργικό συμβούλιο και τις υπηρεσίες κρατικής ασφάλειας, μια κλειστή ομάδα νέων ανθρώπων, διεθνώς γνωστή ως «η Οικογένεια». Πρωταγωνιστικό ρόλο στην ομάδα έπαιζε η νεότερη θυγατέρα του Γιέλτσιν Τατιάνα Ντυατσιένκο, περισσότερο γνωστή ως «Τάνυα». Μέσω της Τάνυας εξασφαλιζόταν η προσέγγιση και η εύνοια του Γιέλτσιν. Άλλα στελέχη της «Οικογένειας» ήταν ο Μιχαήλ Χοντορκόφσκι, ο Μπόρις Μπερεζόφσκι, ο γνωστός μας Ρόμαν Αμπράμοβιτς και ο «βασιλιάς» των ΜΜΕ Βλαντίμιρ Γκουσίνσκι.

Με διάφορα τεχνάσματα, για τα οποία θα μπορούσε να γραφτεί ολόκληρο βιβλίο, οι εκκολαπτόμενοι «ολιγάρχες» πέτυχαν να καταχραστούν τα χρήματα του ρωσικού λαού και να εξαγοράσουν τις επιχειρήσεις «φιλέτα» του κρατικού τομέα στο ένα πεντηκοστό ή και στο ένα εκατοστό της αξίας τους!

Με κλονισμένη την υγεία του ο Γιέλτσιν παραιτήθηκε το 1999 διορίζοντας πρόεδρο τον πρωθυπουργό Βλαντίμιρ Πούτιν, ο οποίος σε αντάλλαγμα του εξασφάλισε ατιμωρησία από μελλοντικές διώξεις.

Τι διαδέχθηκε την κομμουνιστική Ρωσία, που απέμεινε μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης; Οπωσδήποτε, όχι η δημοκρατία και το σύστημα της ελεύθερης αγοράς. Το πρόβλημα της Ρωσίας είναι ότι δεν λειτούργησε εκεί ποτέ η ελεύθερη αγορά. Από τον κρατικό παρεμβατισμό, πέρασε κατευθείαν στον έλεγχο μερικών μεγαλόσχημων γραφειοκρατών που μεταμορφώθηκαν αυθημερόν σε αυτοσχέδιους επιχειρηματίες. Η Ρωσία πληρώνει το ιστορικό γεγονός ότι δεν ανέπτυξε ποτέ αστική τάξη, ούτε καπιταλιστικό σύστημα. Από την φεουδαρχία πέρασε στην κομμουνιστική δικτατορία.

Πολλά χαρακτηριστικά του πολιτικού βίου, υπό καθεστώς κομμουνισμού, διατηρήθηκαν και μετά τη διάλυσή του. Οι μέθοδοι του αστυνομικού κράτους δεν εξαλείφθηκαν παντού. Οι κομμουνιστές ηγέτες και διοικητικοί, καθώς άρχισαν να αντιλαμβάνονται ότι ο κομμουνισμός ήταν καταδικασμένος, απαρνήθηκαν τη δέσμευση τους προς αυτόν, ενώ διατήρησαν πολλές από τις θεσμικές και λειτουργικές τεχνικές του.

Γ. Ο ΠΡΩΤΟΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Στις 28 Ιουνίου 1914, ένας φυματικός νεαρός Βόσνιος, ονόματι Γκαβρίλο Πρίντσιπ, εκτέλεσε μια από τις πιο συνταρακτικές τρομοκρατικές πράξεις της Ιστορίας. Οι πυροβολισμοί που έριξε εκείνη τη μέρα, δεν σκότωσαν μόνο τον Αρχιδούκα Φραγκίσκο Φερδινάνδο, διάδοχο του θρόνου της Αυστροουγγαρίας των Αψβούργων, αλλά επέσπευσαν και έναν πόλεμο, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, που προκάλεσε βαθιές ουλές στη Βόρεια Ευρώπη και, την Εγγύς Ανατολή και αφαίρεσε συνολικά σχεδόν 10 εκατομμύρια ζωές. Δημιούργησε νέες και τρομερές μεθόδους καταστροφής, που μέχρι τώρα βρίσκονταν μόνο στην επιστημονική φαντασία. Επελάσεις οπλισμένων και θωρακισμένων οχημάτων, φονικά νέφη δηλητηριωδών αερίων, αόρατους στόλους υποβρυχίων. Έριξε βροχή βόμβες από τον αέρα και έστρωσε τον πυθμένα του Ατλαντικού με βυθισμένα πλοία. Κράτησε περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο μεγάλο ευρωπαϊκό πόλεμο, που θυμούνταν τότε οι άνθρωποι, παρατεινόμενος επί τέσσερα χρόνια και τρεις μήνες.

Είναι χαρακτηριστικά τα πιο κάτω λόγια του Λέον Τρότσκι, που τα είπε όταν ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος: «Τώρα έρχεται ένας πόλεμος και αποδεικνύει ότι ακόμα δεν έχουμε μάθει να «μπουσουλάμε» στα τέσσερα για να βγούμε από τη βαρβαρική φάση της ιστορίας μας. Μάθαμε να φοράμε τιράντες, να γράφουμε έξυπνα κύρια άρθρα και να φτιάχνουμε γάλα με σοκολάτα, αλλά όταν πρέπει να αποφασίσουμε σοβαρά για το ζήτημα συνύπαρξης μερικών φυλών σε μια πλούσια χερσόνησο της Ευρώπης, είμαστε ανίκανοι να βρούμε άλλη λύση εκτός από τη μαζική σφαγή».¹⁸⁹

Ο δολοφόνος του Φραγκίσκου Φερδινάνδου ήθελε την ανεξαρτησία της πατρίδας του, της Βοσνίας. Ήταν, όπως εξήγησε αργότερα στη δίκη του, ένας Γιουγκοσλάβος εθνικιστής, με σκοπό την ένωση όλων των Γιουγκοσλάβων.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Niall Ferguson, *Ο Πόλεμος στον Κόσμο*, Τόμος 10 Α, σ. 189.

¹⁹⁰ Ο.π., σ. 196.

Από το 15^ο αιώνα μέχρι τα τέλη του 19^{ου} η Βοσνία και η γειτονική Ερζεγοβίνη ήταν τμήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Βοσνία δεν υπήρξε ποτέ εντελώς μουσουλμανική χώρα. Είχε σημαντικούς πληθυσμούς Ορθοδόξων Σέρβων και Καθολικών Κροατών, καθώς και Βλάχους, Γερμανούς, Εβραίους και Αθίγγανους. Το 1908 η Αυστροουγγαρία προσάρτησε και επίσημα τη Βοσνία, της οποίας ήταν «χαλαρός» επικυρίαρχος από το Συνέδριο του Βερολίνου το 1878. Οι Σέρβοι, που στο Συνέδριο του Βερολίνου (1878), μαζί με τους Μαυροβούνιους, είχαν ανακτήσει την πλήρη ανεξαρτησία τους, είχαν, ως φιλοδοξία τους, τη συνένωσή τους στο όνομα της Νοτιοσλαβικής (Γιουγκοσλαβικής) εθνικής ενότητας.

Δ. Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ

I. Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ

Αμέσως μετά το τέλος το Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μετά τη Συνθήκη των Βερσαλλιών ιδρύθηκε η Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ). Την πρωτοβουλία για την ίδρυσή της, την είχαν οι ΗΠΑ. Αν και ο πρόεδρος των ΗΠΑ, Woodrow Wilson (Γούντροου Ουίλσον), ήταν ενθουσιώδης υποστηρικτής της ΚτΕ, οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν εντάχθηκαν ποτέ σε αυτήν, λόγω της αντίθεσης των απομονωτιστών στο Αμερικανικό Κογκρέσο. Ήταν η πρώτη προσπάθεια συνεννόησης όλων των κρατών του κόσμου πάνω στα προβλήματα που απασχολούσαν τότε την ανθρωπότητα.

Οι στόχοι της ΚτΕ ήταν ο αποπλισμός, η πρόληψη του πολέμου, η διευθέτηση των διαφορών μεταξύ των χωρών μέσω των διαπραγματεύσεων και της διπλωματίας και η βελτίωση της ποιότητας ζωής σε παγκόσμιο επίπεδο. Δεν διέθετε δική της στρατιωτική δύναμη και έτσι εξαρτιόταν από τις Μεγάλες Δυνάμεις οι οποίες, όμως, ήταν απρόθυμες να διαθέσουν στρατεύματα για αυτούς τους σκοπούς.

Η Ρωσία δεν ήταν μεταξύ των μελών της ΚτΕ, καθώς από το 1917 είχε κομμουνιστική κυβέρνηση. Επίσης, τον Οκτώβριο του 1933, περίπου εννέα μήνες μετά τον διορισμό του Αδόλφου Χίτλερ ως καγκελαρίου της Γερμανίας, η γερμανική κυβέρνηση ανακοίνωσε την αποχώρησή της από τον οργανισμό αυτόν. Ως εκ τούτου, τρία από τα ισχυρότερα κράτη του κόσμου, ΗΠΑ, Ρωσία και Γερμανία, δεν έπαιξαν κανένα ρόλο στην όλη λειτουργία της ΚτΕ.

Η Κοινωνία των Εθνών λειτουργούσε με ένα σύστημα «καθολικής συναίνεσης» και όχι με κανόνα πλειοψηφίας. Αυτό σήμαινε ότι για να ληφθεί μια απόφαση, όλα τα μέλη έπρεπε να ψηφίσουν ομόφωνα υπέρ αυτής της απόφασης, όπως γίνεται σήμερα, για αρκετά θέματα, στην ΕΕ.

Η ΚτΕ διατηρήθηκε για 26 χρόνια. Λόγω των εγγενών αδυναμιών της, δεν μπόρεσε να αποτρέψει τις εισβολές πολλών κρατών σε ξένα

εδάφη. Έτσι, δεν μπόρεσε να σταματήσει την εισβολή, στη δεκαετία του 1930, της Ιαπωνίας στην Μαντζουρία, αλλά ούτε της Ιταλίας στην Αβησσυνία (Αιθιοπία) και, κυρίως, την γερμανική εισβολή στην Πολωνία το Σεπτέμβριο του 1939. Τελικά, δεν κατάφερε τον πρωταρχικό σκοπό της, που ήταν η αποφυγή ενός Παγκοσμίου Πολέμου στο μέλλον.

II. Η ΕΥΘΡΑΥΣΤΗ ΕΙΡΗΝΗ

Όταν τέλειωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία, οι μεγάλοι νικητές του πολέμου, αναγκάζουν το 1919 την ηττημένη Γερμανία να υπογράψει μια άκρως ταπεινωτική, γι αυτή, συνθήκη ειρήνης, τη Συνθήκη των Βερσαλλιών. Με βάση τους όρους της Συνθήκης, η Γερμανία καθίσταται υπεύθυνη για τον πόλεμο και της επιβάλλεται να μην διατηρεί στρατό και να καταβάλει ένα υπέρογκο ποσό ως αποζημιώσεις, που δεν μπορούσε να πληρώσει. Οι νικητές θεώρησαν ότι μπορούν να διασφαλίσουν την υπεροχή τους για το μέλλον, επεκτείνοντας, με τα λείψανα της Γερμανίας, τις αυτοκρατορίες τους. Όμως, είναι αυτοί οι όροι που εκκολάψαν τον νοσηρό γερμανικό εθνικισμό, τον ναζισμό, και «γέννησαν» τον Χίτλερ. Με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών υφάνθηκαν τα σάβανα για τα εκατομμύρια των νεκρών του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που ακολούθησε. Όπως σωστά έγραψε ο γνωστός Βρετανός οικονομολόγος Κέινς στο βιβλίο του *Οι Οικονομικές Συνέπειες της Ειρήνης (The Economic Consequences of Peace)*, «τα οικονομικά βάρη που είχαν επιβληθεί από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών θα αποτελούσαν τη βάση μιας μεταπολεμικής διαμάχης».

Η ειρήνη που ακολούθησε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τοποθετήθηκε πάνω σε μια ωρολογιακή βόμβα που την τοποθέτησαν οι νικήτριες Δυνάμεις. Οι πολιτικοί της Δύσης συνέταζαν τέτοιες συνθήκες ειρήνης, για κάθε μια από τις ηττημένες Κεντρικές Δυνάμεις, που η κάθε μια αποτελούσε «αίτια πολέμου» από μόνη της ή ήταν σπόρος για ένα νέο πόλεμο.

Ένα από τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι ηγέτες των νικητών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στις Βερσαλλίες ήταν το θέμα των μειονοτήτων στα πολυεθνικά κράτη που δημιουργήθηκαν από τη

διάλυση των αυτοκρατοριών. Για την εθνική ανομοιογένεια των νέων εθνικών κρατών που δημιουργήθηκαν, γίνεται αναφορά σε σχετικό Μέρος του βιβλίου. Η εφαρμογή της αυτοδιάθεσης των εθνών που διακήρυξε ο πρόεδρος των ΗΠΑ Γούντροου Ουίλσον συναντούσε πολλές πρακτικές δυσκολίες. Η αυστηρή εφαρμογή της θα κατάληγε σε αύξηση της εδαφικής επικράτειας της ηττημένης Γερμανίας, αφού υπήρχαν περισσότεροι από 7 εκατομμύρια Γερμανοί εγκατεστημένοι στα ανατολικά των συνόρων του προπολεμικού Ράιχ.

Προηγουμένως, η ποικιλότητα διευκολυνόταν από τις χαλαρές δομές των παλιών δυναστικών αυτοκρατοριών. Τώρα, όμως, αυτές οι εποχές είχαν περάσει. Ο μόνος τρόπος, για να λυθεί το πρόβλημα και να δώσει η ειρήνη βιώσιμες πολιτικές ενότητες, ήταν η αποδοχή του γεγονότος ότι τα περισσότερα καινούργια εθνικά κράτη θα είχαν αρκετά μεγάλες εθνικές μειονότητες. Μπορεί, βέβαια, να υποστηριχθεί ότι η κύρια, αν όχι η μοναδική, αιτία της ευθραυστότητας της ειρήνης στην Ευρώπη ήταν η θεμελιώδης αντίφαση ανάμεσα στην αυτοδιάθεση και την ύπαρξη αυτών των μειονοτήτων, που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Ήταν, βέβαια, θεωρητικά δυνατό να συμφωνήσουν όλες οι εθνικές μειονότητες μιας χώρας να εξαγνίσουν τις διαφορές τους μέσα σε μια νέα συλλογική ταυτότητα. Αλλά αυτό που συνέβαινε τις περισσότερες φορές, ήταν ότι η πλειοψηφούσα εθνική ομάδα θεωρούσε τον εαυτό της μοναδικό ιδιοκτήτη του κράτους και του πλούτου του.

III. Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Οι περισσότερες από τις 28 ευρωπαϊκές χώρες-με βάση τον κοινώς αποδεκτό ορισμό της Ευρώπης- είχαν αποκτήσει κάποια μορφή αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης πριν, κατά ή μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Όμως, μέχρι το 1925 οκτώ από αυτές ήταν δικτατορίες και άλλες πέντε έγιναν μέχρι το 1933. Πέντε χρόνια αργότερα δεν απόμειναν παρά μόνο δέκα χώρες με δημοκρατική διακυβέρνηση.

Στη Ρωσία, όπως αναφέρθηκε, μετά την επικράτηση της Οκτωβριανής Επανάστασης των Μπολσεβίκων, επιβλήθηκε μια

στυγνή δικτατορία, η επονομαζόμενη «δικτατορία του προλεταριάτου». Όμως, δεν επρόκειτο για κατάλυση δημοκρατικού καθεστώτος, με οποιαδήποτε μορφή.

Ο Μπενίτο Μουσολίνι ήταν ο πρώτος ηγέτης στην Ευρώπη που, διορισμένος από τον βασιλιά, όχι μόνο κατέργησε την πολυκομματική δημοκρατία, αλλά ανακήρυξε το πρώτο φασιστικό καθεστώς. Ο Μουσολίνι δεν ήταν ο μόνος διορισμένος από το βασιλιά δικτάτορας. Στην Ελλάδα, τον Αύγουστο του 1936, άρχισε η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά, στα πρότυπα του φασιστικού καθεστώτος της Ιταλίας, τον οποίο διόρισε ο βασιλιάς Γεώργιος. Στην Αλβανία, το 1928, ο πρόεδρος Αχμέτ Μπέη Ζόγου, αυτοανακηρύχθηκε βασιλιάς ως Ζογ Α΄ και, με αυτή του ιδιότητα, κυβέρνησε τη χώρα δικτατορικά.

Σε άλλες περιπτώσεις, αυτός που καταλάμβανε την εξουσία ήταν ο στρατός. Ενδεικτικά είναι τα παραδείγματα της Ισπανίας και της Πορτογαλίας.

Στην Ισπανία υπήρχε συνταγματική μοναρχία από το 1917 ως το 1923. Ακολούθησε μια στρατιωτική δικτατορία υπό τον Πρίμο ντε Ριβέρα μέχρι το 1930 και, ύστερα, μια δημοκρατική κυβέρνηση που, αρχικά, είχε διασυνδέσεις με αριστερές δυνάμεις οι οποίες, στη συνέχεια, κατέληξαν στον σχηματισμό κυβέρνησης Λαϊκού Μετώπου που περιλάμβανε τόσο κομμουνιστές όσο και σοσιαλιστές. Μετά από ένα σκληρό εμφύλιο πόλεμο, που άρχισε το 1936 από μια ομάδα αξιωματικών του στρατού με την υποστήριξη των κομμάτων του εθνικού Μετώπου, ο Στρατηγός Φρανθίσκο Φράνκο επιβλήθηκε ως δικτάτορας, έχοντας τη στρατιωτική υποστήριξη της Γερμανίας και της Ιταλίας και επωφελούμενος τον εξουθενωτικό «εμφύλιο μέσα στον εμφύλιο» ανάμεσα στις διάφορες φράξιες της Αριστεράς.

Στην Πορτογαλία η πορεία προς τη στρατιωτική δικτατορία ήταν παρόμοια με εκείνη της Ισπανίας, αν και ομαλότερη. Ο στρατός κατέλαβε την εξουσία το 1926. Έξι χρόνια αργότερα ο υπουργός Οικονομικών Αντόνιο ντε Ολιβείρα Σαλαζάρ έγινε πρωθυπουργός

και τον επόμενο χρόνο ψηφίστηκε ένα απολυταρχικό σύνταγμα που τον κατέστησε δικτάτορα.¹⁹¹

IV. Ο ΧΙΤΛΕΡ ΣΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ Ο «ΖΩΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ»

Στις 30 Ιανουαρίου 1933 ο Χίτλερ έγινε καγκελάριος και, έπειτα από τον θάνατο του Χίντεμπουργκ (1934), ανέλαβε το αξίωμα του αρχηγού του κράτους. Αφού κατέλαβε την εξουσία, επιδόθηκε στη συστηματική εφαρμογή των ιδεών του, τόσο στο διεθνές επίπεδο όσο και στο εσωτερικό.

Υπέρτατος στόχος του Χίτλερ ήταν η ανάπτυξη του Γερμανικού Στρατού, μέσα στον συντομότερο δυνατό χρόνο. Όμως, αντιλαμβάνεται τις δυσκολίες για επίτευξη αυτού του στόχου εντός των υφιστάμενων γερμανικών συνόρων. Γι' αυτό, θεωρεί ότι «η οριστική λύση βρίσκεται στην επέκταση του ζωτικού μας χώρου, και προς το χώρο των πηγών των πρώτων υλών και των αποθεμάτων τροφίμων που χρειάζεται το έθνος μας».

Η έννοια του «Lebensraum» ή «ζωτικού χώρου», επινοήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1890 από το Φρίντριχ Ράτσελ, Καθηγητή της Γεωγραφίας στη Λειψία, και εξελίχθηκε από τον ανατολιστή και θεωρητικό της γεωπολιτικής Καρλ Χαουσχόφερ, που είχε ως μαθητή του τον στενό συνεργάτη του Χίτλερ Ρούντολφ Ες.

Το πρώτο βήμα ήταν η προσάρτηση της Αυστρίας το 1938, μετά από ένα κίβδηλο δημοψήφισμα. Ο Χίτλερ δεν απέκρυπτε τις προθέσεις του και, με κάθε μέσο, ενίσχυε το Αυστριακό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα για να καταλάβει την εξουσία.

Ο αυστριακός καγκελάριος Σούσνιγκ αντελήφθη τον κίνδυνο. Στην προσπάθειά του να διατηρήσει την ανεξαρτησία της χώρας του, προκήρυξε, για τις 13 Μαρτίου του 1938 δημοψήφισμα, κάτι που έφερε την οργισμένη αντίδραση του Χίτλερ. Ο Χίτλερ ανακοίνωσε ότι το δημοψήφισμα θα διεξαγόταν υπό καθεστώς εκφοβισμού και

¹⁹¹ Niall Ferguson, *Ο Πόλεμος στον Κόσμο*, Τόμος 10 Α, σσ. 402, 403.

η Γερμανία δεν επρόκειτο να το δεχτεί και απαίτησε την αναβολή του. Ο Χίτλερ απέστειλε τηλεσίγγραφο στον Σούσνικ στις 11 Μαρτίου, με το οποίο του ζητούσε να παραδώσει την εξουσία στους Εθνικοσοσιαλιστές, διαφορετικά θα επακολουθούσε εισβολή στη χώρα. Ο Σούσνικ διαβλέποντας ότι δεν μπορούσε να διαφυλάξει την ανεξαρτησία της χώρας του, την απροθυμία παροχής οιασδήποτε βοήθειας από Βρετανία και Γαλλία και κάτω από την πίεση της Βέρμαχτ (των γερμανικών στρατευμάτων), που είχε παραταχθεί στα σύνορα μεταξύ των δύο χωρών, υπέβαλε την παραίτησή του.

Οι αυστριακοί Ναζιστές, που ήταν πολύ καλά οργανωμένοι, μέσα σε λίγες ώρες κατάφεραν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους πολλές περιοχές της χώρας και της πρωτεύουσας, καθώς και δημόσιες υπηρεσίες. Στις 12 Μαρτίου τα γερμανικά στρατεύματα πέρασαν τα σύνορα της Αυστρίας, χωρίς να αντιμετωπίσουν οποιαδήποτε αντίσταση. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας, ο Χίτλερ μπήκε με το αυτοκίνητό του στην Αυστρία και άρχισε την περιοδεία του στη χώρα. Στις 2 Απριλίου, στη Βιέννη, στην πλατεία Ηρώων (Heldenplatz) διακήρυξε την προσάρτηση (Anschluss) της Αυστρίας στο Ράιχ μπροστά σε πλήθος 200.000 περίπου ενθουσιασμένων Αυστριακών. Ήδη, η προσάρτηση είχε γίνει από τις 13 Μαρτίου με πράξη νομοθετικού περιεχομένου, η οποία υπόκειτο σε επικύρωση με δημοψήφισμα. Το δημοψήφισμα έγινε στις 10 Απριλίου και το ποσοστό υπέρ της προσάρτησης ανήλθε, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία, σε 99,73%. Η Αυστρία έγινε η επαρχία Όστμαρκ (Ostmark) της ναζιστικής Γερμανίας.

Ακολούθησε η Τσεχοσλοβακία. Ο σχηματισμός του κράτους της Τσεχοσλοβακίας ήταν αποτέλεσμα των συνθηκών που δημιουργήθηκαν μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Λόγω του τρόπου που σχηματίστηκε από τα εδάφη της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας, η Τσεχοσλοβακία ήταν μια πανσπερμία εθνικών μειονοτήτων. Στο έδαφός της, κατοικούσαν, εκτός από Ούγγροι, Πολωνοί και Ουκρανοί, 3,2 εκατομμύρια Σουδήτες Γερμανοί.

Η ύπαρξη Σουδητών στην εδαφική επικράτεια της Τσεχοσλοβακίας, ήταν το πρόσχημα που χρησιμοποίησε ο Χίτλερ.

Εκμεταλλεούμενος την ατολμία των κυβερνήσεων Βρετανίας και Γαλλίας, που ήθελαν να εξασφαλίσουν την ειρήνη με οποιοδήποτε κόστος, πέτυχε στις 29 Σεπτεμβρίου 1938 την περιβόητη Συμφωνία του Μονάχου, που του έδωσε το πράσινο φως. Η Γερμανία προσάρτησε περίπου 17.000 τ.χλμ. από την τσεχοσλοβακική επικράτεια. Αλλά, και Πολωνοί και οι Ούγγροι έπεσαν σαν τα κοράκια στο πτώμα της Τσεχοσλοβακίας. Η Πολωνία απέσπασε περίπου 1.000 τ. χλμ. και η Ουγγαρία 12.000 τ. χλμ., περίπου. Από εκείνο το σημείο η Τσεχοσλοβακία ήταν στο απόλυτο έλεος του Φύρερ του Γ' Ράιχ. Ούτε η Γαλλία ούτε η Βρετανία έκαναν το παραμικρό για να σώσουν την Τσεχοσλοβακία, της οποίας την ασφάλεια και την ακεραιότητα υποτίθεται ότι είχαν εγγυηθεί.

Στη συνέχεια, ο Χίτλερ έκρινε ότι είχε έρθει η σειρά της Πολωνίας. Κανένα άλλο σημείο της Συνθήκης των Βερσαλλιών δεν εξόργιζε τόσο τη Γερμανία όσο αυτό που αφορούσε την Πολωνία. Το ανεξάρτητο πλέον κράτος της Πολωνίας είχε προσαρτήσει το μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής Πρωσίας και το Πόζεν (ή Πόζναν στα πολωνικά), δηλαδή έναν «διάδρομο» προς τη θάλασσα που χώριζε την Ανατολική Πρωσία από την υπόλοιπη Γερμανία. Το Δάντσιχ (ή Γκντανσκ) είχε ανακηρυχθεί ελεύθερη πόλη, υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών. Όμως, στην πραγματικότητα, το εκμεταλλευόταν οικονομικά η Πολωνία.

Περαιτέρω, οι σχέσεις της Πολωνίας με τη Σοβιετική Ένωση ήταν ιδιαιτέρως άσχημες από το 1920, όταν η Πολωνία είχε εκμεταλλευθεί την εξασθένηση της Ρωσίας μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο, που ακολούθησε, για να της επιτεθεί. Με τον πόλεμο αυτόν, η Πολωνία επέκτεινε τα ανατολικά σύνορά της κατά 200 χιλιόμετρα περίπου. Το αποτέλεσμα ήταν ότι όσο απαράδεκτα ήταν τα δυτικά σύνορα της Πολωνίας για τη Γερμανία, άλλο τόσο ήταν τα ανατολικά για τη Ρωσία.

Ο Χίτλερ υπολόγιζε στη βοήθεια της Σοβιετικής Ένωσης, γνωρίζοντας ότι ο ρωσικός γίγαντας δεν θα έχανε την ευκαιρία να πάρει την εκδίκησή του. Έτσι, κατάφερε να έλθει σε συνεννόηση με τον Στάλιν και να συναφθεί το γνωστό Πρωτόκολλο Ρίμπεντροπ-Μολότοφ στις 23 Αυγούστου του 1939. Σε λίγες ημέρες, μετά την υπογραφή του πρωτοκόλλου, τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν

στην Πολωνία από τα ανατολικά και, στο τέλος Σεπτεμβρίου, τα σοβιετικά από τα δυτικά. Ο διαμελισμός της Πολωνίας συντελέστηκε.

V. ΑΙΜΑΤΟΒΑΜΜΕΝΟΙ «...ΙΣΜΟΙ»

1. Ο Μαρξισμός-Λενινισμός

Για την ιδεολογία που συντάραξε ολόκληρη την υφήλιο στον εικοστό αιώνα και που αποκαλείται κομμουνισμός, πηγή έμπνευσης υπήρξαν ο Karl Marx (Καρλ Μαρξ) και ο Friedrich Engels (Φρίντριχ Ένγκελς). Κάνεις άλλος, κατά τους τελευταίους αιώνες, δεν σαγήνευσε τα πνεύματα τόσων εκατομμυρίων ανθρώπων και κανείς άλλος δεν προσείλκυσε τόσους οπαδούς στις ιδέες τους. Θεοποιήθηκαν από τους οπαδούς τους των κατοπινών γενεών, παρόλο που η προσπάθεια τους για μία συνολική αναμόρφωση του ανθρώπινου είδους στέφθηκε από αποτυχία.

Στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* έκαναν τη διαπίστωση ότι «η ιστορία όλων των ως τώρα κοινωνιών είναι η ιστορία ταξικών αγώνων. Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, βαρόνος και δουλοπάροικος, μάστορας και κάλφας, με μια λέξη, καταπιεστής και καταπιεζόμενος, βρίσκονταν σε ακατάπαυστη αντίθεση μεταξύ τους, έκαναν αδιάκοπο αγώνα, τότε καλυμμένο, τότε ανοιχτό, έναν αγώνα που τελείωνε κάθε φορά με έναν επαναστατικό μετασχηματισμό ολόκληρης της κοινωνίας ή με την από κοινού καταστροφή των τάξεων που αγωνίζονταν» Στη συνέχεια, με αρκετή δόση υπερβολής, διακήρυξαν ότι «ο κομμουνισμός αναγνωρίζεται πια απ' όλες τις ευρωπαϊκές δυνάμεις σαν μια δύναμη».¹⁹²

Το ερώτημα τι ήταν ο Μαρξισμός έχει προκαλέσει ατέλειωτη διχογνωμία μεταξύ πολιτικών, ιστορικών και στοχαστών.

Σύμφωνα με τον γνωστόν θεωρητικό του κομμουνισμού Νίκο Πουλαντζά, κατά πρώτο λόγο ο Μαρξισμός είναι μια νέα επιστήμη:

¹⁹² Robert Service, *Σύντροφοι. Η Παγκόσμια Ιστορία του Κομμουνισμού.*, σσ 46, 47. Εκδόσεις Ψυχογιός 2008.

μια επιστήμη της ιστορίας, που ονομάζεται «ιστορικός υλισμός». Στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* ο Μαρξ διακηρύσσει εμφαντικά ότι ή ιστορία της ανθρωπότητας είναι ή ιστορία της πάλης των τάξεων. Αύτη ή πάλη των τάξεων, ξεκινώντας από αντικειμενικές συνθήκες, ιστορικά καθορισμένες, μεταμορφώνει τα κοινωνικά συστήματα και προκαλεί το πέρασμα από το ένα κοινωνικό σύστημα στο άλλο.¹⁹³

Υπάρχουν, όμως αρκετοί που υποστηρίζουν ότι ο Μαρξισμός μπορεί να ερμηνευτεί με ποικίλους τρόπους. Ειδικότερα: Ο Μαρξισμός μπορεί κάλλιστα να κατανοηθεί ως φιλοσοφία, με την κλασσική του έννοια, δηλαδή ως ένα γενικό σύστημα του Είναι, του Γίνεσθαι και της Γνώσης, που στο κέντρο του βρίσκεται ο διαλεκτικός υλισμός (θεωρία των νόμων της φύσης και της κοινωνίας), ο ιστορικός υλισμός (εφαρμογή αυτών των νόμων στην ιστορία), η πολιτική (εφαρμογή του ιστορικού υλισμού στην παρούσα κατάσταση), η σοσιαλιστική ηθική (ταυτόσημη εφαρμογή στην ατομική συμπεριφορά).¹⁹⁴

Ο Νίκος Πουλαντζάς, αναφερόμενος στην παραδοσιακή διάκριση μεταξύ του ιστορικού υλισμού και του διαλεκτικού υλισμού, αναφέρει ότι αυτό που εννοούμε με τον διαλεκτικό υλισμό «στην καλύτερη περίπτωση δεν είναι παρά μια έκθεση, υποτίθεται συστηματική, των επιστημολογικών και μεθοδολογικών αρχών που διέπουν τον ιστορικό υλισμό».¹⁹⁵

Επίσης, είναι δυνατό να ρίξουμε το βάρος στην οικονομική συνεισφορά του Μαρξ και του Ένγκελς. Σε τέτοια περίπτωση, ο

¹⁹³ Νίκος Πουλαντζάς, *K. Marx και F. Engels* στο βιβλίο *Η Φιλοσοφία*, Τόμος Β', σ. 187. Εκδόσεις «γνώση».

¹⁹⁴ Evelyne Pisier – Koucher, *Οι Μαρξισμοί*, στο βιβλίο *Η Φιλοσοφία*, Τόμος Β', σσ. 629-630. Εκδόσεις «γνώση».

¹⁹⁵ Νίκος Πουλαντζάς, *K. Marx και F. Engels*, στο βιβλίο *Η Φιλοσοφία*. Τόμος Β', σ. 191. Εκδόσεις «γνώση».

Μαρξισμός δεν είναι πλέον μια γενική φιλοσοφία, αλλά μια συνολική οικονομική θεωρία.

Τέλος, είναι δυνατό να τον αντιμετωπίσουμε ως ένα δημιουργήμα διανοουμένων οι οποίοι, διακατεχόμενοι από το πάθος της δικαιοσύνης, επινόησαν ένα σύστημα αναμόρφωσης του κόσμου που αποδείχθηκε ουτοπικό.

Ο κεντρικός πυρήνας του Μαρξισμού ήταν η εξάλειψη της ατομικής ιδιοκτησίας και η αντικατάστασή της με τη δημόσια ή κοινωνική ιδιοκτησία, ώστε τα μέσα παραγωγής να ανήκουν και να ελέγχονται από το κράτος. Το όραμα του Μαρξ ήταν η δημιουργία μιας παγκόσμιας κομμουνιστικής κοινωνίας. Υποσχόταν να αλλάξει όχι μόνο το οικονομικό σύστημα αλλά την ίδια τη φύση του ανθρώπου. Τη θέση του «homo economicus» θα έπαιρνε ο «καινούργιος άνθρωπος», με κίνητρο όχι πια το κέρδος αλλά την ικανοποίηση της αφιλόκερδης συντροφικότητας.

Τις θεωρίες του Μαρξ, ανάλαβαν να εφαρμόσουν οι Μπολσεβίκοι, που έκαναν την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917, με ηγέτη τον Λένιν.

Η κατάληψη της εξουσίας από τα Σοβιέτ και η απόπειρα να εφαρμοστούν στην πράξη οι θεωρίες των Μαρξ και Ένγκελς ανήγγειλε μια νέα εποχή η οποία, παρά τη μικρή της ηλικία των εβδομήντα χρόνων, επέφερε σαρωτικές αλλαγές στον κόσμο. Η έλευση και παγίωση των καθεστώτων που έμελλαν αργότερα να ονομαστούν «υπαρκτοί σοσιαλισμοί», σηματοδότησε τη διάσπαση των ανθρώπων σε δυο κόσμους, που σφράγισε ανεξίτηλα ολόκληρο τον 20ο αιώνα, με μια διαρκή ένταση και έναν ανυποχώρητο φανατισμό.

Το είδος του κοινώς γνωστού σήμερα Μαρξισμού είναι συνδεδεμένο με την ερμηνεία που του έδωσε ο Λένιν και οι πρωτεργάτες της Οκτωβριανής Επανάστασης του 1917 στη Ρωσία. Είναι αυτό που ονομάζουμε «Μαρξισμό-Λενινισμό». Βέβαια, αυτός ο Μαρξισμός-Λενινισμός έχει «μεταμορφωθεί» περαιτέρω από τον Στάλιν, τον Χρουστσόφ και τον Μάο.

Κατά τον Λένιν, το αστικό Κράτος δεν μπορεί να αναπτυχθεί προοδευτικά προς το σοσιαλισμό. Μόνο το Κράτος της δικτατορίας

του προλεταριάτου το μπορεί. Η δικτατορία του προλεταριάτου είναι κατά πρώτο λόγο μια πολιτική δικτατορία εξασφαλισμένη με βάση το πολιτικό επίπεδο και έχει ως καθήκον την προοδευτική κατάλυση των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων και της αστικής ιδεολογίας και την προοδευτική οικοδόμηση του σοσιαλισμού.

Ο Λένιν υποστήριξε ότι το «αστικό κράτος» έπρεπε να διαλυθεί εις τα εξ'ων συνετέθη μέσω της ένοπλης πάλης και της δικτατορίας του προλεταριάτου. Μία εντελώς νέα τάξη κράτους έπρεπε να δημιουργηθεί και ο Λένιν προσδοκούσε ότι αυτή η νέα τάξη θα στηριζόταν στις βάσεις που είχαν θέσει τα σοβιέτ στη Ρωσία το 1905 και το 1917, μάρτυρας των οποίων υπήρξε και ο ίδιος. Τα σοβιέτ θα αποτελούσαν τον πυρήνα της μαρξιστικής δικτατορίας του προλεταριάτου. Περαιτέρω, το Κράτος της δικτατορίας του προλεταριάτου, από τη στιγμή της εγκαθίδρυσής του, μπαίνει σε μια διαδικασία μααρασμού. Ο Λένιν μνημονεύει αυτό το ζήτημα με έμφαση στο έργο του *Θέσεις του Απρίλη*: «με τη μεσολάβηση των σοβιέτ ως την βαθμιαία εξάλειψη του Κράτους, ένας ακατάπαυστα αυξανόμενος αριθμός πολιτών και, στη συνέχεια, όλοι ανεξαιρέτα οι πολίτες θα λάβουν άμεσα και καθημερινά μέρος στις υποθέσεις του Κράτους».¹⁹⁶

Μετά το 1917, καμία σοσιαλιστική ομάδα δεν μπορούσε να διατυπώσει τις ιδέες της χωρίς να λαμβάνει υπόψη το λενινισμό. Με ατέλειωτες αναγωγές στα «ιερά κείμενα» των Μαρξ και Ένγκελς, ο Λένιν διατύπωσε την αρχή ότι έπρεπε η ανθρωπότητα να υπερβεί άλλα δύο ιστορικά στάδια εξέλιξης μετά την ανατροπή της καπιταλιστικής εξουσίας. Ο Μαρξισμός θεωρητικά δίδασκε ότι το πρώτο στάδιο θα ήταν ο σοσιαλισμός και το δεύτερο ο κομμουνισμός. Το πρώτο στάδιο θα εγκαινίαζε η δικτατορία του προλεταριάτου, η οποία με τη σειρά της θα ξεκινούσε με την εισαγωγή ακραίων κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων και την ταυτόχρονη καταστολή των δικαιωμάτων της μεσαίας τάξης και την υλοποίηση της αρχής: «ο καθένας ανάλογα με τις ικανότητες του, στον καθένα ανάλογα με τη δουλειά του». Οι

¹⁹⁶ Evelynne Pisier – Koucher, *Οι Μαρξισμοί*, στο βιβλίο *Η Φιλοσοφία*, Τόμος Β', σ. 639. Εκδόσεις «γνώση».

άνθρωποι θα αμείβονταν ανάλογα με τη συνεισφορά τους στο κοινό καλό. Καθώς θα ελαττώνονταν τα αναγκαστικά μέτρα των αρχών και η δικτατορία του προλεταριάτου θα αποτελούσε μακρινή ανάμνηση, θα ξεκινούσε το δεύτερο στάδιο: ο κομμουνισμός. Η ιστορία θα έφτανε στο τέλος της. Και τότε η λειτουργική αρχή θα γινόταν: «ο καθένας ανάλογα με τις ικανότητες του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του». Το προφητικό όραμα των Μαρξ και Ένγκελς θα υλοποιούνταν.¹⁹⁷

Όμως, ο Λένιν θέλησε να επιβάλει αυτήν την ουτοπία δια πυρός και σιδήρου. Την όλη δράση του Λένιν, όπως και αυτή του διάδοχου του Στάλιν, την χαρακτηρίζει η ωμή βία. Είναι ιστορικά αποδεδειγμένο ότι ο Λένιν επηρεάστηκε σημαντικά από τους Γάλλους Ιακωβίνους και ότι διατήρησε τον ιακωβινισμό του ως τον θάνατό του. Ο ιακωβινισμός δεν είναι τίποτε άλλο από τη «σωτηριολογική» αποστολή που απέδιδαν οι Ιακωβίνοι, οι πρωταγωνιστές της Γαλλικής Επανάστασης, στους ίδιους να εφαρμόσουν το πρόγραμμά τους ως το τέλος, χωρίς αναστολές και χωρίς ανοχή για οποιαδήποτε αντίσταση εκ μέρους των αντιπάλων τους που ορίζονται εξ αρχής «εχθροί του λαού». Ο Λένιν δανείζεται τον όρο αυτόν από τον Ροβεσπιέρο και τον χρησιμοποιεί ακόμη και πριν από την Οκτωβριανή Επανάσταση.

Ο Λένιν ήταν αμείλικτος και αδίστακτος στη χρήση μαζικής βίας. Από το 1906 μιλάει για την ανάγκη χρήσης βίας χωρίς οίκτο κατά του ταξικού εχθρού. Τον Αύγουστο του 1918, μαθαίνοντας για την εξέγερση των αγροτών στην Πένζα, τηλεγραφεί στους συντρόφους του: «Να εξαπολύσετε ανελέητη μαζική τρομοκρατία εναντίον των κουλάκων, των παπάδων και των Λευκοφρουρών. Τους αμφιλεγόμενους να τους κλείσετε σε στρατόπεδα έξω από την πόλη...».¹⁹⁸ Επίσης, ζητά να κρεμαστούν τουλάχιστον πενήντα κουλάκοι και να φαίνονται από μακριά «για να μπορεί να τους βλέπει ο λαός, να τρέμει, να γνωρίζει ότι πνίγουν μέχρι θανάτου τους κουλάκους που πίνουν το αίμα του». Για τον Λένιν,

¹⁹⁷ Robert Service, *Σύντροφοι. Η Παγκόσμια Ιστορία του Κομμουνισμού*, σσ 87-88. Εκδόσεις Ψυχογιός 2008.

¹⁹⁸ Έντβαρντ Ρατζίνσκι, *Στάλιν*, σ.213. Εκδόσεις Νάρκισσος.

«δικτατορία σημαίνει εξουσία χωρίς κανέναν φραγμό, που δεν περιορίζεται από κανέναν νόμο ή κανόνα και βασίζεται αποκλειστικά στον καταναγκασμό».¹⁹⁹ Έτσι, η «δικτατορία του προλεταριάτου» έγινε δικτατορία επί του προλεταριάτου.

Ο Λένιν πέθανε στις 21 Ιανουαρίου του 1924. Τον διαδέχθηκε ο Ιωσήφ Στάλιν.

Ο Στάλιν διετέλεσε Γενικός Γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης από το 1922 μέχρι το 1953 και πρόεδρος του σοβιετικού κράτους από το 1941 μέχρι το 1953. Είναι ο άνθρωπος που για ένα τέταρτο του 20ου αιώνα διοικούσε με απόλυτη εξουσία τη Σοβιετική Ένωση, τη μεταμόρφωσε σε υπερδύναμη και ήταν υπεύθυνος για κάποιες από τις χειρότερες φρικαλεότητες που γνώρισε ποτέ ο κόσμος.

Το όλο ιδεολογικό οικοδόμημα του «μαρξισμού-λενινισμού» πάνω στο οποίο στηρίζονταν η Σοβιετική Ένωση και οι δορυφόροι της, τα κράτη του αυτοαποκαλούμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», κατέρρευσε πριν από τριάντα τρία χρόνια. Πιθανόν η κατάρρευσή του να είναι το αποτέλεσμα εγγενών αδυναμιών της μαρξιστικής ιδεολογίας. Πιθανόν, οι ιδέες του Μαρξ να ήταν μια ουτοπία. Όμως, κάθε καλόπιστος μελετητής δεν μπορεί παρά να υποκλιθεί μπροστά στο μεγαλείο του, έστω και ουτοπικού, πυρήνα της διδασκαλίας του: «Ο καθένας ανάλογα με τις ικανότητες του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του». Δεν θα ήταν αυτό η καταξίωση της κοινωνικής αλληλεγγύης, η πεμπτουσία της διδασκαλίας της «αγάπης προς τον πλησίον» που διακήρυξε ο Ιησούς;

Υπάρχουν πολλοί που υποστηρίζουν ότι ο κομμουνισμός δεν μπορούσε να εφαρμοστεί γιατί βασιζόταν σε μια οικονομική δομή η οποία παρείχε κίνητρα άσχετα με την ανθρώπινη φύση. Είναι αναμφισβήτητο ότι έχουμε έμφυτες προδιαθέσεις και ότι οι αποφάσεις μας θεμελιώνονται σε κίνητρα που έχουν σχέση με την αυτοσυντήρηση, την επιθυμία, τη διάκριση. Ωστόσο, δεν είμαστε τυφλοί δράστες που εκτελούν στα τυφλά προγράμματα της φύσης. Δεν είμαστε έρμαια του «κοινωνικού δαρβινισμού». Η ανθρώπινη

¹⁹⁹ Δ. Δημητράκος, *Λένιν, 80 χρόνια από τον θάνατό του*, στο *Βήμα των Αθηνών*, ημερ. 25/1/2004.

συμπεριφορά μπορεί να αλλάξει, ώστε η ανάπτυξη να μην εκθέτει τους ασθενέστερους στον παγερό αέρα ενός απάνθρωπου οικονομικού φιλελευθερισμού, αλλά ο πλούτος να διαχέεται στους πολλούς.²⁰⁰

Οπωσδήποτε, συνέβαλαν στην επίσπευση της κατάρρευσης οι εγκληματικές ενέργειες των εκάστοτε ηγεσιών των διεφθαρμένων ολοκληρωτικών καθεστώτων της Μόσχας και των δορυφόρων της. Η ανθρώπινη ζωή και αξιοπρέπεια δεν είχε κανένα αντίκρισμα και νόημα για τις ηγεσίες των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού», που χρησιμοποίησαν στο έπακρον τις εξοντώσεις, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και τα ιδρύματα αναμόρφωσης ως όπλα ενάντια στους πολιτικούς τους αντιπάλους. Αυτοί οι ηγέτες είχαν νοθεύσει τον μαρξισμό και τον μετέτρεψαν σε δόγμα. Ο μεγάλος φιλόσοφος Μπέρτραντ Ράσελ εύστοχα παρατηρεί ότι «ο κομμουνισμός, τουλάχιστον στη μορφή που του έδωσε η σοβιετική κυβέρνηση και το κομμουνιστικό κόμμα, είναι ένα νέο δογματικό σύστημα, από τα πλέον κακεντρεχή και επιρρεπή σε διώξεις».²⁰¹

2. Ο Φασισμός

Ο Φασισμός ιδρύθηκε ως πολιτικό κίνημα στην Ιταλία τον Μάρτιο του 1919 από τον Μπενίτο Μουσολίνι, ο οποίος στηρίχθηκε σ' αυτό για να καταλάβει την εξουσία και να επιβάλει στην Ιταλία ένα δικτατορικό καθεστώς από το 1922 ως το 1945. Η λέξη «φασισμός» παράγεται από τη λέξη «fascio», που σημαίνει δέσμη, σφικτή δέσμη δυνάμεων.

Στην Ιταλία υπήρχε, ανάμεσα στους πολίτες, μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ένα έντονο αίσθημα πικρίας κατά των πρώην συμμάχων της χώρας τους, που τους κατηγορούσαν ότι τους εξαπάτησαν γιατί δεν ικανοποίησαν τις εδαφικές τους διεκδικήσεις, ειδικά στο Φιούμε και στη Δαλματία. Αυτό το αίσθημα πληγωμένης εθνικής υπερηφάνειας των Ιταλών, έσπευσαν να εκμεταλλευθούν οι

²⁰⁰ Νίκος Χρ. Χαράλαμπος, *Το προδομένο όραμα του Μαρξ*, στην εφημερίδα *Ο Φιλελεύθερος*, ημερ. 19/10/2014.

²⁰¹ Bertrand Russell, *Κείμενα για τη θρησκεία*, Εκδόσεις Scripta σ. 79.

φασίστες του Μουσολίνι. Παράλληλα, η Ιταλία αντιμετώπιζε σοβαρή οικονομική κρίση. Η ανεργία και η άνοδος του κόστους ζωής εξαθλιώναν τους αγρότες και τους εργάτες. Οι μεσαίες τάξεις, που υπέφεραν περισσότερο, αποτέλεσαν το μεγαλύτερο μέρος του φασιστικού κινήματος του Μουσολίνι.

Άρχισε ένα κύμα ταραχών που προκάλεσαν φόβο στις εύπορες τάξεις για το ενδεχόμενο μιας κομμουνιστικής επικράτησης. Η φιλελεύθερη δημοκρατική κυβέρνηση του πρωθυπουργού Τζολίττι, φάνηκε ανίκανη να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της χώρας.

Κεντρικός πυρήνας της ιδεολογίας του φασισμού ήταν η δημιουργία ενός ολοκληρωτικού κράτους: «Όλα ανήκουν στο κράτος, τίποτε εναντίον του Κράτους, τίποτε έξω από το Κράτος» διακήρυττε ο Μουσολίνι. Οι φιλελεύθερες δημοκρατικές ιδέες δεν είχαν θέση. Τα ασαφή χαρακτηριστικά της φασιστικής ιδεολογίας του Μουσολίνι εξηγούν γιατί ανάμεσα στους οπαδούς του κινήματός του βρίσκουμε εθνικιστές, παλαιούς πολεμιστές, τυχοδιώκτες, αριβιστές και ιδεαλιστές, καθώς και μέλη της κοινωνικοοικονομικής ελίτ, που αναζητούσαν κάποια στέγη για να αντιμετωπίσουν το εργατικό κίνημα και να προφυλαχτούν από τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Με άλλα λόγια, ο φασισμός δεν ήταν το κίνημα μιας τάξης ή μιας κοινωνικής ομάδας, αλλά εξέφραζε, μάλλον, διάφορα συμφέροντα, συχνά αλληλοσυγκρουόμενα, μέσα σε μια σύγχυση επιδιώξεων. Τους οπαδούς του, τους ένωνε η επιθυμία μιας γρήγορης αλλαγής, έστω και με τη δύναμη της βίας.

Τον Νοέμβριο του 1921 το κίνημα του Μουσολίνι-που είχε γίνει κόμμα-εξεδήλωσε καθαρά την πρόθεσή του να καταλάβει την εξουσία. Οι φιλελεύθεροι πολιτικοί που κατείχαν την εξουσία δεν είχαν συνείδηση της κατάστασης. Αυτός είναι ο λόγος που η «πορεία προς τη Ρώμη», που οργάνωσε ο Μουσολίνι στις 20 Οκτωβρίου 1922 έμοιαζε περισσότερο με στρατιωτική παρέλαση παρά με επανάσταση. Ακολούθησε, στις 30 Οκτωβρίου 1922, η ανάθεση στον Μουσολίνι, από τον βασιλιά Βίκτωρα Εμμανουήλ, της εντολής για σχηματισμό κυβέρνησης. Από το 1922 ως το 1925 συνεχίζοταν η κοινοβουλευτική ζωή, χωρίς οποιαδήποτε αλλαγή στην οργάνωση του κράτους.

Στις 3 Ιανουαρίου 1925 ο Μουσολίνι ανήγγειλε την επιβολή ολοκληρωτικού καθεστώτος. Σειρά από αυθαίρετους νόμους και

διατάγματα έκαναν τον Μουσολίνι «Ντούτσε». Τα κόμματα διαλύθηκαν και οι αντιπολιτευόμενοι συνελήφθησαν, φυλακίστηκαν, εξορίστηκαν ή αναγκάστηκαν να φύγουν στο εξωτερικό. Άρχισε η αστυνόμευση όλου του πληθυσμού. Ο Μουσολίνι διέθετε, πλέον, όλα τα μέσα που του επέτρεπαν να οργανώσει το κράτος σύμφωνα με τις φασιστικές αντιλήψεις.

Το 1936 ήταν το έτος της αποθέωσης του φασισμού. Ο Μουσολίνι, με την εισβολή στην Αιθιοπία άρχισε να υλοποιεί το όραμά του για τη δημιουργία μιας νέας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η Γαλλία και η Αγγλία δεν τόλμησαν προστατεύσουν την Αιθιοπία και η Κοινωνία των Εθνών στάθηκε ανίκανη να επιβάλει ουσιαστικές κυρώσεις εναντίον της Ιταλίας. Παράλληλα, η Ιταλία επεμβαίνει στρατιωτικά στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο.

Το 1936 λαμβάνει χώρα και η προσέγγιση του Μουσολίνι με τη ναζιστική Γερμανία του Χίτλερ.

Παρά το ότι, σταδιακά, η λαϊκή συμπάθεια προς το καθεστώς είχε πέσει και ιδιαίτερα στην ανώτερη αστική τάξη, που αρχικά ήταν ο μεγάλος υποστηρικτής του, ο φασισμός εξακολουθούσε να παραμένει ισχυρός και ουσιαστικά απρόσβλητος, γιατί στηριζόταν σε ένα άρτια οργανωμένο αστυνομικό κράτος.

Αλλά, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στον οποίο ο Μουσολίνι ενέπλεξε την Ιταλία στο πλευρό της Γερμανίας, το καθεστώς κλονίστηκε και, τελικά, κατέρρευσε. Όταν, στις 10 Ιουλίου 1944, τα συμμαχικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στην Ιταλία και άρχισαν να προελαύνουν προς τα βόρεια, ο Μουσολίνι παύτηκε από το Μεγάλο Φασιστικό Συμβούλιο και συνελήφθη. Λίγους μήνες αργότερα, αφού απελευθερώθηκε από Γερμανούς αλεξιπτωτιστές, προσπάθησε να επιβιώσει, φυσικά και πολιτικά, ιδρύοντας στη Βόρεια Ιταλία την «Ιταλική Κοινωνική Δημοκρατία». Το εγχείρημά του, παρά την άγρια τρομοκρατία στην οποία μετερχόταν, απέτυχε. Στις 28 Απριλίου 1945 ο Μουσολίνι εκτελέστηκε από Ιταλούς αντάρτες.

3. Ο Ναζισμός

(1) Η ναζιστική ιδεολογία

Συχνά παραβάλλεται ο ιταλικός φασισμός με τον γερμανικό ναζισμό (εθνικοσοσιαλισμό) ο οποίος, από πολλές απόψεις, τελειοποίησε τις μεθόδους του συστήματος. Ο φασισμός του Μουσολίνι, όπως αναφέρθηκε, διακρινόταν για τα ασαφή χαρακτηριστικά του. Ήταν, σε μεγάλο βαθμό, ένας συνεχής αυτοσχεδιασμός. Ο Χίτλερ, ήδη από το 1923, δηλαδή δέκα χρόνια πριν φτάσει στην εξουσία, είχε αναπτύξει στο βιβλίο του *Ο Αγών μου* τη ναζιστική θεωρία στην οποία έμεινε, μέχρι τέλους, πιστός.

Το «Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα των Γερμανών Εργατών» (National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei) εμφανίστηκε το 1920 με ιδεολογικές αρχές που υποσχόντανε τη λύση του κοινωνικού προβλήματος. Αρχικά, η δράση του περιορίστηκε μόνο στη Βαυαρία. Μετά την ανασυγκρότησή του το 1925, χάρη στη σιδερένια εσωτερική του οργάνωση, με τις παραστρατιωτικές οργανώσεις του, από τις οποίες αργότερα προήλθαν τα Ες Ες και, κυρίως, λόγω των άθλιων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που δημιούργησαν η μεγάλη κρίση και οι δυσβάστακτοι όροι της Συνθήκης των Βερσαλλιών, το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα επεξεύρινε τη δραστηριότητά σε εθνική κλίμακα και αύξανε τη δύναμή του σε σημείο να γίνει το ισχυρότερο κόμμα της Γερμανίας.

Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης επιχείρησε το αδύνατο: Να δημιουργήσει ένα κράτος πρόνοιας και να πληρώσει τις αποζημιώσεις που της είχε επιβάλει η Συνθήκη των Βερσαλλιών. Οι εντάσεις, που προκάλεσε τούτο στη γερμανική οικονομία, δημιούργησαν, πρώτα, τον πληθωρισμό του 1923 και, κατόπιν, την απότομη ύφεση του 1929. Οι δυο αυτές κρίσεις υπονόμισαν την ήδη εύθραυστη νομιμότητα της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Την κατάσταση εκμεταλλεύτηκε επιδέξια ο Χίτλερ. Σημειώθηκαν μαζικές μετακινήσεις ψηφοφόρων, κυρίως ανέργων, προς το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα, που οδήγησαν στην, πραγματικά, πολιτική έκρηξη του 1930, όταν το ποσοστό των ψήφων των ναζί εκτινάχθηκε στο επταπλάσιο αυτών του 1928. Στις εκλογές του Ιουλίου του 1932 οι ψήφοι υπέρ του κόμματος των ναζί ανέβηκαν πάνω από το 37%. Παρά τη μερική μείωση των ψήφων του στις

εκλογές του Νοεμβρίου το ίδιου έτους, το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα ήταν το μεγαλύτερο στη Ράιχσταγκ, το Κοινοβούλιο της Γερμανίας.²⁰²

Στις 30 Ιανουαρίου 1933 ο Χίτλερ έγινε καγκελάριος και, έπειτα από τον θάνατο του Χίντεμπουργκ (1934), ανέλαβε το αξίωμα του αρχηγού του κράτους. Αφού κατέλαβε την εξουσία, επιδόθηκε στη συστηματική εφαρμογή των ιδεών του, τόσο στο διεθνές επίπεδο όσο και στο εσωτερικό.

Η επιτυχία των ναζι οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στον στενό συνεργάτη του Χίτλερ Γιόζεφ Γκέμπελς, μια διεφθαρμένη μεγαλοφυΐα, ο οποίος κατάφερε να «πουλήσει» τον Χίτλερ ως τον «Μεσσία» των Γερμανών. Οι εκλογικές εκστρατείες των ναζι απέβλεπαν στη συστηματική και μαζική πλύση του εγκεφάλου των εκλογέων. Περιλάμβαναν τυποποιημένες μαζικές συγκεντρώσεις στις οποίες ο ομιλητής, ο Χίτλερ, θα πρόβαλλε φινέτσα και κομπασμό, αφίσες που τραβούσαν το μάτι, ενθουσιαστικά τραγούδια και υπολογισμένη σωματική ταπείνωση των αντιπάλων. Αν και πολλά από αυτά τα τεχνάσματα, όπως οι εντυπωσιακές στολές και οι ρωμαϊκοί χαιρετισμοί, όφειλαν την έμπνευσή τους από τον Μουσολίνι, ο Γκέμπελς τα τελειοποίησε.

Όσον και αν φαίνεται παράξενο, ένας σημαντικός παράγοντας της δύναμης και δυναμικότητας του Γ' Ράιχ ήταν η δημοτικότητα του Χίτλερ στην ελίτ των διανοουμένων. Μπορεί οι βιολόγοι, σήμερα, να έχουν απομυθοποιήσει τη φυλετική θεωρία των Ναζι, όμως, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ακαδημαϊκοί στα πιο διακεκριμένα πανεπιστήμια της Δύσης, δημοσίευαν μελέτες για να αποδείξουν ότι τα μέλη της λευκής φυλής ήταν πιο ευφυή, πιο ηθικά και πιο ικανά από τους Αφρικανούς ή από τους Ινδούς.

Στο εξωτερικό, ο Χίτλερ είχε ως πρωταρχικούς του στόχους την κατάργηση της Συνθήκης των Βερσαλλιών και την απόκτηση του αναγκαίου, κατά τον ίδιο, «ζωτικού χώρου». Στο εσωτερικό, αφού το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα έγινε το μόνο νόμιμο κόμμα, οι δημοκρατικοί θεσμοί κατέρρεαν ο ένας μετά τον άλλο

²⁰² Niall Ferguson, *Ο Πόλεμος στον Κόσμο*, Τόμος 10 Α', σσ., 410-412.

Ο Χίτλερ θεωρούσε τα οικονομικά προβλήματα της Γερμανίας ως συμπτώματα μιας πιο βαθιάς εθνικής ασθένειας. Ο ρόλος του, όπως ο ίδιος τον αντιλαμβανόταν, δεν ήταν απλά να βελτιώσει την οικονομία, αλλά να γίνει ο σωτήρας του έθνους, ο λυτρωτής του. Είναι αρκετά αποκαλυπτικός ο πρώτος λόγος του ως Καγκελαρίου: « Διατηρώ ακράδαντη την πεποίθηση ότι θα έλθει, επιτέλους, η ώρα που τα εκατομμύρια των ανθρώπων οι οποίοι μας απεχθάνονται σήμερα, θα σταθούν στο πλευρό μας και θα χαιρετήσουν και αυτοί το Γερμανικό Ράιχ που δημιουργήσαμε με σκληρή δουλειά και κόπους, το νέο Γερμανικό Βασίλειο του μεγαλείου και της δύναμης και της δόξας και της δικαιοσύνης, Αμήν».²⁰³

Επηρεασμένος από τις ρατσιστικές θεωρίες του παγγερμανισμού, ο εθνικοσοσιαλισμός θεωρούσε τη γερμανική φυλή ως την ανώτερη και καθαρότερη από όλες τις άλλες. Για τον λόγο αυτό, θα έπρεπε αφενός να διαφυλαχθεί η καθαρότητά της και αφετέρου να ηγείται όλων των άλλων, αφού συγκροτηθεί ένα κράτος που θα στέγαζε όλου τους γερμανικούς πληθυσμούς.

Επίσης, σύμφωνα με τη ναζιστική ιδεολογία, δεν έχουν θέση στον κόσμο οι Εβραίοι, οι μαύροι, οι Αθίγγανοι (Ρομά), και οι ομοφυλόφιλοι, όπως και κάθε είδους άνθρωποι του περιθωρίου, που χαρακτηρίζονται, απλά, ως «υπάνθρωποι» (untermenschen) και, ως εκ τούτου, δεν έπρεπε να αφήνονταν να αναπαραχθούν και, ιδίως, να έρχονται σε επιμιξία με τους Άριους, νοθεύοντας, έτσι, τους ανθρώπινους πληθυσμούς.

Η γεμάτη φανατισμό εκδοχή του φυλετικού και, ειδικότερα, του αντισημιτισμού, του Αδόλφου Χίτλερ περιεγράφηκε με λεπτομέρεια στο βιβλίο του *Ο Αγών Μου*.

Ο αντισημιτισμός ήταν διαδεδομένος στην Ευρώπη τις δεκαετίες του 1920 και 1930, παρότι οι ρίζες του είναι πολύ παλιότερες. Μετά την αναρρίχηση του Χίτλερ στην εξουσία, μια σειρά ολοένα και πιο σκληρών ρατσιστικών νόμων εκδόθηκαν σε μικρό χρονικό διάστημα. Με βάση τον «Νόμο για την Αποκατάσταση του Επαγγελματικού Δημόσιου Τομέα», που ψηφίστηκε από το Ράιχσταγκ στις 7 Απριλίου 1933, όλοι οι Εβραίοι δημόσιοι

²⁰³ Niall Ferguson, *Ο Πόλεμος στον Κόσμο*, Τόμος 10 Α', σ.420.

υπάλληλοι, σε κρατικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο διοίκησης, απολύθηκαν αμέσως. Τον ακολούθησαν οι «Νόμοι της Νυρεμβέργης» του 1935 που απαγόρευσαν το γάμο ανάμεσα σε Εβραίους και μη Εβραίους και αφαίρεσαν από όλους τους Εβραίους τη γερμανική τους υπηκοότητα (ο επίσημος τίτλος που τους αποδόθηκε ήταν «υποκείμενα του κράτους») και τα βασικά πολιτικά τους δικαιώματα, όπως, για παράδειγμα, το δικαίωμα της ψήφου. Το 1936 απαγορεύτηκε στους Εβραίους να ασκούν οποιοδήποτε ειδικευμένο επάγγελμα, εμποδίζοντάς τους, ουσιαστικά, από το να ασκούν οποιαδήποτε επίδραση στην πολιτική, την ανώτερη εκπαίδευση και τη βιομηχανία. Στις 15 Νοέμβρη 1938, απαγορεύτηκε στα παιδιά των Εβραίων να πηγαίνουν στα κανονικά σχολεία.

(2) Το Ολοκαύτωμα

Η πιο ειδικής εφαρμογή στην πράξη της ρατσιστικής ιδεολογίας υπήρξε, αναμφισβήτητα, το Ολοκαύτωμα. Η λέξη «ολοκαύτωμα» προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη «ολόκαυστον», που σημαίνει την «πλήρως καμένη» προσφορά θυσίας σε θεό. Έχει επικρατήσει να περιγράφεται με τον όρο «Ολοκαύτωμα», ο συστηματικός διωγμός και η γενοκτονία, με την υποκίνηση του κράτους, διαφόρων εθνικών, θρησκευτικών, κοινωνικών και πολιτικών ομάδων κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου από την Ναζιστική Γερμανία και τους συνεργάτες τους. Το Ολοκαύτωμα δικαιολογήθηκε στη βάση του ότι τα θύματα ήταν *untermenschen*, δηλαδή κατώτερα πλάσματα, υπάνθρωποι. Αυτοί που το διέπραξαν, το έβλεπαν σαν μια μορφή ευγονικής, για τη δημιουργία μιας καλύτερης ράτσας, που θα επιτυγχανόταν με την εξαφάνιση όσων θεωρούνταν «ακατάλληλοι».

Κάποιες εκτιμήσεις τοποθετούν το συνολικό αριθμό θυμάτων του Ολοκαυτώματος στα 26 εκατομμύρια ανθρώπους, όμως, η πιο αξιόπιστη εκτίμηση τα τοποθετεί στα 9 έως 11 εκατομμύρια. Οι Εβραίοι της Ευρώπης, ήταν τα κύρια θύματα του Ολοκαυτώματος, μέσω αυτού που οι Ναζί ονόμαζαν «Τελική Λύση του Εβραϊκού Ζητήματος». Οι εκτιμήσεις από τους ιστορικούς για το εύρος των θυμάτων, που ήταν Εβραίοι, κυμαίνονται από πέντε ως και πάνω από έξι εκατομμύρια. Εκτός από τους Εβραίους, περίπου 220.000 Ρομά και Σίντι θανατώθηκαν στο Ολοκαύτωμα (μερικές εκτιμήσεις

φτάνουν ως και τις 800.000), δηλαδή το 25-50% του ευρωπαϊκού τους πληθυσμού. Άλλες ομάδες που υπήρξαν θύματα του Ολοκαυτώματος, γιατί κρίθηκαν «φυλετικά κατώτερες» ή «ανεπιθύμητες», ήταν οι εξής: στρατιώτες και πολίτες αιχμάλωτοι σε κατεχόμενες περιοχές, Πολωνοί μη Εβραίοι, διανοητικά ασθενείς ή σωματικά ανάπηροι, ομοφυλόφιλοι, Μάρτυρες του Ιεχωβά, Ελευθεροτέκτονες, Κομμουνιστές και άλλοι πολιτικοί αντιφρονούντες, συνδικαλιστές και κάποιοι καθολικοί και προτεστάντες κληρικοί.

Πολλοί μελετητές θεωρούν, σαν απαρχή του συστηματικού διωγμού των Εβραίων, τις αντιεβραϊκές ταραχές της «Νύχτας των Κρυστάλλων» («Kristallnacht») στις 9 Νοεμβρίου 1938, όταν οι Εβραίοι και οι ιδιοκτησίες τους έγιναν στόχος επιθέσεων σε ολόκληρη τη Γερμανία. Περίπου 100 Εβραίοι δολοφονήθηκαν και 30 χιλιάδες στάλθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, ενώ 7 χιλιάδες καταστήματα που ανήκαν σε Εβραίους και 1.574 Συναγωγές (σχεδόν το σύνολο των Συναγωγών στη Γερμανία) καταστράφηκαν μερικώς ή ολοσχερώς. Παρόμοια γεγονότα έγιναν ταυτόχρονα και στη Βιέννη.

Προοίμιο του Ολοκαυτώματος υπήρξαν τα «γκέτο». Γκέτο ιδρύθηκαν σε πολλές πόλεις. Τα γκέτο ιδρύθηκαν την περίοδο 1940-1941 και αμέσως μετατράπηκαν σε εξαιρετικά συνωστισμένες φυλακές.

Στις 19 Ιουλίου 1942, ο Χάινριχ Χίμλερ διέταξε να αρχίσει η μεταφορά των Εβραίων από τα γκέτο στα στρατόπεδα θανάτου. Αρχισαν να στέλνουν, συστηματικά, πληθυσμούς Εβραίων από τα γκέτο και από όλες τις κατεχόμενες περιοχές προς τα επτά στρατόπεδα που είχαν σχεδιαστεί σαν στρατόπεδα εξόντωσης. Η μεταφορά των κρατουμένων συχνά γινόταν κάτω από απάνθρωπες συνθήκες, με φορτηγά τραίνα μέσα στα οποία πολλοί πέθαιναν πριν φτάσουν στον προορισμό τους. Το Ολοκαύτωμα εξαπλώθηκε και διαπράχθηκε με μεθοδικό τρόπο σχεδόν σε όλες τις περιοχές που κατείχαν οι Ναζί.

Το απάνθρωπο τερατούργημα του Ολοκαυτώματος διαπραττόταν σε στρατόπεδα εξόντωσης. Στα στρατόπεδα εξόντωσης, οι δολοφονίες γίνονταν με δηλητηριώδες αέριο, συνήθως σε θαλάμους αερίων, αν και πολλοί κρατούμενοι δολοφονήθηκαν με μαζικές

εκτελέσεις από πυροβόλα όπλα, απαγχονισμούς και άλλους, ιδιαίτερα βάρβαρους, τρόπους. Τα πτώματα των δολοφονημένων, καίγονταν σε κρεματόρια (εκτός από το Ζομπίμπορ, όπου καίγονταν σε υπαίθριες πυρές), και οι στάχτες θάβονταν ή σκορπίζονταν. Γινόταν σημαντική προσπάθεια καθ' όλη τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος για να ανακαλυφθούν όλο και πιο αποτελεσματικές μέθοδοι δολοφονίας μεγάλων αριθμών ανθρώπων. Το μεγαλύτερο στρατόπεδο θανάτου ήταν το Στρατόπεδο συγκέντρωσης Άουσβιτς, που περιλάμβανε ένα στρατόπεδο εργασίας (το Άουσβιτς) και ένα στρατόπεδο εξόντωσης (το Μπίρκεναου).

Έχει γίνει πολλή έρευνα για να εξηγηθεί το πώς συνηθισμένοι άνθρωποι μπόρεσαν να συμμετάσχουν σε τέτοια αποτρόπαια εγκλήματα.

Ο κορυφαίος Γερμανός φιλόσοφος Juergen Habermas έγραψε τα ακόλουθα γι' αυτή την απάνθρωπη γενοκτονία: «κατέστρεψε το βαθύτερο υπόστρωμα της σύμπνοιας ανάμεσα σε όλα τα όντα που φοράνε ένα ανθρώπινο πρόσωπο [...] Το Άουσβιτς άλλαξε τα θεμέλια για την συνέχιση των όρων της ζωής μέσα στην ιστορία».

Στην περίπτωση του Ολοκαυτώματος αιωρείται ένα αδιανόητο «γιατί». Γιατί άνθρωποι, που είχαν κι αυτοί μία ανθρώπινη ιστορία, που είχαν παιδιά, γυναίκες, αγάπες, πόνους, έγιναν δήμιοι και εξολοθρευτές εκατομμυρίων; Πως μία κοινωνία πολιτισμένη, καλλιεργημένη-δεν επρόκειτο για πρωτόγονους κανίβαλους-έφτασε σε μία τέτοια θηριωδία; «Πού, μέσα στον άνθρωπο, ελλοχεύει αυτό το απόλυτο Κακό;» διερωτάται ο Νίκος Δήμου, ένας κορυφαίος σύγχρονος Έλληνας διανοητής, σε μια ομιλία του. Και συνεχίζει: «Το πρώτο πράγμα που αποκαλύπτει το Ολοκαύτωμα είναι πως δεν υπάρχουν όρια στην ανθρώπινη θηριωδία. Το Ολοκαύτωμα έγινε από ένα λαό πολιτισμένο, με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, σημαντική καλλιέργεια, ένα λαό που θα τον κατατάσσαμε ανάμεσα στους πιο προοδευμένους. Εκείνο που διακρίνει το Ολοκαύτωμα από άλλες ανθρώπινες θηριωδίες είναι ότι αυτό αποκαλύπτει την σκοτεινή πλευρά του σύγχρονου τεχνικού πολιτισμού [...] Τα κρεματόρια του Auschwitz είναι η άλλη όψη της επιστημονικής, τεχνολογικής και βιομηχανικής προόδου [...] Το Ολοκαύτωμα δείχνει πως ηθικά η ανθρωπότητα δεν έχει

προοδεύσει καθόλου. Ίσως μάλιστα, να έχει οπισθοδρομήσει σε σχέση με τους πρωτόγονους [...] Φαίνεται πως ο πολιτισμός δεν ακυρώνει την βαρβαρότητα, αλλά, καμιά φορά, την επιτείνει. Μπορεί λοιπόν να συμβεί σε όλους; Υπάρχει τίποτα που να εγγυάται πως δεν θα ξανασυμβεί οπουδήποτε, αν υπάρξουν ξανά οι κατάλληλες συνθήκες;»²⁰⁴

VI. Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Το Σεπτέμβριο του 1939 άρχισε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Με τους θαλάμους αερίων, τις μαζικές εκτελέσεις αιχμαλώτων και αμάχων, καθώς και τις οργανωμένες καταστροφές, με προεξάρχουσα τη ρίψη ατομικών βομβών, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος υπήρξε η χειρότερη αποκάλυψη της ανθρώπινης βιαιότητας. Με βάση τις διαθέσιμες πηγές, εξαιτίας του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, έχασαν τη ζωή τους περίπου 58 εκατομμύρια άνθρωποι. Ο φόρος αίματος στρατιωτικών και πολιτών διαφέρει σημαντικά από χώρα σε χώρα, τόσο σε απόλυτους όσο και σε σχετικούς όρους.

Για να κερδίσουν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι Δυτικές Δυνάμεις είχαν συμμαχήσει με ένα δεσπότη, τον Στάλιν, που ήταν καθ' όλα όμοια κτηνώδης τύραννος με το Χίτλερ. Είχαν υιοθετήσει τακτικές που και οι ίδιοι χαρακτήριζαν εξασθενωτικές, όπως το φόνος αιχμαλώτων και το βομβαρδισμό αμάχων. Αυτό δε σημαίνει ότι θεωρούμε, με οποιοδήποτε τρόπο, ηθικά ισοδύναμο το Άουσβιτς με τη Χιροσίμα. Οι πόλεις του Άξονα δε θα είχαν βομβαρδιστεί ποτέ, αν οι Δυνάμεις του Άξονα δεν είχαν εξαπολύσει το δικό τους επιθετικό πόλεμο. Και οι Δυνάμεις του Άξονα μπορεί να σκότωναν πολύ περισσότερους αθώους ανθρώπους απ' όσους σκότωσαν, αν οι Συμμαχικές Δυνάμεις δεν ήταν αποφασισμένες να νικήσουν με κάθε μέσο, θεμιτό ή αθέμιτο. Σημαίνει, όμως, ότι αναγνωρίζουμε πως η νίκη του 1945 ήταν μια αμαυρωμένη νίκη, αν ήταν, βέβαια, νίκη.²⁰⁵

²⁰⁴ Νίκος Δήμου, *Το Ολοκαύτωμα που δεν λέγεται*. Ομιλία στη Θεσσαλονίκη στις 7/5/2000 σε εκδήλωση μνήμης για το Ολοκαύτωμα.

²⁰⁵ Niall Ferguson, *Ο Πόλεμος στον Κόσμο*, Τόμος 10 Β, σ. 917.

Οι εκτελέσεις αιχμαλώτων, που είναι μια μορφή άνανδρης ομαδικής δολοφονίας ανθρώπων και θεωρείται ως ένα από τα σοβαρότερα εγκλήματα πολέμου, αποτελούσε, από αρχαιοτάτων χρόνων, πρακτική των εμπολέμων. Όμως, εκδηλώθηκε με έξαρση κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Διαπράχθηκαν και από τις δυο πλευρές των αντιμαχομένων.

Ο αριθμός των αιχμαλώτων σοβιετικών στρατιωτών που είχαν εκτελεστεί από τα γερμανικά στρατεύματα, κατά την προέλασή τους στα σοβιετικά εδάφη, είναι πρωτοφανής. Κατά τις πρώτες εβδομάδες της επιχείρησης «Barbarossa», οι Γερμανοί μπορεί να εκτέλεσαν συνοπτικά ακόμη και 600 χιλιάδες αιχμαλώτους. Μέχρι το τέλος του πρώτου χειμώνα της εκστρατείας, οι νεκροί ήταν περίπου δυο εκατομμύρια. Κάποιοι σκοτώθηκαν επιτόπου, επειδή οι Γερμανοί στρατιώτες αρνούσαν να δεχτούν την παράδοση τους.²⁰⁶ Συνολικά, στη διάρκεια του πολέμου, πάνω από τρία εκατομμύρια Σοβιετικοί στρατιώτες εκτελέστηκαν στην αιχμαλωσία, αριθμός που αντιστοιχεί περισσότεροι από τον μισό, ίσως πιο κοντά στα τρία τέταρτα του συνολικού αριθμού των αιχμαλωτισθέντων. Δεν σκότωναν μόνο τους συλλαμβανόμενους μαχητές, αλλά επίσης και κάποιους πολίτες. Για την ακρίβεια, όποιος αναγνωριζόταν ως παρτιζάνος, ήταν υποκείμενος σε εκτέλεση. Η λέξη «παρτιζάνος» έγινε ένας περιεκτικός όρος που κάλυπτε τους Εβραίους, τους Αθίγγανους και όποιον άλλον ήθελαν να σκοτώσουν οι Γερμανοί.²⁰⁷

Αλλά, τον ίδιο τρόπο αντιμετώπισης είχαν και οι Ιάπωνες αιχμάλωτοι πολέμου από τους Αμερικανούς. Συχνά, οι στρατιώτες των Συμμάχων έβλεπαν τους Ιάπωνες όπως έβλεπαν οι Γερμανοί τους Ρώσους, σαν «untermenschen» (υπανθρώπους). Ο Στρατηγός Σερ Τόμας Μπλέιμι, διοικητής των Αυστραλών στη Νέα Γουινέα, έλεγε στους στρατιώτες του ότι οι εχθροί ήταν «διασταύρωση ανθρώπου και πιθήκου», «ζώφια», «κάτι το πρωτόγονο» που

²⁰⁶ Niall Ferguson, *Ο Πόλεμος στον Κόσμο*, Τόμος 10 Β, σ. 696.

²⁰⁷ Ο.π., σ. 698.

έπρεπε να «εξοντωθεί» για να σωθεί ο «πολιτισμός».²⁰⁸ Το βράσιμο της σάρκας του κρανίου του εχθρού για την κατασκευή σουβενίρ δεν ήταν μια ασυνήθιστη πρακτική. Αυτιά, οστά και δόντια συλλέγονταν επίσης.²⁰⁹

Στις φρικαλεότητες που διέπραξαν οι Ναζί κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου εντάσσονται και οι ομαδικές εκτελέσεις αθώων πολιτών, ως αντίποινα για τη δράση ανταρτών και γενικά για την αντίσταση των κατακτημένων λαών. Μεγάλο ήταν το τίμημα της Ελλάδας. Στην περιοχή των Καλαβρύτων, στις 13 Δεκεμβρίου 1943, τα ναζιστικά στρατεύματα Κατοχής εκτέλεσαν όλο τον ανδρικό πληθυσμό της πόλης των Καλαβρύτων, από 13 ετών και άνω, και κατέστρεψαν ολοκληρωτικά την πόλη. Στην Καισαριανή από τις 26 του Μάη του 1942, έως τις 9 του Σεπτέμβρη του 1944, διαπράχθηκαν πενήνταέξι ομαδικές εκτελέσεις 694 Ελληνίδων και Ελλήνων, που όρθωσαν το ανάστημά τους στις δυνάμεις του φασισμού, του ναζισμού και του ολοκληρωτισμού. Μετά την εισβολή των Γερμανών στην Κρήτη, που είχε ως αποτέλεσμα, παρά τη νίκη τους, την απώλεια τεσσάρων χιλιάδων ανδρών και μεγάλου αριθμού αεροσκαφών, οι Γερμανοί επιδόθηκαν σε ομαδικές εκτελέσεις, σε πυρπολήσεις σπιτιών και ολόκληρων χωριών. Τα Χανιά, το Ρέθυμνο και το Ηράκλειο γέμισαν ερείπια. Ιδιαίτερα, τους δύο πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής υπολογίζεται ότι εκτελέστηκαν δυο χιλιάδες άνθρωποι και πυρπολήθηκαν δεκάδες χωριά.

Από το σύνολο των θανάτων που αποδίδονται στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τουλάχιστον οι μισοί ήταν θάνατοι πολιτών. Κάποιες φορές οι άμαχοι, που σκοτώθηκαν, ήταν θύματα διακρίσεων, λόγω φυλής ή τάξης. Η πιο ειδικής εφαρμογή στην πράξη της ρατσιστικής ιδεολογίας των Ναζί υπήρξε, αναμφισβήτητα, το Ολοκαύτωμα. Όπως έχει αναφερθεί, αυτοί που το διέπραξαν, το έβλεπαν σαν μια μορφή ευγονικής, για τη δημιουργία μιας

²⁰⁸ Niall Ferguson, *Ο Πόλεμος στον Κόσμο*, Τόμος 10 Β, σ. 639.

²⁰⁹ Ο.π., σσ. 840, 841.

καλύτερης ράτσας, που θα επιτυγχανόταν με την εξαφάνιση όσων θεωρούνταν «ακατάλληλοι».

Κάποιες φορές ήταν θύματα αδιάκριτης βίας, όπως στην περίπτωση των βρετανικών και αμερικανικών αεροπορικών επιδρομών και των γερμανικών που προηγήθηκαν, που μετέτρεψαν ολόκληρες πόλεις σε ερείπια. Οι προφανείς στόχοι των βρετανικών αεροπορικών επιδρομών ήταν οικονομικοί και, αυτοί, ήταν τα εργοστάσια που εφοδίαζαν τις δυνάμεις του Χίτλερ με όπλα και η υποδομή που επέτρεπε τη μεταφορά τους στα διάφορα μέτωπα. Οι περισσότεροι από αυτούς τους οικονομικούς στόχους ήταν, από τη φύση τους, τοποθετημένοι σε πυκνοκατοικημένες περιοχές. Όμως τούτο, δεν ενοχλούσε τον Τσέρτσιλ. Όπως έλεγε: «Ο άμαχος πληθυσμός γύρω από τις περιοχές-στόχους πρέπει να αναγκαστεί να νιώσει το βάρος του πολέμου».²¹⁰ Σε όλη τη διάρκεια του 1941, ο Τσέρτσιλ τόνιζε κατ' επανάληψη την ανάγκη του να σημαδεύει η Διοίκηση Βομβαρδιστικών το ηθικό των κοινών Γερμανών.

Τη νύχτα της 24ης Ιουλίου 1943, τεράστια τμήματα της πόλης του Αμβούργου καταστράφηκαν σε μια επιδρομή με την κωδική ονομασία «επιχείρηση Gomorrah». Τις επόμενες μέρες, τα τρία τέταρτα περίπου της πόλης κείτονταν σε ερείπια. Σύμφωνα με τους μετριοπαθέστερους υπολογισμούς, τουλάχιστον 45 χιλιάδες άνθρωποι σκοτώθηκαν και σχεδόν ένα εκατομμύριο έμειναν άστεγοι.

Τη νύχτα της 13ης Φεβρουαρίου 1945, μια δύναμη 796 βρετανικών βομβαρδιστικών Lancaster ξεκίνησε να βομβαρδίσει τη Δρέσδη. Τις επόμενες δύο ημέρες, τα ακολούθησαν κύματα αμερικανικών B-17. Η πύρινη θύελλα, που ξέσπασε στη Δρέσδη, τύλιξε 95 χιλιάδες σπίτια. Τουλάχιστον 35 χιλιάδες άνθρωποι σκοτώθηκαν, ανάμεσά τους και όσοι αναζήτησαν ασφάλεια στα σιντριβάνια της

²¹⁰ Niall Ferguson, *Ο Πόλεμος στον Κόσμο*, Τόμος 10 Β, σ. 875.

πόλης και κάποιοι άλλοι που πέθαναν από ασφυξία στα αντιαεροπορικά καταφύγια.²¹¹

Προηγήθηκαν οι Γερμανοί. Η εντολή του Χίτλερ προς τους στρατηγούς του στις 19/10/1939 ήταν για «αδυσώπητη χρησιμοποίηση της Λουφτβάφε, που θα πλήξει την καρδιά της βρετανικής θέλησης». Στις 7/9/1940, 348 γερμανικά βομβαρδιστικά διέσχισαν τη Μάγχη. Εκείνη η ημέρα θα έμενε στην ιστορία ως «Μαύρο Σάββατο» και, ό,τι ακολούθησε, ως «Blitz». Τους επόμενους εννέα μήνες 80 χιλιάδες βόμβες θα έπεφταν στο Λονδίνο. Ολόκληρες γειτονιές αφανίστηκαν και περισσότεροι από 40 χιλιάδες άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους.²¹²

Αποκορύφωμα της αθωοκτονίας που διαπράχθηκε κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν η ρίψη των ατομικών βομβών στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι στις 6 και τις 9 Αυγούστου του 1945, αντίστοιχα. Πολλά είναι τα ερωτήματα που προβάλλονται σε σχέση με την απόφαση των Αμερικανών για τη ρίψη των ατομικών βομβών. Πριν από τη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι, ολόκληρη η Ιαπωνία υπέστη ένα ανελέητο βομβαρδισμό από την αμερικανική αεροπορία. Το Τόκιο υπέστη μια σειρά επιδρομών που στοίχισαν τη ζωή σε 80 ή 100 χιλιάδες ανθρώπους. Μέσα σε πέντε μήνες, τα δυο πέμπτα των οικοδομημένων περιοχών κάθε σχεδόν μεγάλης πόλης είχαν γίνει ερείπια. Γιατί, λοιπόν, έπρεπε οι Αμερικανοί να προχωρήσουν ακόμη πιο πέρα και να ρίξουν τις δυο ατομικές βόμβες στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι; Θα πρέπει, επίσης, να αναφερθεί ότι μετά τη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι, στις 14 Αυγούστου, το Τόκιο πυρπολήθηκε από μια αρμάδα περισσοτέρων των χίλιων αεροπλάνων. Την επομένη αυτής της επίθεσης είναι που μεταδόθηκε ραδιοφωνικά η απόφαση του Αυτοκράτορα να συνθηκολογήσει και όχι την επομένη της Χιροσίμα. Φαίνεται ότι η ρίψη των ατομικών βομβών εντασσόταν στην αρχή της μέγιστης εχθρικής ζημιάς με το ελάχιστο συμμαχικό κόστος. Υπήρχε λοιπόν

²¹¹ Niall Ferguson, *Ο Πόλεμος στον Κόσμο*, Τόμος 10 Β, σσ. 877-879.

²¹² Rudger Bregman, *Ανθρωπότητα, Μια απροσδόκητη αισιόδοξη Ιστορία*, σ. 12.

μια αμείλικτη «λογική» σ' αυτή την επιχείρηση, που οδηγούσε στην εξαφάνιση της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι.²¹³

Οι άνθρωποι που σκοτώθηκαν αμέσως μόλις εξερράγη η βόμβα με το παρατσούκλι «Μικρό Αγόρι» στα 362 μέτρα πάνω από τη Χιροσίμα, το πρωί της 6ης Αυγούστου, ήταν χοντρικά ίσοι με αυτούς που είχαν σκοτωθεί στη Δρέσδη έξι μήνες νωρίτερα, αν και, ως το τέλος του 1945, το κόστος σε ζωές των Ιαπώνων είχε αυξηθεί πολύ περισσότερο, φτάνοντας τις 140.000 ανθρώπους στη Χιροσίμα και τις 70.000 στο Ναγκασάκι.²¹⁴

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος είχε αναμφίβολα τελειώσει το Καλοκαίρι του 1945. Στις 7 Μαΐου στη Δυτική Ευρώπη, στις 8 Μαΐου στην Ανατολική Ευρώπη και στις 15 Αυγούστου στην Ασία ή, οπωσδήποτε στις 2 Σεπτεμβρίου, όταν οι Ιάπωνες υπέγραψαν καθυστερημένα το έγγραφο της παράδοσής τους. Όταν τέλειωσε ο πόλεμος, πολλοί άνθρωποι στη Δύση ένιωθαν πως είχαν κάθε δίκιο να ρωτήσουν: Ποιος είχε, όντως, κερδίσει το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο;

VII. Ο ΔΙΑΜΟΙΡΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου οι ηγέτες των τριών μεγάλων συμμαχικών δυνάμεων, της Μεγάλης Βρετανίας, των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και της Σοβιετικής Ένωσης, συναντήθηκαν τρεις φορές σε διάφορα σημεία του κόσμου. Οι συναντήσεις αυτές, που αργότερα ονομάστηκαν Διασκέψεις Κορυφής, είχαν δύο κύριους στόχους: να συντονίσουν την πολεμική προσπάθεια των Συμμάχων και να καθορίσουν τη μορφή και τον χαρακτήρα που θα είχε ο κόσμος μετά τη λήξη του πολέμου.

²¹³ Niall Ferguson, *Ο Πόλεμος στον Κόσμο*, Τόμος 10 Β, σσ. 893 – 894.

²¹⁴ Ο.π., σ. 894.

Η πρώτη από αυτές τις τρεις Διασκέψεις Κορυφής συγκλήθηκε στην Τεχεράνη και διήρκεσε τέσσερις ημέρες, από τις 28 Νοεμβρίου ως την 1η Δεκεμβρίου 1943.

Η ιδέα για τη μοιρασιά της Ευρώπης σε φιλοσοβιετικές και φιλοδουτικές περιοχές πρωτοεμφανίστηκε κατά το ταξίδι του Τσέρτσιλ στη Μόσχα στις 9 Οκτωβρίου 1944. Στη συνάντησή τους αυτή ο Τσέρτσιλ και ο Στάλιν συμφώνησαν ότι, μετά την απελευθέρωση των Βαλκανίων από τη γερμανική κατοχή, η Ρουμανία και η Βουλγαρία θα περνούσαν στη σοβιετική επιρροή ενώ η Ελλάδα στη βρετανική. Όσο για τη Γιουγκοσλαβία, όπου οι Βρετανοί είχαν βοηθήσει τους παρτιζάνους του στρατάρχη Τίτο στον αγώνα τους εναντίον των Γερμανών, αλλά και για την εκτός των Βαλκανίων Ουγγαρία, η απόφαση των δύο ηγετών ήταν να μοιραστούν εξ ημισείας την επιρροή.

Η δεύτερη Διάσκεψη Κορυφής έγινε από τις 4 ως τις 11 Φεβρουαρίου του 1945 στη Γιάλτα της Κριμαίας.

Για τη Γερμανία, στη Διάσκεψη αποφασίστηκε να «αποναζιστικοποιηθεί», να «αφοπλιστεί» και να «αποστρατοποιηθεί». Επίσης, να χωριστεί σε τέσσερις τομείς, τον αμερικανικό, τον βρετανικό, τον σοβιετικό και τον γαλλικό. Συμφωνήθηκε ότι η Βρετανία θα κατείχε το βορειοδυτικό τμήμα της Γερμανίας, οι Ηνωμένες Πολιτείες το νότιο, η Γαλλία το νοτιοδυτικό και η Σοβιετική Ένωση το ανατολικό. Αναφορικά με το Βερολίνο, θα υπήρχε μια τετραπλή αρχή, η Συμμαχική Επιτροπή Ελέγχου, η οποία θα διοικούσε από κοινού. Αλλά, το Βερολίνο βρισκόταν στην υπό σοβιετικό έλεγχο περιοχή, γεγονός που αργότερα δημιούργησε τα γνωστά προβλήματα. Επίσης, συμφωνήθηκε όπως οι πολεμικές βιομηχανίες της Γερμανίας είτε να καταστραφούν είτε να κατασχεθούν και οι εγκληματίες πολέμου να συλληφθούν και να δικαστούν από διεθνές δικαστήριο (το οποίο, στη συνέχεια, συγκροτήθηκε στη Νυρεμβέργη).

Η Γερμανία παραδόθηκε και τυπικά στις 8 Μαΐου 1945. Ο Ρούζβελτ είχε πεθάνει στις 12 Απριλίου και πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών εκλέγηκε ο Χάρι Τρούμαν, ο οποίος δεν έτρεφε τα ίδια αισθήματα για τον Στάλιν με τον προκάτοχό του και,

γι' αυτό, έσπευσε να τονίσει στον σοβιετικό υπουργό Εξωτερικών Βιάτσεσλαφ Μολότοφ: «Οι σχέσεις Ηνωμένων Πολιτειών και Σοβιετικής Ένωσης θα πάνουν να είναι μονόδρομος». Ωστόσο ο πόλεμος στον Ειρηνικό συνεχιζόταν. Παρά τις μεγάλες απώλειές τους οι Ιάπωνες συνέχιζαν να αρνούνται να παραδοθούν.

Η τρίτη συνάντηση έγινε στο Πότσδαμ, προάστιο του Βερολίνου, από τις 17 Ιουλίου ως τις 2 Αυγούστου 1945. Στη θέση του Ρούζβελτ ήταν ο Τρούμαν και στη θέση του Τσέρτσιλ ο νέος βρετανός πρωθυπουργός Κλέμεντ Άτλι, ηγέτης των Εργατικών, μετά της αποτυχία των Συντηρητικών στις εκλογές στις 28 Ιουλίου. Ο Στάλιν ήταν ο μόνος που παρέμενε στη θέση του. Τα πρωτόκολλα της Διάσκεψης του Πότσδαμ διαπνέονταν από την ευχή και την επιθυμία να συνεχιστούν οι αρμονικές σχέσεις μεταξύ των Συμμάχων. Αλλά ήδη η Ευρώπη είχε χωριστεί σε Ανατολική και Δυτική, με διαφορετικούς και συγκρουόμενους στόχους. Λίγο αργότερα θα χωριζόταν και όλος ο κόσμος.

VIII. Ο ΨΥΧΡΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Όταν τελείωσε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, όπου διαπράχθηκε η μεγαλύτερη καταστροφή ανθρώπου από άνθρωπο όλων των εποχών, οι ελπίδες της ανθρωπότητας για μια παγκόσμια ειρήνη, που να βασίζεται στο Διεθνές Δίκαιο, επενδύθηκαν στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ).

Ο Χάρτης του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών που είχε υπογραφεί στον Άγιο Φραγκίσκο στις 26 Ιουνίου 1945 από τους εκπροσώπους 50 κρατών (η Πολωνία υπέγραψε αργότερα και αποτέλεσε το 51ο μέλος των ιδρυτριών χωρών), με στόχο τη «διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και ασφαλείας» δεν κατόρθωσε να εμποδίσει αυτόν τον παράξενο πόλεμο, ο οποίος ονομάστηκε «Ψυχρός» και βασάνισε ολόκληρη την υφήλιο επί δεκαετίες

Λίγα χρόνια μετά την ίδρυση του ΟΗΕ άρχισε η περίοδος του «Ψυχρού Πολέμου». Κατά τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου, ιδίως μετά την απόκτηση πυρηνικών βομβών από τη Σοβιετική Ένωση το 1949, η ανθρωπότητα πέρασε την πύλη της πυρηνικής εποχής. Ο Ουίνστον Τσέρτσιλ χαρακτήρισε την αντιπαράθεση των υπερδυνάμεων ως «ισορροπία του τρόμου». Μελετητές της

ψυχροπολεμικής περιόδου παρομοίασαν τις υπερδυνάμεις με δύο σκορπιούς που ήταν καταδικασμένοι να συνυπάρξουν στο ίδιο μπουκάλι. Έτσι, το διπολικό σύστημα απέκτησε μια παράδοξη σταθερότητα, που στηριζόταν σε ένα άγραφο «συμβόλαιο» αναγκαστικής ειρηνικής συνύπαρξης με ποινική ρήτρα την ταυτόχρονη αυτοκτονία των αντιπάλων.

Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια βρήκαν τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες με την οικονομία τους εξαντλημένη και τις ένοπλες δυνάμεις τους ασθενείς, καθώς οι χώρες αυτές, με το τέλος του πολέμου, είχαν σπεύσει να τις μειώσουν δραστικά για να περιορίσουν τις αμυντικές τους δαπάνες. Σε δύο από τις σημαντικότερες μεταξύ αυτών των χωρών, τη Γαλλία και την Ιταλία, τα κομμουνιστικά κόμματα είχαν αναδειχθεί μείζονες πολιτικές δυνάμεις.

Από την άλλη, η Σοβιετική Ένωση διατήρησε έντονη στρατιωτική παρουσία στις χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης, τις οποίες τα στρατεύματά της είχαν απελευθερώσει από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής. Στο πολιτικό επίπεδο η Σοβιετική Ένωση εγκατέστησε σε αυτές τις χώρες κομμουνιστικές κυβερνήσεις ελεγχόμενες από την ίδια, και οποιαδήποτε άλλη πολιτική δραστηριότητα ήταν απαγορευμένη στο έδαφός τους. Οι εξελίξεις αυτές στην Ανατολική Ευρώπη, οδήγησαν τον Ουίνστον Τσέρτσιλ, σε ομιλία του στο Φούλτον του Μισούρι, στις 5 Μαρτίου 1946, να μιλήσει για το περίφημο έκτοτε «Σιδηρούν Παραπέτασμα».

Οι δραστηριότητες της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία, παρά την τρομερή αιμορραγία που είχε υποστεί κατά τον πόλεμο, φαινόταν να έχει βγει από αυτόν με αμείωτη την ορμή της, ανησύχησαν τις Ηνωμένες Πολιτείες, που έσπευσαν να λάβουν μέτρα. Ένα από αυτά ήταν η εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν, στις 12 Μαρτίου 1947, με το οποίο πρόσφεραν στρατιωτική και οικονομική βοήθεια στις χώρες που αντιμετώπιζαν απειλή βίαιης κομμουνιστικής διεύδυσης, όπως η Ελλάδα και, όπως πίστευαν, η Τουρκία.

Το 1948 εγκαινιάστηκε το Σχέδιο Μάρσαλ (από το όνομα του Αμερικανού υπουργού των Εξωτερικών Τζορτζ Μάρσαλ που το είχε προτείνει έναν χρόνο πριν), με το οποίο οι ΗΠΑ πρόσφεραν

μεγάλα ποσά οικονομικής βοήθειας στις χώρες της Δυτικής και της Νότιας Ευρώπης για να συμβάλουν στην ανόρθωσή τους.

Στον στρατιωτικό τομέα, οι ΗΠΑ, ο Καναδάς και δέκα δυτικοευρωπαϊκές χώρες κατέληξαν στην υπογραφή του Βορειοατλαντικού Συμφώνου (North Atlantic Treaty) στις 4 Απριλίου 1949 στην Ουάσιγκτον. Το Σύμφωνο υπέγραψαν οι υπουργοί Εξωτερικών 12 χωρών: του Βελγίου, της Βρετανίας, της Γαλλίας, της Δανίας, των ΗΠΑ, της Ισλανδίας, της Ιταλίας, του Καναδά, του Λουξεμβούργου, της Νορβηγίας, της Ολλανδίας και της Πορτογαλίας. Έμπρακτη εφαρμογή του Συμφώνου απετέλεσε το NATO (North Atlantic Treaty Organization), ονομασία η οποία στα ελληνικά αποδόθηκε ως Οργανισμός των Χωρών του Βορειοατλαντικού Συμφώνου. Το 1952 προσχώρησαν στο NATO η Ελλάδα και η Τουρκία και το 1955 η (τότε) Δυτική Γερμανία.

Άμεση ήταν η αντίδραση των Ανατολικών στην ένταξη της Δυτικής Γερμανίας στο NATO στις 6 Μαΐου 1955. Στις 14 Μαΐου 1955, οκτώ χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Αλβανία, Ανατολική Γερμανία, Βουλγαρία, Ουγγαρία, Πολωνία, Ρουμανία, Σοβιετική Ένωση και Τσεχοσλοβακία) υπόγραψαν το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, σύμφωνο, κατά το κείμενό του, φιλίας, συνεργασίας και αμοιβαίας βοήθειας, η οποία, όπως και στο Βορειοατλαντικό Σύμφωνο, περιλαμβάνει και τη χρήση ένοπλης βίας.

Το NATO και το Σύμφωνο της Βαρσοβίας υπήρξαν οι «θερμότεροι» καρποί του Ψυχρού Πολέμου, της παρατεταμένης πολιτικοδιπλωματικής διαμάχης, η οποία μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1945 χώρισε σε δύο στρατόπεδα τους πρώην συμμάχους: το δυτικό υπό την ηγεσία των ΗΠΑ και το ανατολικό όπου κυριαρχούσε η ΕΣΣΔ.

Ως τις αρχές της δεκαετίας του 1960, η Σοβιετική Ένωση χρησιμοποίησε το Σύμφωνο της Βαρσοβίας περισσότερο ως εργαλείο για τη διπλωματία της προς τη Δύση παρά ως ενεργή πολιτικοστρατιωτική συμμαχία. Η στάση αυτή προς τη Δύση αντανάκλασε τη διαδικασία της «αποσταλινοποίησης» στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ, την οποία είχε εγκαινιάσει ο Χρουστσόφ το 1956 στο 20ό Συνέδριο του σοβιετικού ΚΚ.

Οι κρίσεις που ακολούθησαν στην Πολωνία, αλλά κυρίως στην Ουγγαρία, απείλησαν την ακεραιότητα ολόκληρου του συμμαχικού συστήματος της Ανατολικής Ευρώπης και οδήγησαν σε σημαντική αλλαγή του ρόλου του Συμφώνου της Βαρσοβίας ως στοιχείου για τη σοβιετική ασφάλεια. Στην Πολωνία η κρίση που προκάλεσαν οι ταραχές και οι απεργίες του Ιουνίου 1956 ξεπεράστηκε προσωρινά όταν ο ηγέτης της χώρας Βλάντισλαβ Γκομούλκα εφάρμοσε μετριοπαθείς μεταρρυθμίσεις αλλά και έπεισε τον Χρυστόφ ότι ενδεχόμενη επέμβαση θα προκαλούσε γενική εξέγερση. Δεν συνέβη το ίδιο στην Ουγγαρία, όπου, από τις 23 Οκτωβρίου ως τις 4 Νοεμβρίου 1956, σημειώθηκε γενική εξέγερση την οποία κατέπνιξαν τα σοβιετικά τανκς.

Το 1968 υπήρξε το έτος όπου οι δυνάμεις του Συμφώνου της Βαρσοβίας (εκτός της Ρουμανίας και της Αλβανίας), για πρώτη και μοναδική φορά, ανέλαβαν κοινή δράση. Στις 20 Αυγούστου αυτού του χρόνου 23 σοβιετικές μεραρχίες, μία ουγγρική, δύο ανατολικογερμανικές και δύο πολωνικές, καθώς και μία βουλγαρική ταξιαρχία, εισέβαλαν στην Τσεχοσλοβακία για να ανακόψουν την πορεία της προς τη φιλελευθεροποίηση όπου την οδηγούσε ο ηγέτης της Αλεξάντρ Ντούμπσεκ. Ήταν η λεγόμενη «Ανοιξη της Πράγας».

Η επέμβαση των χωρών του Συμφώνου της Βαρσοβίας στην Τσεχοσλοβακία κλόνισε βαθιά την ενότητά του. Μία χώρα-μέλος του, η Ρουμανία, όχι μόνο είχε αρνηθεί να λάβει μέρος στην επιχείρηση αλλά και την κατήγγειλε διά στόματος του ηγέτη της Νικολάε Τσαουσέσκου ως παραβίαση του διεθνούς δικαίου αλλά και της θεμελιώδους αρχής του ίδιου του Συμφώνου της Βαρσοβίας περί μη επεμβάσεως των μελών του στις εσωτερικές υποθέσεις των άλλων μελών. Μια άλλη χώρα-μέλος, η Αλβανία, κατήγγειλε επίσης την επέμβαση και τη χρησιμοποίησε ως πρόσχημα για να αποχωρήσει και τυπικά το 1968 από τη Συμμαχία, στις δραστηριότητες της οποίας είχε πάψει ουσιαστικά να μετέχει από το 1962.

Το Σύμφωνο της Βαρσοβίας συνέχισε την πορεία του και μετά το 1985, όταν την εξουσία στην ΕΣΣΔ ανέλαβε ο Μιχαήλ

Γκορμπατσόφ. Παρ' όλα αυτά, το Σύμφωνο της Βαρσοβίας δεν είχε πλέον μπροστά του πολλά χρόνια ζωής. Με τις κοσμογονικές αλλαγές, που εγκαινιάστηκαν στην Ανατολική Ευρώπη στα τέλη της δεκαετίας του 1980, άρχισε το ψυχορράγημά του. Την 1η Ιουλίου 1991, στην τελευταία σύνοδο των ηγετών του στην Πράγα, ανακοινώθηκε ότι το Σύμφωνο της Βαρσοβίας δεν υπήρχε πλέον. Τα σοβιετικά στρατεύματα αποσύρθηκαν βαθμιαία από τις πρώην χώρες-μέλη του.

Η ευφορία που δημιουργήθηκε, μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, από την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, συνοδεύτηκε από έντονες ανησυχίες για το πια Ευρώπη θα αναδυόταν από τις εξελίξεις και ποιος θα ήταν ο μελλοντικός της ρόλος. Ο καγκελάριος της Δυτικής Γερμανίας Χ. Κολτ άρχισε ένα σκληρό αγώνα για να επιτύχει ο μεγάλος στόχος του: η επανένωση της Γερμανίας. Ο Κολ έθετε την επανένωση ως προϋπόθεση για να προχωρήσει η νομισματική ένωση. Η πτώση του Τοίχους του Βερολίνου στις 9 Νοεμβρίου 1989 έδωσε στα γεγονότα πιο γρήγορους ρυθμούς. Η Γαλλία και η Βρετανία δεν έβλεπαν με καλό μάτι την επανένωση. Οι ΗΠΑ είχαν αποδεχθεί την επανένωση, εφόσον θα πληρούνταν ορισμένοι όροι. Μεταξύ των όρων ήταν και η ένταξη της επανενωμένης Γερμανίας στο ΝΑΤΟ. Μετά τη συνάντηση Κολ και Μιτεράν τον Ιανουάριο του 1990 στο Λασέν της Γαλλίας, ο τελευταίος είχε αποδεχθεί την επανένωση και ο Κολ δεσμεύτηκε να προχωρήσει η ΟΝΕ. Αντιρρήσεις για την επανένωση είχε και ο Μ. Γκορμπατσόφ στις οποίες, όμως, δεν επέμενε μετά από συνάντηση που είχε τον Ιούλιο του 1990 με τον Κολ. Στις 3 Οκτωβρίου 1990 επιτεύχθηκε η επανένωση.²¹⁵

²¹⁵ Δημήτρης Τσιόδρας, *Ευρωπαϊτισμός ή Εθνοκεντρισμοί, οι εξωτερικές απειλές και τα όρια συνεργασίας στην ΕΕ*, σσ. 103-113.

Ε. Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

I. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στις εξελίξεις που σημειώθηκαν στην Ευρώπη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συνέδραμε και το φαινόμενο της Παγκοσμιοποίησης.

Η διεθνοποίηση της οικονομίας δεν είναι ένα νέο φαινόμενο. Η βιομηχανική επανάσταση, με την κατακόρυφη αύξηση της παραγωγικότητας και την επέκταση του διεθνούς εμπορίου, οδήγησε στη σύσφιξη των σχέσεων των κρατών-εθνών του πλανήτη μας και σε μια μορφή παγκοσμιοποίησης της οικονομίας.

Όμως, η σημερινή παγκοσμιοποίηση διαφοροποιείται από οποιαδήποτε προηγούμενη μορφή διεθνοποίησης. Η επανάσταση στους τομείς της επικοινωνίας και της πληροφορικής είχε, ως αποτέλεσμα, τη ριζική αλλαγή του περιεχομένου των οικονομικών, εμπορικών και νομισματικών συναλλαγών και οδηγεί στην κυριαρχία νέων κοινωνικών και πολιτιστικών προτύπων, που είναι παγκόσμιας εμβέλειας.

Οι τεχνολογικές αυτές εξελίξεις, μεταξύ πολλών άλλων, άνοιξαν νέες μεγάλες οικονομικές δυνατότητες στην ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία, πληροφορούμενη με πολύ μεγαλύτερη ευκολία και ταχύτητα τις ανάγκες, τις ελλείψεις και τη ζήτηση σε αγαθά που υπάρχουν πέραν των συνόρων, κινήθηκε σε άμεση ανταπόκριση προς τις ανάγκες αυτές και προσφέρθηκε να μεταφέρει αμέσως τα αγαθά από τις περιοχές της παραγωγής ή της επάρκειας προς τις περιοχές της ανάγκης και της ζήτησης, αλλά και επιδίωξε να κατακερματίσει την ίδια την παραγωγή, εκμεταλλευόμενη τις ευνοϊκότερες γι' αυτήν κατά τόπους συνθήκες και προσφορές μέσων και εργασίας.

Παρά τις διαφωνίες ως προς τον ακριβή ορισμό της, είναι γενικά αποδεκτό ότι η παγκοσμιοποίηση είναι ένα πολύπλοκο φαινόμενο που εκτείνεται ταυτόχρονα στο οικονομικό, στο πολιτικό και στο πολιτισμικό πεδίο.

Στο οικονομικό πεδίο, το βασικό χαρακτηριστικό είναι η δραματική αύξηση του βαθμού αλληλεξάρτησης των οικονομιών διεθνώς, με προέχον γνώρισμα την τάση προς ενοποίηση των αγορών,

φαινόμενο που εκδηλώνεται κυρίως μέσω της μεγάλης επιτάχυνσης της κινητικότητας του κεφαλαίου, της διεθνοποίησης της παραγωγής και της ανάπτυξης του διεθνούς εμπορίου.

Στο πολιτικό πεδίο, κύρια εκδήλωση της παγκοσμιοποίησης, ως συνέπεια της παραπάνω κινητικότητας και διεθνοποίησης, είναι η μειωμένη δυνατότητα επέμβασης των εθνικών κρατών μέσω των κυβερνήσεών τους στις οικονομικές αυτές διεργασίες, λόγω της περιορισμένης, πλέον, δραστηριότητας των παραδοσιακών τρόπων περιορισμού της επικοινωνίας και προστατευτικής απομόνωσης της εγχώριας οικονομίας.

Στο πολιτισμικό πεδίο, η παγκοσμιοποίηση εκδηλώνεται, κυρίως, ως προσέγγιση του τρόπου σκέψης και των αξιακών επιλογών των ανθρώπων σε όλο τον πλανήτη. Ένα χαρακτηριστικό της εποχής μας, της εποχής της παγκοσμιοποίησης, είναι η πολυπολιτισμικότητα των κοινωνιών. Η ελεύθερη διακίνηση ανθρώπων σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης, αλλά και η αναγκαστική μετανάστευση χιλιάδων οικονομικών μεταναστών, όπως τους ονομάζουμε, από τις αναπτυσσόμενες χώρες στις πλούσιες χώρες του βορρά, σε αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης, έχουν δημιουργήσει εντελώς καινούρια δεδομένα στη σύνθεση των ανθρωπίνων κοινωνιών. Η εποχή της εθνικής καθαρότητας, την οποία πλήρωσε ακριβώς η ανθρωπότητα με δύο παγκόσμιους πολέμους, έχει παρέλθει ανεπιστρεπτή. Άνθρωποι από διάφορες χώρες, διαφορετικές θρησκείες, γλώσσες και πολιτιστικές καταβολές, καλούνται να συμβιώσουν και να συνεργαστούν για επιδίωξη κοινών στόχων και επιδιώξεων. Το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας το ζούμε και εμείς έντονα στον τόπο μας.

II. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Υποστηρίζεται ότι τα κράτη στην παγκοσμιοποίηση αποδυναμώνονται και συρρικνώνονται. Καίριες αποφάσεις για το μέλλον των κοινωνιών μπορεί πλέον να λαμβάνονται ερήμην της εκτεφρασμένης βούλησης των πολιτών. Το ιδιωτικό κεφάλαιο από τη μια μεριά και η παγκόσμια γνώση και τεχνολογία από την άλλη, εξελίσσονται έξω από κάθε δυνατότητα κοινωνικού και πολιτικού ελέγχου.

Ο Jurgen Habermas (Γιούργκεν Χάμπερμας) διατυπώνει την άποψη ότι το εθνικό κράτος αποδυναμώνεται από τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, από όλες τις πλευρές. Η σημαντικότερη είναι ότι χάνει τη δυνατότητα να διαδραματίσει τον ρόλο του κοινωνικού κράτους, πράγμα το οποίο κατόρθωνε μεταπολεμικά.²¹⁶

Αντίθετα, σύμφωνα με τον καθηγητή Νίκο Μουζέλη, η παγκοσμιοποίηση, δεν συνεπάγεται την αποδυνάμωση του εθνικού κράτους. Συνεπάγεται την αλλαγή λειτουργιών του. «Το παγκοσμιοποιημένο κράτος χάνει λειτουργίες εσωτερικού ελέγχου (π.χ. της κίνησης κεφαλαίων) αλλά αποκτά νέες λειτουργίες στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Και είναι γι' αυτόν τον λόγο που το κράτος σήμερα, ακόμα και στις πιο νεοφιλελεύθερες οικονομίες, δεν μικραίνει αλλά συνεχώς μεγαλώνει- δηλαδή αποσπά όλο και περισσότερους πόρους από το κοινωνικό σύνολο. Αν λάβει κανείς υπόψη του τα παραπάνω, γίνεται σαφές πως το κράτος-έθνος εξακολουθεί να αποτελεί τη ραχοκοκαλιά του παγκόσμιου συστήματος. Στο σημερινό διακρατικό σύστημα, βλέπουμε ένα πέρασμα από την κυριαρχία του γεωπολιτικού σε αυτήν του αναπτυξιακού».²¹⁷

Συμπερασματικά, τα εθνικά κράτη υπάρχουν και θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν και με την παγκοσμιοποίηση. Τα έθνη, ακόμη και ως κατασκευασμένα, ακόμη και ως φαντασιακές κοινότητες, αυτοκαθορισμένα ή ετεροκαθορισμένα, εξακολουθούν να είναι μια πραγματικότητα. Αυτό, που παρατηρούμε σήμερα, δεν είναι η διάλυση των εθνών στην παγκοσμιοποίηση, αλλά η αναδιάταξη των σχέσεων οι οποίες συναποτελούσαν το έθνος-κράτος. Δηλαδή αποδιοργανώνονται οι σχέσεις ανάμεσα στο έθνος, το κράτος, το έδαφος και τα άτομα, και δημιουργούνται καινούργιες, λιγότερο αποκλειστικές και περισσότερο ρευστές.

²¹⁶ Jurgen Habermas, *Ο μεταεθνικός αστερισμός*, Εκδόσεις Πόλις, 2003, σ. 103.

²¹⁷ Νίκος Μουζέλης, *Η κατάρρευση του κράτους σοβιετικού τύπου*, στο *Βήμα των Αθηνών*, ημερ. 8/11/2009.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης δεν είναι νέα. Πολιτικοί, φιλόσοφοι, ιστορικοί, ποιητές, προ πολλού την οραματίστηκαν και, μάλιστα, να παίρνει τη μορφή των Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης.

Ο όρος «Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης» χρησιμοποιήθηκε από τον Βίκτωρα Ουγκώ στη διάρκεια ομιλίας του στο Διεθνές Συνέδριο Ειρήνης, το 1849. «Θα έρθει μια μέρα που θα δούμε τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης, πρόσωπο με πρόσωπο, να απλώνουν το χέρι τους η μια προς την άλλη, κατά πλάτος της θάλασσας ...» τόνισε με θέρμη.²¹⁸

Πριν από τον Ουγκώ, το 1638, ο δούκας του Sully, αρχισύμβουλος του βασιλέα Ερρίκου Δ΄ της Γαλλίας, προσπάθησε να δώσει νέα έκφραση στην ανάγκη ενότητας των χριστιανικών κρατών, καταρτίζοντας ένα Σχέδιο με το οποίο πρότεινε τη δημιουργία ενός μόνιμου Συμβουλίου των 15 ηγετικών χριστιανικών κρατών της τότε Ευρώπης. Το Συμβούλιο θα είχε ως αποστολή τη συζήτηση θεμάτων κοινού ενδιαφέροντος, τον φιλικό διακανονισμό των διαφορών και, γενικά, την εξέταση όλων των πολιτικών και θρησκευτικών υποθέσεων της Ευρώπης.²¹⁹

Ακολούθησε ο Jean Jacques Rousseau με το δικό του Σχέδιο. Αναφερόμενος, στις Ελληνικές Αμφικτιονίες, εισηγήθηκε ένα είδος ομοσπονδιακής κυβέρνησης για την Ευρώπη η οποία, όπως ισχυριζόταν, ήταν ήδη ενωμένη με την θρησκεία, τον πολιτισμό και τον σεβασμό των κανόνων του δικαίου.

²¹⁸ Δημήτρης Τσιόδρας, *Ευρωπαϊτισμός ή Εθνοκεντρισμοί, οι εξωτερικές απειλές και τα όρια συνεργασίας στην ΕΕ*, σ. 30

²¹⁹ Κύπρος Χρυσοστομίδης, *Απόψεις, Ευρωπαϊκή Ιδέα*, σ.252.

Κατά τον 20ο αιώνα, αφού τερματίστηκε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και καθιδρύθηκε η Κοινωνία των Εθνών, ο Aristide Briand, τότε πρωθυπουργός της Γαλλίας, υπέβαλε ένα σχέδιο με ρηξικέλευθες εισηγήσεις για την ενοποίηση της Ευρώπης, προτείνοντας τη σύσταση μιας Ευρωπαϊκής Συνδιάσκεψης στην οποία θα μετείχαν αντιπρόσωποι όλων των Ευρωπαϊκών κρατών που ήταν μέλη της Κοινωνίας των Εθνών. Οι τότε Ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, που συνήλθαν το 1930 για να εξετάσουν το Σχέδιο, επέδειξαν απροθυμία να το αποδεχθούν.

Η έκβαση του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου δεν είχε ακόμη κριθεί, η Ευρώπη έχανε τον ανθό της νεολαίας της στα πεδία των μαχών, κάποιες από τις μεγαλύτερες πόλεις της είχαν μεταβληθεί σε ερείπια, όταν ο Ζαν Μονέ, ιθύνων νους του Σχεδίου Σουμάν για τη συγχώνευση της βαριάς βιομηχανίας της Δυτικής Ευρώπης, ως μέλος της εξόριστης γαλλικής κυβέρνησης στο Αλγέρι, δήλωνε στις 5 Αυγούστου 1943 τα ακόλουθα: «Δεν πρόκειται να υπάρξει ειρήνη στην Ευρώπη αν τα κράτη ανασυσταθούν στη βάση της εθνικής κυριαρχίας. Οι ευρωπαϊκές χώρες δεν είναι αρκετά ισχυρές για να εγγυηθούν ευημερία και κοινωνική πρόοδο στους λαούς τους. Τα κράτη της Ευρώπης πρέπει συνεπώς να σχηματίσουν μια ομοσπονδία ή μια ευρωπαϊκή ενότητα που θα τα καταστήσει μια κοινή οικονομική μονάδα».²²⁰

Μόλις ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έληξε, η αίσθηση ότι «αυτό δεν πρέπει να συμβεί ξανά» έγινε κυρίαρχη. Το βασικό ερώτημα που ζητούσε απάντηση ήταν: Πώς η Ευρώπη δεν θα ξαναζήσει τους εφιάλτες του παρελθόντος; Η ιδέα της Ενωμένης Ευρώπης, που πρόβαλε έντονα, δεν τρεφόταν μόνο από τις συμφορές του παρελθόντος, αλλά, κυρίως από το φόβο για νέες συμφορές που πιθανόν επιφύλασσε το μέλλον, μέσα στο κλίμα του Ψυχρού

²²⁰ Δημήτρης Τσιόδρας, *Ευρωπαϊτισμός ή Εθνοκεντρισμοί, οι εξωτερικές απειλές και τα όρια συνεργασίας στην ΕΕ*, σ. 32.

Πολέμου, με τη μισή Ευρώπη να βρίσκεται υπό τη σοβιετική επιρροή.

Βέβαια, μια απάντηση στο μεγάλο ερώτημα της ασφάλειας το έδωσε η απόφαση για συγκρότηση του ΝΑΤΟ το 1949, υπό την πρωτοκαθεδρία των ΗΠΑ. Οι ΗΠΑ, που είχαν αντικαταστήσει τη Μεγάλη Βρετανία στον παγκόσμιο ρόλο της και είχαν αναδειχθεί σε αντίπαλο δέος της Σοβιετικής Ένωσης, ενδιαφέρονταν για μια στενότερη συνεργασία των ευρωπαϊών συμμάχων τους, υπό τη δική τους, όμως, εποπτεία. Δεν επανελήφθησαν τα λάθη του παρελθόντος με μια «εκδικητική» συνθήκη ειρήνης τύπου «Συνθήκης Βερσαλλιών», Αυτή τη φορά δεν επιχειρήθηκε η παραδειγματική τιμωρία των ηττημένων χωρών, αλλά επελέγη ο δρόμος της συμμετοχής τους σε ένα ευρύτερο ενοποιητικό ευρωπαϊκό σχέδιο.

Έτσι, Ευρωπαίοι πολιτικοί ξεκινούν τη διαδικασία οικοδόμησης αυτού που γνωρίζουμε σήμερα ως Ευρωπαϊκή Ένωση.

Ο Winston Churchill είναι ο πρώτος που μίλησε, σε ομιλία του στις 19/9/1946 στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης, για την ανάγκη δημιουργίας των Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης. Ήδη, από τη δεκαετία του 1930, ήταν οραματιστής των «Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης». Στα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν μετά τον πόλεμο, συνέχισε να είναι ένθερμος υποστηρικτής της ενωμένης Ευρώπης. Με τη δεύτερη πρωθυπουργία του, όμως, κατέληξε σε ευρωσκεπτικιστή. Είναι αρκετά εύγλωττη η ακόλουθη εμβληματική ρήση του, η οποία εκφράζει και τη γενικότερη, επαμφοτερίζουσα στάση των Βρετανών ως προς το ζήτημα της συμμετοχής τους στην ενωμένη Ευρώπη: «Είμαστε με την Ευρώπη, δεν είμαστε της Ευρώπης».

Το πρώτο μεγάλο εγχείρημα έγινε με την ίδρυση του Συμβουλίου της Ευρώπης το 1949. Στις 5 Μαΐου 1949 10 χώρες της Δυτικής Ευρώπης ιδρύουν το Συμβούλιο της Ευρώπης για την προώθηση της δημοκρατίας και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του κράτους δικαίου. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου τίθεται σε ισχύ στις 3 Σεπτεμβρίου 1953.

Η πορεία προς την ενοποίηση της Ευρώπης αρχίζει στις 18 Απριλίου 1951 με την υπογραφή στο Παρίσι μεταξύ Γαλλίας,

Δυτικής Γερμανίας, Ιταλίας, Βελγίου, Ολλανδίας και Λουξεμβούργου η Συνθήκη για τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ).

Στις 25 Μαρτίου 1957 τα έξι κράτη-μέλη της ΕΚΑΧ υπογράφουν στη Ρώμη την ομώνυμη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), που προβλέπει τη δημιουργία της ενιαίας αγοράς.

Ακολούθησαν οι Συνθήκες που την τροποποίησαν και οι διευρύνσεις, που οδήγησαν στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 27 μελών, με τη σημερινή της μορφή.

B. ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Το Συμβούλιο της Ευρώπης καθιδρύθηκε στις 5 Μαΐου 1949 από 10 κράτη της δυτικής Ευρώπης, το Βέλγιο, τη Δανία, τη Γαλλία, την Ιρλανδία, την Ιταλία, το Λουξεμβούργο, την Ολλανδία, τη Νορβηγία, τη Σουηδία και το Ηνωμένο Βασίλειο. Σταδιακά, τα κράτη-μέλη του αυξήθηκαν στα 46.

Βασικοί σκοποί του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι η προάσπιση της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς και η προαγωγή της ευρωπαϊκής ενότητας δια της συνεργασίας σε νομικά, πολιτιστικά και κοινωνικά θέματα.

Το Συμβούλιο της Ευρώπης συντίθεται από τέσσερα βασικά σώματα: την Επιτροπή Υπουργών, την Κοινοβουλευτική Συνέλευση, τη Σύνοδο των Τοπικών και Περιφερειακών Αρχών της Ευρώπης και τη Γραμματεία.

Στον τομέα της προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το Συμβούλιο της Ευρώπης υπήρξε πρωτοποριακό με την κατάρτιση της Σύμβασης για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Ατομικών Ελευθεριών, που υπογράφηκε στη Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950 και τέθηκε σε ισχύ στις 3 Σεπτεμβρίου 1953. Έκτοτε, η Σύμβαση συμπληρώθηκε με διάφορα Πρωτόκολλα.

Η Σύμβαση αποτελεί το τελειότερο διεθνές κείμενο για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σε σύγκριση με άλλα συναφή διεθνή κείμενα, όπως η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948, στη Σύμβαση προβλέπεται η σύσταση ειδικών διεθνών οργάνων, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, για να ελέγχουν την τήρησή της, μετά από υποβολή διακρατικής ή ατομικής προσφυγής.

Με τις ριζικές αλλαγές, που επέφερε το 1998 το 11ο Πρωτόκολλο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων καταργήθηκε και άλλαξαν οι εξουσίες και ο τρόπος λειτουργίας του Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Μια προσφυγή εξετάζεται από το

Δικαστήριο είτε από Επιτροπή από τρεις δικαστές, είτε από Τμήμα από επτά δικαστές, είτε από την Ολομέλεια από δεκαεπτά δικαστές.

Η τελική απόφαση του Δικαστηρίου, που είναι δεσμευτική για τα κράτη που ήταν διάδικα, παραπέμπεται στην Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης-ένα κατεξοχήν πολιτικό σώμα-για να επιβλέψει την εκτέλεσή της. Αναμφίβολα, πρόκειται για μια εγγενή αδυναμία του όλου συστήματος, δεδομένου ότι στις αποφάσεις της Επιτροπής Υπουργών υπεισέρχονται, συχνά, πολιτικές σκοπιμότητες. Θύμα αυτής της αδυναμίας υπήρξε και η Κύπρος.

Γ. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΝΘΡΑΚΑ ΚΑΙ ΧΑΛΥΒΑ (ΕΚΑΧ)

Μετά την ίδρυση του Συμβουλίου της Ευρώπης, το Βέλγιο, η Γαλλία, η Δυτική Γερμανία, η Ιταλία, το Λουξεμβούργο και η Ολλανδία αποφάσισαν, στις 18 Απριλίου 1951, να κάνουν ένα βήμα περαιτέρω. Να προχωρήσουν στη στενή διασύνδεση των οικονομιών τους, μέσω της δημιουργίας της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ).

Εμπνευστής της ιδέας για την ίδρυση της ΕΚΑΧ ήταν ο Γάλλος υπουργός Εξωτερικών Ρομπέρ Σουμάν. Στις 9 Μαΐου 1950 παρουσιάζει ένα σχέδιο βαθύτερης συνεργασίας. Προτείνει την ολοκλήρωση των βιομηχανιών άνθρακα και χάλυβα της Δυτικής Ευρώπης. Αργότερα, η 9η Μαΐου καθιερώνεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση ως «Ημέρα της Ευρώπης». Πιο κάτω, παρατίθενται τα βασικά σημεία του σχεδίου Σουμάν:

- Η παγκόσμια ειρήνη δεν μπορεί να διατηρηθεί αν δεν αναληφθούν δημιουργικές προσπάθειες ανάλογες των κινδύνων που την απειλούν.

- Η συμβολή, που μπορεί να έχει μια οργανωμένη και ζωντανή Ευρώπη στον πολιτισμό, είναι απαραίτητη για τη διατήρηση ειρηνικών σχέσεων. Διαδραματίζοντας για περισσότερα από είκοσι χρόνια το ρόλο πρωτεργάτη για μια ενωμένη Ευρώπη, η Γαλλία είχε πάντα ως ουσιαστικό στόχο να υπηρετεί την ειρήνη.

- Η Ευρώπη δεν θα δημιουργηθεί δια μιας, ούτε σε ένα συνολικό οικοδόμημα: θα διαμορφωθεί μέσα από συγκεκριμένα επιτεύγματα που θα δημιουργήσουν πρώτα μια πραγματική αλληλεγγύη.

- Η από κοινού διαχείριση της παραγωγής άνθρακα και χάλυβα θα εξασφαλίσει αμέσως την εγκαθίδρυση κοινών βάσεων οικονομικής ανάπτυξης, πρώτο στάδιο μιας Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας, και θα αλλάξει το πεπρωμένο αυτών των περιοχών που επί μακρόν ασχολούνταν με την κατασκευή όπλων για πολέμους των οποίων υπήρξαν σχεδόν μονίμως τα θύματα.

Με βάση το σχέδιο Σουμάν, οι έξι προαναφερθείσες χώρες είχαν ιδρύσει την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ) με τη Συνθήκη των Παρισίων το 1951, για κοινή διαχείριση της βιομηχανίας άνθρακα και χάλυβα.

Στόχος της Συνθήκης ήταν να συμβάλει, χάρη στη δημιουργία κοινής αγοράς άνθρακα και χάλυβα, στην οικονομική ανάπτυξη, στην αύξηση της απασχόλησης και στην ανύψωση του βιοτικού επιπέδου, όπως ορίζεται στο άρθρο 2 της Συνθήκης.

Ενόψει της εγκαθίδρυσης της κοινής αγοράς, η Συνθήκη θέσπισε την ελεύθερη κυκλοφορία των προϊόντων δίχως την επιβολή δασμών ή φορολογικών επιβαρύνσεων. Επίσης, η Συνθήκη απαγόρευσε όλα τα μέτρα ή τις πρακτικές που εισάγουν διακρίσεις, τις επιδοτήσεις, τις ενισχύσεις ή τις ειδικές επιβαρύνσεις που επιβάλλονται από τα κράτη, καθώς και τις περιοριστικές πρακτικές.

Ως θεσμικά όργανα της ΕΚΑΧ, η Συνθήκη εγκαθίδρυσε την Ανώτατη Αρχή, τη Συνέλευση, το Συμβούλιο Υπουργών και το Δικαστήριο. Η Κοινότητα διέθετε νομική προσωπικότητα. Τα θεσμικά όργανα της ΕΕ, με τη σημερινή τους μορφή, προέρχονται από τη Συνθήκη ΕΚΑΧ.

Η Ανώτατη Αρχή, ο πρόδρομος της σημερινής Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ήταν το ανεξάρτητο εκτελεστικό συλλογικό όργανο, που είχε αποστολή να μεριμνά για την υλοποίηση των στόχων που καθορίζονταν στη Συνθήκη και να ενεργεί προς το γενικό συμφέρον της Κοινότητας. Αποτελούνταν από εννέα μέλη (εκ των οποίων έως δύο μπορούσαν να έχουν την ίδια εθνικότητα) τα οποία διορίζονταν για έξι έτη. Επρόκειτο για μια πραγματικά υπερεθνική αρχή η οποία διέθετε εξουσία λήψης αποφάσεων. Μεριμνούσε για τον εκσυγχρονισμό της παραγωγής και τη βελτίωση της ποιότητάς της, τη διάθεση των προϊόντων υπό τις ίδιες συνθήκες, την προώθηση των κοινών εξαγωγών, και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας στις βιομηχανίες άνθρακα και χάλυβα. Η Ανώτατη Αρχή λάμβανε αποφάσεις και διατύπωνε συστάσεις και γνώμες. Στηριζόταν στο έργο της από μια Συμβουλευτική Επιτροπή που απαρτιζόταν από εκπροσώπους των παραγωγών, των εργαζομένων, των καταναλωτών και των εμπόρων.

Η Συνέλευση, ο πρόδρομος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, απαρτιζόταν από 78 βουλευτές, αντιπροσώπους των εθνικών κοινοβουλίων. Υπήρχαν 18 από τη Γερμανία, 18 από τη Γαλλία, 18 από την Ιταλία, 10 από το Βέλγιο, 10 από τις Κάτω Χώρες και 4 από το Λουξεμβούργο. Βάσει της Συνθήκης, η Συνέλευση είχε ελεγκτικές αρμοδιότητες.

Το Συμβούλιο, πρόδρομος του σημερινού Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απαρτιζόταν από έξι αντιπροσώπους των εθνικών κυβερνήσεων. Η προεδρία ασκείτο εκ περιτροπής από κάθε κράτος μέλος του Συμβουλίου για περίοδο τριών μηνών. Ρόλος του Συμβουλίου ήταν να εναρμονίζει τη δράση της Ανώτατης Αρχής και τη γενικότερη οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων. Η σύμφωνη γνώμη του ήταν αναγκαία για τις σημαντικές αποφάσεις που λάμβανε η Ανώτατη Αρχή.

Το Δικαστήριο, πρόδρομος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποτελούνταν από επτά δικαστές οι οποίοι διορίζονταν κατόπιν κοινής συμφωνίας των κυβερνήσεων των κρατών μελών για περίοδο έξι ετών. Το δικαστήριο διασφάλιζε την τήρηση του δικαίου κατά την ερμηνεία και την εφαρμογή της Συνθήκης.

Τα θεσμικά όργανα όφειλαν να μεριμνούν για τον τακτικό εφοδιασμό της κοινής αγοράς με άνθρακα και χάλυβα, διασφαλίζοντας ίση πρόσβαση στις πηγές παραγωγής, τη θέσπιση των χαμηλότερων δυνατών τιμών και τη βελτίωση των όρων διαβίωσης και εργασίας του εργατικού δυναμικού. Συγχρόνως, τα θεσμικά όργανα όφειλαν να προάγουν την ανάπτυξη διεθνών συναλλαγών και τον εκσυγχρονισμό της παραγωγής.

Η κοινή αγορά που δημιουργήθηκε με τη Συνθήκη τέθηκε σε λειτουργία στις 10 Φεβρουαρίου 1953 για τον άνθρακα, τα σιδηρομεταλλεύματα και τα παλιοσίδερα και την 1η Μαΐου 1953 για τον χάλυβα.

Με βάση την επιτυχία που είχε η Συνθήκη Άνθρακα και Χάλυβα, οι 6 ιδρυτικές χώρες επεκτείνουν τη συνεργασία τους και σε άλλους οικονομικούς τομείς. Επισημοποιούν τη συνεργασία αυτή με την υπογραφή δυο Συνθηκών, με τις οποίες ιδρύονται η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας (Ευρατόμ).

Δ. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ (ΕΟΚ)

Το έτος 1957 έγινε στην Ευρώπη μια ειρηνική επανάσταση, που ξεπέρασε την Ιστορία. Από την εκκίνησή της η επανάσταση αυτή, με τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, που μετεξελίχθηκε σε Ευρωπαϊκή Ένωση, υπήρξε ένα συγκλονιστικό μετα-ιστορικό γεγονός. Μετα-ιστορικό, με την έννοια ότι δεν οικοδομήθηκε πάνω σε έναν ιστορικό μύθο, όπως γίνεται με τα εθνικά κράτη, αλλά πάνω σε κάποιον βαθμό «ιστορικής αμνησίας», όπως λέγει ο T. Judt στην περίφημη *Μεταπολεμική Ιστορία της Ευρώπης*. (T. Judt, *Postwar, A History of Europe Since 1945*). Οικοδομήθηκε όχι πάνω στην ηρωοποίηση της ευρωπαϊκής Ιστορίας, αλλά, μάλλον, στην απόρριψή της ως «ιστορίας εμφύλιων συγκρούσεων, αίματος και ερειπίων» που έπρεπε να ξεπεραστεί, να κλείσει. Οι συγκρούσεις αντικαταστάθηκαν από τη σταθερότητα και την ειρήνη και, τελικά, τη δημοκρατία και την ευημερία.

Στις 25 Μαρτίου 1957 υπογράφονται στη Ρώμη δυο Συνθήκες: Η Συνθήκη περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) και η Συνθήκη περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας (ΕΚΑΕ ή Ευρατόμ). Η Συνθήκη τέθηκε επισήμως σε ισχύ την 1η Ιανουαρίου 1958. Οι αποφάσεις για την ίδρυση των δυο Κοινοτήτων ελήφθησαν από το Συμβούλιο μετά από πρόταση της Επιτροπής.

Με τη Συνθήκη της Ρώμης, προβλέπονταν η συγκρότηση μόνιμων οργάνων για τη συνεργασία μεταξύ των κρατών-μελών (Συνέλευση, Συμβούλιο, Επιτροπή και Δικαστήριο). Αποφασίστηκε η συγκρότηση ειδικού συμβουλευτικού οργάνου, της Συνέλευσης, με έδρα το Στρασβούργο και αποτελούμενου από 142 μέλη, διοριζόμενα από τα κοινοβούλια των έξι κρατών. το οποίο το 1962 ονομάστηκε Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Η Ευρωπαϊκή Κοινοβουλευτική Συνέλευση πραγματοποίησε την πρώτη σύνοδό της το επόμενο έτος, στις 19 Μαρτίου 1958. Με ειδική διάταξη προβλέπεται η άμεση εκλογή των μελών (η οποία εφαρμόστηκε το 1979). Το Συμβούλιο και η Επιτροπή θα είχαν την εξουσία να

θεσπίζουν κανόνες με δεσμευτικές πράξεις (Κανονισμούς, Οδηγίες και Αποφάσεις, το λεγόμενο «παράγωγο δίκαιο»), για την επίτευξη των στόχων της συνθήκης και τη δημιουργία μιας νέας υπερεθνικής έννομης τάξης, της κοινοτικής, στην καθιέρωση της οποίας θα συντελούσε καταλυτικά το Δικαστήριο.

Αν και απώτερος σκοπός της ΕΟΚ ήταν η προώθηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, σε πρώτη φάση δόθηκε προτεραιότητα στην οικονομική συνεργασία. Η οικονομική ολοκλήρωση επελέγη ως μέσο για επίτευξη της βελτίωσης της οικονομικής αλλά και της κοινωνικής ευημερίας.

Ο στόχος της ισόρροπης και σταθερής οικονομικής ανάπτυξης θα επιτυγχανόταν μέσω της δημιουργίας μιας Κοινής Αγοράς εντός δώδεκα ετών, σε τρεις διαδοχικές φάσεις διάρκειας τεσσάρων ετών η καθεμία, που θα είχε ως στόχο:

-Τη δημιουργία ενός ενιαίου χώρου, χωρίς εσωτερικά σύνορα, που θα επέτρεπε την ελεύθερη μετακίνηση εμπορευμάτων, προσώπων, υπηρεσιών και κεφαλαίων.

-Την εφαρμογή κοινής δασμολογικής πολιτικής προς τις τρίτες χώρες.

-Την προστασία των ασθενέστερων χωρών, περιφερειών αλλά και κοινωνικών ομάδων μέσω των διαφόρων προγραμμάτων περιφερειακής ανάπτυξης, της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) και των επιχειρησιακών πλαισίων.

Για την επίτευξη του παραπάνω στόχου, προωθήθηκαν μια σειρά από δραστηριότητες που, μεταξύ άλλων, περιλάμβαναν:

-Σταδιακή κατάργηση όλων των δασμών, των ποσοτικών περιορισμών και των μέτρων προστατευτισμού μεταξύ των κρατών-μελών.

-Κοινή πολιτική σχετικά με την είσοδο και τη μετακίνηση προσώπων στην κοινή αγορά, είτε από τα κράτη μέλη, είτε από τρίτα κράτη.

-Κοινή πολιτική στον τομέα της γεωργίας, της αλιείας, της ενέργειας και σταδιακά σε όλους τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας.

-Την προώθηση της έρευνας και της τεχνολογίας, καθώς και την ενίσχυση της εκπαίδευσης και της κατάρτισης.

Το 1965 η ΕΟΚ βίωσε μια έντονη κρίση, μετά από μια αποτυχημένη προσπάθεια για ουσιαστική προώθηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στις 31 Μαρτίου, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, με εισήγηση του Γερμανού πρώτου προέδρου της Βάλτερ Χάλσταϊν, πρότεινε στο Συμβούλιο ένα σχέδιο το οποίο θα ενίσχυε κατά πολύ τον υπερεθνικό χαρακτήρα των κοινοτικών οργάνων, αφού πρότεινε, μεταξύ άλλων, την μετατροπή του σχεδόν διακοσμητικοί Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου των διορισμένων αντιπροσώπων σε κανονική υπερεθνική Βουλή, με αποφασιστικές αρμοδιότητες και με βουλευτές που θα εκλέγονταν με καθολική πλειοψηφία. Προβλεπόταν, επίσης, η εγκατάλειψη του συστήματος της ομοφωνίας στη λήψη των αποφάσεων και η εφαρμογή της αρχής της πλειοψηφίας, με τη διατήρηση του δικαιώματος άσκησης βέτο σε σημαντικά ζητήματα. Για να γίνουν όλα αυτά, θα έπρεπε να αναθεωρηθεί εκ βάθρων η Συνθήκη της Ρώμης του 1957.

Στην πρόταση της Επιτροπής αντέδρασε η τότε γαλλική κυβέρνηση, με πρόεδρο τον Ντε Γκολ, και η βελγική. Η όλη προσπάθεια, όχι μόνο ναυάγησε, αλλά ξέσπασε και «υπαρξιακή κρίση» στους κόλπους της Κοινότητας, που οδήγησε τη Γαλλία να ανακαλέσει στο Παρίσι τον μόνιμο αντιπρόσωπό της στις Βρυξέλλες και να εφαρμόζει επί επτά μήνες την πολιτική της «άδειας καρέκλας», καθώς οι εκπρόσωπό της δεν συμμετείχαν σε καμιά συνεδρία των οργάνων της ΕΟΚ.

Αξιοσημείωτα είναι τα όσα ο Ντε Γκολ ανέφερε σε συνέντευξή του στις 9 Σεπτεμβρίου 1965: «Τώρα ξέρουμε ότι υπάρχει μια διαφορετική αντίληψη μιας Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας, στην οποία, σύμφωνα με το όραμα αυτών που τη σχεδιάζουν, οι χώρες θα χάσουν τις εθνικές τους προσωπικότητες. [...] Η Γαλλία είναι αντίθετη με αυτό το σχέδιο, το οποίο αντίκειται στην πραγματικότητα. Υποστηρίζουμε ένα σχέδιο μιας οργανωμένης συνεργασίας μεταξύ των κρατών, η οποία, αναμφίβολα, θα οδηγήσει κάποια στιγμή σε μια συνομοσπονδία. Μόνο αυτό το σχέδιο φαίνεται για τη Γαλλία συμβατό με τις πραγματικές επιθυμίες των εθνών της ηπείρου μας. Μόνο αυτό είναι πιθανό κάποια μέρα να οδηγήσει να γίνουν δεκτές χώρες, όπως η Βρετανία

και η Ισπανία, οι οποίες-όπως και εμείς-σε καμιά περίπτωση δεν θα δέχονται να χάσουν την εθνική τους ανεξαρτησία. Μόνο αυτό θα καταστήσει δυνατή τη μελλοντική συνεργασία όλης της Ευρώπης».

Η κρίση ξεπεράστηκε με συμβιβασμό που επιτεύχθηκε μεταξύ της Γαλλίας και των υπολοίπων πέντε κρατών-μελών της ΕΟΚ, που έγινε γνωστός ως «Συμβιβασμός του Λουξεμβούργου». Με τον συμβιβασμό αυτό, διατηρήθηκε ουσιαστικά ο κανόνας της ομοφωνίας, αφού σε σειρά ζητημάτων για τα οποία οι αποφάσεις θα λαμβάνονται με πλειοψηφία, δόθηκε η δυνατότητα στα κράτη-μέλη άσκησης βέτο, εφόσον κρίνουν ότι διακυβεύονται «ζωτικά τους συμφέροντα».²²¹

²²¹ Δημήτρης Τσιόδρας, *Ευρωπαϊτισμός ή Εθνοκεντρισμοί, οι εξωτερικές απειλές και τα όρια συνεργασίας στην ΕΕ*, σσ. 89-91.

Ε. Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΜΑΑΣΤΡΙΧΤ

Μετά από πορεία 35 χρόνων, πραγματοποιήθηκε στις 7 Φεβρουαρίου 1992 η θεαματική μετεξέλιξη της ΕΟΚ, με τη Συνθήκη του Maastricht, σε Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) και τέθηκαν οι βάσεις για μια ενιαία νομισματική πολιτική. Η Διάσκεψη στο Μάαστριχτ επικεντρώθηκε στα ζητήματα της οικονομικής και νομισματικής ενοποίησης. Η συζήτηση για θέματα που αφορούσαν την κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλεια και, γενικά, την πολιτική ενοποίηση, έμεινε χαμηλά στην ατζέντα, αφού δεν ήταν προτεραιότητα των Γάλλων ούτε αυτή τη φορά. Διαφορετική προσέγγιση είχε ο καγκελάριος της επανενωμένης, τώρα, Γερμανίας, που θεωρούσε ότι νομισματική και πολιτική ένωση είναι οι δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Την ίδια προσέγγιση είχε και ο τότε πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ζακ Ντελόρ, που θεωρούσε ότι το ευρώ αποτελεί ορόσημο στην οικοδόμηση ενός ευρύτερου συνόλου το οποίο δίνει ένα όνομα: ομοσπονδία εθνικών κρατών. Ο Ντελόρ οραματιζόταν μια ομοσπονδιακή ένωση με πραγματική εκτελεστική εξουσία και πραγματικό Κοινοβούλιο. Βέβαια, με τη Συνθήκη του Maastricht, τα τότε μέλη της Κοινότητας προχώρησαν, με μικρά βήματα, και πέραν του αρχικού οικονομικού τους στόχου, δηλ. την εγκαθίδρυση μιας οικονομικής και νομισματικής ένωσης και συζήτησαν, όπως προαναφέρθηκε, και θέματα που αφορούσαν την κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλεια. Για τούτο, θεωρήθηκε τότε ότι η Συνθήκη άνοιγε το δρόμο για την πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης.

Ειδικότερα, η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, που υπογράφηκε στο Maastricht της Ολλανδίας στις 7 Φεβρουαρίου 1992 και τέθηκε σε ισχύ στις 1 Νοεμβρίου 1993, περιέχει, μεταξύ άλλων, διατάξεις για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ), διατάξεις σχετικά με την Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας και διατάξεις σχετικά με τη συνεργασία στους τομείς της Δικαιοσύνης και των Εξωτερικών Υποθέσεων. Προβλεπόταν η καθιέρωση ενός ενιαίου νομίσματος σε τρία διαδοχικά στάδια και η ίδρυση μιας Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας. Αναφορικά με το ενιαίο

νόμισμα, η Συνθήκη έθετε «κριτήρια σύγκλισης» τα οποία μια χώρα έπρεπε να πληροί για να μπορεί να υιοθετήσει το νέο νόμισμα. Στόχος της νομισματικής πολιτικής ήταν να δημιουργηθεί ένα ενιαίο νόμισμα και να εξασφαλιστεί η σταθερότητα αυτού του νομίσματος με τη σταθερότητα των τιμών και την τήρηση των κανόνων της οικονομίας της αγοράς.

Με τα κριτήρια που έθεσε η Συνθήκη για τους δημοσιονομικούς ελέγχους και τη νομισματική διαχείριση, τέθηκε το πλαίσιο μιας οικονομικής πολιτικής απόλυτα προσαρμοσμένης στις απαιτήσεις του οικονομικού φιλελευθερισμού. Η συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Ένωση σημαίνει ότι δέχεσαι την οικονομία της αγοράς, την ελεύθερη διακίνηση αγαθών, υπηρεσιών και ανθρώπων, τον ελεύθερο ανταγωνισμό και τον περιορισμό της κρατικής εξουσίας στην επιβολή της νομιμότητας, την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και των πολιτικών ελευθεριών και τη διασφάλιση ικανοποιητικών συνθηκών εκπαίδευσης, υγείας, πρόνοιας και δικαιοσύνης για όλους. Η οικονομία της αγοράς είναι μονόδρομος. Ειδάλλως, δεν προσχωρείς στην ΕΕ ή αποχωρείς.

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ καθιέρωσε τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, η οποία βασιζόταν στο αποκαλούμενο «σύστημα των τριών πυλώνων». Ο πρώτος πυλώνας, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, κάλυπτε την οικονομική ενοποίηση. Ο δεύτερος πυλώνας κάλυπτε την Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλεια. Ο τρίτος πυλώνας κάλυπτε τη συνεργασία στις εσωτερικές και δικαστικές υποθέσεις. Η συνεργασία σε αυτούς τους τομείς ήταν διακυβερνητική και οι αποφάσεις λαμβάνονταν ομόφωνα στο Συμβούλιο των Υπουργών.²²²

Αναμφισβήτητα, η έλευση του ευρώ δημιούργησε συνθήκες ευρύτερης συνεργασίας, κυρίως μεταξύ των χωρών που συμμετείχαν στην ευρωζώνη. Όμως, όπως έδειξαν τα όσα ακολούθησαν, το κοινό νόμισμα, όχι μόνο δεν θα οδηγούσε, από

²²²Δημήτρης Τσιόδρας, *Ευρωπαϊρισμός ή Εθνοκεντρισμοί, οι εξωτερικές απειλές και τα όρια συνεργασίας στην ΕΕ*, σ.126.

μόνο του, στο μεγάλο βήμα της πολιτικής ενοποίησης, αλλά, δίχως ενιαία πολιτική αρχή, βρισκόταν στον «αέρα» και πυροδότησε νέους ανταγωνισμούς.

Συμπερασματικά, η Συνθήκη του Μάαστριχτ είναι το αποτέλεσμα ενός πολιτικού παζαριού των δυο σημαντικότερων χωρών, της Γαλλίας και της Γερμανίας, που απέβλεψαν στη διασφάλιση των εθνικών τους συμφερόντων στη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε. Τα όσα ακολούθησαν και τα όσα τεκταίνονται σήμερα, προκαλούν αισθήματα απογοήτευσης σε πολλούς θιασώτες της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η νομισματική ένωση έγινε όπλο στα χέρια των πλουσιότερων χωρών της ΕΕ, κυρίως της Γερμανίας, για άγρια εκμετάλλευση των οικονομικά ασθενέστερων χωρών του Νότου.

Έκτοτε, η Συνθήκη του Μάαστριχτ τροποποιήθηκε από τις Συνθήκες του Άμστερνταμ (1997), της Νίκαιας (2001) και της Λισσαβόνας (2007).

ΣΤ. Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΙΣΑΒΟΝΑΣ

Η Συνθήκη της Λισαβόνας, γνωστή και ως η Μεταρρυθμιστική Συνθήκη, είναι η συνθήκη που τροποποιεί τις ιδρυτικές συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και υπογράφηκε στις 13 Δεκεμβρίου 2007 στη σύνοδο κορυφής της Λισαβόνας, στην οποία συμμετείχαν οι πολιτικοί αρχηγοί και οι υπουργοί εξωτερικών των κρατών μελών ΕΕ. Η ισχύς της Συνθήκης άρχισε την 1η Δεκεμβρίου 2009.

Στην ιστορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Συνθήκη της Λισαβόνας είναι, χωρίς αμφιβολία, η μέχρι σήμερα πιο πολυμεταλλαγμένη Συνθήκη που υπήρξε, αφού πέρασε από διάφορα στάδια. Αρχικός στόχος, ουσιαστικά από το 2000, ήταν να καταρτιστεί μια Συνταγματική Συνθήκη, το Σύνταγμα της ΕΕ. Μετά από μια δεκαετία συμπληγάδων, αναιρέσεων και μεταστροφών, τα κράτη-μέλη καταλήξαν στη Συνθήκη της Λισαβόνας. Σε όλο αυτό το διάστημα, υπήρξε σύγκρουση ανάμεσα στις δυο παραδοσιακές σχολές σκέψης, για μια «πιο χαλαρή Ευρώπη» από τη μια, και από την άλλη για την Ευρώπη της πολιτικής ολοκλήρωσης. Αυτό αντανακλάται απόλυτα στο γεγονός ότι από τη Συνταγματική Συνθήκη μέχρι και τη Συνθήκη της Λισαβόνας έλαβαν χώρα προσθαφαιρέσεις στοιχείων που προσέδιδαν μεγαλύτερη ή και λιγότερη πολιτική οντότητα στην Ένωση.

Αναντίλεκτα, όμως, η Συνθήκη της Λισαβόνας, παρά το ότι είναι το αποτέλεσμα σειράς συμβιβασμών, που υπήρξαν αναγκαίοι μετά την απόρριψη της Συνταγματικής Συνθήκης (Ευρωσυντάγματος) από τους Γάλλους και τους Ολλανδούς, αποτελεί ένα κείμενο το οποίο θα επιτρέψει στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 27 μελών να λειτουργήσει πιο αποτελεσματικά. Σαφέστατα η Συνθήκη της Λισαβόνας αποτελεί ένα μικρό μεν αλλά σταθερό βήμα της Ένωσης προς την πορεία ολοκλήρωσής της.

Η Συνθήκη της Λισαβόνας καταρτίστηκε, όπως αναφέρθηκε, μετά από μακροχρόνιες διαπραγματεύσεις και μακριά από τη διαδικασία

των δημοψηφισμάτων. Όμως, στην Ιρλανδία, που προκηρύχθηκε δημοψήφισμα επειδή ήταν συνταγματική υποχρέωση, η Συνθήκη απορρίφθηκε με ποσοστό 53,2% στο δημοψήφισμα του Ιουνίου 2008. Αλλά, η ιρλανδική κυβέρνηση αποφάσισε τη διεξαγωγή δεύτερου δημοψηφίσματος στις 2 Οκτωβρίου 2009, αφού έλαβε κάποιες εγγυήσεις από την ΕΕ για ζητήματα όπως η εθνική άμυνα, η φορολογία και οι κανονισμοί περί αμβλώσεων. Στο δεύτερο δημοψήφισμα, το 67,1% τάχθηκε υπέρ της Συνθήκης.²²³

Η Συνθήκη της Λισαβόνας παρέχει στην ΕΕ πλήρη νομική προσωπικότητα. Συνεπώς, η Ένωση μπορεί να υπογράψει διεθνείς συνθήκες στους τομείς των αρμοδιοτήτων που της έχουν εκχωρηθεί ή να συμμετέχει σε διεθνείς οργανισμούς. Τα κράτη μέλη μπορούν να υπογράψουν μόνο διεθνείς συμφωνίες που συνάδουν με το ενωσιακό δίκαιο.

Η Συνθήκη για πρώτη φορά, συγκεκριμένα στο άρθρο 50 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ), προβλέπει τυπική διαδικασία που πρέπει να τηρούν τα κράτη μέλη τα οποία επιθυμούν, με βάση τους συνταγματικούς κανόνες τους, να αποχωρήσουν από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η Συνθήκη εκφράζει τις τρεις θεμελιώδεις δημοκρατικές αρχές: της δημοκρατικής ισότητας, της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και της συμμετοχικής δημοκρατίας.

Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν ενσωματώνεται απευθείας στη Συνθήκη της Λισαβόνας, αλλά αποκτά νομικά δεσμευτικό χαρακτήρα μέσω του άρθρου 6, που προσδίδει στον Χάρτη την ίδια νομική αξία με τις Συνθήκες. Έτσι, τα δικαιώματα του ανθρώπου κατέστησαν πρωτογενές ευρωπαϊκό δίκαιο.

²²³ Δημήτρης Τσιόδρας, *Ευρωπαϊτισμός ή Εθνοκεντρισμοί, οι εξωτερικές απειλές και τα όρια συνεργασίας στην ΕΕ*, σ. 134.

Επίσης, η Συνθήκη ενισχύει σημαντικά την αρχή της επικουρικότητας, καθώς προβλέπει τη συμμετοχή των εθνικών κοινοβουλίων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων της ΕΕ.

Η Συνθήκη της Λισαβόνας υιοθέτησε αρκετές από τις πρόνοιες του Ευρωσυντάγματος και έχει επιφέρει αρκετές αλλαγές στις πρόνοιες των τροποποιηθεισών συνθηκών, μέσα από τις διαδικασίες της διακυβερνητικής συνεννόησης για τις οποίες θα επιχειρηθεί, πιο κάτω, μια συνοπτική αναφορά:

Στο θεσμικό επίπεδο, κυριότερα σημεία αναφοράς είναι η δημιουργία θέσης Προέδρου ο οποίος θα διορίζεται από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο για περίοδο 2,5 χρόνων με κυρίως εκτελεστικές, μπορούμε να πούμε, εξουσίες. Αυτό θα επιτρέπει στο επίπεδο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου να υπάρχει μια συνέχεια και περισσότερη συνέπεια στην εφαρμογή των αποφάσεων. Δημιουργείται και θέση Υπατου Εκπροσώπου για Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας (ΑΕ/ΥΕ), ο οποίος θα διορίζεται για περίοδο 5 χρόνων και, παράλληλα, θα είναι και ο Αντιπρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Ο ΑΕ/ΥΕ διορίζεται με ειδική πλειοψηφία του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, με τη σύμφωνη γνώμη του Προέδρου της Επιτροπής.

Το Συμβούλιο συνεδριάζει δημοσίως όταν εξετάζει σχέδια νομοθετικών πράξεων και ψηφίζει επ' αυτών. Προς τον σκοπό αυτόν, κάθε σύνοδος του Συμβουλίου χωρίζεται σε δύο μέρη, αφιερωμένα αντίστοιχα σε εργασίες επί νομοθετικών πράξεων της Ένωσης και σε μη νομοθετικές δραστηριότητες. Το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο ή το ευρωπαϊκό κεκτημένο, όπως διαφορετικά αποκαλείται, αποτελεί έννομη τάξη αυτόνομη, με την έννοια ότι το δίκαιο αυτό δημιουργεί δικαιώματα και υποχρεώσεις τόσο για τα όργανα της ΕΕ και τα κράτη που είναι μέλη της, όσο και για τους πολίτες της και έχει άμεση εφαρμογή.

Οι νομοθετικές δραστηριότητες της Ένωσης συνίστανται στη θέσπιση κανόνων δικαίου, που αποτελούν το μέρος του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου (ΕΚΔ), το οποίο αποκαλείται δευτερογενές ή παράγωγο δίκαιο. Εκτός από το δευτερογενές δίκαιο υπάρχει και το

πρωτογενές δίκαιο. Το δευτερογενές ή παράγωγο ΕΚΔ είναι εκείνο που προέρχεται από τα όργανα της ΕΕ. Είναι οι απρόσωποι κανόνες δικαίου που θεσπίζονται με τις εκτελεστές πράξεις του Συμβουλίου ή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και λαμβάνουν τη μορφή είτε Κανονισμών είτε Οδηγιών είτε Αποφάσεων. Το γραπτό δευτερογενές δίκαιο συμπληρώνεται από το άγραφο ΕΚΔ που αποτελεί, επίσης, πηγή του ΕΚΔ. Σ' αυτό υπάγονται οι γενικές και θεμελιώδεις αρχές του δικαίου, το εθιμικό δίκαιο και οι γενικοί κανόνες του δημόσιου διεθνούς δικαίου.

Εκτός από το δευτερογενές δίκαιο υπάρχει και το πρωτογενές δίκαιο το οποίο περιλαμβάνει τους κανόνες που θεσπίστηκαν από τα κράτη-μέλη. Πρόκειται για τις Συνθήκες που πρόβλεπαν την ίδρυση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΚ), με τα Παραρτήματα και τα Πρωτόκολλά τους, όπως συμπληρώθηκαν ή τροποποιήθηκαν μεταγενέστερα από άλλες Συνθήκες. Επίσης, αποτελούν πρωτογενές δίκαιο οι συνθήκες προσχώρησης των διαφόρων κρατών-μελών. Όπως αναφέρθηκε στην Εισαγωγή, η Συνθήκη προσχώρησης της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση υπογράφηκε στις 16 Απριλίου 2003 στην Αθήνα. Σύμφωνα με ειδικό Πρωτόκολλο που προσαρτήθηκε στη Συνθήκη Προσχώρησης, η εφαρμογή του ευρωπαϊκού κεκτημένου αναστέλλεται σε εκείνες τις περιοχές της Κυπριακής Δημοκρατίας στις οποίες η κυπριακή κυβέρνηση δεν ασκεί πλήρη έλεγχο, δηλαδή στα κατεχόμενα από τα τουρκικά στρατεύματα εδάφη της Κύπρου.²²⁴

Η προεδρία του Συμβουλίου συνεχίζει να εναλλάσσεται ανά έξι μήνες. Προβλέπονται, ωστόσο, ομαδικές προεδρίες τριών κρατών μελών, διάρκειας 18 μηνών, προκειμένου να διασφαλιστεί καλύτερη συνέχεια των εργασιών. Κατ' εξαίρεση, πρόεδρος του Συμβουλίου Εξωτερικών Υποθέσεων είναι μονίμως ο ΑΕ/ΥΕ.

Όσον αφορά την Κοινή Πολιτική Ασφάλειας και Άμυνας (ΚΠΑΑ) η Συνθήκη της Λισαβόνας θεσπίζει ρήτρα αμοιβαίας άμυνας, βάσει της οποίας όλα τα κράτη μέλη υποχρεούνται να παράσχουν βοήθεια

²²⁴ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Εγχειρίδιο Κυπριακού Διοικητικού Δικαίου*, τρίτη έκδοση, σ.7.

σε ένα κράτος μέλος που δέχεται επίθεση. Μια ρήτρα αλληλεγγύης προβλέπει ότι η Ένωση και καθένα από τα κράτη-μέλη της οφείλουν να συνδράμουν με όλα τα δυνατά μέσα ένα κράτος μέλος που έχει πληγεί από φυσική καταστροφή ή τρομοκρατική επίθεση. Μια «μόνιμη διαρθρωμένη συνεργασία» είναι ανοικτή σε όλα τα κράτη μέλη που δεσμεύονται να συμμετέχουν σε ευρωπαϊκά προγράμματα στρατιωτικού εξοπλισμού και να παρέχουν μάχιμες μονάδες που διατίθενται για άμεση δράση. Για την έγκριση αυτής της συνεργασίας, απαιτείται επίτευξη ειδικής πλειοψηφίας στο Συμβούλιο μετά από διαβούλευση με τον ΑΕ/ΥΕ.

Για την ιστορία, αξίζει να αναφερθεί ότι η πρώτη προσπάθεια για ευρωπαϊκή ενοποίηση στον τομέα της άμυνας, έγινε μετά το ξέσπασμα του πολέμου στην Κορέα το 1950. Στη Γαλλία ο Ζαν Μονέ, ο άνθρωπος πίσω από το Σχέδιο Σουμάν, υπέβαλε πρόταση για δημιουργία ενός ευρωπαϊκού στρατού, την οποία υιοθέτησε η γαλλική κυβέρνηση και ετοίμασε σχέδιο για Ευρωπαϊκή Αμυντική Κοινότητα (ΕΑΚ). Παρά τις μερικές αντιρρήσεις που εκφράστηκαν, η Συνθήκη για την ΕΑΚ υπογράφηκε και έμεινε η επικύρωσή της από τα εθνικά Κοινοβούλια των κρατών-μελών της τότε ΕΟΚ. Προς έκπληξη πολλών, το Σχέδιο, που καταρτίστηκε από τη Γαλλία, καταψηφίστηκε από την Εθνοσυνέλευση της Γαλλίας στις 30 Αυγούστου 1954. Πρωταγωνιστές στην καταψήφιση του σχεδίου ήταν οι Γκολικοί και το Κομμουνιστικό Κόμμα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, νωρίτερα, τα κοινοβούλια της Γερμανίας, του Βελγίου, της Ολλανδίας και του Λουξεμβούργου είχαν επικυρώσει τη Συνθήκη, ενώ και το ιταλικό Κοινοβούλιο ετοιμαζόταν να πράξει το ίδιο.²²⁵

Η βασική αιτία της αποτυχίας της προσπάθειας για την ΕΑΚ, ήταν η απροθυμία της πλειοψηφίας των γαλλικών πολιτικών δυνάμεων να παραχωρήσουν εθνική κυριαρχία σε ένα υπερεθνικό όργανο. Η άρνηση της γαλλικής Εθνοσυνέλευσης να επικυρώσει τη συνθήκη δημιουργίας της ΕΑΚ, οδήγησε και στην αναβολή οποιουδήποτε

²²⁵ Δημήτρης Τσιόδρας, *Ευρωπαϊρισμός ή Εθνοκεντρισμοί, οι εξωτερικές απειλές και τα όρια συνεργασίας στην ΕΕ*, σσ. 81-86.

σχεδιασμού για πολιτική ενοποίηση, η οποία θα αποτελούσε τη φυσική συνέπεια της αμυντικής ενοποίησης.

Η, μετά από αρκετό χρόνο, σύσταση, με βάση την πιο πάνω πρόνοια της Σύμβαση, της «Μόνιμης Διαρθρωμένης Συνεργασίας» (PESCO), θεωρήθηκε ως ένα μεγάλο βήμα στον τομέα της άμυνας και της ασφάλειας. Αυτό το νέο εγχείρημα θα πρέπει να το αντιμετωπίσουμε χωρίς υπερβολές. Αναμφίβολα, είναι μια καλή προσπάθεια που θα λύσει πολλά ζητήματα τα οποία παραμένουν ανοικτά στην ΕΕ. Θα πρέπει, όμως, να επισημανθεί ότι η PESCO δεν παρέχει καμία εγγύηση ασφαλείας από εξωτερικές επιθέσεις σε κανένα από τα κράτη-μέλη της. Η Ε.Ε. και η PESCO δεν είναι αμυντικές συμμαχίες με νομικά δεσμευτική μορφή, ούτε αποτελούν, δυστυχώς, συλλογικά αμυντικά συστήματα, όπως ισχύει με την περίπτωση του ΝΑΤΟ, όπου το Άρθρο 5 της Ατλαντικής Συμμαχίας καλύπτει τα μέλη του οργανισμού από οποιαδήποτε μορφή εξωτερικής απειλής ή επίθεσης. Η εντολή της PESCO περιορίζεται στη δημιουργία κοινών αμυντικών υποδομών, κοινών επιχειρησιακών μονάδων και κοινών προγραμμάτων ανάπτυξης και εξαγοράς οπλικών συστημάτων που θα μπορούν να αναπτυχθούν στο εξωτερικό της Ε.Ε. για ανθρωπιστικές και άλλες αποστολές.

Σημειώνεται, επίσης, ότι οι αρμοδιότητες συναπόφασης του Ευρωκοινοβουλίου, το οποίο μαζί με το Συμβούλιο αποτελούν τα δυο νομοθετικά όργανα της ΕΕ, επεκτείνονται σε όλους τους τομείς πολιτικών της ΕΕ. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σήμερα «αποτελείται από αντιπροσώπους των πολιτών της Ένωσης» και όχι από αντιπροσώπους «των λαών των κρατών». Το Κοινοβούλιο εκλέγει πλέον τον Πρόεδρο της Επιτροπής με την πλειοψηφία των μελών του με βάση πρόταση που υποβάλλει το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, το οποίο υποχρεούται να επιλέγει υποψήφιο με ειδική πλειοψηφία, λαμβάνοντας υπόψη τα αποτελέσματα των ευρωπαϊκών εκλογών.

Ο μέγιστος αριθμός των βουλευτών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου είχε οριστεί σε 751, ενώ η εκπροσώπηση των πολιτών είναι αναλογική κατά φθίνουσα τάξη. Ο μέγιστος αριθμός εδρών ανά κράτος-μέλος μειώθηκε σε 96, ενώ ο ελάχιστος αριθμός αυξήθηκε σε 6. Στις 7 Φεβρουαρίου 2018, το Κοινοβούλιο ψήφισε υπέρ της

μείωσης του αριθμού των εδρών του από 751 σε 705, μετά την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ, και της ανακατανομής ορισμένων εδρών μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ. Έκτοτε το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αριθμεί 705 βουλευτές. 27 από τις 73 έδρες που χήρευσαν μετά την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου, ανακατανεμήθηκαν ώστε να αποτυπώνεται καλύτερα η αρχή της φθίνουσας αναλογικότητας. Μετά τις ευρωεκλογές του Ιουνίου του 2024, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο θα αριθμεί 720 βουλευτές.

Το Κοινοβούλιο συνεχίζει να εγκρίνει την Επιτροπή, ως σώμα. Καθώς ο Πρόεδρος της Επιτροπής επιλέγεται και εκλέγεται πλέον, λαμβανομένου υπόψη του αποτελέσματος των ευρωπαϊκών εκλογών, η πολιτική νομιμοποίηση του αξιώματος ενισχύεται. Ο Πρόεδρος είναι υπεύθυνος για την εσωτερική οργάνωση του Σώματος (διορισμός Επιτρόπων, κατανομή χαρτοφυλακίων, αίτηση παραίτησης Επιτρόπων υπό συγκεκριμένες συνθήκες).

Αναφορικά με το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η δικαιοδοσία του επεκτείνεται πλέον σε όλες τις δραστηριότητες της Ένωσης με εξαίρεση την κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφαλείας (ΚΕΠΠΑ). Η πρόσβαση των πολιτών στο Δικαστήριο είναι ευκολότερη.

Σημαντικότατο είναι το ότι δημιουργούνται πιο ισχυροί και διευρυμένοι δεσμοί μεταξύ των κρατών-μελών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τόσο σε θεσμικό επίπεδο (π.χ. Ευρωκοινοβούλιο και εθνικά κοινοβούλια), αλλά και μεταξύ πολιτών και θεσμών. Αυτό δημιουργεί προϋποθέσεις για λιγότερο δημοκρατικό έλλειμμα, δηλαδή προσπάθεια όπως ο πολίτης έρθει πιο κοντά στα όργανα και θεσμούς της Ένωσης και έχει αμεσότερη εμπλοκή στη διαμόρφωση πολιτικών.

Επίσης, η Συνθήκη της Λισαβόνας με σειρά άλλων διατάξεων επιφέρει νέες και σημαντικές αλλαγές. Σαν τέτοιες, μπορούν επιγραμματικά να αναφερθούν: η εισαγωγή της «διττής πλειοψηφίας» όπου για απόφαση χρειάζεται το 55% του αριθμού των κρατών-μελών και να αντιπροσωπεύουν το 65% του πληθυσμού της Ένωσης, η ρήτρα «αλληλεγγύης» όπως για το θέμα

της τρομοκρατίας και φυσικών καταστροφών, η «ενισχυμένη συνεργασία» με βάση την οποία κατ' ελάχιστον 8 κράτη μέλη μπορούν να αποφασίσουν την ανάπτυξη προχωρημένων πολιτικών. Ειδικότερα, ρυθμίστηκε όπως οι αποφάσεις θα λαμβάνονται είτε με απλή πλειοψηφία, είτε με ειδική πλειοψηφία, είτε με ομοφωνία, ως ακολούθως:

α) Το Συμβούλιο της ΕΕ αποφασίζει με απλή πλειοψηφία, όπου χρειάζεται η θετική ψήφος 14 κρατών-μελών, για διαδικαστικά ζητήματα, όπως η θέσπιση του εσωτερικού του κανονισμού, η οργάνωση της Γενικής Γραμματείας κ.τ.λ.

β) Όταν το Συμβούλιο ψηφίζει για πρόταση που προέρχεται από την Επιτροπή ή τον Ύπατο Εκπρόσωπο της Ένωσης για θέματα Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφαλείας, η πρόταση εγκρίνεται με τον «κανόνα της διπλής πλειοψηφίας». Χρειάζεται, δηλαδή, ειδική πλειοψηφία, στην οποία πρέπει να πληρούνται ταυτόχρονα δύο προϋποθέσεις: Η πρόταση πρέπει να υπερψηφιστεί από το 55% των κρατών μελών-στην πράξη αυτό σημαίνει 15 από τα 27 κράτη-μέλη- και τα οποία να αντιπροσωπεύουν τουλάχιστον το 65% του συνολικού πληθυσμού της ΕΕ.

γ) Το Συμβούλιο αποφασίζει με ομοφωνία για μια σειρά ζητημάτων που θεωρούνται «ευαίσθητα» από τα κράτη-μέλη, όπως:

-Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας (εξαιρουμένων ορισμένων σαφώς καθορισμένων περιπτώσεων όπου απαιτείται ειδική πλειοψηφία, π.χ. ο διορισμός ειδικού εντεταλμένου).

- Ζητήματα που αφορούν την ιθαγένεια.

-Η ιδιότητα του μέλους της ΕΕ.

-Εναρμόνιση της εθνικής νομοθεσίας ως προς την έμμεση φορολογία.

-Οικονομικά της ΕΕ.

-Ορισμένες διατάξεις στον τομέα της Δικαιοσύνης και των εσωτερικών υποθέσεων.

-Εναρμόνιση της εθνικής νομοθεσίας στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης και της κοινωνικής προστασίας.

Στην περίπτωση ψηφοφορίας με ομοφωνία, η αποχή δεν εμποδίζει τη λήψη απόφασης.

Z. ΒΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΤΑ ΟΠΙΣΩ

I. ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΠΡΙΝ ΕΜΒΑΘΥΝΣΗ

Πολλοί είναι αυτοί που υποστηρίζουν ότι ήταν μοιραίο στρατηγικό λάθος η διεύρυνση πριν από την εμβάθυνση. Και αυτό γιατί οι πολιτικές ηγεσίες, κατά τελείως μυωπικό τρόπο, αποφάσισαν τη διεύρυνση της Ευρώπης τη λάθος στιγμή, δηλαδή πριν από τη δημιουργία ισχυρών πολιτικών θεσμών που θα καθιστούσαν την Ευρώπη των «15» σοβαρό παίχτη στην παγκόσμια γεωπολιτική αρένα.

Η απόφαση λήφθηκε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο που συνήλθε στην Κοπεγχάγη, στις 12 και 13 Δεκεμβρίου 2002 και χαιρετίστηκε «ιστορικό ορόσημο άνευ προηγουμένου», που μαρτυρούσε «την κοινή αποφασιστικότητα των λαών της Ευρώπης να συσπειρωθούν σε μια Ένωση, η οποία έχει αναδειχθεί σε κινητήρια δύναμη για την ειρήνη, τη δημοκρατία, τη σταθερότητα και την ευημερία στην ευρωπαϊκή ήπειρο». Αφορούσε την προσχώρηση στην ΕΕ, από 1ης Μαΐου 2004, της Κύπρου, της Μάλτας, της Τσεχικής Δημοκρατίας, της Εσθονίας, της Ουγγαρίας, της Λετονίας, της Λιθουανίας, της Πολωνίας, της Σλοβακικής Δημοκρατίας και της Σλοβενίας. Από τις πιο πάνω χώρες, οι τελευταίες οκτώ ανήκαν στις χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Περαιτέρω, αποφασίστηκε και η μελλοντική προσχώρηση της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας, «ως μέρος της ίδιας ανοικτής και αμετάκλητης διαδικασίας διεύρυνσης». Επίσης, επιβεβαιώθηκε «η ευρωπαϊκή προοπτική των χωρών των Δυτικών Βαλκανίων στα πλαίσια της Διαδικασίας Σταθεροποίησης και Σύνδεσης όπως ορίστηκε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Φέιρα».

Αναφορικά με την Τουρκία, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, αφού αναφέρεται στην απόφαση που έλαβε το 1999 στο Ελσίνκι, σύμφωνα με την οποία η Τουρκία είναι ένα υποψήφιο κράτος, «χαιρετίζει ένθερμα τα σημαντικά βήματα που έχει πραγματοποιήσει η Τουρκία προς την κατεύθυνση της πλήρωσης των κριτηρίων της Κοπεγχάγης», παραπέμπει στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Δεκεμβρίου 2004, το οποίο θα αποφασίσει, βάσει

έκθεσης και σύστασης της Επιτροπής, αν η Τουρκία πληροί τα πολιτικά κριτήρια της Κοπεγχάγης, ώστε η Ευρωπαϊκή Ένωση να αρχίσει χωρίς καθυστέρηση ενταξιακές διαπραγματεύσεις με την Τουρκία. Όπως αναφέρεται και στην Εισαγωγή, στις 17 Δεκεμβρίου 2004 λήφθηκε η απόφαση για έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων. Θα μπορούσε να δικαιολογηθεί η παράκαμψη των κριτηρίων της γεωγραφίας, της ιστορίας και της θρησκείας. Με ποια δικαιολογία, όμως, παρακάμφθηκαν τα σοβαρά δημοκρατικά ελλείμματα που παρατηρούνταν και παρατηρούνται στην Τουρκία; Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι επρόκειτο για μια απόφαση η οποία απέβλεπε στην εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπιμοτήτων, παραβλέποντας τα κριτήρια που είχαν προηγουμένως τεθεί.

Τα κριτήρια για την προσχώρηση μιας χώρας (γνωστά ως κριτήρια της Κοπεγχάγης) καθιερώθηκαν από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κοπεγχάγης το 1993 και ενδυναμώθηκαν από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Μαδρίτης το 1995. Τα κριτήρια είναι:

-σταθερότητα των θεσμών που εγγυώνται τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου, τα δικαιώματα του ανθρώπου και τον σεβασμό και την προστασία των μειονοτήτων·

-λειτουργούσα οικονομία της αγοράς και ικανότητα αντιμετώπισης των ανταγωνιστικών πιέσεων και των δυνάμεων της αγοράς στο πλαίσιο της ΕΕ·

-ικανότητα ανάληψης των υποχρεώσεων που απορρέουν από την ιδιότητα του μέλους, συμπεριλαμβανομένης της ικανότητας να εφαρμόζουν αποτελεσματικά τους κανόνες, τα πρότυπα και τις πολιτικές που αποτελούν το σύνολο της νομοθεσίας της ΕΕ (το κεκτημένο), και προσήλωση στους στόχους της πολιτικής, οικονομικής και νομισματικής ένωσης.

Πρωταγωνιστικό ρόλο υπέρ αυτής της μοιραίας επιλογής, έπαιξε η επανενωμένη Γερμανία του Χέλμουτ Κολ, ευελπιστώντας ότι, χάρη στην οικονομική της ισχύ, θα μετέτρεπε σε κράτη-δορυφόρους τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Η Βρετανία στήριξε αυτή τη γραμμή, για εντελώς διαφορετικούς λόγους, εκτιμώντας ότι η διεύρυνση προς την Ανατολική Ευρώπη θα ακύρωνε κάθε προοπτική πολιτικής και στρατιωτικής χειραφέτησης της Ένωσης έναντι των ΗΠΑ.

Η απόφαση ανοίγματος της ΕΕ προς ανατολάς, με τη σχετικά απότομη είσοδο χωρών που ανήκαν στο καταρρεύσαν σοβιετικό μπλοκ τη στιγμή που τα 15 κράτη-μέλη δεν είχαν κάνει κανένα σοβαρό βήμα προς τη πολιτική ενοποίηση, έγειρε κατά καθοριστικό τρόπο τη ζυγαριά προς τη μεριά των ατλαντιστών.

Η είσοδος των νέων μελών, που υπήρξαν χώρες του σοβιετικού μπλοκ και που, για διάφορους λόγους, είχαν φιλοαμερικανικό παρά ευρωπαϊκό προσανατολισμό, ισχυροποίησε τη στρατηγική των ΗΠΑ, οι οποίες, ως γνωστόν, εναντιώνονται στην ευρωπαϊκή πολιτική ενοποίηση. «Ουάσιγκτον, ο μεγάλος νικητής στη διεύρυνση της ΕΕ» ήταν ο κορυφαίος επτάστηλος πρωτοσέλιδος τίτλος της *Χέραλντ Τρίμπιουν* στις 9 Δεκεμβρίου, λίγα 24ωρα πριν αρχίσει η σύνοδος κορυφής της Κοπεγχάγης που αποφάσισε τη διεύρυνση. «Η επικείμενη διεύρυνση της ΕΕ σε 25 μέλη, συμπεριλαμβανομένων πολλών χωρών του πρώην σοβιετικού μπλοκ, φαίνεται βέβαιο πως θα αυξήσει τη συνολική επιρροή των ΗΠΑ στην Ευρώπη και μέσα στην ίδια την ΕΕ, ενώ θα παραμερίσει προσωρινά την ιδέα μιας αναδυόμενης Γερμανίας, η οποία θα ηγείται της ηπείρου από το Βερολίνο. Η είσοδος αυτών των ουσιωδώς φιλοαμερικανικών χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης στην ΕΕ, σηματοδοτεί, επίσης, το τέλος οποιασδήποτε προσπάθειας μέσα στην ΕΕ να καθορίσει τον εαυτό της και την εξελισσόμενη εξωτερική και αμυντική πολιτική της ως παρατασσόμενη εναντίον των Ηνωμένων Πολιτειών», έγραφε η αμερικανική εφημερίδα.

Πρέπει να θυμηθούμε εδώ πως όσο διαρκούσε ο Ψυχρός Πόλεμος οι Αμερικανοί προωθούσαν ενεργά την ιδέα μιας πολιτικά ενωμένης Ευρώπης, ικανής να λειτουργήσει ως αντίβαρο στον σοβιετικό επεκτατισμό. Μετά την κατάρρευση, όμως, της Σοβιετικής Ένωσης, η υπερδύναμη άλλαξε πολιτική. Μια πολιτικά ενωμένη Ευρώπη θα μπορούσε να αμφισβητήσει την μεταψυχροπολεμική απόλυτη αμερικανική ηγεμονία.

Κλασικό παράδειγμα της φιλοαμερικανικής πολιτικής αυτών των χωρών είναι η στάση που τήρησαν στην απόφαση για εισβολή στο Ιράκ. Η «νέα Ευρώπη», κατά τον τότε Αμερικανό υπουργό

Στρατιωτικών Ντόναλντ Ράμσφελντ, προτού ακόμη στεγνώσει το μελάνι της ενταξιακής υπογραφής έσπευσε να γυρίσει την πλάτη προς την «παλαιά Ευρώπη» υποστηρίζοντας ενεργά την ιμπεριαλιστική πολιτική των Αγγλοαμερικανών στο Ιράκ.

Πέραν τούτου, οι βασικές χώρες της πρώην Ανατολικής Ευρώπης συγκρότησαν τη δική τους ξεχωριστή ομάδα, τη γνωστή ως Βίζεγκραντ (Visegrad group) η οποία δεν αντιτίθεται απλώς στην εμβάθυνση της ενοποίησης, αλλά παραβιάζει βάνανυσα τόσο τις αξίες της Ένωσης (θεμελιώδη δικαιώματα, κράτος δικαίου, ελευθερία έκφρασης) όσο και τις πολιτικές και δράσεις της ΕΕ (π.χ. για τη μετανάστευση). Οι δύο από τις χώρες αυτές, η Πολωνία και η Ουγγαρία, έχουν οικοδομήσει πολιτικά καθεστώτα ανελεύθερης δημοκρατίας που βρίσκουν μιμητές ευρύτερα στις άλλες χώρες, όπως της Σλοβενίας.

Η ουσία είναι ότι, ούτως ή άλλως, η στάση των χωρών αυτών έχει θέσει ένα τεράστιο πρόβλημα και έχει προκαλέσει σοβαρότατους προβληματισμούς στο Βερολίνο, στο Παρίσι, στις Βρυξέλλες και σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες.

Συμπερασματικά, με την πρόωγη διεύρυνση το όραμα μιας Ευρώπης που θα έχει τη δική της φωνή στην παγκόσμια οικονομική, κοινωνική και γεωστρατηγική αρένα μπήκε στο περιθώριο.

Περαιτέρω, η προοπτική περαιτέρω διεύρυνσης, μετά την απόφαση της 14ης Δεκεμβρίου 2023 για έναρξη ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Ουκρανία και την Μολδαβία και, πιθανόν στο μέλλον, με τη Γεωργία, έθεσε ζητήματα «ταυτότητας», που απαιτούν, από καιρό, απαντήσεις σε αλληλένδετα ερωτήματα, όπως τα εξής: τι αντιπροσωπεύει η ΕΕ; Ποια είναι τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της; Ποιος μπορεί να συμμετέχει σε αυτήν, με ποιες προϋποθέσεις;

Μια τέτοια στρατηγική δεν οδηγεί, αναπόφευκτα, στην οριστική εγκατάλειψη του οράματος για την πολιτική ολοκλήρωση;

II. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ

Η απόφαση για τον καταρτισμό του Ευρωπαϊκού Συντάγματος λήφθηκε στη διάρκεια της συνόδου κορυφής στις 14, 15 Δεκεμβρίου του 2001 στο Παλάτι Λάακεν στις Βρυξέλλες. Επρόκειτο για σύνταξη μιας νέας Συνθήκης που θα αντικαθιστούσε τις υφιστάμενες. Την ανάγκη για καταρτισμό μιας νέας Συνθήκης επέβαλε η απόφαση για τη μεγάλη διεύρυνση και οι σχετικές ρυθμίσεις που περιλαμβάνονταν στη Συνθήκη της Νίκαιας της 26 Φεβρουαρίου 2001, ώστε η νέα Συνθήκη να ανταποκρίνεται στις προκλήσεις της νέας πραγματικότητας.

Τον Φεβρουάριο του 2002, συγκροτήθηκε, με βάση την απόφαση του Λάακεν, η Συντακτική Συνέλευση η οποία ανέλαβε να επεξεργαστεί τη μελλοντική Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη, το Ευρωσύνταγμα, όπως αποκαλέστηκε. Τα 105 μέλη της Συνέλευσης εκπροσωπούσαν τις κυβερνήσεις των κρατών-μελών της ΕΕ και των υποψηφίων προς ένταξη κρατών, τα εθνικά Κοινοβούλια και τους κοινοτικούς θεσμούς. Πρόεδρος της Συνέλευσης ορίστηκε ο πρώην πρόεδρος της Γαλλίας Βαλερί Ζισκάρ ντ' Εστέν, ένας από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Ύστερα από εργασία 16 μηνών ο Βαλερί Ζισκάρ ντ' Εστέν παρουσίασε το σχέδιο του Ευρωσυντάγματος τον Ιούνιο του 2003 κατά τη διάρκεια της συνόδου κορυφής της ΕΕ στη Θεσσαλονίκη. Ακολούθησαν διαπραγματεύσεις και στις 29 Οκτωβρίου 2004 η Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη υπογράφηκε με πανηγυρικό τρόπο στη Ρώμη από τις 25 χώρες-μέλη της ΕΕ. Είχε προηγηθεί, όπως προαναφέρθηκε, η μεγάλη διεύρυνση με την εισδοχή των 10 νέων μελών.

Οι βασικές αλλαγές που προβλέπονταν στο Ευρωσύνταγμα ήταν: Το Ευρωκοινοβούλιο γίνεται κανονικό νομοθετικό σώμα, που θα νομοθετεί (και όχι το Συμβούλιο) ύστερα από πρόταση της Κομισιόν. Ορίζεται μόνιμος πρόεδρος του Συμβουλίου και δημιουργείται θέση υπουργού Εξωτερικών της ΕΕ. Στο Συμβούλιο των Υπουργών οι αποφάσεις στις περισσότερες των περιπτώσεων θα λαμβάνονται όχι με ομοφωνία, αλλά με ενισχυμένη πλειοψηφία. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο ερμηνεύει τους νόμους της ΕΕ και διασφαλίζει την εφαρμογή τους.

Παρά τις σημαντικές μεταρρυθμίσεις και καινοτομίες που προνοούνταν, οι διατάξεις του Ευρωσυντάγματος απείχαν πολύ από του να προχωρήσουν στη δημιουργία μιας ομοσπονδιακής Ευρώπης. Η ΕΕ προβλεπόταν ότι θα εξακολουθήσει να παραμείνει μια ένωση «κυριάρχων» κρατών, που θα ασκούν συλλογικά και από κοινού ορισμένους τομείς της κυριαρχίας τους, αυτούς που, ουσιαστικά, θα διευκολύνουν τη λειτουργία της ενιαίας αγοράς. Κανένας νέος θεσμός δεν υιοθετήθηκε που να σηματοδοτεί τη δημιουργία, έστω σταδιακά, μιας αυτοδύναμης, δημοκρατικά νομιμοποιημένης πολιτικής εξουσίας, που να στηρίζεται στη βούληση των λαών της Ευρώπης και να αποφασίζει για τα διάφορα ευρωπαϊκά πράγματα. Όμως, αναμφισβήτητα, με το Ευρωσύνταγμα θα πραγματοποιούταν ένα μεγάλο βήμα προς την πολιτική ενοποίηση.²²⁶

Το Ευρωσύνταγμα θα έπρεπε να επικυρωθεί από όλες τις χώρες-μέλη για να τεθεί σε ισχύ την 1η Νοεμβρίου 2006. Κάθε χώρα-μέλος είχε τη δυνατότητα επικύρωσης της Συνθήκης, είτε με ψηφοφορία στο εθνικό Κοινοβούλιο είτε με δημοψήφισμα.

Η συνέχεια επιφύλασσε ένα μεγάλο σοκ στους ευρωπαϊστές, σε μια περίοδο μάλιστα που η διεύρυνση είχε δημιουργήσει κλίμα αισιοδοξίας για την πορεία ενοποίησης της Ευρώπης. Στο δημοψήφισμα που διεξήχθη στις 29 Μαΐου 2005, οι Γάλλοι, με ποσοστό 54,9%, απέρριψαν το Ευρωσύνταγμα. Και σαν να μην έφτανε αυτό, ακολουθεί, σε τρεις ημέρες, και δεύτερη απόρριψη από την Ολλανδία, με ποσοστό 61,6%.

Για τους λόγους που ώθησαν τους πολίτες των δυο αυτών χωρών, ιδρυτικών μελών της ΕΕ, που δεν ανήκαν στο πρώην σοβιετικό μπλοκ, να απορρίψουν το Ευρωσύνταγμα, δόθηκαν αρκετές ερμηνείες.

Κατά μια ερμηνεία, οι λόγοι είναι βαθιά κοινωνικοί. Πρώτη φορά μετά τον πόλεμο, οι περισσότερες ευρωπαϊκές κοινωνίες γνωρίζουν ένα πραγματικό εσωτερικό ρήγμα. Η κοινωνική συνοχή έχει

²²⁶ Δημήτρης Τσιόδρας, *Ευρωπαϊτισμός ή Εθνοκεντρισμοί, οι εξωτερικές απειλές και τα όρια συνεργασίας στην ΕΕ*, σσ. 128-130.

υποχωρήσει, η εθνική ομοιογένεια έχει κλονισθεί, η οικονομική αισιοδοξία αμφισβητείται, η εμπιστοσύνη στο κυρίαρχο κοινωνικό μοντέλο ξεθωριάζει. Η απόρριψη του Ευρωπαϊκού Συντάγματος ήταν έκφραση του φόβου, της ανασφάλειας, της δυσπιστίας και της στενοχώριας μεγάλων λαϊκών στρωμάτων. Η υπόθεση της Ευρώπης αποξενώθηκε από τους πολίτες της. Μετατράπηκε σε διαπραγμάτευση διπλωματών και τεχνοκρατών. Δεν υπάρχει καλύτερο παράδειγμα από την υπόθεση της διεύρυνσης. Ειδικά, μεγάλος ήταν ο ρόλος που έπαιξε, όπως και στην περίπτωση του Brexit, ο φόβος. Ο φόβος των ανοικτών συνόρων και της απώλειας της εθνικής κυριαρχίας, που τον βρίσκουμε, ακόμη πιο έντονο, και σήμερα μπροστά μας. Εκείνο το διάστημα είχε εκδοθεί κοινοτική οδηγία σύμφωνα με την οποία οι πολίτες των χωρών-μελών της ΕΕ θα μπορούσαν να ζητήσουν εργασία σε κάθε χώρα-μέλος της ΕΕ.²²⁷

Ίσως, τίποτε δεν δείχνει πιο καθαρά τον θρίαμβο των «ατλαντιστών»-των υπονομευτών της πολιτικής ενοποίησης- από το κείμενο του *Economist* (*The triumph of the perfidious Albion*, ημερ. 4/6/2005): «Η γαλλική απόρριψη του Συντάγματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι με πολλούς τρόπους ο θρίαμβος της Βρετανίας. Για τουλάχιστον 50 χρόνια οι Βρετανοί είχαν δύο κύριους στόχους στην Ευρώπη. Ο πρώτος ήταν να υπονομεύσουν την τάση για ευρωπαϊκή πολιτική ενοποίηση, και ο δεύτερος να εμποδίσουν τη γερμανογαλλική κυριαρχία της ευρωπαϊκής πολιτικής. Και οι δύο στόχοι επιτεύχθηκαν συγχρόνως ...»

Μετά το γαλλικό κι ολλανδικό «όχι» η διαδικασία επικύρωσης της Συνθήκης πάγωσε. Το Ευρωσύνταγμα μπήκε στο ψυγείο και, μαζί με αυτό, και οι ελπίδες για την πολιτική ενοποίηση.

Τα αποτελέσματα των δημοψηφισμάτων που διενεργήθηκαν στη Γαλλία και την Ολλανδία και οδήγησαν στην απόρριψη του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, καθώς και αυτού στη Βρετανία που οδήγησε στο Brexit, προκάλεσαν τον προβληματισμό μήπως η «άμεση δημοκρατία», για λήψη αποφάσεων σε τόσο αποφασιστικής

²²⁷ Δημήτρης Τσιόδρας, *Ευρωπαϊκισμός ή Εθνοκεντρισμοί, οι εξωτερικές απειλές και τα όρια συνεργασίας στην ΕΕ*, σ.133.

σημασίας για την πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ζητήματα, προσφέρει στους λαϊκιστές και στους δημαγωγούς τον αποφασιστικό ρόλο. Αναντίλεκτα, η ευρωπαϊκή ενοποίηση δεν μπορεί να προχωρήσει ούτε εναντίον της βούλησης των λαών ούτε ερήμην της. Μια τέτοια προσέγγιση, συγκρούεται με βασικές δημοκρατικές αρχές. Εκείνο που απαιτείται, είναι η ύπαρξη ικανών ηγεσιών που να εμπνέουν εμπιστοσύνη στους λαούς, ώστε να μπορούν να τους καθοδηγούν κατάλληλα.

III. TO BREXIT

Το Brexit συνιστά σημείο καμπής στην ιστορία της ΕΕ. Αποκαλύπτει την τεράστια δυσκολία του εγχειρήματος για μια πολιτικά ενωμένη Ευρώπη.

Ο πρώτος που μίλησε δημόσια και με όλο του το κύρος για την ανάγκη δημιουργίας των Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης ήταν ο Ουίνστον Τσέρτσιλ το 1946 και η πρώτη χώρα που εγκατέλειψε το οικοδόμημα είναι η χώρα του, με αφορμή ένα εσωκομματικό πρόβλημα των Συντηρητικών, που ο Ντέιβιντ Κάμερον κατόρθωσε να το μετατρέψει σε ευρωπαϊκό.

Η Βρετανία ήταν μέλος της ΕΟΚ και, στη συνέχεια, της ΕΕ, που τη διαδέχθηκε, από την 1η Ιανουαρίου 1973.

Από τα πρώτα χρόνια της παραμονής της Βρετανίας στην ΕΟΚ, υπήρχε η ομάδα των «ευρωσκεπτικιστών», που αντιδρούσαν στα διάφορα μέτρα και αποφάσεις που λαμβάνονταν στις Βρυξέλλες. Τούτο, ανάγκασε τη φιλοευρωπαϊκή κυβέρνηση του κόμματος των Εργατικών, επί πρωθυπουργίας του Harold Wilson, να διενεργήσει δημοψήφισμα το 1975 για να αποφασίσει ο λαός αν επιθυμεί την περαιτέρω παραμονή της χώρας στην ΕΟΚ. Το 67.2% των ψηφοφόρων ψήφισε υπέρ της παραμονής.

Κατά τη δεκαετία του 2010 η πίεση των ευρωσκεπτικιστών εντάθηκε, πράγμα που οδήγησε τον Συντηρητικό πρωθυπουργό David Cameron να υποσχεθεί παραμονές των γενικών εκλογών του 2015 τη διενέργεια δημοψηφίσματος για την παραμονή στην ΕΕ, αν η κυβέρνησή του επανεκλεγεί. Στις εκλογές επανεκλέγηκε το Συντηρητικό Κόμμα και το υποσχεθέν δημοψήφισμα διενεργήθηκε

στις 23 Ιουνίου 2016. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μεταξύ των υποστηρικτών της παραμονής ήταν ο πρωθυπουργός David Cameron, οι μελλοντικές πρωθυπουργοί Theresa May και Liz Truss και οι πρώην πρωθυπουργοί John Major, Tony Blair και Gordon Brown. Μεταξύ των υποστηρικτών της εξόδου ήταν οι μέλλοντες πρωθυπουργοί Boris Johnson και Rishi Sunak.

Οι ψηφοφόροι ψήφισαν, με ποσοστό 51.9%, υπέρ της εξόδου. Υπέρ της εξόδου ψήφισαν όλες οι περιφέρειες της Αγγλίας και της Ουαλίας, εκτός του Λονδίνου και κατά οι περιφέρειες της Σκωτίας και της Βόρειας Ιρλανδίας.

Αξιοσημείωτα είναι τα ευρήματα μιας ανάλυσης που έγινε του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος και, ειδικά, του πώς ψήφισαν τα διάφορα στρώματα του βρετανικού εκλογικού σώματος: Οι νέοι ηλικίας 18-24 ετών ψήφισαν στη μεγάλη τους πλειοψηφία (73%) υπέρ της παραμονής στην ΕΕ. Το ίδιο έπραξαν, σε ποσοστό 62%, και οι νέοι των ηλικιών 25-34. Αντιθέτως, οι άνω των 65 ετών, σε ποσοστό 60%, ψήφισαν υπέρ της εξόδου από την ΕΕ. Υπέρ της παραμονής τάχθηκαν, σε ποσοστό 59,9%, οι ψηφοφόροι της περιοχής του Λονδίνου, καθώς και όσοι είχαν ανώτερη μόρφωση. Από τις 30 περιοχές, με τους λιγότερους κατόχους ανώτερης μόρφωσης, οι 28 ψήφισαν υπέρ του Brexit. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι το 58% των Συντηρητικών ψήφισαν υπέρ του Brexit, ενώ το 63% των Εργατικών ψήφισαν εναντίον.²²⁸

Αρκετοί είναι οι παράγοντες που συνέτειναν στην απόφαση για έξοδο του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ.

Η Βρετανία ήταν μόνο με το ένα πόδι στην ΕΕ. Οι Βρετανοί ουδέποτε ενδιαφέρθηκαν πραγματικά να αποτελέσουν τμήμα μιας ενιαίας, ισχυρής και ομοσπονδιακής Ευρώπης και να συνεργήσουν στην οικοδόμησή της. Από την ένταξή της, η Βρετανία είχε στο μυαλό της την ελεύθερη πρόσβαση στην εσωτερική αγορά και ιδιαίτερα στην αγορά των χρηματοοικονομικών προϊόντων. Απέρριπτε, όμως, τον στόχο της «όλο και στενότερης πολιτικής Ένωσης», που ήταν στον πυρήνα της θεμελίωσης του ευρωπαϊκού

²²⁸ Δημήτρης Τσιόδρας, *Ευρωπαϊρισμός ή Εθνοκεντρισμοί, οι εξωτερικές απειλές και τα όρια συνεργασίας στην ΕΕ*, σ. 161.

εγχειρήματος. Επιδίωξαν μεν να ενταχθούν στην τότε Κοινή Αγορά αλλά με μισή καρδιά και πάντα με δικούς τους όρους. Γι' αυτό, ανέκαθεν ο ρόλος της Βρετανίας ήταν υπονομευτικός και διαλυτικός. Ορθά ο στρατηγός Ντε Γκολ δύο φορές εμπόδισε ένταξη της Βρετανίας στην Κοινή Αγορά. Στην πραγματικότητα, το Ηνωμένο Βασίλειο ήθελε απλά μια μεγάλη ευρωπαϊκή αγορά.

Στην απόφαση έπαιξε ρόλο και πληγωμένος εθνικισμός. Οι παλαιότεροι Βρετανοί δεν έχουν ξεχάσει τη δόξα και το γόητρο της βρετανικής αυτοκρατορίας. Δεν ξεχνούν, επίσης, πως πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η Βρετανία είχε την ηγεμονική θέση που σήμερα κατέχουν οι ΗΠΑ. Επιπλέον, αναρωτιούνται πώς είναι δυνατόν οι νικητές αυτού του πολέμου να δέχονται σήμερα διαταγές από τους ηττημένους. Από μια γερμανοκρατούμενη Ευρώπη που, μέσω της γραφειοκρατίας των Βρυξελλών, επιβάλλει σε έναν μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να χειρίζονται τα του οίκου τους.

Η πολιτική ελίτ και το οικονομικό κατεστημένο του Λονδίνου, δεν ήθελαν το Brexit για λόγους, καθαρά, οικονομικούς. Όμως, άλλες ήταν οι νοοτροπίες και διαφορετικό το μορφωτικό επίπεδο των υπόλοιπων μεγάλων πληθυσμιακών στρωμάτων του βρετανικού λαού. Προφανώς, κρίνοντας από το πώς ψήφισαν οι νεότεροι και από το πώς οι πιο ηλικιωμένοι, οι κάτοικοι των μεγάλων αστικών κέντρων και οι κάτοικοι των επαρχιών, οι πιο μορφωμένοι και εκείνοι της χαμηλής παιδείας, η αναζήτηση των αιτίων της απόφασης για την έξοδο, θα πρέπει να στραφεί και προς κατευθύνσεις, πέρα από την οικονομία. Οι ηλικιωμένοι, οι επαρχιώτες, οι λιγότερο μορφωμένοι, οι δίχως δεξιότητες, ήταν αυτοί που, επιρρεπείς στον λαϊκισμό, πρόσφεραν λαμπρό πεδίο για να δοξασθούν πολιτικοί όπως ο Μπόρις Τζόνσον και ο Νάιτζελ Φάρατζ, που συνθηματολογούσαν για εθνική κυριαρχία και ανεξαρτησία, για τα κύματα μεταναστών, κυρίως των ανατολικοευρωπαίων, που το Ηνωμένο Βασίλειο πρωτοστάτησε να ενταχθούν στην ΕΕ για γεωστρατηγικούς λόγους και για τον γερμανικό ηγεμονισμό.

Αξίζει να σημειωθεί ότι μέρος της καμπάνιας για υποστήριξη του Brexit ήταν επικεντρωμένο στους κινδύνους από τους πρόσφυγες και τους μετανάστες που θα πλημμύριζαν τη Βρετανία και τα

χρήματα των βρετανών πολιτών που θα πήγαιναν σε άλλες χώρες. Οι φόβοι αυτοί δεν είναι μόνο βρετανικοί. Είναι ακριβώς ίδιοι σε μεγάλο τμήμα των πολιτών της Ευρώπης, που βλέπουν ως απειλή την παγκοσμιοποίηση και θεωρούν ότι η χώρα τους μπορεί να τα καταφέρει καλύτερα κλεισμένη στα σύνορά της.²²⁹

Από αυτή τη σκοπιά, μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί ότι η αποχώρηση ενός ισχυρού μέλους, που ήθελε ένταξη a la carte, βοηθάει την ενοποίηση. Βέβαια, η αποχώρηση μιας μεγάλης χώρας από την ΕΕ μπορεί να θεωρηθεί ως καταστροφική για την πραγματοποίηση του οράματος της ενωμένης Ευρώπης. Όμως, μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για μια νέα φάση ενοποίησης. Οι αρνητικές συνέπειες από μια Βρετανία εκτός Ευρώπης είναι πολύ πιθανόν να λειτουργήσουν συσπειρωτικά για τα εναπομείναντα κράτη-μέλη.²³⁰

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος οδήγησε στην παραίτηση του πρωθυπουργού David Cameron και στην αντικατάστασή του από την υπουργό Εσωτερικών Theresa May.

Στις 29 Μαρτίου 2017 άρχισε η διαδικασία αποχώρησης που προβλέπεται στο άρθρο 50 της Συνθήκης της Λισσαβόνας. Η Συνθήκη της Λισσαβόνας προβλέπει, σε σχέση με το θέμα, τα ακόλουθα:

Κάθε κράτος μέλος μπορεί να αποφασίσει να αποχωρήσει από την Ένωση, σύμφωνα με τους εσωτερικούς συνταγματικούς του κανόνες. Το κράτος μέλος, που αποφασίζει να αποχωρήσει, γνωστοποιεί την πρόθεσή του στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. Υπό το πρίσμα των προσανατολισμών του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, η Ένωση προβαίνει σε διαπραγματεύσεις και συνάπτει με το εν λόγω κράτος συμφωνία που καθορίζει τις λεπτομερείς ρυθμίσεις για την αποχώρησή του και το πλαίσιο των μελλοντικών του σχέσεων με την Ένωση. Η συμφωνία συνάπτεται εξ ονόματος της Ένωσης από

²²⁹ Δημήτρης Τσιόδρας, *Ευρωπαϊκός εθνικισμός ή Εθνοκεντρισμοί, οι εξωτερικές απειλές και τα όρια συνεργασίας στην ΕΕ*, σ. 162.

²³⁰ Ο.π., σ.166.

το Συμβούλιο το οποίο αποφασίζει με ειδική πλειοψηφία, μετά από την έγκριση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Οι Συνθήκες παύουν να ισχύουν στο εν λόγω κράτος από την ημερομηνία έναρξης ισχύος της συμφωνίας αποχώρησης ή, ελλείψει τέτοιας συμφωνίας, δύο έτη μετά την προαναφερθείσα γνωστοποίηση αποχώρησης, εκτός εάν το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, σε συμφωνία με το εν λόγω κράτος-μέλος, αποφασίσει ομόφωνα την παράταση της προθεσμίας αυτής. Εάν το κράτος που αποχώρησε από την Ένωση ζητήσει την εκ νέου προσχώρησή του, η αίτησή αυτή υπόκειται στη διαδικασία που αφορά στην αίτηση κράτους για προσχώρηση στην ΕΕ.

Οι διαπραγματεύσεις άρχισαν το τέλος Ιουνίου του 2017, μετά τις γενικές εκλογές που διενεργήθηκαν τον μήνα αυτό, και διάρκεσαν τέσσερα χρόνια. Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων δημιουργήθηκαν οξείες πολιτικές αντιπαραθέσεις στη Βρετανία και κρίσεις που οδήγησαν σε δυο εκλογικές αναμετρήσεις, το 2017 και το 2019, καθώς και σε τρεις παρατάσεις των προβλεπόμενων από τη Συνθήκη της Λισαβόνα προθεσμιών.

Τον Νοέμβριο του 2018 επιτεύχθηκε συμφωνία αποχώρησης αλλά το Κοινοβούλιο αρνήθηκε τρεις φορές να την επικυρώσει. Στη συνέχεια, η Theresa May παραιτείται και την πρωθυπουργία αναλαμβάνει ο Boris Johnson.

Τελικά, ενώ η πιθανότητα εξόδου χωρίς συμφωνία (no-deal Brexit), ήταν ορατή, το Βρετανικό Κοινοβούλιο ενέκρινε τη συμφωνία εξόδου στις 31 Ιανουαρίου 2020. Ακολούθησε μια μεταβατική περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας διεξάγονταν διαπραγματεύσεις επί εμπορικών, κυρίως, θεμάτων και η Βρετανία συνέχισε να μετέχει σε μερικούς θεσμούς της ΕΕ, όπως την ενιαία αγορά και την τελωνειακή ένωση. Στις 30 Δεκεμβρίου 2020 υπογράφηκε η Συμφωνία Εμπορίου και Συνεργασίας Ευρωπαϊκής Ένωσης και Ηνωμένου Βασιλείου, που τέθηκε σε ισχύ στις 1 Μαΐου 2021.

Την άμεση ευθύνη για το Brexit έχει, προφανώς, ο τότε πρωθυπουργός. Για καθαρά εσωκομματικούς λόγους, ο Κάμερον εισηγήθηκε το δημοψήφισμα πιστεύοντας πως την έξοδο από την Ευρώπη δεν την ήθελε η πλειοψηφία των Βρετανών. Δεν έδωσε τη δέουσα βαρύτητά στους πιο πάνω παράγοντες. Γι' αυτό, και η προσπάθεια των υποστηρικτών του Remain να εκφοβίσουν τους

Βρετανούς πολίτες για το τσουνάμι οικονομικών επιπτώσεων που θα έφερνε μία ενδεχόμενη έξοδος του Ηνωμένου Βασιλείου από την Ευρωπαϊκή Ένωση, έπεσε στο κενό.

IV. ΕΥΡΩΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΣ

Η ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία έχει φτάσει σε οριακό σημείο και υποφέρει από μια κρίση νομιμοποίησης. Τα τελευταία χρόνια, αυξάνονται και πληθύνονται οι απαισιόδοξοι για το μέλλον της Ευρώπης. Και αν πολλοί από αυτούς τους απαισιόδοξους εξακολουθούν να είναι ευρωπαϊστές, το κακό είναι ότι αυξάνονται και πληθύνονται, επίσης, οι ακροδεξιόι εθνικιστές, οι αντιευρωπαϊστές, οι ευρωσκεπτικιστές και όλοι εκείνοι που δεν θέλουν το μέλλον τους ενταγμένο σε μία Ενωμένη Ευρώπη, πιστεύοντας ότι η κάθε δική τους χώρα ξεχωριστά είναι σε θέση να τα βγάλει πέρα, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης.

Υπάρχει μια σύγχυση ως προς το ποιοι είναι οι «ευρωσκεπτικιστές» και ποιες οι επιδιώξεις τους. Πολλές φορές, η κριτική διεκδίκηση «περισσότερης Ευρώπης» συγχωνεύεται με την απόρριψη της υπάρχουσας Ευρώπης. Φαίνεται ελάχιστη η απόσταση ανάμεσα στη φράση «θέλουμε μια άλλη Ευρώπη» και τη φράση «αυτή την Ευρώπη δεν την θέλουμε».

Μια μεγάλη μερίδα αυτών που θεωρούνται ευρωσκεπτικιστές, δεν απορρίπτει την οποιαδήποτε συνένωση και συνεργασία των χωρών της Ευρώπης, αλλά την πολιτική ενοποίησης. Θέλουν τη συνεργασία και σύμπραξη των ευρωπαϊκών κοινωνιών και κρατών, θέλουν τη θεσμική κατασφάλιση ειρηνικής συνύπαρξης, σχεδιασμένο συντονισμό παραγωγής και διακίνησης αγαθών, κοινά ερευνητικά και επιχειρησιακά προγράμματα για την ισορροπημένη (συγκλίνουσα) ανάπτυξη και άνοδο του βιοτικού επιπέδου. Όμως, αυτά όλα, ποτέ σε βάρος των ιδιαιτεροτήτων κάθε ευρωπαϊκής κοινωνίας. Γι' αυτούς, το μέγα προνόμιο της Ευρώπης είναι ότι κάθε ευρωπαϊκή κοινωνία έχει τη δική της πολιτισμική ιδιομορφία, μια ξεχωριστή και ανόμοια ιστορία, γλώσσα, λαϊκή παράδοση. Έχει τους δικούς της μεγάλους ποιητές και φιλοσόφους, ζωγράφους και μουσουργούς.

Ειδικής αναφοράς χρήζει η περίπτωση των ακροδεξιών-νεοφασιστικών δυνάμεων, των οποίων είναι ιδιαίτερα αισθητή η άνοδος στις χώρες της Ευρώπης. Αυτή η άνοδος συμβαδίζει με την υποχώρηση των θετικών απόψεων των πολιτών για την ΕΕ και αποτυπώνει τον έντονο προβληματισμό στις κοινωνίες για το μέλλον τους. Σήμερα, η ακροδεξιά είναι ισχυρότερη από ποτέ στην Ευρώπη και τα τελευταία χρόνια έχει κάθε λόγο να χαίρεται για τα εκλογικά αποτελέσματα που πετυχαίνει. Ένας στους έξι Ευρωπαίους, ποσοστό 17,1%, έχει ψηφίσει στις τελευταίες εκλογές στη χώρα του, κόμματα που χαρακτηρίζονται ακροδεξιά. Το παρόν βιβλίο εκτυπώθηκε λίγες μέρες πριν από τις ευρωεκλογές στις 9 Ιουνίου του 2024. Κατά την άποψη του γράφοντος, τα αποτελέσματα των εκλογών αυτών θα επιβεβαιώσουν τις πιο πάνω διαπιστώσεις.

Η άνοδος της ακροδεξιάς οφείλεται σε ένα πλέγμα παραγόντων. Από τη μια, μεγάλη μερίδα ανθρώπων θεωρεί πως οι αξίες της χώρας τους είναι σε κίνδυνο και, από την άλλη, μια άλλη μεγάλη μερίδα πιστεύει πως η οικονομική της ευμάρεια κινδυνεύει. Το θέμα της μετανάστευσης, για παράδειγμα, είναι και αξιακό και οικονομικό. Κάποιοι δεν θέλουν τους μετανάστες γιατί τους βλέπουν ως απειλή για τις αξίες τους και κάποιοι άλλοι τους φοβούνται για λόγους οικονομικούς, ότι τους παίρνουν τις δουλειές, ότι έχουν πρόσβαση στον τομέα της υγείας, των συντάξεων ενώ οι ίδιοι όχι. Επομένως, μέσα σε κοινωνίες γεμάτες ανισότητες και προβλήματα, τα ακροδεξιά κόμματα με μια έξυπνη στρατηγική έχουν βρει τρόπους να κερδίζουν ψήφους.

Οι εκτιμήσεις, που θεωρούν ως αιτία του φαινομένου τις πολιτικές λιτότητας, δεν ευσταθούν. Πόσο έχει πλήξει η λιτότητα τους πολίτες της Αυστρίας, μιας χώρας που έχει από τα χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας στην ΕΕ και ένα από τα πιο ψηλά βιοτικά επίπεδα, που στρέφονται προς την ακροδεξιά; Πως εξηγείται, με βάση τη λιτότητα, η άνοδος του κόμματος «Εναλλακτική» στη Γερμανία ή τα υψηλά ποσοστά των ακροδεξιών, των εθνικιστών και των λαϊκιστών στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης που δεν πλήττονται από τη λιτότητα;

Οι ακροδεξιοί και ευρωσκεπτικιστές στην Ευρώπη θέλουν επιστροφή στην πλήρη κυριαρχία του εθνικού κράτους. Δεν

αντιλαμβάνονται πως η άμβλυνση της αυτονομίας του κράτους-έθνους δεν οφείλεται μόνο στην ένταξη μιας χώρας στην ΕΕ. Οφείλεται, κυρίως, στη ραγδαία παγκοσμιοποίηση στα μέσα της δεκαετίας του '70.

Ένα χαρακτηριστικό της εποχής μας, της εποχής της παγκοσμιοποίησης, είναι η πολυπολιτισμικότητα των κοινωνιών. Η ελεύθερη διακίνηση ανθρώπων σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης, αλλά και η αναγκαστική μετανάστευση χιλιάδων οικονομικών μεταναστών, όπως του ονομάζουμε, από τις αναπτυσσόμενες χώρες στις πλούσιες χώρες του βορρά, σε αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης, έχουν δημιουργήσει εντελώς καινούρια δεδομένα στη σύνθεση των ανθρώπινων κοινωνιών. Η εποχή της εθνικής καθαρότητας, την οποία πλήρωσε ακριβά η ανθρωπότητα με δύο παγκόσμιους πολέμους έχει παρέλθει ανεπιστρεπτί. Άνθρωποι από διάφορες χώρες, διαφορετικές θρησκείες, γλώσσες και πολιτιστικές καταβολές καλούνται να συμβιώσουν και να συνεργαστούν για επιδίωξη κοινών στόχων και επιδιώξεων. Το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας το ζούμε και εμείς έντονα στον τόπο μας.

Είναι εντελώς ανεδαφική η ιδέα ότι η μερική ή πλήρης επιστροφή στην κυριαρχία του εθνικού κράτους θα αποτελούσε την απάντηση στις κρίσεις και προκλήσεις που αντιμετωπίζει η ΕΕ στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Το εθνικό κράτος, από μόνο του έχει περιορισμένες δυνατότητες και μέσα για να επιλύσει τα σύγχρονα περίπλοκα προβλήματα ή για να διαχειριστεί την αυξανόμενη αλληλεξάρτηση. Η επιστροφή στο εθνικό κράτος μπορεί δυνητικά να σημάνει διολίσθηση στις συγκρούσεις. Μπορεί, δικαιολογημένα, να υπάρχει η αίσθηση ότι οι σημερινοί ευρωπαϊκοί θεσμοί δεν είναι οι καλύτεροι, όμως, οι προκλήσεις της νέας εποχής απαιτούν ευρωπαϊκές λύσεις και όχι την υποχώρηση στο έθνος κράτος.

Τον ευρωσκεπτικισμό προκάλεσε, σε ένα σημαντικό βαθμό, ο ηγεμονικός ρόλος της Γερμανίας. Η Γερμανία, τις τελευταίες δεκαετίες, αναδείχθηκε βιομηχανική υπερδύναμη, υποτάσσοντας τις οικονομίες όλων των ευρωπαϊκών κρατών. Επιβάλλει πειθαρχία στα θελήματά της σε εκλεγμένες από τους λαούς τους κυβερνήσεις. Οι ευρωσκεπτικιστές θεωρούν πως η νομισματική ένωση έγινε

όπλο στα χέρια της Γερμανίας, για άγρια εκμετάλλευση των οικονομικά ασθενέστερων χωρών του Νότου και, γενικά, πως η Γερμανία συμπεριφέρεται ως ένα είδος επικυρίαρχου, με κράτη δορυφόρους, που απλά υπακούουν και δεν αντιστέκονται και με τους γραφειοκράτες των Βρυξελλών να «χορεύουν στο ρυθμό της».

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, όπως τον αντιλαμβανόμαστε σήμερα, διαμορφώθηκε μετά από μια μακρά ανηφορική και δύσβατη πορεία των χωρών της Ευρώπης.

Η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) με τη Συνθήκη της Ρώμης στις 25 Μαρτίου 1957, μετά την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ) με τη Συνθήκη των Παρισίων το 1951, αποτελεί μοναδικό επίτευγμα στην ιστορία της Ευρώπης.

Την ίδρυση της ΕΟΚ ακολούθησε μια δύσβατη πορεία των χωρών της Ευρώπης, που μετείχαν στο εγχείρημα της ενοποίησης, που κατέληξε στην Ευρωπαϊκή Ένωση με τη σημερινή της μορφή των 27 μελών.

Η πρόωρη μεγάλη διεύρυνση του 2004, η απόρριψη της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, η αποχώρηση της Μ. Βρετανίας από την ΕΕ, τα διαδοχικά κύματα κρίσεων, από τα οποία ταλανίζεται η Ευρώπη από το 2007, και, ειδικά, η ουκρανική κρίση και το μεταναστευτικό κύμα, έχουν προκαλέσει σοβαρά εμπόδια στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, όπως την οραματίστηκαν αυτοί που έθεσαν τα θεμέλια του οικοδομήματος της ενωμένης Ευρώπης. Αυτές οι κρίσεις έχουν φέρει στην επιφάνεια τις εγγενείς αδυναμίες του συστήματος: ελλείμματα αλληλεγγύης, προφανείς δυσλειτουργίες στη λήψη καίριων και έγκαιρων αποφάσεων, ανυπαρξία κοινών πρωτοβουλιών και, κυρίως, απουσία ενιαίας εξωτερικής, αμυντικής και οικονομικής πολιτικής.

Έφεραν, επίσης, στην επιφάνεια όλες τις ατέλειες του οικοδομήματος: την ύπαρξη ενός ενιαίου νομίσματος δίχως ενιαία διοίκηση, τους εθνικούς ανταγωνισμούς και, πρωτίστως, την έλλειψη ενός ενιαίου πολιτικού κέντρου. Άρχισε η συρρίκνωση των κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων και η αλματώδης πολιτική άνοδος λαϊκιστών, ακροδεξιών και εθνικιστών-νεοναζιστών.

Όμως, παρά τα πιο πάνω, ουδείς μπορεί να αμφισβητήσει ότι τα επιτεύγματα στα εξήντα επτά χρόνια από τη Συνθήκη της Ρώμης με την οποία συστάθηκε η ΕΟΚ, είναι αξιόλογα. Δεν φθάσαμε στην

εκπλήρωση του οράματος των ιδρυτών της για πλήρη πολιτική ενοποίηση λόγω εγγενών αδυναμιών ως προς τη λειτουργία της ΕΕ. Τα βήματα προς την ολοκλήρωση της ευρωπαϊκής πολιτικής ενοποίησης είναι αργά. Οι αποφάσεις λαμβάνονται μετά από εντατικές και πολύχρονες διαβουλεύσεις και είναι το συγκέρασμα αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων και αντιτιθεμένων απόψεων. Η ιστορία της ΕΕ είναι μία ιστορία αντιθέσεων και συνθέσεων, κρίσεων και υπερβάσεων. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι, σε αντίθεση με τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, η ΕΕ είναι μια ένωση κυρίαρχων εθνικών κρατών όπου ανταγωνίζονται τα εθνικά συμφέροντα και επιχειρείται, κάθε φορά, ένας συμβιβασμός ανάμεσα στα συμφέροντα αυτά.

Η ενωμένη Ευρώπη, με τη σημερινή ΕΕ των 27 μελών, μπορεί να επαίρεται, όχι μόνο για τη διατήρηση της ειρήνης σε μια ήπειρο που είχε γνωρίσει δύο παγκοσμίους πολέμους μέσα σε έναν αιώνα, αλλά και γιατί κατόρθωσε να αλλάξει τον χαρακτήρα των σχέσεων μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών και να διαμορφώσει μια ένωση κρατών με κοινή, έστω και χαλαρή, πολιτική ταυτότητα.

Κατά την άποψη του συγγραφέα του βιβλίου αυτού, το σπουδαιότερο θεμέλιο της πολιτικής ταυτότητας της Ευρώπης είναι η πολιτισμική της ενότητα, που έχει βαθιές ρίζες στην ιστορία. Η Ευρώπη αποτελεί μια πολιτική οντότητα που τονίζει τη δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, το κράτος δικαίου, τον διαχωρισμό κράτους και Εκκλησίας, το πρότυπο οικονομίας και κοινωνικού κράτους και τον νέο επαναπροσδιορισμό της εθνικής κυριαρχίας.

Για την Κύπρο, η ένταξη στην ΕΕ υπήρξε ένα ύψιστης σημασίας ιστορικό γεγονός, με ποικίλες διαστάσεις. Κατά πρώτο λόγο, διασφαλίστηκε η νομική υπόσταση της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Η ένταξη της Κυπριακής Δημοκρατίας Στην ΕΕ επέφερε ένα καίριο πλήγμα στους νεοοθωμανικούς επεκτατικούς σχεδιασμούς της Τουρκίας. Στα σχέδια της Τουρκίας δημιουργήθηκε ένα τεράστιο εμπόδιο όταν η Κυπριακή Δημοκρατία, με ολόκληρη την εδαφική της επικράτεια, είχε γίνει πλήρες μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είναι χαρακτηριστικές οι δηλώσεις που έκανε ο τότε Τούρκος Υπουργός Εξωτερικών Ισμαήλ Τζεμ για πρόκληση «μεγάλου

επεισοδίου» και για αντιδράσεις «χωρίς όρια», σε περίπτωση ένταξης της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Γι' αυτό και η Κυπριακή Δημοκρατία θα πρέπει να είναι η ασπίδα μας. Θα πρέπει να συνεχίσει να υπάρχει, ακόμα και εδαφικά κολοβωμένη, σε οποιαδήποτε λύση. Σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να αποδεχθούμε τη διάλυσή της, είτε άμεσα είτε έμμεσα. Στο Διεθνές Δίκαιο υπάρχει διάκριση μεταξύ «συνέχισης του κράτους» (state continuity), όπου ένα κράτος συνεχίζει να υφίσταται παρά την αλλαγή στην εσωτερική συνταγματική του δομή ή στο έδαφος ή στον πληθυσμό του και «διαδοχής του κράτους» (state succession), όπου ένα κυρίαρχο κράτος αντικαθίσταται από άλλο σε μια συγκεκριμένη εδαφική επικράτεια. Στην περίπτωση «διαδοχής του κράτους», τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του παλαιού κράτους δεν μεταφέρονται αυτόματα στο νέο κράτος. Οι Διεθνείς Συνθήκες που υπέγραψε το παλαιό κράτος δεν αφορούν το νέο κράτος το οποίο μπορεί να τις αποδεχθεί ή όχι. Η σημασία της πιο πάνω διάκρισης στην περίπτωση της Κύπρου είναι προφανής. Αν καταλυθεί η Κυπριακή Δημοκρατία και δημιουργηθεί στη θέση της ένα νέο κράτος που θα είναι «διάδοχο» και όχι «συνέχιση» της, είναι αμφίβολο αν το νέο κράτος θα συνεχίσει να είναι μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Περαιτέρω, από τη δημιουργία του νέου κράτους και έπειτα, όποια κρίση θα προκύψει, θα αντιμετωπίζεται διεθνώς σε εντελώς άλλη βάση. Οι πιθανότητες για δημιουργία τέτοιων κρίσεων θα είναι πάμπολλες. Κυρίως, αν τις ευκαιρίες θα τις παρέχει η μη λειτουργικότητα του νέου κράτους. Μετά από μια τέτοια κρίση, δεν θα υπάρχει καμιά τουρκική εισβολή, καμιά παράνομη κατοχή, καμιά Κυπριακή Δημοκρατία, της οποίας θα πρέπει να αποκατασταθεί η εδαφική ακεραιότητα.

Τέλος, είναι σημαντικό όπως η μετεξέλιξη της Κυπριακής Δημοκρατίας στο νέο κράτος που θα συσταθεί να αναφέρεται ρητά, χωρίς «εποικοδομητικές ασάφειες», στη συμφωνία που θα προκύψει. Η πείρα που δοκίμασε η Κύπρος και άλλα κράτη έδειξε ότι τις Διεθνείς Συνθήκες δεν είναι οι διεθνολόγοι που τις ερμηνεύουν, αλλά οι ισχυροί.

Στο μεταξύ, θα πρέπει, με έντονη διπλωματική κινητικότητα, να προβάλουμε στους εταίρους στην Ευρωπαϊκή Ένωση την ευρωπαϊκή διάσταση του προβλήματός της συνεχιζόμενης

τουρκικής κατοχής και της απροκάλυπτης απειλής για κατάληψη όλης της Κύπρου. Για να αφυπνιστούν και οι εταίροι μας και, με τις κατάλληλες παραστάσεις και παρεμβάσεις της κυπριακής και ελλαδικής ηγεσίας, να συνειδητοποιήσουν ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση, με τον ένα ή άλλο τρόπο, είναι μέρος του προβλήματος και μέρος της λύσης, διότι στην Κύπρο διακυβεύονται σημαντικά ευρωπαϊκά συμφέροντα. Και πολιτικά και οικονομικά.

Σήμερα, μια μεγάλη μερίδα συμπολιτών μας αισθάνεται πικρία και απογοήτευση για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει το ευρωπαϊκό οικοδόμημα: προφανείς δυσλειτουργίες στη λήψη καίριων και έγκαιρων αποφάσεων, ανυπαρξία κοινών πρωτοβουλιών και, κυρίως, ελλείμματα αλληλεγγύης. Τραγικό θύμα αυτού του θλιβερού φαινομένου υπήρξε η Κύπρος, όταν πριν από έντεκα χρόνια έτυχε μιας βάνουσης συμπεριφοράς από τους εταίρους της με το γνωστό πείραμα του «κουρέματος», που κάθε άλλο παρά εκδήλωση εταιρικής αλληλεγγύης μπορεί να χαρακτηριστεί. Την έλλειψη αλληλεγγύης, από μέρους των εταίρων της, αντιμετωπίζει η Κύπρος στο μεταναστευτικό πρόβλημα, που την ταλανίζει τα τελευταία χρόνια.

Ωστόσο, όσο και αν δεν εμπνέει και προκαλεί πικρία και απογοήτευση η σημερινή εικόνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για την Κύπρο η προσκόλληση και παραμονή στην ευρωπαϊκή οικογένεια αποτελεί μονόδρομο. Η χώρα μας δεν θα έχει καμία τύχη έξω από αυτό το πλαίσιο. Η ιδιότητα της Κύπρου ως μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελεί, επαναλαμβάνω, την ασπίδα σωτηρίας της από τους τουρκικούς επεκτατικούς σχεδιασμούς. Θα πρέπει να αγωνιστούμε για να γίνουν οι αναγκαίες μεταρρυθμίσεις, αλλαγές και τομές, ώστε η ΕΕ να γίνει αυτό που θέλουμε να είναι. Η μικρή Κύπρος, με πληθυσμό 0,03%, περίπου, του συνολικού πληθυσμού των 27 χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μπορεί να παίζει το ρόλο της σ' αυτή τη μεγάλη πρόκληση. Είναι αρκετά εύγλωττο αυτό που είπε κάποτε ένας μεγάλος ευρωπαίος ηγέτης, ο Ζακ Ντελόρ: «Απέναντι στην ιστορία δεν υπάρχουν μικρές και μεγάλες χώρες. Υπάρχουν χώρες που αντιδρούν γρήγορα στις εξελίξεις και αυτές που αφυπνίζονται με καθυστέρηση μπροστά στις παγκόσμιες ανατροπές και στον άγριο διεθνή ανταγωνισμό».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Κατά σειρά εμφάνισης στο Κείμενο)

1. Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Η Γένεση, το ταξίδι της ζωής*.
2. Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Α'.
3. Κώστας Βενιζέλου, Μιχάλης Ιγνατίου, Νίκος Μελέτης, *Σχέδιο Ανάν, Το Μυστικό Παζάρι*, Εκδόσεις Λιβάνη.
4. Παύλος Ν. Τζεργιάς, *Η Κύπρος, από την αρχαιότητα ως την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Τόμος II.
5. Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Εγχειρίδιο Κυπριακού Διοικητικού Δικαίου*, τρίτη έκδοση.
6. Δημ. Θεοχάρη, *Νεολιθική Εποχή στην Κρήτη, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Α'.
7. Νικ. Πλάτων, *Παλαιοανακτορικός Μινωικός Πολιτισμός, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Α'.
8. Νικ. Πάτων, *Η Νεοανακτορική Κρήτη, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Α'.
9. Βάσος Καραγιώργης, *Η Ύστερη Χαλκοκρατία, Ιστορία της Κύπρου, Έκδοση Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Τόμος Α'.*
10. Νικ. Πάτων, *Ο Μινωικός Αποικισμός, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Α'.
11. Στ. Αλεξίου, *Μινωική Θρησκεία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Α.
12. Σπυρ. Μαρινάτος, *Η Ύστερομινωική Θήρα. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Α'.
13. Νικ. Πλάτων, *Η Γένεση της Μυκηναϊκής Δυνάμεως, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Α'.
14. Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*.
15. Σπ. Ιακωβίδης, *Οι Αιώνες της Αχαιϊκής Κυριαρχίας Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Α'.
16. Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Αρχαίοι Πολιτισμοί στην Ανατολική Μεσόγειο*.
17. Ιωάννης Κακριδής, *Η ποίηση της γεωμετρικής εποχής, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β.
18. Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*.
19. Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*.

20. Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*.
21. Joshua Free, *Sumerian Religion*.
22. Νικόλαος Παπαχατζής, *Ελληνική Μυθολογία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β΄.
23. Ησιόδου, *Θεογονία*.
24. Κωνσταντίνος Τρυπάνης, *Η ελληνική ποίηση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β.
25. Νίκος Κονομής, *Λυρική Ποίηση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Γ2.
26. Θρασύβουλος Γεωργιάδης, *Μουσική, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Γ2.
27. Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Η αρχή της επιστήμης και της φιλοσοφίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Β.
28. Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, Α5.
29. Πλάτωνος, *Πολιτεία*.
30. Πλάτωνος, *Συμπόσιον*.
31. Πλάτωνος, *Απολογία Σωκράτους*.
32. Αριστοτέλους, *Περί ζώων πορείας*.
33. Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*.
34. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*.
35. Φρανσουά Σατελέ, *Οι ελληνιστικές φιλοσοφίες, Η Φιλοσοφία*, Τόμος Α΄.
36. Ν. Χουρμουζιάδης, *Οι Δραματικοί Αγώνες στην Αθήνα, στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, Τόμος Γ2.
37. Αριστοτέλους, *Ποιητική, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*.
38. Β. Άτσαλος, *Αρχές της Ελληνικής Ιστοριογραφίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Γ2.
39. Θουκυδίδου, *Ιστορία*.
40. Ιωάννης Κακριδής, *Θουκυδίδης, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Γ2.
41. Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Ρητορική, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών*, Τόμος Γ2.
42. *Ισοκράτους Λόγοι, Προς Νικοκλέα*.
43. *Δημοσθένους Λόγοι, Κατά Φιλίππου Γ΄*.

44. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Ακμή του Αρχαϊκού Ελληνισμού, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνών, Τόμος Β΄.*
45. Κ. Παπαρηγοπούλου, *Επίτομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους.*
46. Ν. Ανδριώτη, *Ο Πολιτισμός της Κλασσικής Περιόδου, Γλώσσα, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνών, Τόμος Γ2.*
47. Χρυσόστομου Α. Σοφιανού, *Αλέξανδρος ο Μέγας.*
48. Ernst Gombrich, *The Story of Arts.*
49. Μανόλης Ανδρόνικος, *Αρχαϊκή τέχνη, Γλυπτική, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Τόμος Β΄.*
50. Μανόλης Ανδρόνικος, *Η Κλασσική τέχνη, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Τόμος Γ2.*
51. H. G. Wells, *Σύντομη Παγκόσμια Ιστορία, Τόμος Α.*
52. Daron Acemoglu, James A. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη.*
53. Πολύμνια Αθανασιάδη-Fowden, *Από τη Ρωμαϊκή στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (324-642), Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνών, Τόμος Ζ΄.*
54. Γεώργιος Α. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου.*
55. Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, *Από τον Δία στον Χριστό.*
56. Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, *Πόσο Ελληνικό είναι το Βυζάντιο.*
57. Tim Marshall, *The Power of Geography (Η Δύναμη της Γεωγραφίας).*
58. Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humanity.*
59. Δημήτρης Τσιόδρας, *Ευρωπαϊτισμός ή Εθνοκεντρισμοί, οι εξωτερικές απειλές και τα όρια συνεργασίας στην ΕΕ.*
60. E.H. Gombrich, *Μικρή Ιστορία του Κόσμου.*
61. Niall Ferguson, *Ο Πόλεμος στον Κόσμο, Τόμος 10 Α.*
62. Robert Service, *Σύντροφοι, Η Παγκόσμια Ιστορία του Κομμουνισμού.*
63. Έντβαρντ Ρατζίνσκι, *Ο Τελευταίος Τσάρος.*
64. J. Arch Getty and Oleg V. Naumov, *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks.*
65. Έντβαρντ Ρατζίνσκι, *Στάλιν.*
66. Νίκος Πουλαντζάς, *Κ. Marx και F. Engels στο βιβλίο Η Φιλοσοφία, Τόμος Β΄.*
67. Evelyn Pisier – Koucher, *Οι Μαρξισμοί, στο βιβλίο Η Φιλοσοφία, Τόμος Β΄.*
68. Bertrand Russell, *Κείμενα για τη θρησκεία.*

69. Rudger Bregman, *Ανθρωπότητα, Μια απροσδόκητη αισιόδοξη Ιστορία.*
70. Κύπρος Χρυσστομίδης, *Απόψεις, Ευρωπαϊκή Ιδέα.*